

دعاۓ ای وہ رنی

Ibn khaldoun (1406-1332)

لُقْرِیٰ ئیبن خَلْدون

وہ رگیرانی: مشخہل کمتوسی

چاپی دووسم
2011

لۆزیکى ئىين خەلدون

دكتور عالي وهري

دكتور علاء وردی

حسناً و مرحباً

(٢٥) ٥٣

لوقزیکی ئىین خەلسەن

وەرگىرانى: عبدوللا جەبار (مشخىل كەۋۆسى)

چاپى دووهەم

لەبلاوکراوه کانى خانەي چاپ و پەخشى رىنما

(زنجىرهە: ٥٢)

ناسنامەي كتىب

• لۇزىكى ئىيىن خەلدون

• نوسينى: دكتور عەنۇ وەردى

• وەرگىزىش: عەبدۇللا جەبار (مەشخەن كەدولۇسى)

• بابىت: لىكۈلىنەنۋە

• نەخشەسازى ئاواهە: ھەرىم ياسىن

• بىرگى: قۇاد كەدولۇسى

• قىيازى: ۱۰۰۰

• ئۇيىت و سانى چاپ: دوودەم ، ۲۰۱۱

• شۇئىنى چاپ: چاپخانەي كەنخى

ژمارەي سپاردن: (٤٢٥)ي سالى (٢٠٠٦)ي وەزارەتى رقشىبىرى پېداوە.

ناونىشان: سليمانى — بازارى سليمانى — بەرامبەر بازارى خەفاف.

ژمارەي مۆبایل: (٠٧٧٠ ١٥٧٤٢٩٣)، (٠٧٥٠ ١١٩١٨٤٧)

پیشکی و درگیر

سوپاس بۆ خودا کە یارمەتى دام و توانیم ئەم پەرتوکە قەشەنگەی مامۆستا (د. عەلی وەردی) بکەمە کوردى و پیشکەشی کتىبخانەی کوردى بکەم. ئەوەيش کەلەم رووهە زیاتر دلخوشم دەکات ئەوەيھە کەئەمە سى يەمین كتىبى (د. علی وەردی) يەكەندەشەرەفی وەرگىرائىم پېتىدەبىرى. دىارە پېشترىش ھەريەك لەپەرتوکەكانى (وعاظ السلاطين - واعيزەكانى سولتان) و (الاحلام بین العلم والعقيدة - خەونەكان لەتىوان زانست و بىرۇ باوەردا)م وەرگىرپاودو بەۋېيىھ بەش بەحالى خۆم ھەولم داودا راژە بەھزىز و ھەرھەنگى کوردى بکەم.

وەلى لىرەدا دەمەويىت راژى بىرکىتىم سەبارەت بە وەرگىرپانى پەرتوکى (مەزلە العقل البشرى) كە ئىستاكە بەرپىزىك وەرىگىرپاوه... دەلىم: لەسالى (٢٠٠٢) دا بەھاوبەشى لەگەل مامۆستاي رۇزنامەنۇوس (كاميل مە حمود)دا، ئە وەرتوکەمان كرددە كوردىو ماھى چاپىرىدىن و بلاۋگىرىنى وەيمان بەخشىھ ئە و بەرپىزانەي كەلە (خانەي چاپ و پەخشى پەنما) كاريان دەكىرد. كەچى ئە و بەرپىزانە بەھۆى ھەندى گىرۇ گرفته وە نەيان توانى پەراوهەكە چاپ بکەن، بۇيە لەسەر رەفقەكان دایان نا... ئىدى تەپ و تۆزى لەسەر نىشت و پېتۇھەكانى لىكتا و چووه خانەي فەرامەوش كىرىنى وە... من ئەۋەسەيە تەنها وەك راژىك بۆ مىزۈمى رۇشنبىرىمانى دەدرکىتىم، دەنا ئىستا كە بەرپىزىكى تر ئەركى وەرگىرپانى ئە و پەرتوکەى لە ھەستۆ گرتۇوە، من بەر لە ھەموان دەست خۇشى لىندەكەم. زۆرىش سوپاسى دەكەم كە توانىيەتى ئە و سەرمایىھ فىكىرىھ گرنگە پېشکەشى مىللەتەكەمان بىكەت. وەلى ئەمەش ناکاتە ئەوەي كە ئىدى ئەگالىتىم بەسەر ئە و بەرپىزانەي چاپ خانەدا كە پەراوهەكان تاساند و خەويان لىختىت. بەلكو بەماھى

خۆمى دەزانىم پۇي گلهى و گازنده بىكىمە برادەرانى چاپخانە و لەسۈنگەى دواكەوتنى چايىكىرىنى پەرتوكەكەمەوە بۇلەبۈلىان بەسىردا بىكم !!.

*** *** ***

بىتگومان نوسىنەكانى مامۆستا وەردى، نوسىنگەلىن قۇل وباھىتى و زانستىن و مامۆستا خاودىنى قورسايىھەكى زانستى و ناوابانگىكى رۇشنىبىرى گالتە پىتنەكراوه. پىندەچىت پەرتوكەكانىشى لەپىزى پىشەوەي ئەو پەرتوكانەدا بن كە پەزاوگەى كوردى پىيۆستى پىتىھەتى... بەۋەلگەيەى كە لەكتى بەكوردى كرانى نوسىنەكانى مامۆستادا ھەرزۇو بەزۇو لە بازارەكاندا نامىنن و خوينەمرى كوردى بە تاسەوە لە نامىزيان دەڭرى و خۆى سەرقالى خوينىدەدەيان دەكتات. ئەممەش بۇ ئەمە دەگەپىتەوە كە ئەنوسىنانە سەرلەنۈي دىد و بۇچون و تىنگەشتەن وقەناعەتكانمان بەرانبەر بەكۆمەلگا و بەرانبەر بە بەشەر، بەرانبەر دىاردەكانى ژيانى مرۆڤ و پەيوەندى نىيوان مرۆڤەكان بەشىوازىكى زانستى و بىلايەنانە و رەخنەگرانە فۇرمات دەكتەوە !!.

بەخويىندەوەي نوسىنەكانى (د.عەلى وەردى) و لەميانەشياندا ئەم پەرتوكەى كە ھەنوكە لەبەرددەستدایه (لۆزیکی نیبن خەلدون). ھېدى ھېدى تىدەگەين كە تىنگەشتىنى ئىمە لە زۇرىنەي چەمك و موفەددەكانى ژيان سەقەت و ناكام و زىيادەرۇيە. دەرك بەو راستىيەش دەكەين كەھەقە تىنگەشتىنىكى تۆكمە ترمان ھەبىت و پىر لە قولايىھەكانى ژياندا مەلان بىكەين، وەك لەودى لەرۇخەكانى دا ھەبلگۈرمىتىن و جاروبار بەردى توربىدەين نىيۇ قولايى زەرياكەوە. كەچى خۇشمان بەمەلەوانىكى بىليمەت لەقەلەم بەھىن و پۇزلىتىدەين و كەپۇ لەبەرانبەر خەلگىدا بەرز بىكەينەوە و بىزمان نەيەت تىنگەلاؤى بويەرى ژيانيان بىن !!.

*** *** ***

نه‌گهر له‌هه‌وله‌که‌مدا سه‌رکه‌وتوبوبیت، نه‌وا هه‌وله‌که‌م و دک دیاریه‌کی
بچکولانه لئن قبول بفه‌رمون. نه‌گهر سه‌رکه‌وتوش نه‌بووم و له ناودا جووتن
کردوده، هده و ناته‌واویه‌کام به زمانیکی زانستی و سه‌رده‌میانه بق راست
بکنه‌ود، مه‌منون ددم !!. چونکه لای هه‌موان روونه که نه‌م کاره پروژه‌کی
رُوشنبیریه و ده‌جیته نیو که‌لتوری گه‌لی کوردده‌وه و ده‌بیته مولگی هه‌موومان
نه‌ک به‌ته‌نها و درگیری کتیبه‌که. باهه هه‌مووشمان ریگه‌ندین هیچ پروژه‌کی
سه‌قهت و ناکام بیت و خوی بخزینیته نیو پانتایی که‌له‌پوری رُوشنبیری‌مانه‌وه ابا
لام هه‌وله‌ی منه‌وه دهست پیکه‌ین، نه‌گهر هه‌ر به‌رهه‌میکی سه‌قة‌تتان بینی
په‌نجه‌ی بق رابکیش و مالی قه‌لبیش سه‌ر به‌خاوه‌نیه‌تی (ودک کورد ده‌لیت)...
چونکه به‌داخه‌وه کوْم‌هه‌لیک خه‌لکی هیربیون به‌بن گویدانه هیچ به‌هایه‌کی
زانستی په‌رکان رُدش ددکنه‌وه... !!.

سوپاس بق هه‌موو نه‌و به‌ریزانه‌ی که باهه‌تیانه قه‌له‌هی رُدخته‌کانیان
له‌ثاقار نه‌م په‌رتوكه‌دا باده‌دهن. نه‌ک سه‌ریکیانه و مندالانه.
له‌گدل هیوای سه‌رکه‌وتون بق هه‌موو خوینه‌رانی به‌ریزی نه‌، کتیبه... .

عه‌ب‌وللار جه‌بار شه‌مسه‌دین (مه‌شخه‌ل که‌ولووس)

پیچ شه‌مه‌ه ۲۰۰۶/۲/۱۶

بؤهه‌ر پرسیار و ته‌ماسیکی راسته و خو له‌گدل نیمه‌دا ده‌توانن يه‌ک لام دوو
ریگه‌یه هه‌لیزیرن :

نیمه‌یل: mashxalkaulusy@yahoo.com

تله‌فونی نورمال (۰۵۲۸۸۴۰۱۶۷)

لۆزیکی نیبن خەلدون...
.....

(پیشنهاد)

ئىمە ئاتاجمان نىيە بەودى (ابن خلدون) بىناسىنن، چونكە ئەو لەوە
بەناوبانگىرە كە ئىمە مانان پىناسەىبىكەين... ئەوبەيەكىك لەپەممەندە
ھەرەگەورەكان دەزمىرىدىت لەجىهاندا... ئەم ناوبانگەشى لەو سۈنگەودىيە كەئەم
يەكەمین كەس بۇوە بەشىيەدەكى واقعى لەكۆمەلگەي ئادەمىزىزدى كۆلىودەوە،
(لىكۆلەنەودىكۆمەلگە)شى لەو ۋاوغە وەعزىيە ھىنايىھ دەرى كەبەدرېزابى سەددە
كۆنەكان وسەددەكانى ناودەراست بەسەرھەزەكاندا زال بۇو.

بەم دواييانە، لەبارەي (ئىبن خلدون) دەوە، لىكۆلەنەودى زۆر كراوه، چەندىن
پەراو و تار لە ولاتە عەربى و بىانىيەكاندا لەمەر وى بلازىكراونەتەوە... لەم
ميانەدا، ئەوەي سەرنىج رادەكىشىت ئەوەيە كە ھەندى لەتۈزۈرەنلى عەرب،
حەزبە بەراوردكاري دەكەن لەنىوان ئىبن خەلدون و ھەريەكىكى تر لە
پىشەنگەكانى زانسى كۆمەلتەنسى ھاوجەرخ دا، وەك مىكيا قىلى و ۋەكۇ
مەۋەنتىسىكۇ وھىگىن و ماركس و كانىت و سەبنىسىرەدۇرگەيەم و...ەتى.
مەبەستىشىان لەم بەراورد كارىيە ئەوەيە فەزلى (ئىبن خەلدون) بەسەرھەركام
لەوزانىيانەدا درېخەن، لەبنىيات نانى زانسى كۆمەلتەنسى دا.

ئەمپۇش من كەئەم لىكۆلەنەودىيە لەسەر ئىبن خەلدون پېشىكەش دەكەم،
نامەۋىت لەسەرھەمان رېپەوي ئەو توپىزەرانە پى بىكم. لەراستى دا من ناتوانم
لەوەيەوان لەپەرەدە و توپانە، شىتىكى زىاترو تازىتىر بلىم... بەلگۇ
لىكۆلەنەودەكەي من دوو روو لەتىپەرەكەي (ئىبن خەلدون) دەكاتە خولگەي خۇرى
ولەسەريان دەخولىتەوە... يەكەميان بىرىتىيە لەلىكۆلەنەوە لەو (لۆزىك)ەي كە
بىرگەنەوە ئىبن خەلدون لەسەرەرى پۇشتەوە لەساتەوە خىتى بنىيات نانىتىپەرەكەي
دا... دوھەميسىشىان لىكۆلەنەوە لەۋاكتەرە فيكىرى ونا فيكىريانە كەيارمەتىان داوه
لەبنىيات نانى تىپەرەكەيدا... ھەرلەبەر ئەوەش پەرتوكەكەم كەردۇتە
دووېشەوە... ھەريەك لەوبەشانەشم تايىبەت كەردوو بەلىكۆلەنەوەي يەكىك لەو
دوو روو.

سەرەتاي بايەخ پىدان:

بەرلەددەست پىكىرىدى لىكۆلىنەودكە، ھەقە ئامازىبدەم بەو راستىيە كە بايەخ دانى من بەئىبن خەلدون شتىكى تازەنىيە، بەلكوبۇ (پازدەسان) لەمەوبەر دەگەرپىتەوە... تەنانەت لەنامەيەدا كە لەزانكۆي (تەكساس) بىروانامە دكتورام پىن بەدەست ھىتنا لەسالى (1950)دا، بەشىكى فراوانەم بۇ لىكۆلىنەود لەئىبن خەلدون تەرخان كىرىبۇو... بايەخدانى من بە (ئىين خەلدون) تەنها لەسەنورى پىشكەش كەرنى ئەنامەيەو و درگىزپانىدا لەلايەن زانكۆوە رانەوەستا، بەلكو ھەميشە بەتامەززۇرىيەوە ھەر وتارو پەرتوكى لەبارە ئىين خەلدونە وە، نوسرابىن و بلاؤگرابىتەوە دەستى خۆم خستوھ، جىڭە لەووش ھەولىم داود (چەندى بتوانم) لەپەرتوك و سەرجاواھ عەردېيە كۆنەكانەوە زانىارى لەبارە ئىين خەلدونەوە كۆبکەمەوە.

لەنەنجامى ئەو بايەخە بەرددوامەدا، لايەننەكى دىكەم لەئىبن خەلدوندا دۆزىيەوە كەلەكتى نوسىنى نامەكەز زانكۆدا لىپى بىناڭابۇوم... ئەويش برىتىمۇو لەلايەنى لۆزىكى. بەوهۇيەوە دەستم كرده پرسىyar كردن لەخۆم: تو بىلىي ئىين خەلدونىش لەسەرەتەمان ئەورپىردوھ لۆزىكىيە ئەرەستۆيە پۇشتىنى كەفەيلەسۈقەكانى ئىسلام لەسەرەت دەرۋىشتن، ياخود لۆزىكىيە نۇيۇ تايىھەت بەخۆى بنىيات نابۇو؟؟.

ئەودى لەم رۇودوھ سەرنجى راکىشا، بىلەپەنەوە كەتىپىن بۇو لەبارە ئىين خەلدون دود، بەزمانى ئىنگلิزى لەسالى (1957)دا، لەلايەن يەكىك لەخانە بەناوبانگەكانى بىلاؤگردنەوەدە لەئىنگلتەرا... پەرتوكەكە لەنوسىنى توپىزەرى عېرماقى (د. موحىسىن مەھدى) د، وئەنامەيەش لەخۇددەگىز كەدانەر پىشكەشى زانكۆي (شىكاگۇ) (1) كەرددووھ بەمەبەستى و دەدەست ھىنائى بىروانامە دكتورا.. ئەم پەرتوكەتايىبەتمەندىيەكە ئەودىيەكە يەكەمین لىكۆلىنەودىيە بايەخى دابىن بەلايەنى فەلسەفى (لۆزىكى) لەنیوتىورەكە ئىين خەلدوندا... مامۇستا (تىاى)

دلیلت: (توبزهران کاتی لیکولینهودیان له سهر تیوردکهی نیین خمدون کردوه، ناماژه دیان به شتیکی دیکه نه کردوه جگه له لایه نی کۆمه لایه تی بیردوزدکه، همرچی لایه نه فەلسەھى (لوزیکی) یەکە نیو تیوردکه یەبەتە واوی فەراموشیان کردوه، له مەدانەو لیکولینه و بەپیزه هەلاؤرید دەکرى كەبەریز موحسین مەھدى سەبارەت بە فەلسەھى میزرو لای نیین خمدون نوسیویەتی) (۲) من له گەن پیز مدابۇئەپەرتوكەو، سەرەری نەودى كەھاوارام له گەلی دا سەبارەت بە زۇریك له پارا بۇچونانەی كەتىایدا هاتوه... بەلام من له گەن يەك بۇچونى ناوەپەرتوكەدا ناكۆكم... بەری دكتور مەھدى : نیین خمدون له تیوره کۆمه لایه تیەکیدا له سەرەھمان نەوبنەما لوزیکيانه رۇشتود كەنەفلاتۇن وئەرسەتۆ شۇنىڭ وەتكانيان (فەيله سوھەكانى ئىسلام) له سەری رۇشتۇن... دكتور دەلىت: نیین خمدون ج نېبووه، جگە له قوتابىيەکى دلسۆزى فەيله سوھە دېرىنەكان، بە تايىبەتى نیین روشى، نیین خمدون زانستەکەی خۇبىي له سەرەھمان نەوبنە مايانە بنىيات ناوه كەنەو فەيله سوھانە بېرگىردنەوەي فەلسەھى خۇيانيان له سەر بنىيات نابوو... بۇيە هيچ ھەستىنە كەردوه بەوەي ناتاجى ھەيە بۇگۈرىنى نەوبنە مايانە ياخود بۇگومان كردن له راستى و دروستىيان) (۲) (دكتور مەھدى) بەم بەيچە دەگاتە كوتاپى پېشکەش كردى بۇچونەکەی و دەلىت: (واادردەكەدوى، نیین خمدون تاکە ھىزقانىك بۇوه ھەمولى داوه زانستىك بۇ كۆمەلگە بنىيات بنى كەلەبنەرەتى فەلسەھە كۆنە كانەوە سەرچاودى گرتىپ و له سەرەھمان بنە ماكانى نەوفە لە فەنانەش دروست بوبىت) (۴) (دكتور مەھدى) دان بەوددا دەنیت كەنېن خمدون لە بۇچونەكانىدا له زۇریك لە بېرمەندە مۇدېرنەكان دەچىت... بەلام دووبارە دەگەرېتە و دەلىت ھەلەيەكى گەورەيە گەر لهم پەستى يەوه نەوددرەنجامە بەددەست بىنەن كە بناغە فەلسەھە كە زانستى كۆمەلناسى خمدونى، ھەمان نەوبنە مايانە كە زانستى كۆمەلناسى نۇي له سەری دامەزراود. (۵)

بۇچونى من لەمەر لۆزیکى خەلدونى:

من لەم پوودوو تاراپادىيەكى زۆر ناكۈكم لەگەن دكتور مەھدى دا... بەرپى
من ئىبن خەلدون بەشىۋىدەكى گشتى شۇرۇش بەرپاكاردوو بەسمر فەلسەفەى
كۆن دا وبەتايىبەتىش بەسەر لۆزىكى ئەرسەتىۋىدا... خويىنر لەبەشەكانىداھاتوى
ئەم پەرتۈگەدا بەكەمى درېزدارىيەۋەتەم راستىيەدەبىنىت.

من نكولى ناكەم لەودى ئىبن خەلدونىش لە (مقدمة)كەىدا زۇرىكى
لەددىستەوازە فەلسەفى وپىوانەكارىيە لۆزىكى يانە بەكار هىناواه
كەفەيلەسۋەكۈنەكان وەكاريان دىبىرىد.. بەلام ئەم، ئەودنالەكەيەنلى
كەلەلىكۈلىنەوه كۆمەلايەتىيەكانىشى دا ھەمان بىنەماورىساكانى فەلسەفەى كۆن
بەكار هىناواه.. وەك دواترىش دەبىنلىن ئىبن خەلدون زىادەجارىڭ دانى
بەوراستى يەدا ناوه، كەلۆزىكى كۆن سودوكەللىكى ھەيەبۈيرمەند، چۈنكە لۆزىكى
كۆن وادىكەت كابراى بىرمەند زۆر لىزان بىت لەرىزىكردى بەلتەو پاساودەكاندا...
بەلام ئىبن خەلدون دووبارە دەگەپىتەو سەر راستى يەكى جەوهەرى -
وەرگىپ(وەدەلىت، لۆزىكى كۆن پىراپىر ناجەسپىن بەسەر ۋىانى واقعى دا...
بۇيەھەركەس دەيەۋىت لەزىيانى واقعى تى بگات، پىيۆستە بەگۈزىرە لۆزىكىكى
دىكەسەرنجى لى بىدات... خەريكە بىروابكەم بەودى ئەگەر ئىبن خەلدونىش
لەسەرەمان ئەو رەوتە لۆزىكى يە بىرۇشتايە كە فەيلەسۋەكانى بەرلەخۇى
لەسەرى دەرۋاشتن، ئەوا ھەرگىز نە دەتوانى ڙانسىتكى نوى بۇ ئىمە بەرھەم
بىننەت... گومام وايە ئەۋەقرانىنە مەزنەي ئىبن خەلدون ھىنایەكايەوه،
لەدەدە سەرچاوهى گىرت كەئەو پىياوه توانى خۇى قوتارو رېزگاربىكەت لە لۆزىكى
كۆن و لۆزىكىكى نوى بۇخۇى ھەلبىزىرىت.

لەسەددەكانى ناودەپاست دا، لۆزىكى كۆن بىبە قالبىتكى فيكىرىي دۈگماوجەق
بەستىو، ھەرگەبىرمەند تىاي دادەزىيا، وەك ئەودى لى دەھات كەلەنىو بازنهيەكى
بۇشدا بىسۈرىتەوەو چىترنەي دەتوانى لى ئىرىزگار بىت. ئىمەلەبەردا ھەرىيەكە لە

(فارابى وئیین توپھەيل وئیین روپھەيل... هتد) مان بیانیو، كە شوینتكەوتەي لۆزیكى كۈن بۇون، قىمەشيان لمەمسەله كۆمەلایەتىيەكان دا كردو، كەچى زۇرجار لە بۇچونەكانىيەندا جىگە لە دووبارەكىرىنەوەي بۇچونەكانى ئېغىريقە كۆنەكان چىدىكە بەدى ناكەين... لەوانەيە هەندىجار تازىكىرىنەوەي ئەو بۇچونانە بېبىنин، لەگەلن ئەوهىدا نەيان توانىيە لەوگەمارۋىيە دەربازىن كەلۆزىكى كۈن بەسەرياندا سەپاندىبىو.

ھەرچى ئیبن خەلدونە، لەوگەمارۋىيە خۇى رىزگاركىردو لىيىنى ياخى بۇو، لېرەدایە كە دەبىنин توانىيەتى ئەو (باز) گەورەيە بىننەتەكايەوە كەلەزانستى كۆمەلناسىدا دەبىنلىرى.. لەوانەيە زىيادەرەۋىم نەكىرىدىن گەرەشىۋەيەكى گشتى بىلەم: بىرمەند تاچەندە لەكۆت وبەندوباوەكانى لۆزىكى كۈن قۇتاپىت، نەودىندەش توانى ئەفراندى ھەيە لەبىرەكىرىنەوەي دا، لەراستىش دا زانستە نوى يەكان، ج زانستەسروشتى يەكان بن ياخودكۆمەلایەتىيەكان، نەيان توانى ئەوگەشە سەرسورھېنەرە بىكەن، تائەوحەلەي (فرەنسىسىس بىكۆن) ھەستا بەبەرپاڭىرىنى شۇرۇشە بەناوبانگەكەي دېبەلۆزىكى ئەرستۆيى وکەلەپورى فەلسەفى كۈن.

"سوپاس و پی زانین"

به هه رحال، لهم بؤنه يهدا ددهمویت سوپاسی (نه نستیتی تویزینه وه عهربیه بالاکان) بکه م سه باره دت به بانگ هیشت کردنم بؤپیشکه ش کردنی چند گوتاریک له باهه تی نیین خه لدوندا... چونکه ته و بانگ هیشت کردنه بوبه پالنه روی راسته و خو بودانانی نه م په رتوکه.

بیرۆکدی په رتوکه که ما ویدیک بوبه، له میشکمدا ددهات و ددهچوو، به لام ته مبەلیم ددکرد له ودادا که بیخه مه چوار چیو و شیوه یه کی ریک و پیا و نوسرا و دوه، تائه وه بوبه بهم دوایيانه بانگ هیشت کرام و واده کیان بودانابووم بؤ پیشکه ش کردنی گوتاره کان... نیتر ناجار بوم دهودی سدر شور بکه مه ود به سه ربابه ته که دا و سه رقالی ناما ده کردنی په رتوکه که بهم ولره پینا و ددا شه و پرۆز بدده ددمیدک بؤیه هه قه ناما زده بود بددم که نه م په رتوکه، په له ناما ده کرا، نینجا شتیکی ناساییه گهار هه له و په له و لاوزی دو و باره بونه و دی وری تیدابیت... و دل له گهان نه و دشدا خوشحالم پین... نه گهر بانگ هیشتی په بیمانه، که نه بواهه ته وا بیرۆکه که له نیو (په ردو قافه زه کانم دابه شپر زی ده مایه و د، ته نانه ت له وانه شه جاره نوسی به فه راموش کردن و له بیر چون بگه شتایه به هوی نان و گوژه کانس پرۆز گاره دوه).

هه رگیز پر پاگه ندهی نه و دش ناکه م، که نه م په رتوکه فسهی به کلا که ره ده دی کردنی له باهه ته دا که لیکولینه و دی تیدا کردو و ده، به لکو ته نه ده توانم نه و ده بلیم که هه ولیکی سه ره تاییه له پرس و باهه تیکی نوی دا، نینجا و دک هه رهه و لیکی دیکه دی سه ره تایی ده گونجیت لهم په رتوکه شدا هه له مور است تیکه لاوبوین... بدراستی نه و که سه راستی گوتوه که ده لیت: (هه ندی جار "هه نه کردن" ده بیتله پیگه کی گه شتن به راستی).

پەخنەيەك

رەنگە پەخنەگىزىك لىرەدا بلىت: ئەوه چىيەئەت بىنم خۇت سەرقاڭ
كىردو دېتىبىن خەلدون و بىرمەندە كۈنەكانەوە، ئايابيرۇكە زانسى يەتازەكان باين
ئەۋەيان تىدا نىيەكەبىن دەرىبەستت بىكەت لە وبابەتە كۈنە؟

ئەم قىسەيەم لەزارى زۆركەسەوە بىستوھ، لەراستىش دا قىسەيەكە لەراستى
خالى نىيە، هەرجەندە من پىيم وايە لىكۆللىنەوە لەبىرۇكە كۈنەكان ھەندى جار
پىگەي ژيانى نويمان بۇرۇnak دەكتەوە، ئەم قىسەيە بەتاپەت سەبارەت
بەبىرۇكەكانى ئىبىن خەلدون دەكەم... چۈنكە ئەوبىباوه لەقۇناغىيەكى فيكىرى وادا
دەزياڭەلەھەندى پەدوەلم قۇناغەدەچىت كەئىمەتى عەرەب ئەمەرۇكەتىيائى
دادەزىن... زۆرىك لە فىرخوازانى نىيۇنىمە، تاھەنوكەش بە وجۇرە لەپرسەكانى
ژيان دەروانى كەفەيلەسوغە كۈنەكان دەيان روانى لا! ئىتىنەم فىرخوازانە ھەست
بە خۇيان بىكەن يان نا! ئەھەتا ئەمانىش واقعەبىن پەردەو حاشاھەلەنەگەرەكانى
ژيان قەراموش دەكەن، و بەئاسمانى لۆزىكى ثەبىستاكت و بىرۇكەتۆبایيەكانيان
دادەفرن... بى ئەھەدى بىزانن لەم چەرخەدا ج شۇرىشى بەرپاكاراوه بەسەرئەو
لۆزىكە و پەيگەرمى بۇون پىيەوە.

لىرەدا گرنگى ئىبىن خەلدون بۇنىمە دەرددەكەوى، بەتاپەت لەم قۇناغە
فيكىريەي كە تىيائ دادەزىن... ئەو پىباوه پەخنەي توندى ئاراستەي بىنەماكانى
لۆزىكى كۈن كرد، بەتاپەت لەپىپراكتىزەكەنەيەو بەسەردىاردەكانى ژيانى
كۆمەلايەتى دا... سەيريش لەھەدىيە لەسەددى چواردەي زانىنى دائەمەي كىردو،
كەچى دەبىتىن ھەندى لە فىرخوازانى لاي ئىمە لەسەددى بىستەمىشدا دەزىن و
تاھەنوكەش بە گویرەي ئەولۆزىكە بىرددەنەودو دەمارگىرىشىن بۇي!

گرفتی نه و فیرخوازانه لهدادیه که تازهترینی نه و بوجونه زانستی یانه ده خویننه و دکه سه دهی نوی هیناویه تی، جاری واهه یه له به ریشیان ده که ن وله نیو ناهمنگ و جقاته کاندا ده دریزیان پیوه ده که ن... به لام نازانن نه و بوجونه نوی یانه له سه ربته مای لوزیکیکی جیاواز له ولوزیکه کونه نه وان بنیات نراوه، پیک وردوان و دک نه و که سه کوشکیکیه وربر دروست ده کات له سه ر هه مان نه و بناغه یه که خانویه کی کونی دوونه قمی له سه رب بنیات نراوه.

نه و جوزه که سانه کومه لگه که یان دو و چاری زیانیکی گهوره ده که ن، نه گمرین ده نگ بوونایه مه سه لکه سوک ده بwoo، به لام نه مانه له و جوزه که سانه ن که بدیاش لهد مبه دمه شار دزان، هه میشه جقاته کانیان پرده ده که ن له ده مبه دمه و قره قرو دهنگی به رز... هه رکاتی باسی تیوریکی تازه زانستی یان بود دکه ای، دهست به جن به بی نه و هی ناگادری ته واویان هه بیت سه بارت به و تیوره، دهست ده که نه ده مبه دمه تیای دا، تیدی هیج ناگادری نه و هه قپه یقینه زانستی یانه ش نین که له نیوان زانا کاندا له سه ر نه و تیوره کراوه... ته نانه ت له وانه شه به نه نقه است نه و بیر دوزه نوی یه بدر و بخنه نه وه !! به پشت به ستن به و پیوانه کاریه لوزیکیه کونانه که لا یان هه یه و، هه میشه له هه موکایه کاندا نه و بیوانه کاریانه به کار دینی... نینجا تو ش له ناقاری نه و جوزه که سانه دا، ناقاریت بی ده نگ بیت، چونکه ده مبه دمه له تک نه و جوزه که سانه دا له سنوریک دا ران او هستیت... له کوتایشدا

نه رد بی نه وان سه رکه و تن به سه رتودا و دهست بینن، چونکه توانایه کی زوریان هه یه له و تیزرو ده مبه دمه دا... گهربار و دوخیش له هه ندی باردا، ناقاری ده مبه دمه کردی له گه لبیاندا نه وان اچار ده بی ته نهها به و تیز کردن له باره دی نه و تیوره دهست کوتا نه که دیت که و تیز دکه له دهوری ده سوریت وه، به لکو پیویسته بگم بریت وه سه ره و بینه ما لوزیکیه سه ره تاییانه که بیر دوزه که له سه ری بنیات

نراوه، نینجایه‌مهش مهسهله‌یهکه زورناپه‌حهته بتوانین سه‌رکه‌وتنی تیندا به‌دست بینت.. یه‌سهر نه‌واندا.

زیانی ژهوانه لهم سنورهدا کۆتایی نایهت، هەندى جار جله‌وی دەستەلات دەکەویتە دەستیان و پۆستی بالا لە دەولەت و کۆمەلگەدا و دردگرەن.. لهودەمەشدا دیارە لهبەر رۆشنایی لۆزیکە کۆنەکەیاندا سەرنجی کاروبارەکانی خەلگى دەددەن، هەربەگوئیرە ئەولۆزیکەش لهناھارى کاروبارەکانی خەلگىدا دەجولىتەوه، ئىدى هېچ پەخنەو ئامۇزىگارىيەكىش لهكەس و درناغرەن... کۆمەلگەش وەك ئىپن خەلدۈن دەلىن "ئاتاجىبەلۆزىكى ترەھىيە جىاواز لەلۆزىكى كۆن" .. وەلنى ئەمو جۇردەسانە لهم راستى يەحالى نابن و دانىشى پىيدا نانىن، زۆرجارىش بىرگىرىنە و دکانىيان دەبىتەھۆى زيان دان لهبەر زەوەندى گشتىولەمپەر دوostت كەردن لهەر يېگەي كۆمەلگەدا.

پاستى يەگى ناسەقامگىر:

كۆمەلگەبرىتى يەله (سىستەمىكىيەكارلىككەرى بەرژەوەندىيەكان)، بە ھەميشەيش لەنیو ئال و گۈزى يەكىينە و گۇزان كارى ھەميشەيى دايىه... بەوبىن يەش نەبىروايىھى لۆزىكى كۆنى بەسىردا ناچەسپىت كەپىي وايە (راستى رەھايە و ھەرگىز ناگۇزىت) ... مامۇستا (شىلر)لەمەر نەو لۆزىكە دەلىت : (لەبەر رۇشنىي ئەو لۆزىكەيدا ھەقىقەت تاكە، كەواتە راوبۇچۇنە كانىش پېۋىستە تىاى داکۇك تەباين... توش، پېۋىستە يان لەگەن ئەو راستى يەدابىت ياخوددىزى بىت... ئەگەر دىزى بىت نەوا تۇمال وىران و سەرتىدا چوپىت... ئەگەر لەگەن نەواراستى يەش دابىت نىترەھىج كەسىك بۇي نىيە پىنجەوانەت بىت ياخود رەخنەتلى بىگرىت، تەنانەت لەوكاتەشدا كەتۈرددەبىت لەوكەسانەي كەلەمەر ئەو راستى يەددەمەدەت لەگەن دەكەن، ھەرتۇ لەسىرەھەقىت، ھەقىقەت ھەقىقەتى تۆيە، يان راستىر تۇ خۇت ھەقىقەتى ئەگەر خۇت دابىنسى لەھەستەم روپىيەكانت) (٦).

ئەمەيە ھۆكاري ئەوهى كەھەلگرانى لۆزىكى كۆن بەرپى خۇيان ئەبى بەھىج راوبۇچۇنىيەكى تر قايل نابىن، تورىش دەبن لەوهى رەخنە يانلى بىگرىت... ھەقىقەت بەتەواوىلە ھەزەياندا بەرجەستە بود، تەنانەت بودت، ملکى ئەمان و ھىج كەس بۇي نىيە كى بەركى يان لەگەلدا بىكەن لەسىرئەو ھەقىقەتە... ھەرگىز دان نانىن بەوددا كەخەلگى دىكەش مافى ئەۋەيان ھەيە ھەقىقەتىان لەلابىت.. ئەم بىروايەشيان لەو سۈنگەودىيە كەمادەم ھەقىقەت رەھايە كەواتە دەبىت لەلایەكدا بىت، بىگومان ئەولايەنەش دەبىت لايەن خۇيان بىت !! ھەرجى كەسانى ترى جىڭە خۇيانە ھەردەبىن لەسىر پوجەلى و ناراستى بىن... ھەندى لەزانىيائى كۆمەلتەنسى گەشتۈنەتە ئەو بىروايىھى كەبلىن : لۆزىكى كۆن بۇيەلەسىرئە وجۇرە بىرگەنەودىيە، چۈنكە لەسەرتادا لەسىرەدەستى فەيەلەسەوفەكانى ئىغىرىق داگەشەي كىردو مۇرکى ئەوانى گىرت... ئەو فەيەلەسەوفانەش زۇرچار ناغاوات (دەربىرىنى - ودرگىز) و خاۋەنى كۆپلەبوون.. بەتاپىمەت ئەم قىسىم بەسىر ئەفلاتۇن و ئەرسىتۇ شاگىرى دا دەبىرىت... دىيارە (لۆزىك) لەسىرەدەستى ئەماندا دروست بۇو.

ئەمانە خەلگانیک بۇون، بەو جۆرە لەراستى يەكانى ژيان نەدەگەشتى كەكۈلەو كريكارو خاودەن پىشەجۇراوجۇرەكانلىيى حالى دىدىن... ئەمانە رۇو بەرۈمى ئەو گرفتائىھى ژيان نەبۇنەتەوە كەوايانلىي بىكەت بەجۇرىكى واقعى بىرلەزىيان بىكەنەوە، چونكە ھەركات پىۋىستىيان بەشتىك بوبىت فەرمانىيان بەكۈلەكانىيان داوه شتەكەيان بۇ دروست بىكەن، ياخود بۇيىان ئامادىبىكەن، ئىت نازانىن باباى كۈلە ج دەردەسەرىيەكى توش بۇوە وچۇن تېكۈشاوەلەو پىتىناودا ئەۋەندە دەزانىن لەكۈتايدا شتەكە بەئامادەكراوى لەبەردەستىياندا سازو ئامادىيە، رەنگە تورەش بىن كاتىك بىبىن شتەكە كەمەتكە ناتەواوى ھەدەيە لەو شىۋىدەيە ئەوان پىشىر وېنایيان كردوە... ھەرئەممەش وادىكەت، بىرگەنەوەيان ھەميشە لەچوارچىوەي شىۋەي كۆتاينى و تۆكمەي شتەكەندا مۇلۇ بىرى.

لىزىدايەكە دەبىنин لاي ئەوان ھەقىقەت قەوارىدىيەكى سەربەخۇى ھەدەيە، واتە بەرىتى ئەوا ھەقىقەت بۇنىكى دابپاوى ھەدەيەلەتۆرۈ ژيان وەرەبەپىن يەش دەگۈنچىت سەرنجىلى بىرىت، بىن ئەۋەي بايەخ بىرى بەپىۋەندى وفاكتەرە ھاپەيۈەندەكەن دەدوروبەرى.

فەيلەسوفەئىغىرىقى يەكان بەدابپاوى لە (ژيان) دەزىيان، قوتابىيەكانىيان دەوريان دابۇن وسىءەبارەت بەراستى رەھا توپىزىيان لەگەللىدا دەكىردىن.. خۇيان لەقەردەي پاستى يەوابقى يەكانى ژيان، نەددە چونكە پېيان وابۇو خۇدان لەقەردەي مەسەلەي ئاواها لەشان وشكۈي بەر زىيان كەم دەكەتەوە و دادەبەزىننەت.. نەۋەمەسەلەيەكە تايىبەتە بەكۈلەو كريكارو رەنجلەران... فەيلەسوفان پىۋىستە بىرگەنەوەيان بەرزىترىبەنەوە لەئاشتى ئەۋچىنە (ھىچ وپوچە)!.. ئىمە نكولى ناكەمەن لەپۇن و گرنگى ئەو فەيلەسوفانە لەدىرۈكى فيكىرى مەرۇف دا... لەراستى دا ئەمان يەكەمین كەسانىك بۇون كەتوانىيان بىرى مەرۇف دەرباز بىكەن لەقۇناغە ئەفسانەيى و جادوبييەكەي و بىگەيەننە قۇناغى لۇزىكى رېك وپېك... وەن دىسپلىنى فيكىريان بەجۇرىكى تۆباوى كردى، پەزىلەوە بەجۇرىكى واقعى كەدبىتىيان، كەواتە لەپۇيەكەوە سودىيان بەفيكىگەياندو لەلايەكى دىكەشەوە زيانيان لىدا.

دەرگەوتى سەفسەتە:

لەئاقارى نەوفەيلەسۋانەدا، ھەندى بىريار بەدەرگەوتى. نەم بىريارانەلەوفەيلەسۋانە نىزىك تربىوون لەلۇزىكى ژيانى واقعى يەود... نەمانە لەدىرۆكى فەلسەفەدا بە (سوْفستايىيەكان) ناوابانگىيان دەركىردوه.. نەمان لايىن وابوو لەدىنيدا ھەقىقەتى رەها بۇونى نىيە، بەلكو ھەقىقەتى پىزىدىن لەگۈپىتىدای، نەو راستىيەي ھەندى بەھەقى دەبىنن، ھەندىكى تربەلايانەو پوجە.. كەواتەلەدىدى نەماندا مىرۇڭ پىيۇدرى راستى يە... لەبەرئەوە واجاۋەپروان دەكرا فيكىرى كۆمەلەيەتى لەسەرەتى نەماندا زىاتر گەشەبکات ودىك لەسەر دەستى فەيلەسۋەكاندا، ودى مەخابن لەجەنگەكەياندا شىكتىيان ھىنتاو فەيلەسۋەكان سەرگەوتىيەكى مەزنىيان بەسەرياندا تۆماركىرد، تا لەكۆتايىدا واى لىيات ناوى (سەفسەتە) بويەنازانناوى بؤسەرگۈنەكىردن وەمەبەست لەبەكارەيىنانى تەعبير كىردى بۇو لەھەلەكارى و بىرگەنەودى خواروخىچ. وادىارە بۆيە فەيلەسۋەكان توانىيوايانە نەسەرگەوتىن يەكلاكەرەوە بەسەرسەفسەتەدا بەددىست بىنن، چونكەنەمان گەورەپىاواخاودن دەستەلات و پلەپىايدى بەرزىبۇون لەكۆمەلگەدا، لەبەرانبەردا سۆفستايىيەكان، چەند ھېرکارىتكى غەوارەبۇون و لەرىگەي فېرگەنەوە بىزىوی خۆيان پەيدا دەكىرد... چەندسەدەيەكىش دواتر، سەرگەوتىن ھەرلەدەستى فەيلەسۋەكاندا مایەوە... بەومانايەي كە ھەميشه فەلسەفە ببۇد تايىمەندى گەورەپىاودەكانى نىيۇنەتەوە جوداجودا كان. ھەررۇدك نەودى (تەرەف) يىكى فيكىرى بىت و جىڭەلەگەورە پىاوان، خەلگى رەشۆكى بوارى نەودى دەست نەكەوتىن لەفەلسەفە بىتلىتەوە، پىيويست بود لە گۇشەنىكايى گەورەپىاوانەو سەرنىج لەفەلسەفە بىدات، نەخاسىمە چونكەنَاچارىش بود بەودى لەئامىزى ئەواندا بىزى و لە پاشماوهى سەفرەخوانى نەوان بخوات. (٧)

نهمهی گوتمان هوکاریک بوه، واکردوه لهنیو کلهپوری فهلهسهنهی کون دا
بیرگردنهوهی واقیعینانهی کومهلایهتی دهگمهن بیت... فهلهسهنهی کون سهرقاں
بوه بهوبیروکه ردهایانهی کلهپشتی زیان وکومهلاگهودن... ههرگا فمیلهسوفن
لهوشیوازه هاتبیته خواری وسمرنجی کاروبارهکانی کومهلاگهی دابیت،
نهوابهناثاریکی وەعزى وتۆباویدا ملى ناوە، بەواتایهکی دیکەسەرنجى "نهوهی
پیویسته بیت" ى داوه، نەك "نهوهی کەبەکرددەوەھەیه" !کتو مت ودك نەوهی
نهفلاتۇن لەکۆمارەگەی داو فازابى لەشارە رېزمەندەگەی دا کردویانە.

بازه‌کهی این خلدون:

له به ررقشایی نه وهی را بورد ده توانین پهی به رین به گرنگی نه و بازه که
تین خلدون له دیره کی بیری کومه لایه تی داهینایه کایه وه تین خلدون
یه که مین هه ولی به نجام گهیاند بوهینانه خوارده وه فله سه فه و تیکه ل
کردنی به کیشمہ کیشمہ کانی زیانی واقعی.

تین خلدون سه باره ت به وکه سانه که له پیش خویدا له کیشم
کومه لایه تیه کانیان کولیوه وه ده لیت: نه وانه ریبازی نامؤزرگاری ياخود
وتاردانیان پهیره وده کرد، یانی هه ولیان دهدا وته قمناعه ت پیکه ر بینه و دبو
پاکیشانی دلی جه ماودر به ردو بوجونی ياخود بو تمربیز پیکردنی جه ماودر له
بوجونی، ياخود بوناچار کردنیان بونه وهی له سه ریبازیک برؤن که تیا
دا "پاراستنی حجور و مانه وهی" مسوگه ربکریت. (۸)

وهی نه و (واته "تین خلدون"- و در گیت) موقه دیمه کهی نه بونه م
مه بهسته دان او دونه بونه وی تریان، مه بهسته نه وه نه نامؤزرگاری جه ماودر بکات
ياخود بانگ هیشتیان بکات بوبه پردو کردنی ریکهی چاک و ناکاره په سه نددکان،
به لکو مه بهسته نه وه بود له سروشتنی زیانی کومه لایه تی بکولیته وه تاکونه و
یاساو ریسایانه بدوزیته وه که کونترولیان کرد وه، تیدی نه ویسا ایانه په سه ندبیان یان
ناپه سهند. (۹) ناکری سوکایه تی بکهین به و پهیشه تین خلدون. نه گه رنه و
قسه یه کیک له بیر مهند کانی نه م چه رخه بیکر دایه هیج شتیکی گه ورده
جیگه سه رنجی تیدا به دی نه ده کرا، چون که هم پهیشه بوده یه کیک له و بناغانه
که زانسته کومه لایه تیه نوی یه کانی له سه ردامه زراوه.. دیار دهنم زانستانه ش
خود و ورده گرن له (هه لسه نگاندنی ره وشتنی) له تویزینه وه کومه لایه تیه کانیان دا...
به لکوبه و جوزه له بوبه ر ده کولیته وه که هه یه، به چاوبوشین له وهی نه و بوبه ره

پەسەندە يان ناپەسەند، وەلى لەسەر دەمى ئىبن خەلدوندا لىكۈلىنەوە كۆمەلەتىيە كان بەپېچەوانەوە بۇون.

بىرمەندەكەن بىيان وابۇو، پىيوىستە لەسەريان ئامۇزگارى كۆمەلگە بىھەن تاكو لەبويەرنابەسەندەخۇى رېگار بىات، نەك لەبوبىيەرە بىكۈلەوە ياساورىساكانى نىيۇي بىدۇزىنەوە، لەدىدى واندا كۆمەلگە نەخۇشە، چارەسەرىشى تەنها بەوه دەكىرى كەبىرۇكە چاکەكانى بەسەردا بخويندرىتەوە، چونكە گەركۆمەلگە بەوبىرۇكە باشانە بىزانىت لەسەرياندەروات و، بەوهش خۆشىنۇدى وشادومانى وچاکەي دەست دەكەۋى!!.

ئىبن خەلدون لاي وايەكۆمەلگە بەوشىوازە چارەسەر ناكىرىت، ھەرگىز ئامۇزگارىيەرۇت وقۇتهكەن كارىگەرى لەسەر مەرددوم دانانىن. چونكە نەوان لەزىيانيان دابەگۈبرى سروشتى ئەو كۆمەلگەمەرە پى دەكەن كەتىيىدا دەزىن... ھەرجى ئەوكەسانەشەكەنەوە ئامۇزگارىيانە لەخشتەيان دەبات و بىن ئەودى سەرچ بىدەن لەسروشتى كۆمەلگەكەيان كاربۇ بەرجەستە كەردى ئەو ئامۇزگارىيانە دەكەن، ئەمانە بەرىنى ئىبن خەلدون زيان لەكۆمەلگە دەدەن پەتلەودى سودى پى بىگەيەنىن، زۆرجارىش كارەكانيان دەبىتە هوى بىن ھودىيى و بىن سەروبەرى و خوين ရىشتى، لەوانەيە ئىئەلەگەل نەم بۇ چونەي ئىبن خەلدوندا كۆك نەبىن، بەلام لەگەل نەوهىدا ناتوانىن نكولى لەو گرنگى يەمەزىن بىكەين كەلەپۇي لۇزىكى يەوه ھەيەتى... بەراسىتى ئەو گوتەيە شۇرىش و بەرخۇدا نىكە بەسەر لۇزىكى كۆندا... زۆر گرنگە ئىئە لەو شۇرىش بىكۈلىنەوە لەخالە چاڭ و خاراپەكانيشى دا، تاكو لەزىيانى نويىمان دابەرجاومانى پى روناك بىكەينەوە.

ئىبىن خەلدۈرن و مىكىيافىلى:

دەگۈنچىت لەم رۇوەدە ئىبىن خەلدۈرن بەمىكىيافىلى بەراوردىكەين، ئەو
ھەزرفانە ئىتالىيە بەناوبانگەي كە نزىكەي سەددىيەك لەدواى ئىبىن خەلدۈرن
زىاوه... مامۆستا (ماكس لەرنەر) دەلىت : لەپەراودەكانى مىكىيافىلىدا خەسلەتنى
دەبىينىن كەنزاپەلەندە شۇرىشىك بىت لەبىرگەنەوە سیاسى دا...
ئەۋەھىومانىستانە بەرلەو كىتىبىان لەباردىمېرىدەكانەوە دەنوسى، بەگۇئىرە ئەو
نەرىتە ئايىدىيالىستيانە دەيان نوسى كە لەسەددەكانى ناودەراشت دا باوبۇون، چونكە
بىرۇكە كەلامى و مىتا ئىزىكى يەكان بەسەرىياندا زال بۇون، ودىن مىكىيافىلى
تەرىزى لەبىرۇكە مىتافىزىكى و كەلامى و ئايىدىيالىستى يەكان كردو، رەوتى گشتى
وى، پۇدو واقعگەرائى سیاسى بۇو، دىارەتەمەش مەسىلەيەكى نامەنلۇف بۇو
لەسەرددەمى ئەودا) (۱۰)

تۆيىزەران لەزۇر رۇوەدە لىتكۈچۈن يان دىووقتەوە لەنىوان بۇچونەكانى مىكىيافىلى
و ئىبىن خەلدۈردا (دەربىرىنى و درگىپ...) لىردا پرسىيارىك سەرەتلەدات : تۆبلىنى
مىكىيافىلى موقەدىمەكەي ئىبىن خەلدۈرن ئى خويىند بىتەوە دەرەتلىكەنەن
خۆيى لىتوەر گرتى، ياخود لەئەنجامى لىتكۈلىتەوە دەلىزى خۆيەوە گەشتەو بەو
پایانە؟. لەوەلەمى ئەم پرسىيارەدا هەرييەكەلەمامۆستىيان: (زۇمبلاوتز و مەممەد
عبدالله عەنان) پایان وايدەمىكىيافىلى (موقەدىمەكەي) ئىبىن خەلدۈرن نەبىيەن دە
ھىچىشى لى وەرنە گرتوھ... مامۆستا (زۇمبلاوتز) دەلىت: (فەزل و پىزى پىشىنەبى
دەگەرپىتەوە بۇئىن خەلدۈرن، لەبابەتى ئەو ئامۇزىگاريانەدا كە مىكىيافىلى
لەپەرتوكەكانىدا لەدواى سەددىيەك پىشكەشى كردن، بى ئەوەي ئاشنايىيەكى
پىشىدەختى لەگەل ئىبىن خەلدۈردا هەبوبىت) (۱۱)

ھەرجۇن بىت، لىردا شىتكى گونجاوە كەركەمىك رابوھستىن و سەرنج
بىدىن تاببىينىن ئايا راوبۇچونەكانى مىكىيافىلى و بۇچونەكانى ئىبىن خەلدۈرن تاج

نهندازدیه کله دهچن، نایا میکیافیلی لهروری نه فراندن و پرسنه نایه تی
لوزیکه و گهشتؤته نه لوتكه یه که پیشینه عهربده که هی پیی گهشتبوو.
خه ریکه بروابکه بمهودی لهم رووه و جیاوازیه کی گهورده هیه له نیوان
نه دووبیاوددا... بونه ودی ده رک به وجیاوازیه بکهین، پیویسته بزانین
که میکیافیلی له نوسینه کانیدا زورینه جارمه بسته نه وه بووه کومه لی
ئاموزگاری کرده بی میر بکات تاکوسودی لیودربگریت له به ریوه بردنی
ردعیه ته کانی دا... به دهربپینیکی تر میکیافیلی نه ده ویست زانستیک له
(کومه لگه ناسی) دا بنیات بنیت، زانستیک که بنه ماو بناغه خوی هه بیت، و دک
ئین خه لدون کردی.

لهم رووه و ده گونجیت میکیافیلی به و پیاوه بچوینین که له گهان هاوری
یه کی دا داده نیشیت و ئاموزگاری ده کات که چون له ناخ و سروشی خه لکی تی
بگات و چوئیش سودله و تی گهشتنه و در بگریت له له هه لس و کهوت کردن له گهان
یان داوه هه رووهها له پاراستن وبه ری کردنی به رژه و دندیه کانی خویشی دا له نیو
نه و خه لکه دا... له راستی دائمیه ده بیتین نه و جو ره ئاموزگاریانه هه
له دیزد مانه وه له نیو خه لکی داباون... هه رکه سیکیش بگری، توانای دهربپینی
ئاموزگاری ئاوه های همیه، ئیدی به رادی که م پاخود زور... تاچه نده مرؤف
زیره کتر بیت و پسپوری فرواذیه بیت وزیاتر تیکه لاوی خه لکی بیت، نه و دندش
ئاموزگاریه کانی نیزیکتر ده بن له تیگه شتنی واقعی کومه لایه تیه وه.

و دن گرفته که له و دایه که مرؤف ناچاره به ودی نه و جو ره ئاموزگاریه
کرده بیانه له چوار چیوه و تو ویژه تایبه تیه کانیدا ئابلوقه بدان، و تنهها
پیشکه شی که سانی با وه پیکراوی خوی بکات و دک هاوری و خزمه کانی... مرؤف
ناتوانیت نه و ئاموزگاریانه بنه اشکرا له شیوه نوسراوو و تاردا ندا ئاراسته
خه لکی بکات... چونکه نه مه بونه و گران ده و هستیت و پرله نگ و چه له مهیه

بەھۆى زال بۇونى بىرۆكە وەعزىيەكان (نامۇزگارىتامىن) بەسەر نوسىن و
وتارداندا.

دەگۈنجىت بىزىن: ھەممۇ مەرۆقىك بەشىۋەيەك لەشىۋەكان بېرمەندى كۆمەلایەتىه، مادەم لەكۆمەلگەدا دەزى، ئەوا ھەردەبى بەيدىك لەخەسلەتكانى كۆمەلگە ئاشنابىت و تىبگات خەلگى لە كۆمەلگەدا ج رەوتىك پەيرەودەكەن..
ھەندى جارىش كارامەيى كۆمەلایەتى لاي خەلگى گىردى دەبىتەوە دەۋبارە لەشىۋەي (پەندى بەربلاو و تەو دىرىھ شىعرو. ھەت) جوان و دەگەمن داولە دوتوىي پەرتوكىگەلى جودا جودا دا دەرددەكەنەوە، دىارە ئەو پەرتوكانەش پەيوەستەگى گشتى يان لۇزىكىكى پۇنىشىان تىدا بەدى ناكىرىت.. سەيرلە وەدایە،
ھەندى لەبېرمەندان لەكاتىكدا بەدوو قۇلى لەگەنلەنەدە دەدۇين كەمتمانەيان پى دەكەن، و زۆرىك لەوكارامەيى كۆمەلایەتىيە دەرددەخەن كەھەيانە... لەزىانى رۇزانەشىياندا دودان نابىن لەدەن بەگۈردى ئەو لىزانى و كارامەيى يان بجولىئىنەوە... ودىن ھەركە دەستييان كرده نوسىنى كىتىب ياخود لەسەر بلندگۇي وتارداندا خۇيان دىتەوە، دەست بەجى دەگۈرپىن و دەبىنە بېرمەندى (تۆباوي)! و دەم درېزى دەكەن بەنمۇنە بالاڭانەوە، ئەو نمۇنانە كەھېچ پەيوەندىيەكىان بەزىانى كۆمەلایەتىيەو نىيە.

بەپاستى مىكىياقىلى بەشۇرشىگىرى دەزمىندرىت بەسەر ئەو دووجە مسەرىيە لەبېرىكىرنەوەدا، وەك چۈن لەبەردا ئىبىن خەلدون بەسەرھەمان دوونىدىي دا شۇرۇشى بەرپاكرد... ئىمەلەكەتىكدا شۇرۇشەكەي مىكىياقىلى بەرز دەنرخىننەن، لەھەمان كاتدا ناتوانىن بلىتىن توانيوەتى شۇرۇشەكەي بەگەيەنىتەنەو پلەيەكەتىبىن خەلدون پىيى گەيانىدبوو... لەورۇودوھ لەيەك دەچن كەھەر دوگىيان زۇرجار ماوەي نوسراودكانيان لە (كارامەيى كۆمەلایەتىيە) يەوە و درگىرتوھ. ودىن لەرويەكى دىكەوە لەيەكدى جىاوازان... ھەرچى ئىبىن خەلدونە كارامەيى كۆمەلایەتىيەكەي خۇي لەشىۋەي ئامۇزگارى كەردىدا پىشىكەش نەكىر دود، وەك

مېكىيافىلى كردوئىتى... بەلكو ھاتودبەشەجودا جوداكانى كۆكىردىتەوه و پەيوەستەگىيەكى لۇزىكى نىمچە تەواوى لەنىۋاندا دروست كردون... بەوهش فەلسەفەيەكى گشتى ھىنايەكايەوه بەبناغەي نويۋە... كەواتە رەوايە بىزىن نەولەھەمان كاتدا پىپۇرىكى كۆمەلایەتى و فەيلەسۈفيش بىوو... ھەرچى مېكىيافىليەنەو پەپىدىتowanىن بەپىپۇرىكى كۆمەلایەتى پىيناسى بکەين.

تىپروانىنى خەلگى لەودووانه

ئەودى شىاوى باسكردنە ئەودىخەلگى بەوجاودوه سەيرى مىكياقىلى ناكەن كەسەيرى ئىبن خەلدون يان پى كردوه... خەلگى لە مىكياقىلى تورە بوون و جىنۇيان بەنسراوەكانى دەدا... چونكەھەندى شتى وايان تىدا دەبىنى كەلەگەل ياساكانى رەشت و ئايىنە كاندا وىك ئەدەھاتنەوەي... هەرلەبەر ئەدەش ناوى (مىكياقىلى) بويەجىنۇي بەسەر زارىخەلگىھەدۋەھەركات بىيانەۋىت باس لەسياسەتى فەرۇقىلۇن خەلگەن بىكەن، مىكياقىلى يان ودىر دەكەۋىتمەد... (لەنەر) دەلىت: مىكياقىلى لەھەزى خەلگى داھاوشانى خودى شەيتانە) (۱۲)

(ئىبن خەلدون) لەلایەنى خەلگەو ئەۋىبانگ وشۇردە بەددە ودبەردا نەبرا... بەلگۇ خەلگى لەئاقارىدا تەنها ئەودىيان كىزىكەلەسەدەكانى دواتردا پشت گۈي يان خىست و قەرامۆشىان كرد، وەك لەبېشىكى ئەم پەرتوكەدا بەدورودرىزى باسى دەكەين... لەوانەيە زىادەرەوى ئەكەم ئەگەر بلىم : بۆچۈنەكانى ئىبن خەلدون لەبۆچۈنەكانى ھاۋى ئىتالىيەكەي پەتلەياساكانى رەشت و ئايىنەكانەوە دوور بۇون ولادەر تريش بۇون... بەلام خەلگى دەركىيان بەونەكىد... (ئىبن خەلدون) تايىبەتمەندى ئەودىھەبۇو، كەشىوازى دېلۇمىسىانەپەيرە دەكەرەپا بۆچۈنە لادەركانى بەرۈكەشىكى برىكەدار دادەپۇشى... هەميشەبۈپشت راست كەرنەوەي بۆچۈن و بەلگەكانى ئامازى دەدا بەئايەتى قورئان و قەرمودەكانىپېغەمبەر (د.خ)... لەكۆتاينى و تەكانىشىدا بەزۈرى ھەندى دەربىرەن و پىستە ئايىنى بەكار دەھىتىا وەك: (خودا زاناتە)، (خودا رېنمۇنى كاربەرەو راستى)... هەندى.

ئىدى خەلگىش وايان دەزانى ئەميش وەكى شەرعناس و مىئزۇد وانەكانى تر لەسەر رېبازى خوداو پىغەمبەر دەركەي دەپوات بەرىۋە... دەنگەر مەرامە راستەقىنەكانى ئەويان بەرونى بۆدەبىكەوتايە، لەوانە بۇو ھېرىشنى كۆپرانەي وايان بىكىدىتەسەر كەھەرگىز مىكياقىلى ھېرىشى بەوجۇردى بەخۇيەوە نەدىبىن.

په اویزه گانی سه رهتا:

بهشی یه که م

(خه سله ته کانی لوزیکی کون) (۱)

بئنه وهی له هه لؤیستی نیبن خمددوون تئ بگهین له به رانبه ر لوزیکی کوندا، پیویسته چه ردیمه ک زانیاریمان همه بن سه باردت به سروشت و خه سله ته کانی نه و لوزیکه ... لیره دا نه وهی شیاوی ئامازه پیدان بئ نه وهی که نه و لوزیکه له سه ره تادا شه قاویکی پیشکه و تنجوازی مه زن بوو له دیرۆکی بیری مرۆڤایه تی دا... چونکه يه که مین ههول و ته قالا بوو بو دیسپلین کردن و دانانی بنه ماو پیسا بو بیر... لم پاستیش دا (نه رستوتالیس) کمه فزلی دانانی نه و لوزیکه بؤددگه ریته ود، يه کیک بودله وانه خاودنی ناوهزیکی گهوردو سه نگین بونون که له میزودا ناوهزی ناوهاها به ددگمن ده بینری.

ودن گرفتی نیو لوزیکه کهی (نه رستو) ش، ود گرفتی نیو هه مهو سیسته مه فیکری و کومه لایه تیه مه زن کانی دیکه وايه ... سه رجدمیان له سه ره تادا چالا کانه دهست پئ ده کهن وله بارو گونجاون، دواتر پهیتا پهیتا به ره دو گمان بون و گهندەل بونون ده جن ... به ده بزینیکی دیکه: نه م لوزیکه ش گۇراو بوبه کومه لی کوت و بهند و پرۆسەی بیر کردنە و دیان پەك ده خست و کوتیان ده کرد، نه گەرجى له سه ره تادا بەر خۆدان و شۇرۇشىکى (مه زنی فیکری بوبو و درگىپ).

لە چاخه ناوه دەسته کاندا، بیر مەندان بە چاواي سه رسامى و پیرۆزى يە ود تە ماشاي لوزیکه کهی نه رستو یان ده کرد، بە جۆرى گەشتە نه و دەرنجامەی کە نه و قالبەی نه رستو داینا بوبو بۆ بیر کردنە ود، بە قالبى هەر كوتا یابان داده نا پېيان وابوو بو

لۇزىكى ئىن خەلدوون.

هیچ کس روانیه نه و قالبی بگوپیت یا خود گومان لهراستی و درستی یه که هی بکات.

لهماودی داهاتوودا، شرۆقەی دوان لهو خەسلەتە سەرەگىيانە دەكەين كەلەلۇزىكى ئەرسىتۇدا بەھى دەكرا... بېئم وايمەنەو دوو خەسلەتەش بەناوبانگىرين ودىيارلىرىن خەسلەتى بۈون وزىاد لەھەر خەسلەتىكى دىكەش پەيىندىيان بەبابەتى ئەم پەرتوكە وهەدەيە... يەكەمین خەسلەتى ئەلۇزىكە ئەودىيەكە لۇزىكىكى (فۇرمى) بۈوه، دودەپىنيان ئەودىيە كەلۇزىكىكى ھەلگوازتەكارى (استنباطى) بۈوه...

فۆرمىي بۇونى لۆزىك:

ئەرسىتو جىاوازى دەكتات لەنىوان فۆرمى شتەكان و ماددى شتەكاندا....
 بۇنمۇنە (پەيكەرىك) فۆرمىكى ھەيە كەبرىتى يەلەشىۋە روالەتىيەكەي. ھەرودەن
 ماددىشى ھەيە كەبرىتى يەلەنەماددىھى (وەك مس يان ماددىكانى ھاوشىۋە)
 كەپەيكەرەكەيانلى دروست دەگرىتىت... ئەرسىتو زاراوهى (ھىولى) وەك ناوىك
 بىرىبۇو بەسىر (مادە)دا... پىيوىستە لېرەدا نامازىبەوه بىدەن كەزاراوهى
 (ھىولى) لەھەندى رۇودوھ جىاوازە لەودى كەھەنۈگە ئىتمەبە (مادە ياخود
 بەرەگەز) دەرېرىلى دەكەين... (ھىولى) لاي ئەرسىتو واتاي ئەنە ماددىبەرەتىيە
 دەگەيەننەت كەھەمۇو شتەكانى لەگەروندالى پىك ھاتوھ... ئىنجا ئەم
 (ھىولى) يەش بەچەندىن روالەت دەرەكەۋى بەگۈيرە ئەنە وىنەن قالىبە كە
 وەرى دەگرىتىت. (۲)

كاتى لۆزىكەكە ئەرسىتو بەھە پىناسەدەكەين كەلۆزىكىكى فۆرمى يە،
 مەبەستمان لەھەيەكە ئەنە لۆزىكە گرنگى بەھەنە و روالەتى شتەكان دەدات
 و ماددىكە ئەراموش دەكتات... رۇنتىن و ئاشكرا تىرىن پراكتىزەكەرنى ئەم لۆزىكە
 لەبوارى (ئەندازە)دا دەبىنرىت... ئەندازىيارەكان گرنگى دەدەن بەو
 شىۋىدە كەشتەكان وەرى دەگرەن، وەك قوقچەك و خەپلەيان وەك سى گۆشە و
 بازىنە لەكىشە... ئىدى گوئى نادەن بەھە ماددىھى كەئەنە شىۋانەلى پىك ھاتوھ...
 كاتىك لۆزىكەكارەكان سەيريان كەلۆزىكەيان لەبوارى ئەندازە زانستە
 ماتماتىكى يەكانى تردا سەركەوتى بەدەست ھىننا، ئىدى وايان گومان بىر
 كەلەھەمۇو بوارە فيكىريەكانى دىكەش دا سەركەوتىن بەدەست دىننەت... لەبەر
 ئەنە دەبىننەن ھەمۇو لىكۆ لىنەوە (فيزىكى ورەشىتى و كۆمەلائىتى و
 دەرونى... هەتى) يىشىان، مۇركى ئەنە لۆزىكە فۆرمىبىيە يان پىيە نراوە.

بۇنمۇنە: نەگەر لە (دادگەرى) بىكۈلنىەوە، پىيىان وايە ئەمېش بەھەمان مەرددى (ھەرمى يان سىڭۇشە) بۇنىكى سەربەخۇى ھەيدە و خاودى خەسلەتى نەگۇپۇ چەسپاواه، ئىدى بەوتەرزە دەست دەكەنە و توپۇز لەبارە ئە و بابەتەوە، بەگۇپەرى وېنە ئەبىستاكتەكەي، بىن ئەودى سەرنجى ناودۇرۇكە سۆسۇلۇزىيەكەي بىدەن، واته بۇمادەكەي كەلە پۇوداواي بەش بېش پېڭ دېت وېگۇرانى بارودۇخى دەوروبەرى، ئەۋىش گۇپانى بەسىردا دېت.

لەراشتى دا ئەرسىتۇ كاتى لۆزىكەكەي دانا، مەبەستى ئەودەن بۇو... بەلكو لەلىكۈلىنەوەكانى دا بېندىگى دەكىرد لەسەرگەرنىگى وبايەخى لېكۈلىنەوە لە (مادە) ئىفيكىر، سەربارى وېنەكەي... لەدىدى ويدا ماددو قۇرم لىتك دانابىزىن وجبانابىنەوە... ھېچ ماددىيەك بەبى وېنە و شكل نابى، بەھەمان شىوه ھېچ وېنە و شكلىيکىش بەبى مادەبۇونى نىيە... وەل ئە و لۆزىكەكارانە لەدواي ئەرسىتۇ پەيدا بۇون، نەخاسىمە لەسەددەكانى ناوه راستىدا، پېپۇ و درېبازى مامۇستا يەكەمېنەكەي خۇيانىيان فەرامۇش كىرد (واتەئەمانىش ودك ھەممۇ شوينكەوتەكانى رېبازە جودا جوداكان يان كىر كەھەمىشە لەرېبازە يەكەمېنەكە لاددەن - ودرگىپ...) ئەمانە هاتن ھەممۇ بىر كەنەوە لۆزىكە خۇيانىيان مۇل دا تەنها لەويىنە ۋوالەت وشكلى شتەكاندا، بەمەش دەستىيان كەنەنە لەقىرىن لەجىھانى ئەبىستاكت بۇونى بىردا، دىارەئەمەش زۇر دوورە لەپەدۇتە راستەقىنەكانى ژيانەوە). (۲)

بىرمەندىكەن لەزىركارىگەرى لۆزىكى وېنەيى دا، وايان لىيەت بەسوك و بىن ئەرسىش سەيرى پۇداوه بچكۈلە و جودا جودا بەرھەرسىتەكانىيان دەكىرد، پىيىان وابۇو ئەوشتائىنە نابىنەھۆى گەيشتن بەزانستىكى دلىيابى ھېنەدرو راست و دروست... لەدىدى ئەواندا زانستى راست ئە و زانستىدەكە لەئەنjamى سەرنجىدان لەمەسەلە گىشتى و گشتىگەدانەوە دروست دەبىن، ئىنجا ئە و مەسەلانە سەقاڭىرۇن وناڭۇپىن، كەواتەمەسەلە گەلى راستەقىنەشن، بەپېچەوانە ئەورۇداوه

گچکه وبه رهه سته گۆرپراوانه وه که به ئەندازى لەباريان بۇگۈرپانكارى لههه قىقەت و پاستى دوورو خالىن... بىرمەندەكان زىادە رەۋىيەكى زۆريان كرد لەم حجورە بىر كىردىنە وەيدىدا، بەرادىدەك وايان لىھات وەك ئەوهى لەنىو (قوللەي عاجى)دا بىزىن، بەواتايەكى دىكە: تەنها بىريان لەئاسمان دەكىرددوه و ئەوسە رەزەمەينەيان پشت گۈئ دەخست كەتىاى دادەزىان.

يەك لەويە سەرەتە كۆمەدیانەي كەلەم رووه و دەگىردرېتە وە ئەم بەسەرەتە يە: دەلىن رۆزىك كۆمەلى بىرمەندى ئەوروپى لەچاخە كانى ناواھە رەستدا، دانىشتون قىھە باس و دەمبەدەمەيان لەسەر ددانە كانى ھەسب كردووه، هەركامىيەكىان بۇ چۈنۈكىان دەبىت. سەيرەكەش لەوددایە كەنەسپە كە لەپالىاندا دەبىت، دەيان توانى بچن سەيرى ددانە كانى بىكەن، بەلام ئەممەيان نەكىد. چۈنكە پېتىان واپوو كارىكى ئاوا شايىتە بىرمەندانىكى وەكى ئەوان نىيە!! هەروەها بىرپاوا مەتمانەي تەواويان ھەببۇو بەوهى كە لەرىگەي بىر كىردىنە وە دەت و دەمبەدەمە لۆزىكىيە وە دەتowanى بىگەنە هەقىقەتى ددانە كانى ئەسپ.

شىاوي باسکىردىنە، زۆرىنەي بىرمەندە موسولمانە كانىش لەم سەددە دواييانەدا لەپرۆسەي بىر كىردىنە وەياندا بەھەمان رېڭەدا دەرۋىشتىن... دروست وەك ئەوهى نىبىن خەلدۇن لەپىنناسە كىردىاندا دەلىت: ئەوانە سەرنج لە "ۋىنەگەلى" دەددەن كەدارپراون لە "پەگ ورىشە كانىيان" (٤)... ئەوەتا كاتى توخنى توپىزىنە وەيىدەن ئەندى لەو كىشانە دەتكوتىنە وە كەجىھانى ئىسلامى دەلەرزاند، بۇ نەونە وەك كىشەي (خەلاقەت) دەبىنин بە جۆرى لييان دەكۈلىيە وەك ئەوهى خۇيان لەجىھانى تردا بن.

- هندی نمونه‌ی واقعی :

بُو روون بیوونه وهی مهبه است، نمودنیه کی ساده لدهمه (ماودری) خاودنی پهرتوکی (الاحکام السلطانیه) و در دگرین ... ثهوله به شیکی کتیبه کهیدا تاوتوئی مهسه لهی خه لافهت دهکات که له دووشاری جیادا درابیته دوو پیاوی جیاواز... دیاره نه مهش ههر به راستی له میزوی ئیسلامیدا پوی داوه، پۆزگاری که خه لیفه کانی (فاتمی) له قاهیره له گەلن خه لیفه کانی (عهباس) له بەغدا ناکۆك بیوون... نه م ناکۆکیهش بەردنجامی رامیاری و کۆمەلایەتی و کەلتوری جۆراو جۆری هەبیوو... وەل (ماودری) هیچ گوئ بە وەندات کە به راستی پوی داوه، بە لکوتەنها لە پووی پوالەتی نە بىستراكتە وە سەرنجى بايەتە کە دەدات و پىچ شەرعناسە کان دېنىتت و تاوتوئیمان دەگات.

هندی له شهر عناسه کان گوتوبیانه: پیشه وایه‌تی دددریت به و پیاویدیان
که پیشی رکابه رده که ددکه ویت له ووداکه پهیمان له خهلاک وهر بگرت،
پیشه وایه تک لیره ددا ودک نه و دوایه دووپیاو بیانه وی زنیک بهینن، جا لیره ددا
ماره بی نه و پیاویدیان داده مه زریت که له پیش دانه وزنه ما، دده کات.

هەندىكى تىلەشەرعناسەكان پىيان وايە ناكۆكى نىوان نەو دووبىاوه
پىويىستە لەرىگەئ (قورۇھەكەشى)ادوھ يەكلايى بىرىتەوە، تاكو نەبىنەدزى يەكترى،
ئىنجا (قورۇھە)بۇھەركامىيان دەرچوو، پىشەوايەتىبۇ ئەو...هەندىكىتە لە
شهرعناسەكان دەلىن: پىويىستە ھەرىيەك لەو دووبىاوه سازش بۇيەكترى بىھەن
ۋاز لەپىشەوايەتى بىيىن بۇبەرانبەرە كەيان، تاكو ئاشوبەكە يەكلا بىتەوە، شىرت
(ئەللى حەل و عەقد) يەكىكىان ھەلبىزىرىت، يان ھىچكامىيان ھەلئەبزىرىت
وېكىكى دىكەبىنىت و مافى پىشەوايەتى بىاتى، ھەندى شهرعناسى دىكەش پىنى
(ترىيان ھەيە ٥)

ھەمۇئەوشەرعناسانە، بە (ماودىدى) شەود، ئەوناڭۆكىيە تۈندۈتىزە لەبىردىگەن كەلەئىسلامدا (يان لەنىيۇ سىستەمى حۆكمدارى ئىسلامىدا - ودرگىر) لەپىتناوى خەلافەت دا سەرى ھەلداوه وچۇن ھەرىيەكە لەرگابەردەن ھەولى داوه بەرانبەردەكەي بەتهواوى لەنىيوبەرىت تاكوگۇزدەبانەكەي بۇ تەخت بىت و بەتمەنها بۆخۇي بىيىتەوە (ودرگىر)... لەدىدى ئەوشەرعناسانەدا ئەم مەسىلەيە لەۋاباھەت بچوڭ و لادىكىوناسە قامگىرانەيە كەشاپتەننەن بەھەي شەرع لېيان بکۆلىتەوە... ھەرلەبەرئەوەش تەنها لەررووی وېنەو رۋالەتەوە لە (خەلافەت) يان دەكۈلەيەوە، بەگۇيرەي ئەھەدە كەپتۈيىتە خەلافەت چۈن بىت، ئەك باس لەۋەيەن كەخەلافەت بەكىرەدە جۈنە... لەبەرئەوە دەبىننەن ئەوان بۆچۈنە كانىيان سەبارەت بەخەلافەت لەجىهانىكىدا دەزىن، خەلافەتىش بۆخۇي لەجىهانىكى تردا.

ئەوان ھەرگىز بۆچىركەيەكىش ھەلئە كورمان لەخۇيان بېرسىن : چۈن دەكىرىت قورعەكەشى بىكىت بۇ نۇمنە لەنىوان خەلەپەي عاباسى و خەلەپەي فاتى دا، ئايى ھەرگىز ھىچكام لەوانە بەئەنجامى قورعەكەشى قايل دەبن؟ ئايى بەگۇيرەي ئەو قورعەيە سازش لەسەر ئەھەدەگەن كەبەماقى خۇيانى دەزانى؟ (ودرگىر)... ياخود ئايى ھەلۋىستى دەست و پېۋەندو دارودەستەي ھەرگامىتىكىان چۈن دەبىت؟ ئەوان چۈن قايل دەبن بەھەي خەلافەت بىكەۋىتە دەستى دوزىمنە ھەرگەورەكەيانەوە؟ مەرۇف (ئىترەومەرۇفە ھەرگەس بىت) ناتوانىت دەست ھەلبىرىت لەپۇستە مەزىنە و ئەممال و سامانە بەلىشاوه بۆگەسىتىكى تر !! مەگەر ئەوكەسە شىت بىت يان يەكىن بىت لەفرىشتەكانى خودا؟... لەراستى دائەوشەرعناس و بىرمەندانەي كەپەيرەو كارىشەلۆزىكىيە فۇرمىيە بۇون، لەبىرگەرنەوەياندا سەبارەت بەكاروبارە جىاوازدەكانى ژيان، بەزۇرى بەم

جوژدیریان دوکرده و... تانه مرۆکەش زۆرینه یان لە سەرەھەمان جوژری بىرگىردنە و
ماونەتە و.

بۇنمنە: سەرنجىرى اوپۇچۇنى شەرعناسەكان بىدەلەبارى (بانك) دىكانە و،
ئەوشەرعناسانە، ئەوراستى يەلە بىردىكەن كەبانكەكان كۆلەكە ئىپانى ئابورى بىرلىك وپىك دروست
لەم سەردەمە ئىيمەدا، بە جوژری كەنەستەمە ئىپانى ئابورى بىرلىك وپىك دروست
بىكىت بە بىن بۇونى ئەوبانكانە كەپاردو سامان وەردەگىن لەوگەسانە ئاتوانى
سامانەكە بەرھەم بىنن و دەيدەنە ئەوگەسانە كەدەتوانى بەرھەمى بىنن
لە بەرانبەر قازانجىيەكى كەم و سادەدا، ئەگەر ئەمەش نەبوايە، مال و سامانەكان وەك
سەردەمانى كۆن بەشاردار اوادىي لەزىزىزدۇي دادەمانە و شەرعناسەكان چاولەم
ھەممو پاستى يەدادەخەن و، دەست بە جى و بە پەلەپروزە حوكى
ئەو دەردىكەن كەكارى بانكەكان حەرام (قەددەغە) يە چۈنكە وەك
(سوو) وايە كە ئىسلام ياساغى كردى و... ئەوان نايەن لەرۇي ناودەرۇكە
كۆمەلايە كە يە و سەرنج لە (سوو) بىدەن، بەلكو لەرۇي شىۋە ياخود وينە
لۇزىكىيە كە يە و سەرنجى لى دەدەن... لايىھەوان (سوو) ھەممو كارىكە كەتىپايدا
بىرلىك پارە بە (سوو) قەرزىز بىكىت، ئىدىھېيج جىاوازى يەك نىھەلەن ئىوان كارى
ئەو سوو خۇرە پارەي (سوو) دەدالە سەردەمى نەقاپىيدا، لەگەن كارى بانكە كان لەم
سەردەمە ئىيمەدا... لاي ئەوان ئەو نەندە بە سە بۇ ياساغ بۇونى كارىكە كەلە سەر
ئەو وينە و قالب و شىۋە يە بىت كەنەھى لى كراودو ياساغ كراود، ئىتھېيج
بە لايانە و گرنگ نىھەلە رۇوي كردى يە و سەرەن ئەو كارە زيان بە خشەيەن سوود
بە خش.

سەيرلە وەدایە كە ئىمە لە كۆمەلگە ئىسلامىدا زۇرلىك لە دىندا رەكان
دەبىنин بە كەردى و (سوو) دەخۇن، تەنها ئەو نەندە يە كەنە و كارەلە شىۋە كەپىن
و فرۇشتىن و بارمەتە كارىدا دەكەن، واتە ئەوان (بە لىننامە كانى سوو) دەمگۈزىن
بە وينە و فۇرمىكى شەرعى، ئىدى وادەزانى ئەو كارەلە پىرساپى (حەرامىتى)

نه و مامه‌له‌یه قوتاریان دهکات. نه‌مانه پاریزگاری‌له (فُرمی) مه‌سه‌له شه‌رعیه‌کان دهکه‌ن، ثیدی گوئی نادهن به‌ودی‌گمه‌رپیچه‌وانه بن له‌گه‌ن نیوهره‌ک ياخود ماده‌که‌ی دا... زورجاريش دیومانه هه‌ندیک له‌وکه‌سانه به‌گویره‌ی دارشته (صیغه) شه‌رعیه‌کانیان سته‌میان له‌خه‌لکی کردوه، دروست و دک سووخوره‌کانی سه‌رده‌می نه‌فامی.

نه‌ندی خه‌لکی دوگمای دیکه‌هه‌ن که‌مان و سامانه‌کانیان له‌بانکه‌که‌دا داده‌نین به‌ین نه‌وه‌ی قازانچی نه‌وه‌باردیه قبول بکه‌ن وودری بگرن... زورمان باسی نه‌وه‌ی پیش‌وی موسولمانه‌دوله‌منه‌کانی هیندستان بیستوه، که‌بانکه‌کانی به‌ریتانیا له‌پاره‌و سامانی نه‌وان قازانچیکی زوروبی شوماری کودده‌کرددوه، به‌بی‌نه‌وه‌ی هیچ حوره قازانچیکیان له‌وسامان وماله ددست بکه‌ویت... نه‌مه‌ش مانای نه‌وه‌یه‌که به‌دهستی خویان سودو قازانچیان به‌خشیوه به‌دوژمنه‌کانیان، تنه‌هاو تنه‌ها له‌پیتناوی نه‌ودادا پاریزگاری بکه‌ن له (فُرمی) فه‌رمانه شه‌رعیه‌کان!!.

ھەلگوازتەبى بۇونى لۆزىك:

دودومىن مۇرك و خەسلەتى لۆزىكەكە ئەرسىتۇ ئەۋەيەكە پەپەرەوى
پىچەكە ئەلگوازتەكارى دەكتات... مەبەستمان لەمەش ئەۋەيە، لۆزىكەكە ئەرسىتۇ
ئەسەرەتاوه بەپشت بەستن بەھەندى (كۆبەرەنجامى گشتى عەقلى) دەست
بە توپىزىنەوە دەكتات، دواتربەرەنجامى بچوک وتايىبەتى لى ھەلەدگوازى... لېرەش
دا پىچەوانە دەبىتەوە لەگەن پىبازى زانسى نويىدا... چۈنكەنەم
زانسىتەلەسەربىنەمای گواستنەوە لە (بەرەنجامى بچوک) وە بۇ (بەرەنجامى
گشتى) دروست بود، ئەم پىچەكە پىبازەش ناونراوه (پىبازى ئەزمۇنکارى)...
ئەمە لەكاتىكدا لۆزىكەكە ئەمەر ئەرسىتۇ ھەلگوازتەكارىيە وە (كۆنەنجامە
گشتىيە عەقلىيەكان) دەدگوازىتەوە بۇ بەرەنجامى تايىبەت و بچوک.

گىنگرتىن پىگەش كەئەو لۆزىكە بەكارى دىنىت لەپرۆسەي ھەلگوازتەكەدا
برىتى يەلەپىگەي (پىوانەكارى - syllogism)... پىوانەكىرىدىش بەشىۋەيەكى
ئاسايى لەسى بەش پىك دىت كەبرىتىن لە (پىشەكى گەوردو پىشەكى گچەكە
بەرەنجام)... بۇ رۇون بونەوەي مەبەست ئەوتۇمنە بەرپلاوه دىنىنەوە
كەلەزۇرىنەي پەرتوكى لۆزىككارەكاندا دەبىنرى، نۇمنەكەش بەم شىۋەي
خوارەوەيە:

۱-ھەموو مەرۋەقىك لەناودەچى..... (پىشەكى گەورە)

۲- سوکرات مەرۋەقە (پىشەكى گچەكە)

۳- كەواتە سوکرات لەنىيودەچى..... (بەرەنجام).

لېرەدا بوارى ئەۋەمان نىيەكەباس لە (پىوانەكارى) بىھىن لە ھەموو شىۋەوە
ئاللۆزىيەكانىدا. ئىنجا سەرەنجام پىوانەكارىيەكەن دىكەش دەكربىت بگەپىزىنەوە
سەرەھەمان ئەو وىنەسادەو ساكارەي كەلەنۇمنەكەي پىشودا ئاماڙەمان پىتىدا.

گرنگترین بەش لەپیوانەکاری دابریتى يەلەپىشەكى يەگەورەكەي، چونكە بناغەيەكەو ھەممو پیوانەكەي لەسەردادەمەززىت... گرفت لەلۆزىكەكەي ئەرسەتىدا ئەھەيدەكەلە پیوانەکارىيەكائىدا زۇرىنەي جارەكان، پشت بەپىشەكى گەلىن دەبەستى كەبەرۇتىنيان دەداتە قەلەم، بەوديان دەداتەقەلەم كەراستى ودرۇستىان چەسپاواو نەگۆرەو بۆھىج كەس نىيە گومانى لى بکات، ھەروەھا ئەم پىشەكىانە لەلۆزىكەدابەزدرورەتىكى ئەقلى وادىنە ھەزماندىن كەھىج پىويست بەبەلگە ناكەن... بۇ نەمونە ودك ئەھەدە دەلىتىن: (ھەممو مەرۇقىك تىادەچىت) ياخود (خۇر سېبەينان لەرۇزەھەلاتەو ھەلدى) ياخود (گشت لەبەش گەورەتەرە).

دەلىم لىرددادا گرفتىك ھەيءە، چونكە ھەممو پىشەكىيە لۆزىكەكەن لەم شىۋە رۇتىنيانەنин كەھىج پىويستىان بەبەلگە نىيە.

زانى كۆمەلناسەكان بۇيان رۇون بودتەوە، ھەممو ئەھەدەنئىمە بەناسايىن ورۇتىنى لەقەلەم دەددىن لەراستى داشتانيكى بىزىدىن، سەرچەمېشيان مل كەچى باوهەكۆمەلايەتىهەكان وپىشقا چونەزانىسى يەكان، لەوانەيە ئەمۇرۇكەنئىمە شتى ياخود پىرسى بەرۇتىنى وناسايىن لەقەلەم بىدەن، كەچى دواتر رۇون دەبىتەوە كەئەۋەشتەش دەكرىت گومان لەراستى ودرۇستى يەكەي بىكرىت، ياخود گومان لەزەرورەتەقلى يەكەي بىكرىت... بۇ نەمونە: جاران خەلگى بىرۋايىان وابۇ زەمين تەختەو پاخرابوھو سەقامگىر و خۇرپەدەورى دا دەسۈرىتەوە... لەپاستىش دا لەبەرچاوى كەسىك دا كەلەم گەردونەدا ھىج نەزانىت جىڭەلەھەدە كەبەچاودەكان تى بىنى دەكەت مەسەلەكە ھەرواپە وزەھى پاخرابوھو سەقامگىر دو خۇرپەدەورىدا دەسۈرىتەوە ئىدى ھىج جىڭەي سەرسۈرمانىش نىمەگەر ئەھەپايانە سەبارەت بەزەھۆي لاي ئەو رۇتىنى بىن بىۋچۈنتىن كە ناگونجىت گومانيان لى بىكرىت... دواي ئەھەدە زانست پىش كەوت، رۇون بۇيەوە ئەو بىۋچۈنەنە رۇتىنى و ناسايى نىن. بەلگۇ مەسەلەي رۇتىنى دىكە هاتن

لوزیکی نین خندلوون.....

وجنگهی نهوانیان گرتهدوه، تاوای لیهات بهپیشکه وتنی زانست و
شارستانیهت، مهسه لهنایاسی ورقتیتی یهکان یهک لهدوای یهک دههاتن ونم
جنگهی نهوى دهگرتهدوه.

زانستی نوی لهسر پرهنسیبی (نهگهر)دامه زراوه... لهکاتیکدا لوزیکی کون
لهسنهزبنههای (دلنیایی)دامه زرابوو... نینجا نهم دوو لوزیکهیدش گهلهک لیک
دوروون... ثهدرستؤی پشت بهکومهلهن (پرس)دهبستن کهگریمانی راستی رههای
ددربته پا... لهبهرنهوه، ههربه رهنجامیک کهلنیهود بهپیوانه کاری راست
ههلبکواززی ههردھبی راست و جنگهی دلنیایی وبن گومانی بیت.

ههرجچی زانستی نوی یه، بؤی ههیه گومان لهههموو شتن بکات
ههله بهرنهوهش تیور و بیردؤز و پیساکانی بهگوینردى نهزمونکردنی راستیه
بچوکه کان دمردههین، لهولاتریش پادگهیدنیت که بیردؤز و پیسا وددھست
هینراودکانی له رووی راستی یهود سنتوردارن، به گوینرھی راستی و دروستی نه
راستی یانهی که لینیانهوه ودرگیراون... بهو واتایهی که رهنسه راستی دیکه
دهربیکهون و کاری بکهن نهم بیردؤز و پیسايانه ثاتاجیان به گونین یاخود
گونجاندن ههبتیت.

بارەبەری ئارەزووەكان:

ئەمۇي جىگەي سەرنىجە ئەودىيە، پىوانەكارى لۆزىكى لەسەددەكانى ناودىراست
دا ببويە بارەبەر ئەپىنناوى ئارەزوو تايىبەتكان و بىرىواباودەمىزەبىيەكاندا...
ھەركەس گەردەكى بىت بەلگەبىننەتەوە لەسەرراستى و دروستى رېچكەومەزدېيك،
يان بۇچۇنىكى دىاريكرارو ھىچى لەسەرنىيە جىڭەلەودى بەدۇوى پىشەكىيەكى
گەورىدا بىگەپىت كەگۈنچاوبىت بۇ ھەلگۈوازتنى پايەك يان رېچكەيەك لىيەوە...
ھىچ نارەحەتىش نىيە بۇي گەر لەنىيۇ وتەي دانايىان و پەندەبەر بىلاۋەكان و
دەقەئىانى يەكاندا ئەپىشەكىيە بىدۇزىتەوە... ئەودەمەش دا، واتەلەكاتىيىكا ئەم
پىشەكىيە دىتەوە، ئىدى بەراستى يەكى بىن مىشت و مرى دەداتە قەلەم
و ھەميشەش و دك چەكىكى بىرندە لەپرووى دۆزمنەكانىدا بەكارى دىنلىت،
دۆزكەنلىشى بەرقلۇ خۆيان دەستەوسان نابىن لەودى و ھەكۈتم بىكەن...!
ھەزىلەبەر ئەوشە كەددېتىن پەيرپەوكارانى رېبازاو مەزىبە رېكابەر دەكان و دك
چۈن بەشمىشىر لەگەن يەكداچەنگاون، بەھەمان شىۋوش بەچەكى پىوانەكارى
لۆزىكىش دېبەيەك جەنگاون.

ئەمەش يانى (پىوانەكارى لۆزىك) يش و دك شەمشىرى لى ھاتوو ھەزىلەك
لەگۇرۇپە دېبەيەكە كان دەتوانى لەبەرانبىر دۆزمنەكەي دا بەكارى بىننەت...
چۈنكەھەرگا، گەردكىيان بوبىت لەبەر دەستىياندا سازوئامادەبۇو. زۆر جارى واش
دەبىي بەھەر ھۆيەك بى، وازلەرېچكە و مەزدودكەي خۆى دىنلىت، لەم بارەدا دەست
دەكتەبەكارەتىنانى پىوانەكارىيە لۆزىكى يەكان بۇ پىشت ئەستور كەردنى بۇچۇنە
تازەكەي، ئىت ئەمەلە بېر دەچىت كە پىشت ئەپىوانەكارىانە بۇ پىشت گىرى
كەردى بۇچۇنە پىچەوانەكانى بەكار دەھىننا!!!.

ھۆكاري ئەمەش دەگەپىتەوە بۇئەودى ئەمە پىشەكىانە لۆزىككارەكان
لەپىوانەكارىيەكانىاندا بەكارى دىئن زۆر بە سانايى دەستەبەر دەكىرىت، بەرادەيەك

دەتوانریت نمونه‌ی نەو پیشەکيانه لەھەمەمۇ جۈرەكان وبو پشتگىرى ھەر راو بۇچونىك بىت وددەست بېتىرىت.

پاستى نەم قىسىمە لە دەمبەدەمە توندوتىزەدا ۋۇن دەبىتەمە كەلەنیوان گروپە ئىسلامىيەكىندا رووى داوه.... ھەركام لەوگرۇپانە بىگى لەبۇچونەكائىاندا پشتىان بەستوھ بەئايەتى قورئان و فەرمودەي بىيغەمبەر (دخ)، نەو فەرمودە و ئايەتائىيان كىرىبىوھ بىشەكى بۇ بىوانەكارىيە لۆزىكىيەكائىان، گروپەكائى دىكەش بەنایان بۇتايەت و فەرمودەي دىكە دەبرد. بەو جۈرەجەنگەكەي نىوانىيان دەبىتە (سجال) ونەسەرگەھوتوى تىدا دەبىن ونەزىرگەھوتۇو (٦) بۇ نمونە سەرنجى نەو دەمبەدەمە يەبىدە كەلەنیسلامدا سەبارەت بەكۈزۈرانى (حسەينى كورى عەل) بەرپابۇو... ھەندى رايىن وابۇو (حسەين) ھەلەي كرد كاتى شۇرۇشى لەدزى (يەزىد) بەرپاڭىد، وېھو پىيەش (يەزىد) لەسەرھەق بۇو كەتەوى كوشت، نەمانە پاشت نەستور بۇون بەوفەرمودەيەي بىيغەمبەر كەدەفەرمىت: (ھەرگەس وىستى كۆمەل بۇونى نەم ئۆممەتەپەرتەوازىبەكتە، بەشمىشىرلى بىدەن، ئىترئەوگەسە ھەركەس بىت) (٧) كۆمەلېكى دىكەلەھەمبەر ياندا رايەكى پىيچەوانەيان ھېبۇو، ئەمانىش پاشت نەستور بۇون بەفەرمودەيەكى ترى بىيغەمبەرگەدەلىت: (گەورەي شەھىدكان لايىخودا حەمزەي مامەمە، ئىنجا پىاۋىك ياخىبۇ بىت لەپىشەوايەكى سەم كاروفەرمانى چاكەي پىتكەربىن ورىيگىرى خاراپەي لېتكەربىن، ونەوېش كوشتىپتى) (٨)... كاتى سەرنجى نەو دوو بۇچونە دەدەين ولېيان دەكۈلىنەوە، دەبىنин ھەردوگىيان راست و دروستن، بەگۈيرەي راستى نەو پىشەكىيە لۆزىكىيە كەلېيەوە ھەلگۇازراوە... دەتوانىن بەم شىۋىدەي رېنى يەكەميان دايىتىن:

۱-ھەرگەس كۆيى ئۆممەت پەرت بکات پىتىۋىستە بکۈزۈرتىت.... (پىشەكى گەورە).

۲-حسەين ئۆممەتى پەرت كەردوھ..... (پىشەكى گچە).

۳- كەواتە پىتىۋىستە حسەين بکۈزۈرتىت.... (نەنجام).

ههروها دهتوانین بوقونی دوهمیشیان بهم حوره دابنینهوه :

۱-ههركس لهنیمامی ستهماکار ياخی بیت و بکوژرت دهیته گهوره شهیدان... . (پیشه‌کی گهوره).

۲-حسهین لهنیمامی ستهماکار ياخی بوو و کوزرا... پیشه‌کی گچکه).

۳-کهواته حسهین گهوره شهیدانه... (نهنجام).

لهوانه‌یه که‌سی بپرسی: چون دهین پهیامیه ر دووفهرموده ناواها پیچه‌وانه و دزیه‌یه ک بضرموی؟... لهراستی دا نیمه بهدووری ناگرین پیغه‌مبه ر (دخ) لهدووکاتی جیاوازدا دووفهرموده ناواها بضرموی بهگویره‌ی پیویسته بارودوخه‌که... نه‌ویش (دخ) ودک هدر ریفورمیستیکی دوربین، پیویسته لهپرووی جودا جوداوه سه‌رنجی بارو دوختی نومه‌ته‌که‌ی برات... وادهین همندی جار نامؤزگاری نه‌ته‌وه‌که‌ی بکات به‌وه‌ی یه‌کگرتووبن و یه‌کریزین له‌بدرانبه ر دوژمنه‌کانیاندا... همندی جاری دیکه‌ش واپیویست دهکات نامؤزگاری نه‌ته‌وه‌که‌ی بکات تا مل که‌چی پیشه‌وای ستم کارنه‌بن... شاراووش نیه‌که‌نه و مهترسی یه‌کبه‌هه‌ی و توبزی دهسته‌لا‌تدارده سه‌رهه‌لنه‌دادت زور‌جار که‌فتر نابن له‌همه‌ترسی یه‌کله داگیرکاری ده‌رده‌که‌هود په‌یدا دهین له‌سهر نومه‌هت... که‌واته پیویسته نومه‌هت ناگادر بکریته‌هود له‌سه‌رنه‌جامی به‌دی هه‌رتكه مهترسی یه‌که وادیاره لوزیکاره کونه‌کان له‌مه تن نه‌ده‌گه‌شتن و پاساویان بوی نه‌ده‌بینی... له‌به‌ر نه‌وه ده‌بینین هه‌ریه‌کله‌گروپه ناکوکه‌کان نه‌وفهرمودانه‌ی پیغه‌مبه‌ریان به‌دهسته‌هود ده‌گرت کله‌گه‌لن مه‌رامه‌کانیاندا ویک ده‌هاته‌وه‌هود، ددگونجا له‌گه‌لن نه‌وبه‌رنه‌جامانه‌دا که‌نه‌مان خوازیاری بون... هه‌رکاتی فه‌رموده‌یه‌کی پیچه‌وانه‌ی نه‌م فه‌رموده‌یه‌شیان بدیایه، به‌په‌له پروزه دهستیان ده‌گرده به‌دره خسته‌وه‌هی و درخستنی لاوازی له‌سنه‌ده‌گدی دا (به‌پی‌ی زانستی فه‌رموده‌ناسی، فه‌رموده مه‌تنی هه‌یه‌که‌بریتی یه‌له‌تیکست فه‌رموده‌که. هه‌روها

سەنەدیش ھەیە كەبرىتى يەلە وزنجىر كەسانەي دەماو دەم قەرمودەكەيان
 گىردا وەتمەود - وەرگىر(ئەودى شياود لەم بۇنىيەدا ئامازىدى بىي بەھين، ئەودىيە
 فەيلەسۇنى ئىنگلىزى (فرەنسىس بىكۈن) لەبىر كەردىنەوە خەلگى سەرددەمەكەي
 خۇپىدا دەركى بەم گرفته كەردوه...ئەو بەسەرهات و چىرۇكى پىاۋى دەگىرپەتمەود
 كەنکۈلى وملە جەپىن كەردوه لەكارىگەرى نزاو قوربانى... بەم ھۆيەوە بىردىانە
 پەرسىتگا دەيان تابلويان لەو پەرسىتگايەدا نىشان دا، تابلوكان ئەوكەسانە ھەلىان
 واسىبۇن كەخودا لەنقوم بۇن و خنکان قوتارى كەردىبوون بەھۆي قوربانى كەردن
 و نزاو پارانەوەكەنيانەوە. دواتر پرسىيارى ئەودى لېتكراكە نايادواي ئەو ھەموو
 نمونەيە دان نانىت بەوەدا كەقوربانى كەردن و پارانەوە سودو كەلگىيان ھەيە؟
 كاپراكمەش لەوەلامدا دەلىت: بەلام ئەتىابلو ئەوكەسانە لەكويىدان كەسەرەپىن
 نزاو قوربانىيەكانيشيان ھەرلەدەريادا ن القوم بۇون و خنکان؟ (٩)

بىكۈن لەپىگەي ئەم نمونەيەوە دەيەويت پىيمان بلىت: تابلو ئەوانەي
 بىزگارو دەرباز بۇون لەخنکان، ناكرى بىكىتە بەلگىيەكى يەكلاڭەرەوە لەسەر
 سودوقازانچى نزاو پارانەوەو قوربانى، چونكە ئەو تابلويانە نمايشى لايەننىڭ
 لەلایەنەكاني ھەقيقتە دەكەن، بەتايبەت زۆرىكى ترەن كەنزاو قوربانى يان
 كەرده دەو سەربارىشەوەش ھەرنقۇم بۇون و بىتگومان تابلوكانىشيان لەپەرسىتگا كەدا
 ھەلئەواسراوە.

لەبەر ئەوە رەوانىيە بۇ ئىمەگەرتەنها تابلو ھەلۋاسراوەكان بەھەند
 وەرىگرین، كەروابكەين كەواتە ئەو تابلويانەمان كەردىتە پىشەكى يەك
 بۇپىوانەكاريە لۆزىكىيەكەمان، بەوەش پرسى ئەو تابلويانە فەراموش دەكەين
 كەھەلئەواسراون بەھۆي ن القوم بۇونى خودانى تابلوكانەوە.

مامۇستايىان (ئەحمد ئەمین وزىكى نەجىب محمود) دەلىن: (بەدرىزايى)
 چاخەكاني ناودىراست فەلسەفەلەسەربىتەماي ھەلە بنىيات دەنراو نەددبۇھ ھۆي
 پەيدا بۇنى زانستى نوى، ئەوفەلەسەفەيە پىوانەكاري لۆزىكى كەردىبويە رېتكەيەك

بۇ پشتىگىرى كىرىنى رېچكەوبۇچونەكان... ئىنجا پىوانەكارى لۇزىكى لمزۇر
پويمەدەن بۇچىنەمىزلىكى نەزۆكە، چونكە تۇ ناچارىت بەھەدىھەرەتتەۋە
بەتەواوى خۇت مل كەج وتمىلىمى پىشەكىيەكانى بىھىت، مل كەج بونىك
كەھىج گومان ورا رايىكەنەنلىكى، لەوحەلمەشدا هەرجەمنە لەتۈزىنەدە
بەرەنچام گىرىمەكەمش دا كارامەو كارزان ولیزان بىت ھېشتر سۇرەتىندە كراوى
لەكەوشەنلىنى نەو پىشەكىيانەدا كەلمەسەرتتەۋە خۇت داوه بەددەستىيانەدە مل
كەچىيان بويىت...) (۱۰)

هندی نمونه‌ی تر:

پوخته‌ی قسان شعوده‌ی که پیوانه‌کاری لوزیکی هؤکاریکی گرنگی پاشکه‌وتی زانست وزانیاری بwoo لمسه‌دهکانی نیوه‌استاد... به تایبه‌تیش ناسته‌نکیکی گرنگ بwoo بپیهک خستنی گهشه‌کردنی زانستی کومه‌لناسی... نه‌وی ددمی، تویزه‌دری کومه‌لایه‌تی نه‌یده‌توانی بچیته نیوچه‌لک و ودک ئوده‌ی هدن لیکولینه‌وهدیان له‌سه‌ربکات، به لکو ناچاربwoo به‌ودی هله‌لکوازته کاری و پیوانه‌کاری بکات نه‌ک تویزینه‌ودو نه‌زمونکاری... هرله‌به‌رئه‌ووش نهو ناماژه دره‌شاوه و خولقینه‌رانه‌ی له‌کیس ددچوو کله‌واقعه کومه‌لایه‌تیه‌کاندان.

بۇنمونه: سەرنج پەدە (فارابى) له (شاره پىزمه‌ندو رازاود) كەی دا چى كردوه، نهو بۇخۇشحالى و خوشگۈزەرانى هەرشارىك مەرجىتكى پىويست دادنىت، مەرجەكەيىشى نەوهىيە كەنەوشاره پىويسته سەرۋەتكى بىت كەلەھەمۇ خەسلەتەكانىدا كامل و بن كەم و كورىبىت... نايا فارابى ئەم مەرجەپىويستەي له‌کۆيىه ھىننا؟ فارابى ئەم مەرجەي له‌پىشەكىيەو وەرگرتوھ كەبۇ خۆيى دروستكىردوو له‌پاشاندا بىركىردنەوەي خۆيى تىدا سنورىبەند كردوو نه‌تowanىوھ بەھىچ جۆرى لېتى لابدات!! فارابى دەلىت: شارى چاك له‌جەستەي تەندرۇست دەھىت، مادام نەنداهى سەرەكى لەنیوجەستەدا بىرىتى يەلە (دل) وبەتەندرۇستى نهو ھەمموو جەستەكە تەندرۇست دەبىت، نه‌وا پىويسته له‌شاره چاك ورىزمه‌ندە كەشدا سەرۋەتكى چاك ورىزمه‌ند ھەبىت، نەگىنا شارەكە بەپىتى لەنیو چوندا مل دەننەت. (۱۱)

ئەوبەردنجامەی گەفارابى پىئى گەشتىدو بىواي تەواوى پىئى ھەيە، ناڭرى ھىچ روالەتىكى راستى تىدابىت نەگەر پىشەكىيەكەي راست نەبىت، نىنجا گرفتەكەش لېرەكانەدايە.

پىشەكىيەكەي وى لەسەر بىنەماي لىكچواندى شارەكە بە جەستەيەك دروست بود، جانىمە چۈن دەتوانىن دەنباين لەراستى و دروستى نهو لىكچواندى، وادىارە

فارابى پىيى وايە ئەو لېكچۇنانە شىنىكى رۇتىنى وزەرورەتىكى ئەقلىن... تەنانەت لەوانەيە فارابى لەنیو قوللىق عاجى يەكەمى دا دانىشتىپت وېرى كىرىتىۋە، لەئەنجامىش دا بەو رۇتىنە گەشتىن !! كەلەرەستى دائىم بەرەنjamە هىج نىيەجەلە ئەندىشەيەكى بىنیات نزاو لەسەر بناغەيەكى ناواقىعى.

بانمۇنەيەكى تر ودرېگرین، نۇمنەكەشمان بىرىتى يەلە (فخرالدەينى ۋازى) شەرعىنىسى بەناوبانگ، ئەم بىباوه پەرتوكىكى لەزانىستى (فیراسەت) دا داناودو تىاي دادەلتىت: (فیراسەت بىرىتى يەلەودى بەھۆى بارە روالەتى و ئاشكراكانەوە بەلگە ھاودى لەسەر پەدوشە شارداراودكان بىكىتت... ئەم قىسىمەش بەو واتايە دى، كەمیزاج يان ئەوھى خودى دەرونە، ياخود نامىترو ئامرازى دەرونە لەكىرددەكانيدا... ھەرجۇن بىگرى وەھر كام لە دو دو واتايە بىت، ھەردەبىن شىۋەتى روالەتى خەلق (ئەو شىۋەتى مەرۆقىكى لەسەر دروست كراوه - ودرىگىر) لەگەن رەدوشت ئاكارى ناودىكى دا، ھەرددووکىيان دەبىن شويىنگەوتەي مەزاج بن... گەر ئەمە سەلىئىرا، ئەوا بەلگەھاودى بەھۆى شىۋەتى خەلقەوە لەسەر پەدوشنى ناودىكى، پېرەوە خۆى وەرددەگىر، دروست وەك بەلگە ھاودى كىردىن بەددەستە بەربونى يەكىك لەدووشتى پەيىدەست وپىكەن لەئەسەر دەستە بەربونى شىدىووەم، بىگومان ئەمەش بەلگە ھاودى وبەھەندىگەتنىكى راست و دروستە) (۱۲)

لەم قىسىمەدا ئەدكارەكانى ھەلگوازتەكارى بىۋانەيى بەجۇرىكى پەرون وناشكرا دەرددەكەون، ھەرودها ئەو ھەلەيەشى تىدا. دەرددەكەۋى كەئەم ھەلگوازتەكارى يەپىي دەگات. (ۋازى) دەيدەۋەت بەلگە بىنېتىۋە لەسەر ئەوھى زانىستى فیراسەت لەسەر بىنەمايەكى راست دامەزراوه... كەلەرەستى دا ئەم زانىستە " وەك " لېكۈلىنەوە كۆمەلایەتىھ مۇدېرنەكان سەلاندىوانە " دورتىرىن زانىستى كۈنە لەرەستى يەوه... چونكە ئىيىستاكە سەلىئىراوه كەھىج بىپۇندىدەكى راستە و خۇنىيە لەننیوان شىۋەتى روخسارو جىستە مەرۆقىكە لەگەن ئاكارو پەدوشنى

دا... که چی پازی وزانا فیراسهت ناسه کونه کانی و دک نهوبیداگیریان دهکرد
له سه ربوونی نه و پیوهندیه.

پازی دهليت: (نهوکه سانه هی ثاژلن راده هیتن و فیزی ددهکن، هر ثاژدیکیان
بویت پی بیتن به هوی خمسلته ههست پیکراوه کانیه و به لگه هاودری دهکن
له سه ر پدوشت و ناکاره باش وبهدکانی، نیدی نه و ثاژدهه گوی دریزبیت یان
نه سپ... هتد، جائه گهر نهم و اتایه له ناقار نا زه و درندوه پیله و دردا له به رجاو
بگریت وبه پونی دهربکه ویت نهوا له ناقار مهروم دا باشت له به رجاو
ده گیریت...) هه رو دها پازی دهليت: (بنه ماکانی نهم زانسته له زانستی سرو شت
ناسی ولق و پوچه کانیه و ده نانه ت له گهان زانستی نوژداری دا و دک یه کن، پوچه
هه ره خنه یه ک نار استه نهم زانسته بکریت. نهوا پاسته و خو نار استه زانستی
نوژداریش کراوه....).

ئیمه نازانین چون پاستی و دروستی نهم پیشہ کیانه بسەلیتن که رازی
ھیناونی... نه و دتا جاریک دهليت: میزاج یان نه و دیه خودی دهرونیه یان نامیری
دهرونیه له گردد و دکانیدا... یاخود دهليت: (مادم زانستی فیراسهت له جیهانی
ثاژه لاندا راسته، نهوا هه رده بیت له جیهانی مرؤفانیش دا راستبیت)... هه رو دها
دهليت: (زانستی فیراسه تیش و دکو زانستی پزیشکی له سرو شت ناسیه و ده
ورگیراو)... هه رچون بیت نهم پیشہ کیانه که له دیدی پازی دابه ره قیتینی
بینراون، ناکری له دیدی تویزدرانی مودیر نیشدا به روتین سهیر بکرین، به لگو
ردنگه پوج و بی ناوه بر قیش بن له دیدی نهم تویزدرانه دا.

بۇنە و دی بە تە واوی ده رک بکەین بە راده شە و هە لە یەی لەنیو بوجونە کانی
پازی داهه یە، واھەندى له و نە نجامانه دەخەینە پیش چاو کە بە هوی پیوانە کاریه
لوزیکیه کانیه و پی گەشتەو، پازی دهليت:

* هە رکەس پوخساري گۆشتىن بیت، کە سیکی تە و زەل و نە زانه، نهم
به لگە یەش لە "گا" و ده گیر او.

- * هەركەس پوخسارى بچوك بىت، كەسيكى ناچىزدو پىس و لوازە، ئەم بەلگەيەش لە (مهىمۇن) دوه، ودرگىراوە.
- * هەركەس دەم وچاوى درېزكۆللە بىت، كەسيكى كەم شەرم و چەداود روود، ئەم بەلگەيەش لە (سەگ) دوه، ودرگىراوە.
- * هەركەس دەم وچاوى لوازبىت، كەسيكى زۇر گرنگى بەكاروبارەكانى دەدات، چونكە زۇرى بىرگىردنەوە وشكەھەلاتنى بىۋەيدى.
- * هەركەس كەراكە (ناوچەي نىوان گۈيچەكە وچاو-ودرگىز) هەلاوسابىت وردىگى لاملى گۆشتىن بىت، كەسيكى توردىيە، چونكە مەرۋە لەكەتى توردىبوندا و دەرددەكەوى.

كەسيكى پوخسارى ناشىرين بىت پەوشىتىش چاك نابىت بەدەگەمن نەبىت، چونكە مىزاجى شىۋەدى دروستكaran ورەوشتى ناوهكى هەرىيەك مىزاجە، جائەگەر ئەو مىزاجە تەواو كاملىنى بىت ناسەوارى ئەو كاملىنى يەلەسەر پوالمت وناواخنى مەرۋە پىتكەوە دەرددەكەوى، ئەگەر ناكاملىش بىت بەھەمان شىۋە.... (۲)

گەسايەتى لۆزیككارەكان:

كارىگەرى پىوانەكارى لۆزىكى تەنها لەسەر بوارى زانستى كورت
ھەلئەھىنراوە، بەلكو پەلى كىشاوه بۇ نىيۇ بوارى كەسيتى لەزىيانى پەميرەوكارانى
نەو پىچكەدایە.

لای ھەندىكىان پىوانەكارى واي لىيات وەك ئەمە يارى يەك بىت
لەددىستان داوبەگۈپەرى نارەزەدەكەنيان ياخود بەپىشى بەرژەوەندىيە كانيان
ئاراستەيان دەكردو بەكاريان دەھىتى... ئاشكرايە ھەندى لەلۆزىككارەكان زۆر
بالاددەست بۇون لەئاراستەكىرىدىنى پىوانەكارى لۆزىكەكەنيدا بەجۇرىك
توانىويانەبەلگەي يەكلايى كەرەدە بىننەوە بۇ پشت گىرى كەندى رايەك
پېيچەوانەكەشى... .

واديارە زانيارى قراوان و ئاكاين ئەوان يارمەتى دەرىيکى باشيان بود
بۇئەوەي ھەرىپىشەكىيەكىان گەردەك بوبىت دەستيان كەوتىنى ئىدى ئەو پېشەكىيە
لەھەر جۇرىك بىت، بۇيەھەركاتى ئەيان توانتى بىت لەقۇرئاندا ئەو پېشەكىيە
دەستى خۆيان بخەن، پەنایان بىردىتىبەر قەرمودە، ئەگەر لەمېشىدا دەستيان
نەكەوت پەنایان بىردىتە بەر وتهى زانيايان وېنندو نەمونە بەرپلاۋەكان... ئىنجا
ئەگەر لېردىش داددەستە سان وەستابىتىنەوە، ھىچ سلىان يان نەكەردىتەوە لەوەي
پېشەكىي ئەقلى بۇخۆيان دروست بکەن و، دواتر بەھەممەسى لەقەلەم بەدن كەئەو
پېشەكىي يەكىكە لەورۇتىنەي كەھەممۇ زېرىدەكان لەسەر راستى و دروستى
يەكەي كۆك وېك دەنگن... ئىنجا واودىلا بۇئەوگەسمەي كەبەرەخنەو نازەزايى
لەپروياندا دەدەستىتەوە !.

دەگىرىت بىزىن (جاحظ) كەم تازۇرىك لەم جۇرە مۇدىلە بۇوه، دەبىنин
لەزۆر بابەتدا شى نوسىوەو لەھەمان كاتدا لەپىچەوانەي ئەو بابەتانەشدا شى
نوسىوە، نوسراوىتكى نوسىوە لەستايىشى (مەي)داو، نوسراوىتكى دىكەيىشى
لەسەر زەنست كەن وېخراپ باسکەرنىدا دانادە... ھەرودە نوسىنى نوسىوە

لهستایش نوسه راندا وله سه رز هشت کردنیشیاندا... هیچ دودلیش نه دهبوو
لهوهی جاریک فهزلی عمل بذات به سه ره حابه کانی ترداو، جایکی دیکه ش
بیخانه دواي ههموو سه حابه کانه وها!! همروهها ده گه رابه لگهی دهدوزیه وه
بؤهنهندی گرفتی ناینی له دزی دوزمنه کانیان، که چی پاشتر مهسه له کهی
پیچه وانه ده کرده وه نه مجا به لگهی بؤدوز منه کانیان دهدوزیه وه له دزی نه مان!!.
یه کیک له وبه سه رهاته سه یروکومیدیانه که لیکی ده گیپر دریته وه سه بارت
به ودی که چهند شهیدای پیوانه کاری لوزیکی بووه، نه م رووداودیه :

ده لین روزیک (جاحظ) له گهان (ابن ماسویه) دا پیکه وه له سه رخوانی یه کیک
له دزیره کان گرد ده بنه وه... (ابن ماسویه) پزیشک بووه... خوراکه که بریتی بووه
له ماسی و شیره دوا (وهر گیپر) لای پزیشکه کانی نه و سه ردمه ش باو بووه
گوایه خواردنی نه و دو و خوراکه پیکه وه زیان له تهندروستی ده دات. بؤیه
(ابن ماسویه) ناموزگاری (جاحظ) ده کات که هه ردوو خواردن که پیکه وه نه خوات...
(جاحظ) گوئی نادات به ناموزگاری که بـ لکو دهستی کرده مشت و مـ پیکی لوزیکی
له گهان نه و پزیشکه دا و گوتی: نهی شیخ، لهوه به ده نیه که ماسی یه که
له سروشتنی شیره که بیت یاخود. دزی بیت، جانه گهـر دزی یهـک تـ بن نـهـوا نـهـ مـیـان
دواي نـهـ وـیـانـهـ، نـهـ گـمـرـ یـهـکـ سـرـوـشـتـیـانـ هـمـبـیـتـ، نـهـ واـ باـ اوـ دـابـنـیـنـ کـهـ
هـهـرـلـهـیـهـ کـیـکـیـانـمـانـ خـوارـدـوـهـ !! (مـاسـوـیـهـ) لهـوـهـلـامـداـ دـهـلـیـتـ: (بـهـ خـودـایـ منـ شـارـهـزـایـ
کـهـ لـامـ نـیـمـ "مـهـ بـهـ دـهـستـ لـهـ زـانـسـتـیـ کـهـ لـامـ وـهـرـ گـیـپـرـ" بـهـ لـامـ باـوـکـیـ عـوـسـمـانـ بـهـ دـلـیـ خـوتـ
بخـوـ، نـیـنجـاـ بـرـانـهـ سـبـهـیـنـیـ جـ دـهـبـیـ) (جـاحـظـ) بـؤـشـانـهـ خـرـیـکـرـدنـ زـرـرـیـ خـوارـدـ
لهـنـهـ نـجـامـدـاـ نـهـ وـهـهـوـهـ لـایـهـ کـیـ لـهـشـیـ وـشـکـ بوـهـ هـیـچـ جـوـولـهـ وـهـسـتـیـکـیـ تـیـدانـهـ ماـ...
نهـ وجـاـگـوـتـیـ : دـهـ بـهـ خـودـایـ نـهـ مـهـ بـهـ رـهـنـجـامـیـ پـیـوانـهـ کـارـیـ نـهـ سـتـهـمـ بوـوـ) (۱۴)

نهـمـ بـهـ سـهـ رـهـاتـهـ لـهـ وـانـهـ یـهـ رـاستـ بـیـتـ وـلـهـ وـانـهـ شـهـ رـاستـ نـهـ بـیـتـ...ـ بـهـ لـامـ
دوـورـنـیـهـ رـوـدـاوـیـ نـاـوـهـابـهـ سـهـ (جـاحـظـ) دـاهـاتـیـنـ بـهـ تـایـیـبـتـ کـهـ دـهـبـیـنـیـنـ هـیـنـدـهـ
شـهـیدـایـ پـیـوانـهـ کـارـیـ لـوزـیـکـیـ بوـوـهـ...ـ نـهـ وـهـ چـیرـوـکـهـشـ لـهـ گـرـیـمانـهـ رـاستـ بـوـنـیـ دـاـ

نمونه‌یه کی باشه بونه و هله‌یه که لوزیکاره کان به‌هؤی پیوانه‌کاریه کانیانه و
تیوه ده‌گلین و تیه ده‌کهون... تیدی به‌سه هله‌ی ئاواها ببیته‌هؤی نه‌وهی
لایه‌کیان و شک بیت؟!.

به‌کیکیتر له و هله و ناته‌اویانه که زورجار لوزیکاره کان به‌هؤی پشت
به‌ستنیانه و به‌پیوانه‌کاری، تی ده‌کهون، بریتی يه‌له‌وهی زوریه‌پله
هه‌رهه‌والیک رهت ده‌کنه‌وهو به‌درؤیدا ده‌خنه‌وهه که‌نامه‌ئلوف بیت له‌لایان
ونه‌چیته نه‌قلیانه و... زورجاریش له م سمردده‌می خوماندا نه‌وهه‌له‌یان لی
دیتاوه... له م روهه ده‌کری چیرۆکی په‌یدابونی رادیو له‌عیراقدا ودک
نمونه‌یه ک باس بکه... به‌رله‌چار‌دکه‌سه‌دیهه ک، کاتی‌بؤیه‌که‌مجار رادیو له‌عیراق
داپه‌یدابوو کابرايه‌کم بینی گالته‌ی به‌رادیوش وبه‌وکه‌سانه‌ش ده‌کرد که‌بروای پی
ده‌کهن!.

به‌رادیوی ده‌گوت : کالایه‌کی بازگانیه ومه‌به‌ست لیتی چاویه‌ست کردن
وگالته‌کردن به‌خنه‌لکی، نه‌گه‌رنا، هیج ماقول نیه رادیو دنگیک له‌جینگیه‌کی
دوروهه و دریگریت. نه‌گهر رادیو پاست بوایه و راستی بکردايه ده‌مانتوانی دنگی
(حاجی محمد‌مهدی) ای پی بیستین که‌له‌گوندی (دوچه‌یل) نیشه‌هی جی یه... نه‌م
پیاووهش له‌رووی پیوانه‌کاریه لوزیکیه‌که‌یه وه هیج جیاوازیه‌کی نیه‌له‌گه‌ن رازی
یان فارابی یاخود (جاحظ) دا... چونکه نه‌میش له‌سه‌رها تادا پیشکیه‌کی لوزیکی
دینیت و ده‌لیت : بیستنی دنگ له‌جینگیه‌کی دوروهه ماقول نیه و ناچیته
نه‌قله‌وهه، دواتر دیت و به‌رنجامی دواکراوو پیویست له و پیشکیه‌وهه‌لددگوزی.
شیت من نازانم نه‌وکابرايه چی گوتوه له‌کاتینکدا که‌پاش ماوهیه‌کی که‌م
ته‌له‌فزیون داهات، واهه‌ست ده‌که مل که‌چی دیفاکتو (نه‌مری واقع) بوبیت
وده‌رکی به‌وهه کردبیت که‌پیوانه کاریه‌کانی له‌گه‌ن نه و ژیانه سه‌یرو نامویه‌دا
ناگونجین که‌تیای دا ده‌ئی !!.

باپیره‌ی نوسه‌ری نه‌م چهند دنده‌ش، به‌سه‌رهاتیکی هاوشیودی هه‌یه، نه‌ویش به‌ودناسرا بwoo که‌حجزی له‌بواری لوزیکی‌بوروو... پژوژیکیان باسی نه‌وهیان بوکرد بووگوایه بیانیه‌کان گالیسکه‌یه‌کیان له‌ته‌خته‌دار ونائس دروستکردوهه ناویان ناوه (فرۆکه) وبه‌نامساندا ده‌فریت... نه‌ویش گوتوبیتی: هه‌رگیز نه‌مه‌له‌گمن نه‌قلدا ناگونجیت و ماقول نیه، پاشان ناوری دایه‌وه به‌لای چه‌کوشیکدا که‌له‌لایه‌که‌وه دانربابوو، ودک نه‌وهی بیه‌ویت له و چه‌کوشه پیشنه‌کیه‌کی لوزیکی ده‌بینیت، گوتی: نه‌و چه‌کوشه له‌نائس ودار دروست کراوه. ئایاده‌گونجیت به‌نامساندا هه‌لفریت؟؟... ئاماده‌بوان گوتیان: نه‌خیز... بروایان به‌قسه‌که‌ی کردا!! هینده‌ی نه‌برد جه‌نگی جیهانی یه‌کهم هه‌لایسا، له‌وکاته‌دا فرۆکه هاته سه‌رشاری به‌غداو له‌نامانه‌وه بومبی بوخه‌لکی دده‌اویشت. له‌وکاته‌دا باپیره‌ی من ته‌ماشای نه‌و نامانه‌ی ده‌کردو سه‌رسام ببwoo نه‌ی دهزانی ج بیزی.

کم‌سیک له‌وانه‌ی متمانه‌و بروام پییان هه‌یه، بؤیگیزه‌اه‌وه که‌واجاریک له‌میوانداری یه‌کیک له‌سه‌رخیله‌کاندا ده‌بیت له‌ناوچه‌ی فوراتی ناوه‌راستدا... نه‌میش ده‌ستی کردوتاه باسکردنی به‌فرگره "تلاجه" بؤ‌شیخ و میوانه‌کانی. باسی نه‌وهی کردوه که‌چون (به‌فرگره) شت سارد ده‌کاته‌وه و سه‌هوئیش دروست ده‌کات به‌هه‌ی کاره‌باوه... له و کاته‌دا یه‌کیک له‌ناماده‌بوان که‌دیاره پیاوی شه‌رعناس و لوزیکی بود، بپروی داهه‌لشاخاوه‌و، گهره‌کی بود توانای زانستی خوی نیشانی ئاماده‌بوان بدت... گوتوبیتی: نه‌مه‌شتیکی نه‌سته‌مه!... مشت و مره‌که‌ی نه‌وله‌سه‌ربن‌هه‌مای نه‌م پیوانه‌یه بود:

- ۱-شتی گهرم، ناگونجیت سارديي به‌رهه‌م بینیت..... (پیشنه‌کی گه‌وره)
- ۲-کاره‌با شتیک گهرم... (پیشنه‌کی گچکه)
- ۳-که‌واته کاره‌با سارديي لی به‌رهه‌م نایه‌ت (نه‌نجام)

باپىرى نوسەرى ئەم چەند دېرەش، بەسەرەتاتىكى ھاوشىۋىدى ھەيە، ئەوپىش بە دوناسرا بۇو كە حەزى لە بوارى لۇزىكى بۇو... پۇزىكىيان باسى ئەۋەيان بۇكىد بۇوگوايە بىيانىيە كان گالىسکەيە كىان لە تەختەدار و ئاسن دروستكىردوهۇ نايان ناوه (فېرۇكە) و بە ئاسماندا دەقىيت... ئەوپىش گوتۇرتى: ھەرگىز ئەممە لە گەلن ئەقلە ناگونجىت و ماقۇل نىيە، پاشان ئاۋرى دايەود بەلاي چەكۈشىتكىدا كە لە لایەكە و دانرابۇو، وەك ئەوەي بىبەۋىت لەو چەكۈشە پىشەكىيەكى لۇزىكى دەربىيىت، گوتى: ئەو چەكۈشە لە ئاسن و دار دروست كراوه. ئايداد گونجىت بە ئاسماندا ھەل قۇرىت؟؟... ئامادە بوان گوتىيان: نە خىر... بىرلەيىن بە قىسە كەيى كردى! ھىندهى نە بىرد جەنگى جىبهانى يە كەم ھەل آيسا، لە و كاتەدا فېرۇكە ھاتە سەرشارى بە غداو لە ئاسمانە و دەكىردو سەرسام ببۇو نە دەزانى ج بىزى.

كەسىك لەوانەي مەتمانە و بىرلەيىن بىيان ھەيە، بۇيىكىرماھە و كەوا جارىك لە میواندارى يەكىك لە سەرخىلە كاندا دەبىت لە ناوجەي فوراتى ناوه راستىدا... ئەمېش دەستى كردو تە باس كەردىنى بە فەرگە "تلاجە" بۇ شىخ و میوانە كانى. باسى ئەوەي كردو كەچۇن (بە فەرگە) شت سارد دەكتە و دە سەھۇلىش دروست دەكتا بهھۇي كارهباود... لەو كاتەدا يەكىك لە ئامادە بوان كە دىيارە پىاوى شەرعناس لۇزىكى بود، بەرروى داھەلشاخاودو، گەرەكى بود توانى زانسىتى خۆي نىشانى ئامادە بوان بىدات... گوتۇرەتى: ئەممە شتىكى ئەستەمە!... مشت و مرەكەي ئەولە سەرپىنە ماي ئەم پىوانەيە بۇود:

- 1-شتى گەرم، ناگونجىت ساردىي بەرھەم بىنېت.... (پىشەكى گەورە)
- 2-كاردبا شتىكى گەرمە (پىشەكى گچە)
- 3- كەواتە كاردبا ساردىي لى بەرھەم نايەت (ئەنجام)

نه وکمه‌سی روادوه‌کمی بؤگیرامه و هگوتی: نئیدی منیش له به رانبه‌رئه و
لوزیکه‌دا هه ستم به سه‌رشوپی کزد!!.
له وهی رابورد پوخته‌ی نه و به ره‌نjamاهی به دهستی دینین بریتی يله:له
نه پیوانه کاریه لوزیکی يهی که خه‌لکی له چاخه‌ناو در استه کاندا وله میانه‌ی مشت
ومرو ددم به دمه کانیاندابه کاریان دده‌هینا، تاهه‌نوکه‌ش ههندی خه‌لک به کاری
دینن، ناگونجیت بؤته‌وهی بکریتیه ریسایه‌ک بؤ لیکو لینه‌وهی زانستی
ودوزینه‌وهی راستی... به لکو زورگونجاوه بؤته‌وهی بکریتیه چه‌کیک به دهستی
مرؤفه‌وه تاکوبو بهرگری یاخود هیرش به کاری بینیت، به گویردی داخوازیه کانی
سوژ یان به رزه‌دوندی یاخود بیرون‌درکانی... ئەم پیوانه کاریه، ودک يه‌کیک
له تویزه‌ردوه هاوچمرخه کان ده‌لیت: ئامرازیکه مرؤف ده‌توانیت، به هویه‌وه راستی
شتی بسەلینیت و هەربەهۆی نه‌ویشه‌وه راستی پیچه‌وانه‌ی نه و شته‌ش
بسەلینیت (۱۵)

.....لوزیکی نیین خه‌لدون.

پرهنسیپه‌کانی لوزیکی ئەرسنیوی:

لەماودى پابوردودا باسم لەدوو خەسلەت لوزیکى ئەرسنیوی كرد، كەبریتى بۇون لەفۇرمى بۇون وەلگوازتەكارىي بۇونى نەو لوزیكە... لېرەش دا دەمەۋېت باس لەوبىنەماو پەرنىسىپانە بىكم كەنەو لوزیكە پشتىان پى دەبەستى ياخود لەسەريان دامەزراوە.

لەئەنجامى لىكۈلىنەوەمدا لەلۇزىكى ئەرسنیوی، دەتوانم بەردەجامگىرى نەوەد بىكم كەنەم لوزیكە سى پەرنىسىپ و بىنەماى بىناغەيىن ھەمە كەبرىتىن لە:

۱-پەرنىسىپى نەقل گەرايى

۲-پەرنىسىپى ھۆكىار گەرايى

۳-پەرنىسىپى چى يەقى.

لەوانەيەشتىكى سودبەخش بىت گەربەكورتى ھەريەك لەوسى بىنەمايمىشى بىكمەوە، چونكە پەيدەندىيەكى توندوتولىيان ھەمە بەشۇرەكەي نىين خەلدونەوە بەسەرلۇزىكى ئەرسنیوی دا. لەبەشى داھاتوشى دەبىتىن بەج شىوەيەك ھەندى لەپەندانى ئىسلام ھەولىيان داوه رەخنەكارى نەوبىنەمايانە بىكم و، بەودش زەمینەسازىييان كردوه بۇ نىين خەلدون لەشۇرەكەي دا.

باھەستەرتاوه لەپەرنىسىپى نەقلانى بۇونەوە دەست پى بىكم، يانى مەتمانەي رەھابەنەقىن وېھەتوانى نەقل لە دۆزىنەوە پاستى دا... جاران فەيلەسۋەكان پېيىان واپۇ دوو پىڭەھەمە بۇ (زانىن) ورىنگەيى سى ھەم بۇونى نىيە، پىڭەكانىش بىرىتىن لەھەست كردىن وەقى... ھەرچى ھەستەكانە ھەمىشەلەبەرددەم نەگەزىھەلەكىردىندا... كەواتە جىگەلە پىڭەي نەقل پىڭەيەكى دىكە لەگۈرۈدا نەما بۇزانىنى پاست وېھىرىدىن دۆزىنەوە.

(ئىبن مەسكۇيە) دەلىت: (ھەرجەندە دەرون زۆرۈك لەبىنەماكانى زانىيارى لەھەستەكانەوە وەرددەگىرىت، بەلام ھەرلەناخى خۇى دا ھەندى كردهو و بىنەماى دىكەي ھەمەكە ھەرگىز لەھەستەكانەوە وەريان ناگىرىت... ئەوانىش بىرىتىن

.....لوزیکی نین حملدون.....

لهوبنهما بهرزو بلندانه که پیوانه کاریه راسته کانیان له سهر بنیات دهنری...
ههتا دهلى : ههسته کان تهنا پهی بهشته بهره هسته کان دهبهن، دهلى دهرون،
دهتوانی پهی بهری بهه هوكاري پيکفه گونجان ياخود جياوازی له نیوان
شته بهره هسته کان (ا) هه رودها دهليت: (نه گمر دهرون بپيارى دا له سهر "ههست"
كه راستگو بوه ياخود دروزن بورو، نهوا نهم بپيارادنه له ههسته وه ورنگريت،
چونکه ههست پيچه وانه خوي نابيته وه لهوددا كه بپيارى ليودددات...
جگه له وش ئيمه ده بینين دهروننى زير، پهی بهزوريك له وله له وناته اويانه ده بات
كه ههسته کان له بنه ماي كاره کانيدا قى ددکهون وله وله له شدا بپيارى خويانيان
به سه ردا ده دات. ودك ئه وله يه كه ههستى "بىتىن" دېيات له دوور يان نزىك
بىتىنى شته کاندا...) (۱۶)

پوخته مه بهستى (ئىين مسکویه) لهم قىسىه يى دا كه دياره پى هه مموو
فه يله سوفه كونه کانىشە، ئه ودى يە كە ئەقل توانايەكى سروشى هە يە بۇ بپيارادان
له سهر بهره هسته کان ورۇنكردنە ودى راستى وچەوتى تىياندا، ئىنجا نهم
تونايەش لە ههسته کانه وھ ودرنە گىراود، بەلكو له خودى ئەقلەدەھە لقۇلا وھو
وھرگىراود.

ئەممە هوكاري دانه بەزىنى فەيلە سوفە کان بۇو بۇناتى پرسە بهره هسته کان
تاکو پهی بە راستى يە کانى نىيۇ بەرن و خويىندە وھ بۈبکەن ودك زانا کانى
سەردەمى نوى دېيکەن... بەلكو تهنا بە (كۆ بەرنجامە ئەقلەيانه) كومسايان
دهات كەلەرى يېرىگىردنە ودى ئەبىستاكەتھوھ پىي دەگەشتى، ئىنجا دەھاتن
ھەرلەو (كۆ بەرنجامانه) ش ئەو ئەنچامانه يان ھەلدەگو است كە پىويستيان بۇو...
بۈيە پەنگەلىرەدا رەخنە گرىك پۇو بەرپوويان بېيىتە وھو بلىت: ئەو دلىيابىيە،
ياخود ئەومىمانە رەھايە تان لە كۆي وھ بۇھات بە وھى ئەو (كۆنەنچامە
گىشتى) يانە ئەقل پىي دەگات راست و دروستن؟ ئىيۇ چۈزانى لە وانە يە ئەو
(كۆنەنچامە گىشتى) انهش، دوچارى ھەملە بىن ودك چۈن ھەست پىكراوە کان

دوروچاری هله‌دهن؟ غه‌زالی نهم رده‌خنه‌یه‌ی ناراسته‌گرد... که‌چی ثیبن روشد بهم
حوزه و دلامی دایه‌وه، گوتی: (لایه‌هه‌موان زانراوه که‌لیره‌کانه پنگه‌یه‌ک
هه‌یه‌دهمان گمی‌هه‌نیته هه‌ق وراستی، پهی بردنیش به‌راستی، له‌زورینه‌ی
شته‌کاندا له‌نیمه‌یا ساغ نیه... به‌لگه‌ش له‌سه‌رئه‌مه نه‌ودیه، نیمه بروای ته‌واومان
هه‌یه به‌وهی له‌زور به‌یشته‌کاندا نیمه‌له‌سه‌ره‌هه‌ق راوه‌ستاوین، نه‌مه‌ش
ده‌بیت‌هه‌هه‌وی دل‌نیایی بؤکه‌سیک خوی سه‌رقانی زانسته‌کانی دل‌نیایی کردبیت...
هه‌روهها به‌لگه‌یه‌کی دیکه‌ش له‌سه‌رئه‌م مه‌سه‌له‌یه نه‌ودیه که‌نیمه تامه‌زروی‌یه‌کی
زورمان هه‌یه‌بو ناسین و زانینی هه‌ق... جانه‌گهر پهی بردن به‌هه‌ق قه‌ده‌غه‌کراو
بوایه نه‌وا تامه‌زرویش بوناسینی نه‌و هه‌ق پوچه‌ل ده‌بwoo... زانراویشه که شتنی
نیه‌له‌بنده‌ردنی سروشت و دروستکرانیش پوچه‌ل بیت) (۱۷)

سه‌یرله‌وددایه که (ثیبن روشد) هه‌ول ده‌دات به‌لگه بین‌نیته‌وه له‌سه‌ر راستی
ودروستی نه‌و (کونه‌نجامه‌گشتی) یانه، له‌رنگه‌ی خودی
(کونه‌نجامه‌گشتی) یه‌کانه‌وه!!... نه‌وهتا ده‌لیت : ماده‌م نیمه تامه‌زروی ناسینی
هه‌قین، نه‌وا ده‌بی پهی بردن به‌وهه‌ق‌گونجاویت؟!

به‌لگه‌شی بونه‌م قسه‌یه‌ی نه‌ودیه که‌ده‌لیت : ناکری له‌بنده‌ردنی سروشت
ودروست کراندا شتیکی پوچه‌ل هه‌بیت... نینجا نه‌گهر لیش بپرسین :
نایاله‌کوی و ده‌م کوبه‌ردنجامه‌گشتی یه‌ت هینا؟ ده‌لیت : نه‌وه شتیکی زانراوو
دان پیدا نراوه، یانی یه‌کیکه له‌و مه‌سه‌لانه‌ی که‌هه‌موو زیره‌کان، له‌سه‌ر راستیو
درستی په‌که‌ی ریک که‌وتون.

هه‌رچون بیت. فه‌یله‌سوفه نه‌قلن گهراکان، هه‌میشه سوکایه‌تی یان کردوه
به‌مه‌سه‌له‌ی "هه‌ست" وله‌دیدی نه‌واندا "هه‌ست" نامان گمی‌هه‌نیته راستی
رده‌ها... له‌دیدی نه‌واندا، هبیج پنگه‌یه‌کیش نیه بونه‌وهی بمان گمی‌هه‌نیته راستی
رده‌ها ته‌نها پنگه‌ی نه‌قلن نه‌بیت، به‌مرجیک نه‌و نه‌قله به‌هیج شیوه‌یه‌ک پشت
به "هه‌ست" نه‌به‌ستیت. به‌تایبیه‌ت فه‌یله‌سوفه‌کانی "نیفریق" هه‌رشتیکیان

بهکم و بن نهرزش دهانی که "همست" یقیناً بهکاربینت. بههیزترین گومان بهلای نهوددایه کهنه که سوک و بن نهرزش سهیرگردنی دهگمه ریته و بوبه سوک سهیرگردنی جهسته لهچاو نهقل... نهوان بپیاریان وابوو جهسته" تؤیه لامدادیه کی فانیه، بهلام نهقل بونه و دریکی پوچانی نه مرد... لهبه رئه و هرگه س نه قتلی و هکار بردايه لهلای نهوان له و کمه بمنزخ وبه پیزتر بوبوکه جهستهی بهکار بهینایه.... واته بیرمهند لای نهوان لهکریکار به پیز تربوو.

نه قلاتون پیشیاری نهودی کرد (فیله سوف) اه کان پیشه وايه تی و سه رگردایه تی خلکی بکهن، نه او لای وابوو یه کیک له هدهله گهوره سیاسیه کان ببریتی يه له به شداری گردنی (کریکار) له به پیوه بردنی دهسته لات دا... کاتیکیش نهرخه میدس له زانسته نه زمونیه کان دا دهگه وت و ههندی نامیری دروست کرد، نهوان پاساوی نه وکاره دیان بؤ ددداو دهیانگوت نهرخه میدس ناچار بوه نه وکاره بکات، ودک نه وهی سه رقال ببوونی به دروست گردنی نه و نامیرانه وه کاری بی که شایسته پیاویکی بیرمهندی سه ربه چینه به رزد کان نه بیت) (۱۸)

نه مه یه کیک بوبو له و هو کاره کارایانه که وايان گردبوو نیغريقه کونه کان و له دواي نه وانیش موسولمانه کان، له زانسته ماتماتیکی يه کاندا زور دهگه و توو بن وئه و زانسته بگه یه نه پله یه کی بهزله ورده کاری دا... نه و زانسته، زانست گه لیکی پروتی نه قتلی ببوون، ياخود به در بپیش لوزیکی "زانستیکی فورمی" ببوون نه ک (مادی) یان "به ههست"... له راستیش دا زانسته نه زمونیه کان له م چه رخه نوی یه دا دواي نه وه پیش که وتن که ههستی "نه قلانیهت" له سه ر ته خته که هاته خواری و، که م تازوری ههستی "مادیه تی" به "همست" "جینگه" گرته وه.

شیاوی ناماژد پیدانه که نیمه بهم قسهیه نامانه ویت له نزخ و بههای ههستی نه قلانیهت که م بکهینه وه، ياخود دای رنین له هه رکاری گه ری و ناسه واریکی باش له دیرۆکی فیکری مرۆڤایه تی دا... نیمه ههست به نزخ و بههای ههستی

ئەقلاقىيەت ناكەين، وەك مامۆستا مارتىندىل " دەلىت ... تانە و كاتەي كەلە گۈشەنىگا و لە بەر رۇشنايى ئەو كاتەدا سەرنجى دەدەين كەتىياداسەرى ھەلداوه ... ئە رېچكەيە بۇيە كەمچار لە مىزۇدا لە سەرددەستى ئىپرفيه كۆنەكان سەرى ھەلدا لە كاتىكىدا بىر كەردنەوەي ئەفسانەيى، يان وەك (مامۆستا مارتىندىل) بە بىر كەردنەوەي (ئايىنى - جادوگەرى) ناوى دەبات، بە تەواوى كۆنترۇلى ھزرو مىشكى مەردومى كردىبو.

كەواتە ھەستى ئەقل گەرايى ھەنگاواو شەقاوىكى پىشكەوت تەخوازانە بۇو، سەبارەت بە بىر كەردنەوەي ... لىردوه ئەۋەقسەيە و دراست دەگىردىت كە دەلىت : لۆزىكە كەي ئەرسىتو دەستكە و تىكى قەشەنگ بۇو لە سەرددەمى خۆيدا ... ئەو بۇو دژايەتى ئەفسانە گەرەتى كەردو پالى بە خەلگە و نا، بەردو پاشت بەستن بە ئەقل.

(۱۹)

لە راستىش داتانە مەرۇ ھەستى ئەقل گەرايى خاودنى گرنگى يەكى گالىتە پىنە كراوه ... ئەمە گەربازانىن تاھەنوكەش ھەندى لە گەلانى دنيا لە نىونەزانىن و ئەفسانە گەرتىدى دەزىن، ئىنجا چار سەرى سەرتايىش بۇحال و بىانى ئەونە تەوانە بەوە دەبىت كەھانى بىر كەردنەوەي لۆزىكى بەدەين و ھەليان بىنىين تالە گۈشەنىگاي ئەقللى يەوە سەرنجى مەسەلە كان بەدن.

ھەستى ئەقل گەرايى زيان لە بىر كەردنەوە نادات، لەنئۇ ئەو گەلانەدا نەبىت كەزانست تىاياندا گەشى كەردو و شارستانىيەتىش پىشكەوت وە ... چونكە لە حالەتى پىشكەوت ن دا، ھەستى ئەقل گەرايى لە مېھر دروست دەكات لە رېكەي تېپۋانىنى ئەزمونكارى واقعى دا ... ودىن كەلەنەقام (واكەوت توو) دakan، لە سەرتاوه ئاتا جىتكى زۇريان ھەيە بەھەستى ئەقل گەرايى، ئەمەش وەك زەمینە سازكىردن بۇ گەشە كەردىن ھەستى زانستى نوى تىاياندا.

پەننسىپى ھۆكار گەرايى:

ھەنوكە دىينىنە سەر شۇقۇھەكىدىنى پەننسىپى دوودمى لۆزىكى نەرسەتىۋى، كەبرىتى يەلەپەننسىپى ھۆكارگەرايى، يان ئەوبىنەمايىھى كەھەندى جار بە (بىنەماي سۇنگەيى)اناوزىد دەكىرىت... بەواتاي نەوهى ھەمۇو ڕووداودەكانى گەردون مل كەچى پىسايىھى كى رەقىن، ياساكەش بىرىتى يەلەبەدواي يەكداھاتنى ھۆكارو ئەنجام... بەم پېۋدانگەش ڕووداودەكان بەبىن سۇنگە نىن ياخود بەھۆى وىستىتكى وشىارادوھ سەرھەل نادەن، بەلگۇ پەيودستەگىيەكى زەرورى ھەيەلەنىوان ھەر ڕواداوىك و ھۆكار (سۇنگە)كەي دا... بۇنمۇنە ئەگەر ئاگرېبەرشتىك بکەۋىت كەلەبار بىت بۇ سوتان، لەبارىتكى يارمەتى دەردا بۇ سوتان، ئەوا ئەوشتەھەردەن بىسۋىت... ئەمپۇكە نىمە ئەم پەننسىپى ھۆكارگەرايى بەشتىتكى رۇتىنى دەزانىن كەھەرمىشت وەرپىان گۇمانىتىك لەبەرانبەرى داراست نىيە... بەلام لەراستى دا "وەك مامۇستا كىلسن" دەلىت، مەسىلەكە وانىيە. ئەودتا گەلەسەرەتايىيەكان لەوە تى ناگەن وبەشتىتكى رۇتىنى وناسايىشىي نازانىن. (٢٠)

ئەگەرلەناكاو ئاگرلەشتى بەربۇو، مەرقۇسىسەرتايى ئەۋاناقر تى بەربۇنە بەجادوى جادوگەرى دەزانىن، يان بەكىرىددەوە (گىان)يىكى دەزانىن كەۋىستۇيەتى تۈلە لەكەسىتىك بکاتەوە. بەپىچەوانەي مەرقۇھ شارستانىيەكانەوە، زۇرنارەحەتە كەسىتكى سەرتايى بەدوى ھۆكارو سۇنگەيەكى مادى دا بىگەرى بۇ گېڭىرتىنى شتى... جارېك وارېكەوت تىمساح دووژۇنى يەكىك لەھۆزە سەرتايىيەكانى خوارد، پىاۋىتكى شارستانىيش كەلەنىو ئەو ھۆزىدا دەزىيا، تۇنانىتىمساحەكە بىدۇزىتەوە بىكۈزىت، لەوكاتەدا خىشلۇر زىپو زىپو ژىنەكانى لەنىو ورگى تىمساحەكەدا دۆزىيەوە... ئەمەش بەلگەيەكى يەكلاكەر دەوەيە لەسەر ئەودى ئەو تىمساحە ژىنەكانى خواردۇ، ودىن ئەقلى سەرتايى ناتوانى لەم بەلگەيەتى بىكەت ياخود قبۇلى بىكەت...

تیمساح هه رگیز دست دریزی ناکاته سهر که س، وايان دهزانی ژنه کان
جادوگه ری کوشتو نی، هه رئه و جادوگه ره تیمساحه که هی به کار هیناوه بوقرا ندی
ژنه کان، خشن وزیر و زیوه که یشی و دک کری له جادوگه ره که و درگرته !! (۲۱)
ده باره پر هنسیپی نه قلن گه راین چیمان گوت، ده تو این سه بارت به
پر هنسیپی هؤکارگه رایش بیلین، دوزینه و دی نه میش له سه رده می خویدا
هه نگاویک بیشکه و تنجوا زانه بوب، و دل دواتر بوبه کوسپیک ولهمپه ر دروست
ده کات له رینکه هی رهوتی پیشکه و تی زانستی دا. همرکات پوداویکی و اروی دا که
هؤکاره که هی ناشکرا نه بیت، دهست به جن لوزیکاره کان په ناده به نه به رنکولی
لیکردن وبه دره خسته و دی. پدنگه پوداوکه راست بیت و خه لگیکی زوریش
دی بتیتیان، که چی لوزیکاره کان بروای پن ناکهن وبه راستی نازان، ماده م نه زان
هؤکاره که هی چی يه ... تیدی نازان کله وانه یه ههندی جار هؤکاره کان به شین بن
له نهینی يه شاردر او و په نهانیه کانی سروشت، نه و نهینی يانه یه که هیشتر زانست
په بی پن نه بردون و په ردی له رولانه داون ... نهوان راهاتوون له سه رئه و دی
پوداوکان به گویره نه و هؤکارانه لیک بدنه و ده که ده گونجیت له تک نه قلیاندا،
تیدی نازان کمه قلیان سنورداردو، له وانه یه زانست شتی بدوزیته و که وا بکات
نه و پوداوی له دیدی نهواندا نه ستمه، ببیته شتیکی گونجاوو ناسای.

نهم هه ستهتا هه نوکه ش به سه هزرومیشکی زوریک له فیر خوازاندا زاله،
به تایبعت له ولاته عذر بیمه کاندا ... چهندین جار بینیومانن که نکولی يان له و
بابه تانه کردوه که تازه کی خراونه ته ژیر لیکولینه و دی زانستی يه و دک
خهواندنی موگناتیسی ياخود بیر گوپکی ياخود هه والدانه کانی خهون و بابه تی
هاوشیوه. به بیانوی نهودی گواهه بابه ت گهی نه فسانه بی ياخود میتا فیزیکین
وناکریت لیکانه و دی مادیانه يان بو بکریت !.

زانakan له بروز ناوا دا ههندی راستی يان دوزیود تمه و ده بونه و دک بونی
ههندی به لکم و پوداو که ده کرینه به لکه له سه بیونی بیر گوپکی نه نیوان که سیک

وکه‌سیکی تردا به‌بین بیونی هۆکاریکی مادی ئاشکراو ناسراو لهنیوان ئەو دووگەسەدا... ئەوان نەیان توانیوە ئەو پوداونه بەدرۇدابخنه‌وە، چونكە پوداوى راستەقینەن ودەگریت بخىنە بەر ئازمايشى زانستى يەود، بويھەگرىمانەی نەوديان داناوه‌گەھەندى شەپۈلى (كارۋ موڭاتىسى)ھەن كەھىشتر زانيارى پەمى پىنەبردون، وايان داناوه كەلەوانەيە ئەو شەپۈلانە هۆکاري ئەوبىرگۇرکى يەبن... زانستى نۇئ لەئاقارىھەمۇو شتەكاندا ئاوهايە، نايەت پوداوه واقعىيەكان بەدرو بخاتەوە، تەنها لەبەر ئەوهى هۆکارەكانيان نازانىت. بەلام ھەندى لەفېرخوازان بەم پايەقايل نەبۇون، چونكە راھاتوون لەسەر بەدرۇخستنەوهى ھەر شتى كە ئەقلیان نەتوانى ليكى بىداتەوە.

دەكىرى ھەلۋىستى ھەندى لەفېرخوازان لەعىراقدا لەھەمبىر پەرتوكى (خوارق اللاشعور)دا كەلەسالى (1952)دا بىلۇم كرددەوە وەك نمونە لەسەر ئەو گۇتەيە وەربىرىن.. لەو پەرتوكەدا ھەولۇم داوه نۇيىتىنى ئەو پاۋ بۇچونانە كورت بىكەمەوە كەزاناكان لەرۇزئاوادا پىئى گەشتون لەبايەتى بىرگۇرکى وبايەتەكانى تردا... كەچى ئەو فېرخوازانە شالاۋىتكى بىن ئامانيان كرده سەرپەرتوكەكە، بەوديان دايە قەلەم گوایە پەرتوكىكە باڭگەشە بۇئەفسانە دەكات ولهسەر بىنەماي نازانستىش نوسراوه..

ئەوهېرشه جارىتكى ترو لمدواي چاپ كردى پەرتوكى (خەونەكان لهنیوان زانست وېرلەپاودەدا)لەسالى (1959)دا، كرايەوە سەرم يەكىك لەبەردىنjamەكانى ئەو دەمبەدمەي لەسەر ئەم كىتىبەي كۆتايى بەرپابۇو، مشت و مرىيەك بۇو لەسەر چەپ پەرى لايپەرەكانى گۇفارى (الثقف)اي بەغدايى، لهنیوان من و يەكىك لەھاۋى ئەكامدا كەئەويش مامۇستاي زانكۈيە.

ئەو ھاۋى ئەم پىئى وابۇو: لەرۇوي زانستىيەوە بىرگۇرکى پرسىكى نەگۈنجاوە، ھەركىز زانست نەگەشتەدو ناشگاتە شتى تايىيەت بەۋەسەلەيە.

چونکه ئەو پرسە يەكىكە لەو پرسانەي كەلەسەر بىنەماي مىتافىزىكى دادەمەززىت.

وەلامى منىش بۇئەو بۇچونە، ئاواها بۇو: زانست مەسىھەكانى دلىيابى وېنىشت وەرىپى و يەكلابى بۇونەوە ناناسىت وېپىيان ئاشنانىيە، بەلكو زانست ھەمىشە گومان دەردەبىرىت، وەلامى يەكلاكەرەدە پېشىكەش ناكات، چونكە پەيى بەھەمۇو نەيىنى يەكانى سروشت نەبردەدە، ېنگە لەداھاتودا لەو نەيىنى يانەشتى وابدۇززىتەوە كەوامان لى بىكەت زۇرىك لەم بىرپاوا بىرىارو حوكماھى ئىستامان بىگۈزىن. (۲۲)

بەراستى رېتكەوتىكى سەير بۇو، كەھىشتر ماۋەيەكى زۆر بەسەر ئەو مشت وەرەدا تى نەپەرى بۇو، تائەدەببۇو ھەندى ھەوالى زانستى بلاو بويەوە، ھەوالەكان باسيان لەوە دەكىرد كە زانكۆي (لىنىڭگاراد) روسيا دەستى كەردىتە بايەخ دان بە مەسىھەلەي (بىرگۇرگى) و خەرىكە لەو روودە ھەندى ئازمايشى زانستى وەئەنچام دەگەيەنیت... ھەوالەكان ئەوهشىان دوبات كەردىوە كە (پەۋەپىسىر ليوند فاسلىف) سەرۆكى بەشى (فەسلەجە) لەزانكۆي (لىنىڭگاراد) سەرپەرشتى ئەوتاقي كەردىنەوەو ئەزمۇنكردانانە دەكتات... (فاسلىف) لەلىدوانىتكى دا بۇ رۇژۇنامە نوسەكان گوتى: (بەلىنى، ئىيمە شرۇقە ولىكىدانەوەيەك شىك نابەين بۇئەو دىاردەسايکۈلۈزىيە، بەلام ئەممەمانىي وانىيەكە بەزەرورەت ئەولىيەكەنەوەيە بۇونى نىيە... لەراستى دا چالاڭى مېشكى بىرىتىيەلەتىشك دانەوەيەكى فيزىيابى... ئەم تىشكىدانەوەيەش ھېننە لازىو سىستە تارادەيەكى واكەھەستى پى ناكىرىت لەنىيە مېشكىدا، وەلى لەھەندى بارودۇخدا كارىگەرى لەسەر مېشكىكى تىدادەنیت... ئەممەش شتىكى ئەستەم نىيە... لەكۇتايشدا ېدۇتى ورددەكارى زانستى ئەو تەم وەرە دەرىتىنى ونەيىنى يەكە ناشكراددەكتات).

كاتىك يەكىك لەرۇژۇنامە نوسەكان لىتى پرسى : نايابىرگۇرگى ھىلەن وجاوبەست نىيە؟... فاسلىف زەرددەخەنەيەكى ھاتەسەرلىيۇو گوتى: سەرددەمەيىكمان

گوزدراند که خه واندنی موگناتیسی تیندا به فیل و چاویه است له قله لام ددرا، که چی
نه مرؤش بوقاره سه ری همندیک له نه خوشینه کان به کار دههینریت). (۲۲)

پوخته‌ی نهودی دمه‌هه ویت له رودوه بیلیم، نه مهیه: رهنگه پرده‌نسیپی
هوكار گه رایی له بناغه سروشته‌یه که داراست دروست بیت، به لام همندی
له بیرمه‌نده کان هینده پیی پابه‌ندده‌بن تاراده‌یک وايان لیده‌کات روداوه راستی
یه بینراوه‌کان بمدرودا دم خنه‌هه وه، تنه‌الله بهر نهودی ناتوان شروفه
ولیکدانه‌ودیه‌کی مادی بوئه و روداونه بکه... کاتیکیش په‌رتوکه فه‌لسه‌فی
وکه‌لامیه‌کانی چاخه‌کانی ناوه‌راست ده خوینیه‌هه وه، دبینین سه‌رجه‌میان
(پرده‌نسیپی (هوكارگه رایی) یان به کار هیناوه بونکولی کردن له زوریک له‌وشتانه‌ی،
که‌له‌سه‌ردده‌ی نوی داراستی دروستی یان سه‌ملیتر او.

پەننسىپى چىيەتى:

بائىستا بىئىنه سەركۇتاپەنسىپى نى يولۇزىكى ئەرەستۆرى، كەنەوىش پەننسىپى (چىيەتى) يە... پۇختە ئەم پەننسىپەش ئەودىيە كەدەلى : هەمووشتنى چىيەتى (ماھەيەت) ئى چەسپاوى خۆى ھەيە، ناكىت ئەوچىيەتكىيەلەتك خۆيدا ھاودۇناتەبابىت وگۇرانكارى بەسەردا بىت... ئەم پەننسىپەسىن رىساي ھەيەكەلۈزىكارەكان بە (ياساكانى بىر) ناوزھىيان كردۇه... ياساكانىش ئەمانەن:

۱- ياساي خۆيەتى = قانون الذاتية - Law Of Identity

۲- ياساي ھاو دىنەبۈون = قانون عدم التناقض - Contradiction

۳- ياساي نىۋەندى بەرزەوەكراؤ "لاپراو" = قانون الوسط المرفوع - Excluded Middle

ئەم ياسايانەش بەررووكارى جىاوازىپەنسىپى (چىيەتى) دىنە ھەزماردىن... ياساي يەكەميان باس لەوه دەكتات كەھەرسلىنى بىگرى خۆى ھەرخۆيەتى، واتە ئەوشتە ھەرخودى راستەقىنەت خۆيەتى وېتى پەرينى كات گۇرانى بەسەردا نايەت... چونكە ھەندى خەسلەت وتايىھەت مەندى تىيادىھ كەلەميانەى گۇرانكارىيەكاندا بەسەقامگىرى ونەگۇرى دەميىنەوە... بۇئىمنە ئەگەر بېرىارماندا لەسەرسلىنى كەباش وېكەلکە ئەوا ئەم بېرىارە پېيوىستە بۇھەتا ھەتايە بەراسلىنى ودرۇستى بەمەنەتەوە وگۇرانى بەسەردا نەيەت.... ياساي دوووهمىش باس لەوه دەكتات كەھەرسلىنى بىگرى ناكىت دووهاودۇ لەنیویدا كۆبىنەوە، واتە ئەوشتەيان باشە ياخود خراپە وەرگىز ناگونجىت لەھەمان كاتدا ھەم باش بىت وھەم خراب... سى يەمین ياساش پىداگىرى لەو دەكتات كەلەنیوان دووشتى ھاودۇدا

.....لۆزیکی نین خەلدوون.....

نیوەندى نىيە، واتە شتەكان يان باشنى دەياخود خراپىن و، ئىدى لەوناواھەستەدا

شتى سىھەمین نىيە كە نەباش بىت ونە خراب (٢٤)

فەيلەسۇفەكانى ئىغريق بىرۋايىان وابۇو : شتى راستەقىنە ئەۋەدييەكە ھەرگىز گۇرانكارى بەسەردا نەيەت، بۇنى گۇرانكارىش تىايادا بەلگەيە لەسەربىوونى ناتەواوى لەنیو پېتكەاتەو كەينونە ئە و شتەدا... لەبەر ئەوه ئىبىستىمۇلۇزىا بەواتا تەواودەكە ئەنها لەسەربىنەمای ئەوشتانە دادەمەززىت كەلەبارنىن بۇ گۇرانكارى (٢٥)

ھەروەھا ئەفلاتۇن بىرۋاي وابۇو، كۆبۈنەوەدە ھاودىزدەكان لەشتەبچۈك وجوزئىيەكان دا ھۆكاري دابەزىن وھاتنە خوارەوە ئەوشتانە يەلەسەر (پلەكانى بۇون) و ھۆكاري دابەزىنى ئەوشستانە يەبۇ ناستىكى نىزمىت... مادىم ھەرتاكە شتى بۇي ھەبى گەورەبىت وبچۈكىش بىت گەرم بىت وساردىش بىت، كەواتە ئەوشته ھەم بۇنى ھەيەوھەم بۇونى نىيە... كەواتە ئەوشته يەكتىكە لەشتە گۇرۇداوانە ئە بۆھەرجۇرە ئال وگۇرۇك لەبارن وبەشىك نىن لەپاستى يەنە گۇرۇنە مرەكان (٢٦) ئەم بىرۋايەش بۇو واي لە ئەفلاتۇن و فەيلەسۇفە كۆنە كانى تر كەردىبو كەخۇيان زۇر بەرزىرېگەن لەزانىنى شتەبچۈكەكان، ئەوشتانە كە ژيان جەمە دىتلىييان. لەھەمان كاتىشدا بەرھەم رووى بىرۇكە رەھاكان دەچۈون، ئەو بىرۇكانە كەھەرگىز گۇرانكارىيىان بەسەردا نايەت و پېتىچەوانە خۇيان نابنەوە... واتە ئەوان حەزىيان نەدەكەد بەشتىك ئاشنابىن كەناتەواوى لەبونىاد و كەينونەو پېتكەاتەكە ئادەبىت.

ھەندى جار لۆزىكى كۆن بە (لۆزىكى كەينونە) ناودەرد دەكەرىت، ئەمەش بەبەراورد لەگەن لۆزىكى زانسى نۇئى داكمەبە (لۆزىكى گۇران) دەناسرىت... ئەمېستا ھەممۇ گەردون، بەسەرچەم دىادەرگانىيەوە، بەوچاوه سەيرەدەكەرىت كەلەنان وگۇرۇ بەرددوامدايە و ئىيمەناتوانىن بەشىۋىدەكى راستەقىنە لەشتەكان

تى بگەين، لەكاتىكدا نەبىت كە بەچاولىكەي گۇرپان ونان وگۇرسەرنجيان لى بىدىن.

دەكربىت بلىين : ھىگل يەكىكە لەوفقىلەسوفە مەزنانەي كەبەشدارى يان كردوولە دامەزراىنى لوزىكى گۇرانى نوى دا. ئەم بەپىچەوانەي (پېرىنسىپى چىيەتى) يەوه، بىتى واپوو ھىج شتى ناتوانى بونىكى خۆيى ھەبىت. بەلكو پېتىسى بەۋەدىيە لەقۇلایەكانى پېتىكەتنى داھاۋىذكەشى لەخۆبىرىت... بەبۇنى ئەو ھاودىزبۇونە لەپىتكەتەي شتەكەدا، گۇرپان ونان وگۇرپى لەسە رەھىدەكەۋىت... ھەرئەمەش وايكردو گەردون لەبىزاقىكى بەيودست وىھەكىنەونەسرەوت دابىت... (ھىگل) بېردىزكەي خۆي لەسەر بىنەماي ئەوه دارشتەوە كەھاودىز بۇون خەسلىتىكى بىنەرتىيە لەسروشتى شتەكاندا... بەوش بەشىكى گەورەي لوزىكى كۆنلى رماند.

(داروين) لەپاش (ھىگل) هات و تىورە بەناو بانگەكەي لەمەر (پېشىكەوت) يان پەردېيدان) ھىنايە كايەودو ئاوازىكى نوى ئى بەكەرەناكەدا كرد، وەك لەپەندە عارەبىيەكەدا ھاتوھ... لەدوات (داروين) بېرىسى (پەردېيدان) بوبە مۇدىلى سەرددەم. ھەمۇوشتن لەپېشىكەوتن وپەرە پېيدان ونان وگۇرپىكى بىن كۆتاپىي دايە... لەلای (داروين) ھۆكاري پەردېيدانەكەش بېرىتى يە لە (ململانى)... ئەمەش لەپۇرى بىنەرتەلوزىكىيەكەوه جىاوازى نىيە لەگەن چەمكى (ھادىزبۇون) دا كە (ھىگل) ھىنايەتە ئازاوه... بەوجۇرەش وىنەكە لەھىزىدا كامىن وتهواو بۇو، ھىج گىنگىيەك نىدما بۇئەوراستىيە نەگۈرە رەھايانەي كەلوزىكىكارەكۆنەكان سەرلان يان پېتىدا دەگوت: لەرابورددادا لۆزىك فۇتۇگرافى بۇو، ئىستاكە بۇتە سىنەمايى، جاران بىن جموجۇل بۇو ھەنۈكە بىزىو وپېر جولەيە (٣٧).

شاردراروش نىيە كەئەم ئال و گۇرەي لەبوارى لۆزىك دا ھاتۇتە گۇزى، ج كارىگەريەكى گەورەي دەبىن لەسەر سەرەھەلدان ودرۇست بۇنى زانستە كۆمەلايەتىكەن بەگشتى وزانستىكۆمەلناسى بەشىوەيەكى تايىھەتى... دىاردە

کۆمەلایەتیە کان نەگۇر ياخود رەھانىن، بەلگو لەلایەکەوە لەگۇرانىتىكى ھەميشەبى دان، لەلایەكى دىكەشەوە چەندىن روکاريان ھەمەيە، ھەرگرۇھەتىكى مەردومن بىگرى لەگۇشەنىگاى خۆيەوە سەرنجى لى دەدات و لىئى رادەمەتىنى، ھەندىتىكىان بە (باش)اي دەبىن وھەندىتىكى دىكەش بە (دىزىو) اىسەپرددەكەن، ھەندىتىكى دىكەش بەنىواونىوي دەبىن... ناكىرت خەلگى لەسەرىيەك پاو يەك بۇچون كۆپبىنه وەو يەڭىابىن لەمەر ئەمە سەھەلەيە... ھىنندىيان جىاوازى ھەمەيە لەبەرژەوەندى وسۇزو نەرىت وگرى دەرونەيە كانىاندا كەوايان لى بکات بەھەميشەبى جىاوازو ناكۇك بن... ڇيانى كۆمەلایەتى بە وجۇرە پى دەدكتا، بۇيە ھەركەس بىيەۋىت بە جۇرىكى راست و دروست لەۋىيانە تن بگات، پېۋىستە لەگۇشەنىگاى خودى ڇيانە كۆمەلایەتىكەوە سەرنجى لى بىدات.

پەراویزە کانى بەشى يەگەم

- (١) نەم لۆزیکە بەگەلیک ناوی جودا جوداوه ناسراوه، ھەندى جار پىى دەگوتىرت لۆزیکى كون، يان كلاسيكى، يان نەرستۇيى، ياخود نەغريفى، وەيان لۆزیکى فۇرمى... هەندى. ئىيمە حەزمان نەكىرد لەم پەرتوكەدا تەنها ناوىك لهو ناوانە بەكار بىتىن. بەلكو بەگۈرە پېنۋىست و بايەتكە ھەركات باس لە لۆزىك كرابى ھەرتاوايىكىان گونجاو بۇوه دامان ناوه. تەنائىت ھەندى جار ناچار بۇوين تەنها بە وشەئى لۆزىك ئاماژە پىن بىدىن، كەدىيارە مەبىھە سىتىشمان لە لۆزىكى كونە.
- (٢) احمد أمين و زكى نجيب محمود، قصبة الفلسفة القديمة، قاهرە، ١٩٥٨، ل. ٤٢٨.
- (٣) جميل صليبا و كامل عياد، المنطق و طرائق العلم العامة، بيروت ١٩٤٨، ل. ٦١-٦٠.
- (٤) مقدمة ابن خلدون (چاپى لجنة البيان العربى)، ل. ٢١١.
- (٥) على بن محمد الماوردى، الأحكام السلطانية، قاهرە، ١٩٦٠، ل. ٩.
- (٦) سجال : لەزمانى عارىبىدا بەجەنگىك دەگوتىرت "سجال" كە نەسەرگە وتۇوى تىدایە و نە دۇرداو... بىرۋانە: المنجد في اللغة، چاپى، ٢٥، ل. ٢٢٢... وەرگىر.
- (٧) ابوبكر بن العربي، العواصم من القواسم، ليتكولينه ودى محب الدين الخطيب، قاهرە ١٣٧٢ ل. ٢٢٢.
- (٨) هبه الدين الحسين، نهضة الحسين، النجف، ١٩٤٦، ل. ٩.
- (٩) احمد أمين و زكى نجيب محمود، قصبة الفلسفة الحديثة، قاهرە، ١٩٤٩، بەرگى، ١، ل. ٦٤.
- (١٠) ھس، ل. ٦١.
- (١١) على عبدالواحد واق، فصول من اراء اهل المدينة الفاضلة، قاهرە، ١٩٦١، ل. ٢٥-٢٩.

- لوزيرکی تین خندلوون.....
- (۱۲) فخر الدین الرازی، کتاب الفراسه، پاریس، ۱۹۳۹، ل ۵۴.
- (۱۳) ه س.
- (۱۴) لهم باردهیوه بنواره بهرتوكی " اسطورة الادب الرفيع " نوسینی نوسمری لهم چهند دیپه، ل ۲۷۸ - ۲۲۷ و ثهوانی تر.
- 15) Henry Thomas .The Living World of philosophy. (philadelphia, 1946). p.91.
- (۱۵) احمد بن مسکویه، تهذیب الاخلاق، بیروت، ۱۹۶۱، ل ۱۰.
- (۱۶) عبده الحلو، ابن رشد، بیروت، ۱۹۶۰، ل ۹۲.
- (۱۷) ذکی نجیب محمود، المنطق الوضعي، قاهره ۱۹۵۶، ل ۲۹۲ - ۲۹۴.
- (۱۸) ۱۹) DON MARTINDALE ,THE NATURE & TYPE OF SOCIOLOGICAL THEORY,LONDON1961, P.9.
- 20) HANS KELSON , SOCIETY & NATURE , LONDON 1946. P.II.
- (۱۹) لیپی برهل، العقلية البدائية، ترجمة الدكتور محمد القصاص و مراجعة الدكتور حسن الساعاتی، ل ۴۲ - ۴۲.
- (۲۰) بنواره دریزه گفت و کوکه له: مجله "الثقف" البغدادیه، زماره کانی : ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۹، سالی ۲.
- 23) LINK MAGAZINE, OCT.8.1961.P.29.
- (۲۱) على سامي النشار، المنطق الصوری، قاهره ۱۹۵۴، ل ۶۱-۵۶.
- 25) JOHN DEWE ,LOGIC, THE THEORY OF INQUIRY, NEW YORK,1938.P.84.
- (۲۲) ذکی نجیب محمود، خرافۃ المیتافیزیقیا، قاهره ۱۹۵۲، ل ۱۵۲.
- 27) HENRY THOMAS, OP CIT , P.97.

بەشی دوووهم

(لۆزیکی نەرسەتۆیی لەنیسلامدا)

تویژدران ناکۆن لەدیارى كردىنى ئەوكاتەدا، كەتىدا دەستكراوه بەودرگىپانى لۆزیکی نەرسەتۆيى بۆسەرزمانى عەرقىي. هەندىكىيان پىنيان وايەلەسەرددەمى ئەمە ويەكاندا دەست بەو پرۇسەيەگراودو ھەندىكى دى سەرەتاي سەرددەمى عەباسى بەدەست پېتى ئەوبىرسەيە دادەنин. وەلى ھەرچۈن بىت ئەم لۆزىكە ئاسەوارىيکى زۆر مەزنى داناودلەسەر كەلتوري ئىسلامى... موسولمانەكانىش لەئاھارى ئەو لۆزىكەدا بۇونە دووگروپى دېزبەيەك... گروپىكىيان ئەو لۆزىكەيان ودرگرت ويەپەرى گەرم و گۆپىيەوە گەردىنگىرى بونو، دەمارگىريش بۇون بۇى ويەتەواوکەرى قورئانىيان دايە قەلەم... گروپەكەى دىكەش رەخنەيان لېگرت و دىزايەتى يان كەردىبەھاوتاى (زەندەقىت) يان دايە قەلەم و دروشەكمەشىان بىرىتى بۇولە (ھەركەس خۇىسەرقان مەنتىق بىكت دەبىتە زەندىق)!

لەم بەشەدا مەبەستمان ئەوهنىيە، درېزەي ئەومشت و مرە باس بىكەين كەلەنیسلامدا بەرپا ببۇو لەنىوان لايەن گرانى ئەولۆزىكە و نەيارەكانىي دا... چۈنكە لەبۇئىمە سەختە بتوانىن لەم بوارەدا ھەممۇ لايەنەكانى ئەو مشت و مرە لىك بەدەينەوە... ئىمەتەنها ھەندى لەخالانە ئامازە پىن دەدەين كەپەيەندىيەكى راستە و خۇيىان ھەيەبە و بابەتەمانەوە كەھەنوكە لەبەردەستماندايە و بىرىتى يەلە ئىبن خەلدون وھەلۆيىسى وى لەئاقار لۆزىكى نەرسەتۆيى دا.

ئەودى شىاوى ئامازە پېدانە ئەودىيە كەئەوگەسانەي لەنىو موسولماناندا رەخنەيان لەم لۆزىكە گرتوه لەھەندىكى پوھوە جىاوازان لەوگەسانەي كەلەچاخى

نوئى داھەمان كاريان كردوه... فەيلەسوفانى سەرددەمى نوى كاتى رەخنهيان ناراستە لۆزىكى ئەرسەتىۋى كردوه مەبەستيان ئەودبۇد بانگەشەبکەن بۇ لۆزىكىكى نوى، مەبەستيان بانگەشەگردن بۇو بۇ لۆزىكى زانسى ئەزمۇنكارى ولىكۈلەنەوه واقعىيەكان... وەل ئەو موسولمانانە كەرەخنەيان لەو لۆزىكە گرتۇدە، لەزۇرىبەي بارەكاندا مەبەستيان بەرگىرى كردن بۇد لەتايىدلۇزىيائى ئايىنى وپارىزگارى كردن لەبى وەبى وسەلامەتى ئەو ئايىدلۇزىيائى لەنىو درونەكاندا... لەنىو ھەمووياندا دەتوانىن تەنها يەك بىرمەنيان لى ھەلبۇرېرىن كەنەۋىش ئىين خەلدۇنە. ئەم بىرمەنەدە ھەولى دا رەخنە لەلۆزىكە بىگىت بۇنەوەدى كەم كۈرىو ناتەواوچەكانى دەرىخات لەتى كەشتىنى ژيانى كۆمەلایەتى دا... لەم رۇدەدە ئىين خەلدۇن بەرەدەيەكى گالىتە پىنەكراو لەفەيلەسوفەكانى سەرددەمى نوى دەچىت.

وەك لەماودى دادى دەبىنин، ئىين خەلدۇن زۇرىك لەرەگ و يشانى رەخنە لۆزىكەكانى لەپېشىنەكانى خۆى ودرگرتۇدە... بەلام بۇچونەكانى ئەوانى گۈرىدەو پەرەي پېداون تاكو بىان گونجىتىن لەگەن بىركرىنەوە كۆمەلایەتىيەكانى خۆيدا... بەپروايىمن ديارىتىن ئەوكەسانەى كەلەم رۇدەدە كارىگەرييان لەسەر ئىين خەلدۇن داناوه بىرىتىن لە: غەزالى و ئىين تمىمەيە... لەراستىشا ئەم دووبىاوه گەورەترىن دووكەسىكىن كەلەھەممو سەدەكانى ناواھەراست دا رەخنەيان لەلۆزىكى ئەرسەتىۋى گرتۇدە، ئىدى ج لەنەوروبادا ياخود لەۋلاتە ئىسلامىيەكانى دىكەدا... ئەو دوانە ھەرچەنەدە لەپېتىاوي مەرامىكى ئايىنى پوتدا رەخنەيان لەو لۆزىكە گرتۇدە، وەل ئەم ميانىيەدا گەشتونەتە ھەندى راوا بۇچون كەلەزۇر رۇدەدە لەپاوبۇچونى فەيلەسوفە مۇدرىزىنەكان كەمترىنن.

بەرلەوە باس لەپاوبۇچونى ھەرىيەك لەغەزالى و ئىين تمىمەيە بىكەم، پىيم باشە كەمپىك باس لەگروپىن (شوكاكەكان) بىكەم كەبەرلەدە دووكەسە رەخنەيان لەو لۆزىكە گرتۇدە، ھەرودە كەمپىكىش ھەلۇيىستەبکەم لەتەك (جاحظە) و بۇچونەكانىدا.

راؤبوجونی "شوکاک" ه کان:

شوکاکه کان گروپیکی سهیر بیرون له جیهانی نیسلامیدا به مدهر که وتن،
ناسه وارو کاریگمری نه معان لم بیر کردن و هو ژیاری نیسلامیدا و دک کاریگمری
وناسه واری سو قستاییه کان وا یه لم شارستانیه تی نیغیریم کد... نه گروپه سه باره دت
به ریچکه گوماندؤزیه که یان پهرتوك و نوسراوی زوریان نوسي. به لام سه رجه می
نه نوسراوانه سوتیتران و فه و تیتران، هه نوکه ش هیج لمناسه واری نه و نوسراوانه
نه ماوهته و د جگه له و ناماژانه که ده بینن لمنیو نوسراوی نه و ره خنه گرانه دا که
ره خنه یان ثاراسته راوبوجونی نه گروپه کردوه. نه و ناسه وارانه ش که له و
نوسرافانه دا ده بینرین بریتین لم ده در بربینی ناته و او راو بوجونی
ناوهز ووکراو. نیستاشی لم سه ربین نیمه ناوی نه ندامه کان و که سایه تیه کانی نه و
گروپه نازانین، زانینیک که لی دل نیابین... هه رچه نده ده توانيں هه ندیکیان
ناماژه پی بدھین، و دک : صالح کوری عبدالقدوسی زندیقی ناسراو، نیبن
راودندی که تا نیستاکه ش به غدادیه کان نوکته کانی وی سه باره ده دانایی یه کانی
و دی هینه ر "حالم" ده گیرنه و د، هه رودها پزیشکی ناسراو به محمد کوری
زه که ریا رازی.

(شوکاک) به شیوه دیه کی گشتی نه و مشت و مره لوزیکیه یان به بی نه رزش
ده بینی که له کات و سه رد می خویاندا به سه ر میشکی لوزیکاره کاندا زال ببوو،
هه رودها به چه کیکیان ده زانی به دهستی گروپه ناکوکه کانه و د، پیشیان وابوو نه و
لوزیکه هیج هه قیکی پی ناسه لیت و مرؤفیش ناگدیه نیته دل نیایی... لم پر دوه
دیانگوت: (هه رچی شتن به مشت و مر بسه لیتیت، به مشت و مریش هه لددوه
شیته و د). نه گمری نه و دش زوره که (غمزالی) راو بوجونی نه گروپه
خویند و نه و له پر ویه کی پاسیقه و سودی لی و در گرتود.

شوکاکه کان دهلىن: (ئىمە ئاگامان لەئاين و راپ بۇچون و گوته جياوازەكانه،
 هەر گروپىك بىرى بانگەشەي نەودەدەكت گوايە بىرواي خۆي لەبىرۇ
 راپىشىنه كانه، هەر گروپىكىش لەگەن بەرانبەرەكەيدا دەبەرىپك رادەچن ونىواو
 نىودەبن، لەوانە يە كىكىيان لە جقاتىكىدا سەركەۋىت، كەچى لە جقاتىكى دىكەمدا
 بەرانبەرەكەي بەسەرى دا سەرددەكەۋىت، ئەم سەركەوتىن ودۇراندىنەش بە گۈزەرى
 ناست و تواناي رونكردىنەوەيە لەو كەسەدا كەگفت و گۆ كەسازىدەدات، لەو دەمەدا
 ئەوان لە وجەنگا وەرانە دەچن كەسەركەوتىن تاوىپك بۇ ئەميانە تاويكىش بۇنىھەوى
 تريان دەبىتت... راستى يە كەي ئەو دەيە لېرەكانەدا گوته و بۇچونىك لەئارادا نىيەكە
 سەركەوتەكەي ئاشكراو دياربىتت، چونكە ئەگەر ھەبوايە لە خەلگى بىز نەدەبۇو،
 خەلگىش لە بەرەنېرىدا ناكۆكى دووبەرەكى يان تىنەدەكەوت، وەك چۈن
 دووبەرەكى يان تىنەكەوتىت لە بەرەنېر ئەو شتانەدا كەبەھەستە كانيان و ئەقليان
 دەركى پى دەكەن، وەك چۈن ناكۆك نابىن لە بەرەنېر ژەنەر (حساب) دەكان
 وھەممو ئەو شتانە دىكەش دا كەبەلگەي تەواويان لە سەرە... چونكە ئەستەمە
 راستى بۇ خەلگى دەركەوتىت و ئاشكرا بىتت كەچى خەلگى بىن مانايانە دىزايەتى
 بىكەن و، قايىل بىن بەلەنىو چۈن و بەدەختى دنیا دوارقۇز بەبىن ھۇ... كەواتە
 ھەممو گروپەكان شويىنى ئەو شتە دەكەون كەلەسەرى پىيگەيون، يان شوين
 ئەودەدەكەون كەيە كىكىيان بەبىن سەلاندىن و دلىيابىي، بەئەندىشە خۆي ديارى
 دەكتات كەفلان شت ھەفە.. كۆمەللىكى زۇرىش دەبىنин كەخوازىيارى زانسىتى
 فەلسەقەن و تىاي دارپۇچون، مۇركى ئەو ديان بە خۇيانە و ناودگوایەلە سەرەھەق
 راپەستاون و لە خەلگى پەشۇكى جىابۇنەتەو "دەرىپىنى و دەركىپى..." ... ھەندىكى
 دىكە شارەزاييان پەيدا كەرد لە "عىلىمى كەلام" دا، تەمەنلى خۇيان لە پىيەناوەدا
 بە خەرج داوبىتە واوى تىايدا رۇچۇون، شانازىشيان بە وودوھ دەكەد كە جىاوازى
 نىوان ھەق و ناھەقىيان بە بەلگە و بۇ ئاشكرا بود، كەچى دواتر ھەممو ويان دەبىنин،
 فەيلە سوقە كانىشيان و شارەزاكانى عىلىمى كەلامىش... ھەرھەمۇ ويان ناكۆك ولېل

یهکدا جیاوازن، ودک جیاوازبوونی خهلگه رهشوکی و نهزاشهکه، بهلکو توندوتیزتریش !! جانهگهر بهلگه کانیان چهردمهیهک راستی تیدابوایه، ناکۆکی یان تى نهدەگەوت، بهلکو بەدریزایی رۆژگار نەوراستی يە ئاشکراودیار دەبۇو... جىگەلەمەوش ھەندى جار فەيلەسۇفىن يان موتەكەلىم "كەسى شارەزاي عىلەمى كەلام - ورگىپ" دەبىنин بىرواي بەمەقولەيەك ھەيە، مشت و مرى لەسەر دەكتات و درىزايەتى نەوكەسەش دەكتات كەبرىواي پىئى نەبى، كەچى ھىتنىدە ناباشتىكى دىكە دەبىنن ولەپىروابونى بەمەقولەيە پاشگەز دەبىتەوە كەپىشىر بىرواي پى بۇو، ئىنجا مشت و مېرىدەكتات وەھول و كۆشش دەدات بۈيۈچەن كردنەودى نەومەقولەيە كەلەبەردا بىرواي پىئى ھەبۇو: ... ھەمۇو ئەمانەش بهلگەن لەسەر بۈچەلى و گەندەن، بهلگەكان.) ((

راو بۆچونی جاحظ:

لەبەشی راپردو دا باسمان لەراوبۆچونەكانی (جاحظ) کردو، گوتمان ئە و زۆر تامەزروئى پیوانەكارى لۆزیکی وبەكار ھینانى ئە و پیوانەكاریه بودەشتىك و پێنجەوانەكەيىشى دا... هەرچۆن بىت ئە و يەكىك بwoo لەپىشەواكانى موعتەزىلە، بىنگومان موعتەزىلەش لە ھەممو خەلگى دىكە زياتر لۆزیکيان بەكار ھیناوه و بىروايان پىيى ھەبۇدە... وەلى لىرەدا ھەھە باس لەھە بکەين كە (جاحظ) پەيرەدوي لەھەممو راو بۆچونەكانى موعتەزىلە نەکردو، بەلگو لەوکەسانە بۈوگە خاودنى نەقلىكى داهىنەرەو پۇشنبىريەكى فراوانى... بۇيە زۆرجارىش بىنیومانە لەل ھەندى بۆچونى موعتەزىلەدا دژۇ ناتەبابىو.

(جاحظ) تىورىتكى ھیناوه ئاراوه كەپېچەوانەي موعتەزىلە و بۆچونەكانىان بwoo "دەرىپىنى وەرگىز" (۲) ئە و بىردىزەش بايەخىكى كەمى نىيەلەبابەتى لۆزىك دا... مايەي نىگەرانىمانە كەددبىنин ئە و تىورە بەھەممو ورددكارىيەكانىيەوە كە (جاحظ) ھیناۋىيەتەكايەوە نەپارىزراوه... بەلگو وەكۆ زۆرىتك لەپەرتوك و نوسراوهكانى دىكەي (جاحظ) نەم تىورەش ھەوتاوه ياخود بىر بwoo... ھەندى ناسەوارى كەمى لى ماوەتەوە، ئە و ناسەوارەش لەپەرتوكى نەوکەسانەدا دەي بىنرىتەوە كەياخود پەختەيان لە (جاحظ) گرتوه ياخود نوسراوهكانى ئە ويان وەرگىزراوه.

بەگشتى تىورەكەپېچەوانەيە لەگەلن ئەقل گەرايى دا. كەودك باسمان كرد يەكىك بwoo لەپەرنىسپەكانى لۆزىكى كۆن... لەلىكۈلىنەوەي ئە و پاشماوهى كەماوەتەوەبۇمان دەرددەكەۋىت (جاحظ) بپواي وايە ئەقلى مەرۋە ناتوانىت بەجۈزىكى تىرۇ تەواو راستى يەدەركىيەكان بىبىنېت، چونكە ئەقل سۇرېبەند كراوه لەبوارىكى ديارىكراودا وناتوانىت ئە و سۇرە تى پەرنىت، ئەقل لەم حالەي دا وەكۆ ھەستى (بىننەن) وايە... ئە وەتا تۆبەچاوهكانىت تەماشاي دنیا دەكمىت بەلام ناتوانىت ھەمۇشتەكانى پى بىبىنېت. چونكە ھەستى (بىننەن) ئى تؤسستوردارە، لەلايەكەوە بەرىبەستە چىركان و لەلايەكى ترىشەوە ماوه دورەكان

سنورى بۇ دادنیئن... كەواتە مەرۆفیک ناتوانى ئە و شتە بىبىنت كە مەرۆفیكى تردىي بىبىنت. مەگەرىوارى بىنىنى ھەردوگىان وەك يەك بىت... ئەقلېش ھەروايدى... بۇيە سىتمە دەكەين ئەگەر داوا لەخەلگى بىكەين سەبارەت بەمەسەلەكان بېرىارى وەك يەك وھاوشىۋەيان ھەبىت... چونكە بوارى ئەقلەيان لىك جياوازە، كەواتە ھەرددەبىت بېرىاردانە كانىشىان جياوازبىت، ئەمەش شىتكى سروشتى وئاسىيە.

(جاحظ) ھاۋرايدى لەگەن مۇعىتەزىلەدا لەوددا كەدەلىن مەرۆف دەتوانىت بەگۈيرە ئارەزوی خۇى ويستەكانى ئاراستە بىكتا. بەلام ئەم توانييە لاي (جاحظ) ماناى ئەو ناگەيمەونى كە مەرۆف دەتوانى بەگۈيرە ئارەزوی خۇيىشى بىر بىكتاموە.

چونكە ئەوەتا بۇنمۇنە : تۇ دەتوانىت پىلەۋەكانى چاوت بىكەيتەوە داشىيان بىخەيت وەلى ناتوانىت دوورتر لە بوارى بىنىنى خۇت شت بىبىنت. ياخود ئەگەر توشى نەخۇشى (كۈرى دەنگەكان) بوبىت، دەتەۋىت پەنگى سور لەپەنگى پەش جىابكەيتەوە كەچى ناتوانىت... مەسەلەي بىركىردنەوەش ھەروايدى.

مەرۆف دەتوانىت بىرلەشىتكەن بىكتاموە و دەشتوانىت بىريان لى ئەكتەوە، بەلام ناتوانىت بىرلەشتانىك بىكتاموە كە دەكەونە دەرەوە چوارچىۋە بىركىردنەوەيەوە، ياخود ناتوانى بىرلە شتى بىكتاموە كە ئەقلى نەتوانى بەتەواوى وەرى بىگرى.

بەپراستى ئەم تىيورە (جاحظ) يە، زۆر جوان و نايابە. زۇريش نزىك دەكەويتەوە لەوەي زاناكۆمەلناسە مۇدېرنەكان لەبايەتى "كۆمەلایەتى بۇونى ئىبستىمۇلۇزىيا" ودبىنى گەشتۇن... ئەگەر رۆزگار ئە و بىردىزى بەھەمو ورددەكارىيەكانىيەوە بۇ بىپارستىنايە، لەوانە بۇ شتى وامان تىيدا بىدۇزىايەتەوە كەوايان بىركىدaiە (جاحظ) لەئىبن خەلدون مەزنەر بىنىن بەتايىت لەرى قەشەنگى تۈزىنەوەي كۆمەلایەتىيەوە... بۇيە وادردەكەوى ئە و تىيورە بەلاي

شەرعناس و مرۆقە دۆگمەكانەوە باش نەبود، بۇيىھەولىيان داودبۇلەناوبىردىن
ولەباربرىدىن وېزىرىكىنى تىورەكە (درېپىنى وەرگىن).
رەنگە يەكىك لەھۆكۈرانەي وايان گردوھ شەرعناسەكان لەتىورەكەي
(جاحظ) تورەن، ئەۋەدەكەمەو تىورە مرۆق دەگەيەننە ئەو بىروايەي بلىت:
كافرەكان ھىچ بېرپرس نىن بەرانبەر بەكوفارانە كەردىيان و خوداش سزايان نادات
لەسەرى!!... بۇئىمونە: بابايمەكى كافرى نەخويىندەوار كەلەگۈندىيەكى دابراودا دەزى،
بەھىچ بېرۋاودەر ئاشتا نىيە جىڭەلەو بېرۋاودەر كەخۇى لەسەرى پېتگەشتەو و
گەورە بۇود، لەبەرئەوە تەنها لەچوار جىۋەد ئەو بېرۋاودەدا دەتوانىت بىر
بىكتەوە... ئىنجا لەسەر ئەوهش نەسەرزەنلىت دەكىرى و نەسزاش دەدرى... چونكە
خوداش داوا لەسەروى تواناوه لەھىچ نەفسى ناكات... بەرپى (جاحظ) خودا سزاي
تەنها ئەو كافرانە دەدات كەدەرك بەھەق دەكەن و بەلام بىرواي پى نايەن،
لەترسى لەكىس چۈنى دەستەلات ياخود پىشەوايەتى ئايىن يان ھەرھۆكارييەكى
دى. (4) اھەرچۈن بىت، تىورەكەي (جاحظ) كارىگەرييەكى زۇرى ھەبۇو لەنىي
پانتايى بېرگەرنەوەي (غەزالى) دا، ئەودتا دەبىينىن غەزال لە پەرتوكە كانىدا
ھەندى جارپشتىوانى لەو تىورەو ھەندى جارى دىكەش رەخنە ئاراستە دەدات.
غەزالى سەباردت بەو بۇچونە دەلىت: (لەپىرى ئەقلىيەوە ئەم بۇچونە ئەستەم
نە، ئەگەر شەرع پشتگىرى بىكىدايە شىتىكى رەوا دەبۇو) (5)... ئەممەش ماناي
وايە غەزالى بېردىزەكەي (جاحظ) بەلاود ماقول و پەسەندە، بەلام لىتى
دەسلەمەيتەوەچونكە شەرع پشتىوانى لى ناكات... بەھىزىرىن گومانىشىم بەلاي
ئەوددايە كەغەزالى بەجۇرى كەخۇى ھەستى پى نەكىردوھ سودى لەو تىورە
وەرگەرتوھ، يانى تىورەكە كارىگەرييەكى نەستى كردۇتە سەربېرگەرنەوەي غەزالى،
تەنانەت رەنگە ئەو تىورە يەكىك بوبىت لەھۆكۈرانەي كەلەننېو ئاوهزى ناوەكى
ئەودا كار لىكىيان كردوھو لەكۆتايىشدا ئەو ۋەخنە گىنگەي لى بەرھەم ھات
كەغەزالى ئاراستەي (ئەقلى لؤزىكى) ئىكەردى.

پەخەنە گەرائى غەزالى:

شىتىكى ناسان نىيەلەميانەى چەند دېرىنىكى كەمدا بەغەزالى ئاشنا بىن، ئەو
پياوه خاودنى نەقلەتىكى رېزپەرى وابوو كەھەلتكەوتتەودو دەركەوتتەوهى ئاوا
نەقلەتىكى لەماودى چەند وەچەو نەوهەيەكى يەك لەدۇوى يەكدا شىتىكى
دەگەمنە. غەزال لەزۇربەى بىرۋېچۈنە كانىدا پېشى سەرددەمەكەى خۆى
كەوتتۇو، ھەروەھا كەسايىھەتى وي جىباوازىيەكى ئاشكرای ھەبۇو لەتەك كەسايىھەتى
شەرعناس وفەيلەسۈفە كانى تردا.

قازى ئىبىن عەردىنى دەلىت: (غەزالىم لەچۈلەوانىيەكدا بىن، گالۇكىكى
بەددەستەو بۇو جەودە (١) يەكى ئاوى بەسىر شانەو بۇو، پېشتەلە بەغدا
بىننېبوم كەچوار سەدد مىزدر لەگەورە پياوانى نىتو خەلک ئامادە وانەكانى دەبۇن
و زانىيار يانلى وەردەگىرت... لىنى نىزىك كەوتتەودو سلاوم لىتكىردو پرسىم : ئەى
پېشىدا، ئايا وانە وتتەوە لەبەغدادا باشتىينە لەم حالە؟؟، وەلامى غەزال ئەوە
بۇو بە تىلە چاوىتكى بىزازى و تۈردىيەوە سەيرى ئىبىن عەردىنى كردو پاشان
بەچرپە ھەندى وتهى سۆفيگەرى و كۆپلە ھۇنراوە گۇت، لەدىرىنىكى ئەو
ھەلبەستەدا دەلىت :

غۇلت لەم خىلا دقىقا فلم اجد لەزلى نساجا فىكسىت مەغۇلى (٢)

واتە (رسىتىنېكى وردو رېك وپىكىم بۇرۇستن، بەلام كەسىكىم نەبىنى
پساواه كەم بۇ بچىنى، بۇيە تەشىيەكەم شكاند).

غەزال دەلىت: كەسىكىم نەديوە پساواه كەم بۇ بچىنى بۇيە تەشىيەكەم شكاند.
ئەم گوتەيەش ئامازەيە بەرادە ئەو ئازارە كەغەزال ھەستىپىن دەكىد
لەبەرانبەر ئەو دۆگما بونەدا كەزان ببۇو بەسىر مىشكى ھاودەمەكانى دا.

لەراستیش دا غەزالى لەزیانیدا پشکىتى زۇرى لەسەرسەختى ورەختنەی تال بەرگەوتوه، نەوە بۇو دۇزمۇن وناحەزەكانى بەزەندەقىيەت تاوانباريان كىرىبە ھۇى نەو ۋاچۇنە تازانەوە كە ھېتىابونىيە ئاراواه (٨) وەك ھەممۇ نەو نويخوازانەى كەپەتازىدەرىيەكى نامەنلۇقەوە رووبە روی ھاودەمە كانىيان دەبنەوە.

ئەو ئاسەوارەدى غەزالى لەبىر كىردىنەوە ئىسلامىدا بەرپايى كىردى زۇر مەزن و دەگەن بۇو. يەك لەو ئاسەوارانە بىرىتى بۇو لەوەي توانى سەرنجى موسولمانان راکىشىت بەلاي گرنگى وبايەخى لۆزىكداو ھەرودەها بەلاي بايەخى لىتكۈلىنەوە لەلۆزىكىش دا.

ئەم كارەي غەزالىش بەخالى و درجه خان دادەنرىت لەھەلۆيىتى موسولمانان دابەرانبەر بەلۆزىكى نەرسەستۇرى... لەيدردا زۇرىبەي شەرعنىاسەكان بەچاوى سوکايمىتى و حەرامىتى يەوە سەرنجى لۆزىكىان دەدا، كەچى دواترولەزىركارىگەرى غەزالى دادەستىان كىرده گرنگى دان بەلىتكۈلىنەوە لۆزىك وبەكار ھېتىانى لەزانستە جۇراو جۇرەكاندا... تەنانەت ھەندىكىيان فىربوونى (لۆزىك) يان بە (فەرزى كىفایە) (٩) دايە فەلەم. (١٠)

يەكىن لە ووتە بەناوبانگە كانى (غەزال) ئەم گۇته يەتى كەدەلتىت: (ھەرگەس زۇرشارداي لۆزىك نەبىت، ھىچ مەتمانەيەك بەزىيارىيەكانى نىيە) ھەرودەدا رايىشى وابوو كەلۆزىك سودوگەلگى ھەيە لەھەممۇ زانستە تىورىيەكانىدا، ئىدى نەو زانىياريانە ئەقلى بن ياخود شەرعى.

سودەگەيشى بىرىتىيەلەقۇtar بۇون لەدەستەلەتى ھەست و دەستەلەتى ئارەزو، لەلاترىش دەست گرتىن بەدەستەلەتى ئەقلى دەشتن بەپلەكانى كامەرانى. (١١) تى بىنى دەكىرى غەزالى زۇرىبەي بىكەت چەندىناويىكى ترى لەلۆزىك ناوه وەك (مەحەك وپىوەدرو ترازاوو). ھەندى بىروايىان وايە غەزالى بۆيە ئەم ناوانەى بەكار ھېتىاوه تاكۇخۆى دەربىاز بىكەت لەخەشم و تورپىي شەرعنىاسە ھاوجەرخەكانى (١٢) من ۋام وايەغەزالى لەپىتىاوى مەرامىتى تىدا ئەوكارەي كىردۇ، بەرىتى من بۆيەنەنواوانەى بەكار ھېتىاوه تاكۇئامازبدات بەھەي كەلۆزىك ئامىرىكەدۇ بەكار

هینانی سنورداره، دروست و هکو ترازو وايهکه بوسنهنگ گیری و کيشانی همندی شتی دیاری کراو به کار دیت، ناکریت بوكیشانه کردنی شتی تر به کار بهینتریت.
غهزالی پیی وايه به کارهینانی لوزیک لهوزانستانه دا راسته که پیک دین لهو (کوبه) رنجامه گشی) انهی که همه مهو نهوانه سهنجیان له زانسته که داوه له سهريان کوکن، له وحه لهدا ده توافن به همی لوزیکه وه ورد هبایه ت لهو کوبه رنجامانه (در برینی و در گنبر) ده ربین، لیرهدا غهزالی ده لیت: (بابه لگه کانیان یاسایه کی هه بیت که همه مه ویان دانی پیدا بنین، چونکه نه گمر له سه ر ترازو و که ریک نه که وتن، نهوا ناکریت ناکوکی نیوانیان به کيشانه کردن که هه لگه بیت ونه هیلریت) (۱۲)

غهزالی لم رودوه جیاوازه لهو فهیله سوف ولوژیک کاره کونانه هی گه برو او متمانه هی ردها یان به لوزیک هه بیو... به کارهینانی شیان له همه مه و کایه و بواره کاندا به لاده راست و دروست بیو... به ریک غهزالی به لگه لوزیکی دسته وسانه له مودی مرؤفه له پرسه خودایی و روحیه کاندا بگه یه نیته در برهه نده کانی دل تیایی... چونکه نه و پرسانه مه زن ترو قول ترن له مودی نه قلی سنورداری نیمه په بیان پی به ری، و اته نه مه سه لانه ده که ونه ده رده هیچ وهی چوار چیوهی به لگه لوزیکی و تیرامانی نه قلی یه وه.

شه رودها غهزالی ره خنه لهو موته که لمانه ده گریت که هه ول دده دهن بیرو باهری خویان له سهربنه های نه قل ولوژیک بنیات بنین.
لای وی پیویسته بروای ثاینی خومان له سهربنه های نه و بناغه یه بنیات بنین که (سروش یاخود که شفی سوپی) هیناویانه، پیی وايه تاچه نده برووا له پیوانه کاریه کانی لوزیک و به لگه کانی لوزیک دوور بکه و پیته وه، نه و دنده له دن و ده روندا به هیز ده بیت وله راستی شه وه نزیکتر ده بیت.

غهزالی ده لیت: (زانسته نه قلی یه کان دایه ش دین بودنیاییه کان و ناخیره تیه کان، زانسته دنیاییه کان و دک زانسته کانی نوزداری و زمیره و نهنداز دو نه ستیره ناسی و پیشه و پیشه سازیه کانی تر... زانسته ناخیره تیه کانیش و دک

زانىنى حال و باڭى دىلەكان و بەلائى كارەكان و ناسىنى خواى گەوردو خەسلەت و كىردارەكانى... ئەم دووزانستەش لىك جىاوازن).

مەبەستم لەجىاوازى ئەو دوو زانستە ئەودىيە گەرھەركەس خۆى بۆيەكىيان تەرخان بىكەت تائەو پادىيەى تىايىدا رېبچىت، ئىدى تارادىيەكى زۆر كورت بىن دەپىن بەرانبەر زانستەكەي تر... ھەرلەبەر ئەودىيە كەدەبىنин بلىمەت و بىرىتىزەكان لەكارو بارەكانى دونياو لەنۇڈارى وۇزمىرەو ئەندازەو فەلسەقەدا، نەقام و نەزەن بەرانبەر زۆرىنەي زانستە ئاخىرىتىيەكان... ئەمەش بۆئەو دەگەرپىتەوە كەھىزۇ توپاى ئەقلى سود بەھەردوو مەسىلەكە پېكەوە ناگەيەنىت، لەم حالمىشدا يەكىان دەپىنە لەمپەر لەبەرددەم كاملى بون لەدۇوەمياندا) (۱۴) غەزال پېنى وايە پلەو پايە ئەقلى لۇزىكى لەھەست بەرزىرە و بەرنجام گىريەكانىشى پەست و دروست ترە، لەھەمان كاتىشدا لە (كەشى سۆقى) خوارو كەم ترە... غەزال ئەو گوتەيە فەيلەسۈوفەكانى و درگرتۇدو لىيانەوە دەگوازپىتەوە كە گوتوبانە ئەو زانىاريانەي لەسەر بىناغەي "ھەست" بىنیات نىراپن ئەگەرى ھەتە بۇنيان ھەيە بەپەراورد لەگەل زانىارىيە ئەقلىيەكاندا، زانستە ھەستىيەكان ھېيج دلىيابىكىان تىدا نىيە و مەمانە بەپەستى يان ناكىرت (۱۵)

ئەۋەتا بۇنمۇنە تۆ تەماشى ئەستىرەيەك دەكەيت و زۆر بەبچۈك دېتە بەرچاوت، دواتر بەلگە گەلى ئەندازەيى دېنە ئاراو پېت دەلىن كەقەبارەي ئەو ئەستىرەيە لەقەبارەي زەوى گەورەترە. ھەرودە كاتى سەيرى سىبەر دەكەيت وات دېتەبەر نىگا كەھىج جمو جولىكى نىيە و راودستاوه، دواتر ئەقلى دېت و نىشانىت دەدات كەسىبەرىش لەجمو جول و بزاوتن دايە، ئەمەشت لەگۇرلانى شوينى سىبەر دەكەوە دەست دەكەوى كەسات لەدواي سات جىيگەكە دەگۈزۈرىت. ئەمەش يانى ئەقلى ھەست بەدرۇ دەخاتەوە. ئىمە چۈزانىن لەوانەشە لەپاشتى ئەقلەوە توانىيەك ھەبىت ئەقلى بەدرۇدا دەخاتەوە، وەك چۈن ئەقلى ھەست بەدرۇدا دەخاتەوە. غەزال دەلىت: (زۆرت مەمانە بەمن ھەبۇو تاكو دەستەلاتى ئەقلى ھات و منى بەدرۇدا خستەوە، ئەگەر دەستەلاتى ئەقلى نەبا تۆ بەرددوام

دبهویت لهسهر بروابونت بهمن، لهوانهیه لهپشتی دهک پیکردنی نه قلیشهوه دهسته لاتیکی تر ههبت. دهسته لاتیک که تبیدا دروی نه قل له بیراره کانیدا دهربکه ویت، ودک چون دهسته لاتی نه قل به دهک که وت وهستی به درو داخستهوه له بیراره دانه کانی دا) (۱۶)

غهزالی که لهم شروفه کاریهی دهستهوه دهگاته نه و بروایهی که لهپشتی نه قلهوه ثیدراکیکی بلند تر ههیه، نه و ثیدراکهش له سروشی پیغمه بران وکه شفی سووفیه کاندا خوی دهسته ویتهوه، که واته پیویسته بیرون باوده دناینی یه کان لهسهر بنه مای نه سروش وکه شفه دا به مزریت.

لهوانهیه نیمه له تاقاری نه م به رهنجامه دا له گهان غهزالیدا هاورا ياخود دژوناکوک بین، به لام له گهان نه و هشدا ناتوانین نکول له و هیزو پیزو توانایه بکهین که له نیو نه و شروفه و به رهنجامه دا ههیه... نه و پیداگری له و دهکات که لهم گه دونه دا کومهانی راستی و هه قیقهت ههن که نه قل نیمه دهسته وسانه له وی لیتی تی بگات... ثینجا بهم به رهنجامگیریهی نه و پر دنسیپی نه قل آنیه تهی هه لوهشاندهوه که بهسهر میشک و هزی فهیله سوف و لؤزیکاره کانی کوندا زال ببوو. رهنه زیاده رویش نه کهین نه گهر بیزین : غهزال لهم رهخنه یه دا زورله (کانت) فهیله سووفی نه لمانی ده چیت که نزیکهی حه وت سهده له دوای غهزال به درگه وت.

غهزالی، تنهها به رهخنه گرتن له پر دنسیپی نه قل گه رایی دهستی هه لته گرتوه، به لکو رهخنهی تاراستهی پر دنسیپی هوکار گه راییش کردوه... لهم رهخنه کاریهی دیکه شدا له (هیوم) فهیله سووفی نین گلیزی ده چیت که به ما ودیه کی که م به رله (کانت) ازیاوه... بوختهی بوچونه کانی غهزال سه بارت به پر دنسیپی (هوکار گه رایی) بهم ته زدیه: نیمه به دوای یه کدا هاتنی رو داوی له دوای رو داوی کی تردوه ده بینین، ثیدی راهاتوین رو داوی یه که م به "هوکار" و دو ودم به "نه نجام" ناوزده ده گهین، نه مه تنهها نه ریتیکی نه قلیه و خوومان پیوه گرتوده... نه م خوو پیوه گرتنه ش ناییته به لگه لهسهر بونی په یوه سته گیه کی زدروی له نیوان دوو

رپوداوی بهدوای یه‌کدا هاتودا، گوایه همه‌میشه ئەم پەیو دسته‌گیه رپو ددات بەبىن نەوهى گۇرانى بەسەردا بىت.

جائىھەگەر بۇ نمونە "سوتان" لەدواي بەركەوتىنى "ناڭر" بىت، ئەم بە واتايە نايەت كەبەر كەوتىنى "تاور" دەست تىيەرداش ولاقەيمەكى ھەمە بەرپودانى "سوتان" دەمە... بەلگۇ مەسەلەكە تەنها مەسەلەي بەدواي یه‌کدا هاتتنە نەك ھىچىن تر، ئەم بەدواي یه‌کدا هاتنىش بەفەرمائى خودا بود، تەنانتە ھەندى جارىش نەگەر خوا بىھەۋىت ئەم بەدواي یه‌کدا هاتتنە پۇنادات) (۱۷)

جىگەلەوش غەزالى دەركى بەوه گردۇھ كەبەم جۆرە نكولى كردن لە "ھۆكار گەرايى" دەبىتە هوى نەوهى جاودپوانى پۇدانى ھەندى نەستەمى زۇرىاش كرابكەين" دەرىپىنى وەرگىن. پېتىمان وابى دەگۈنچىت پەرتوكىك لە دەستىغاندا بىتە ئازدىلىك، ياخود "كۆزدەلە" يەكى ئاو بىتە دار سىنويكى گەورە... غەزالى بەم جۆرە وەلامى ئەم گومانە دەداتەوە: خودا گەورە زانستىكى بۇ دەرسى كردىن بەوهى نەو شتانە گونجاون وەل خودا نايانكەت، ئىمەش باڭگەشەى نەوه ناكەين كەھەر دەبى ئەوشتانە بىن... بەلگۇ دەگۈنچىت رووبىدەن، دەشكۈنچىت روونەدەن... ئەو دەندەھەيە كەبەر دەوامى نەرىتى جارلە دەواي جارى نەو حالە، ئەوهەلە مىشكەماندا دەچەسپىنەت كەھەمېش بەگۈرە نەرىتى پاپردوو روودەدات... خودا لە جۆ گەنم بەرھەم ناھىيەت وەتتۈرى ھەلۇش سىنۇ نايەنەتە بەر، وەل ھەركەس بەچاوى سەرنجەوە سەپەر سەممەرەكانى زانست بخويىنەتەوە، لە توانا دەستە لاتى خوا نەوه بەدۇر ناگىرىت كە لە بارە موعجيزە پىغەمبەرانەوە باس دەكىرى) (۱۸)

شىاوى باسە "غەزال" گەرەكى بوه نكول لە زەرورەتى ئەقلى بىكەت لەنىي پېرىنسىپى ھۆكار گەرايى دا، تاكو بوارىك والا بىكەت بۇ وەراست گىزپانى ئەو دىاردە نا ئاسايىيانە كەلە سەھر دەستى پىغەمبەراندا بەدەر كەوتۇون... لە بەران بەردا ئىبىن پوشىد بەدۇرۇ دەرىزى دەتى داودتەوە، لە مىيانە ئەپەت دانە وەكەي دا دەلىت: (ئىمە پېتىۋىستان بەوهنىيە بۆپرۇا كردى بەمۇجيزە پىغەمبەران، بىنەماي

هؤکارگه راین بروخینین و ههلى بودشينينهوه، چونكه ئه و موجيزانه كەراستى بونيان سەلىئراوه لهپوي نەقلەيەوه ئەستەم نين، بەلكو ئه و موجيزانه لهبابى دانانى پىساي گونجاولەگەل ھەقدان، پىساي بەسۇد بۈكامەران كردنى ھەممۇ مەردوم، وەك لەموجيزە قورئاندا دەرددەكھوئى) (۱۹)

سەير لەوددایە "غەزال" بپواي وايه بەتهنها پىغەمبەران نين كەلەسەر دەستىان دا كرددەدەن ئاشاساپى ونەرىت بەزىن ۋووددات، بەلكو پياو چاك وجادوبازەكان) يش ھاوبەشى پىغەمبەرانن لەم خالىدا، تەنها ئەوحندە ھەيە گەر كارەگەئ لەسەر دەستى پىغەمبەرىڭ بەدرەكەوت ناو دەنرىت "موجيزە" نەگەر لەسەر دەستى پياو چاك "وەلى" يەكىش دا دەرەكەوت بە "كەرامەت" ناودەبرىت وھەرجى ئەوكىردىوانەشە كەلەسەر دەستى جادوبازەكاندا دەرددەكەون بە "فىل يان چاوبەست وجادۇو" ناودەبرىن. سەرچەمىشيان يەك حۆرن، بەپىچەوانەپىرىسىپى ھۈكاريگە رايىھەوه روودددەن... ھەروەھا غەزالى جىباوازى دەكتات لەنىوان (پىغەمبەر و پياو چاك) دا، بەھەي يەكەميان بەو گرددەوەيە مەملانى لەگەل خەلگى دا دەكتات بەلام دوودميان ئەو مەملانى يەناكتات. لهپۇو ترىشەوه جىباوازى نىوان پىغەمبەر و پياو چاك وجادوگەرىش لەلایەكى ترەوه لە (باشى رېبازاو رېپەوەكەياندا دەرددەكەويت، واتە ئەگەر ئەزىزەسى كرددەوە ئاشاساپەكەي لى دەبىنرىت رېبازاى ۋىانى باش و دەشت وناكارىشى چاك بىت ئەوا يان پىغەمبەرى ياخود پياوچاكتىكە، دەنا گەر ئەو كرددەدەيە لە خراپەزكايىدا بەكاربىنیت ئەوه جادوگەرىنىكى گەندەلە. (۲۰)

ئیبن تهیمیه ولوزیک

ئیبن تهیمیه یه کیکه له کەسایقتیه قەلسەفیه مەزىنەکان لمىسلاەمدا، بە لای منهوه له دواي غەزالى دوودم كەسەلەر رۇوي ھېزى توپانى ئەفراندىنى فيكىرىيە وە، نە خاسمه له ولایەندىدا كەپەيدوستە به لوزیکە وە.

وەلى ئیبن تهیمیه لە رویەکى ترەوە جىاوازى ھەيە له گەن غەزال دا. جىاوازى يەكەشيان نە وەيە كە دىتمان "غەزال" له كۆتا پۇزگارداكىنى تەممەنلى دا لە خەلک بىن ئومىد بۇو، ئىدى لە زىيان دورە پەريز بۇو. چونكە (چەنە) يېكى شايستەي بە (پىس) اكەي خۆى نە دىتە وە.

وەلى ئیبن تهیمیه بىن ئومىد نە بۇو، ئیبن تهیمیه گوشەگىرىشى ھەلنە بىزاد، بە لکو بەشدارى ژيانى خەلگى دەكىرد و لە گەلياندا ھەمۇن و خەباتى بىن و چانى دەدا، تاكار گەيىھەنە وەي جارىكىان لە سالى (٢٠٢) دا كەل و پەل جەنگى پۇشىي و شان بەشانى سوپاى عەرەبى دىز بە مەغۇلەكان لە نزىكى دېمىشق دادە جەنگا، نەك ھەرئەوندە، بە لکو بېرپاوا دلگەرمى نەم يەكىك بۇو لە ھۆكارەكانى سەركەوتەن بە سەر مەغۇلەكاندا... سەربارى ئە وەش بەھۆى بويىرى و راشكاوتى خۆيە وە لە پاگەياندى بۇچونەكانىدا لە چەوساندىنە وە زىندانى كردن بىن يەش نە بۇوە !! بە لکو پشکى وىلەزىندانى كردن و نەشكەنچەدان بە رادەيەك بۇو كەل زىنداندا كۆچى داۋىي كرد. (٢١)

(رەخنە گرتىن لە لوزىك) لە سەرددەستى ئیبن تهیمیه داگەشتە ترۆپك، رەخنە كانى نەم بە رانبىر لوزىك تەنها لە ھەلۋاشاندىنە وە پەنسىپى نە قەل گەزايى و ھۆكارگە رايى دا كورت ھەلنە ھېنراوە، وە كو غەزالى رەخنە كانى خۆى لە دەدەن بەوارەدا كورت ھەلھەننا بۇو، بە لکو نەم ھەولى دا نەو بىناغەيە بۇچەن بىكانەوە كە ھەلۋاتە كارى لوزىكى و پىوانە كردىنلى سەر دامەزراوە... لەم ۋەيانەوە ئیبن تهیمیه لە (فرانسيس بىكۆن) و (ڙۈن ستيوارت مل) دەھىت.

گەنگىتىن شتى ئیبن تهیمیه لەم پەدوو كردويىتى، بىرىتىيە لە وەي گومانى كرد لە راستى و دروستى نەو كۆبەر دىنچەمە گشتى يەئەقلىانە كە لوزىككارە

کونهکان دهیانکردن پیشه‌کی بو پیوانه کاریه لوزیکیه کانیان ولمه‌لگه کانیشیان
دابه‌جوری پشتیان پی دهبه‌ستن که بُو هیچ کم‌نه بُو گومانیان تی بکات و مشت
ومپیان له‌سهر بکات... به‌ری نین تمیمه نه و کوبه‌رەنجامه گشتی یانه
نه پیویستن وندی‌ناسایشن وهیچ بونیکی دره‌گیشیان نیه... به‌لگو له‌وشته
ریزه‌یانه که‌خله‌لگی جیاوازیان تی ده‌که‌وتت له‌خه‌ملازدیاندا... یانی نه و شته‌ی
لای همندی خەلک ناساییه له‌وانه‌یه لای همندیکی ترنسایی نه‌بیت... نین
تمیمه له و رووه‌ه دەلتیت: (خەلکی له‌هیزو تووانی میشکیاندا جیاوازیه‌کی زورتر و
گه‌وره تریان هه‌یه ودک له‌جیاوازی هیری و تووانی جه‌سته‌یان) (۲۲)

نین تمیمه وادبینی، کوبه‌رەنجامه گشتی یه نه‌قیلیه کان همندی جار ناسایی
دهبین ودک لمزانسته‌کانی ماتماتیکدا دەددکه‌وی. نه و بەرەنجامانه‌ی کەزانستی
ئەندازه پشتیان پی دهبه‌سیت، ناسایین و خەلکی له‌ھەم‌موکات و شوینیکدا یەکراو
کۆک بیون له‌سهر راستی و دروستی یان، بەلام لمزانسته‌کانی دیکەدا بە‌شیوویه
نیه، بۇنمونه ودک لمزانستی نۇزداری دا دەددکه‌وی، لىرەکانه‌دا کوبه‌رەنجامه‌کان
بەھوی ئەزمونی تاکەکەس مەرۆفە‌کانه‌وو دروست بون و وەچە له‌دوات و دچە
گوازراونه‌تەو. لەم حەله‌شدا رەنگە ئەزمونی دیکە بىنە گۈری و نه‌وانی پیشونز
ھەلبودشىننەو.

بە‌پری نین تمیمه کوبه‌رەنجامه‌کان له‌میشك وھزرەکاندان و بە‌خۆیان
قەواردیه‌کی درەکی خۆیان نیه، نینجا نه و بە‌لگه لوزیکیه‌ی کە‌لەسەر
نه‌کوبه‌رەنجامانه بىنیات دەنریت مەرۆف ناگەیەننە زانستیکی دلنياکەر. بە‌لگو
دەیگەیەننە همندی پرسى گومان هەنگر. زانستی هەق له‌لای نین تمیمه
ئەوزانسته‌یه کە هەقیقتە‌کانی له و شتە بچوکانه‌وو وەردەگریت كە‌قەواردی
دیارىکراوی دەرەکی "دەربېنى وەرگىز" يان هەدیه، نەك له و کوبه‌رەنجامانه‌وو
کە‌لەمیشك وھزرەکاندا دەخەملىئیریت... باشترین پىگەکەش کە مەرۆف
دەگەیەننە زانستی هەق، برىتى يەلەگواستنەو له (جوزنى) يەوه بُو
(جوزنى)... يان ودک شەرعناسه‌کان ناوی دەنیئن پیوانه‌کردنی نادیار له‌سەر

بینراو... نینجا ئەم پیوانه گردنەش ئەگەر ئەزمۇن رېتى بخات و پەنسىپى ھۆکارگە رايش سۇرپەندى بقات، مروف دەگەيەننە دەنلىيى (۲۳) لەمەوه دەردەگەۋى كە نىبن تەيمىيە لەمەسەلەئى پەنسىپى ھۆکارگە رايى دالەگەلن غەزالى دا كۆك وېمك چانىيە، وەلى ئەو ناكۆكىيەش پەر روالەتىيە وەك لەودى راستەقىنە بىت... هەرجى غەزالىيە، نكولى ئەودى لە خەلگى نەكردۇ دەپەنسىپى ھۆکار گەرايى لەزانستە كانىياندا بەكار بىتنى، تەنها نكولى لەودە كەنەو پەنسىپە لەدرەدەوەي ھىزىدا ئامادە باشى ھەبىت... واتەلەلاي غەزالى ھۆکار گەرايى نەرىت و خۇويەكى ھىزى و زىھنىيە و لەزۇربەي بارەكانىش دا راست و دروستە، چۈنكە خواى گەورە ويسىتى وابوھ كاردىكان بەگۇيرەت ئەو نەرىتە بېرۇن بېرىۋە.. لەگەلن زانىنى ئەو راستىيەدا كە خوا تونانى ئەوهشى ھەديە ھەركات ئارەزوی كرد ئەو نەرىتە بىگۈرەت.

نىبن تەيمىيە جىياوازى كەرددۇ لەنىوان "گونجان" ئى زىھنى و "گونجان" ئى دەرەكى دا... گونجاواي زىھنى ئەودىيە شتى بىن بەمېشىك دا ئىدى گەيمانەي ھەبۇونى بىكىت، نەك لەبەرنەوەي كەنەزانىرىت ئەوشتە بۇونى ھەديە، يەلكو لەبەرنەوەي بەگۇيرەت ئەقل دەزانىرىت بۇنى ئەوشتە گونجاواه... ھەرجى گونجاواي دەرەكىشە، ئەودىيە شتى بەمېشىك دابىت و دان بىنرىت بەبۇونى دا، لەبەرنەوەي دەزانىرىت كەھەربەپاستى ئەوشتە بۇونى ھەديە، ياخود ھاوتاي ئەوشتە بۇنى ھەديە) (۲۴)

بەم جىاكارىيە، نىبن تەيمىيە خۇي جىاڭىرۇتەوە لەو فەيلە سوفانەي كەسەرقالى لېكۆلىنەو مىتا فيزىكى يەكانىيان بۇون لەسەر بناگەي دابېرىنەتكى زىھنى كەھىج پەيدىنەيەكى بەۋاقى ژىانەو نەبۇو... نىبن تەيمىيە دەيەۋىت فەيلە سوفەكان بېرىارو حوكىمەكانىيان لەرېگەي پىوانە كەردىنى نەدىتارو لەسەر دىتارو بىننە دەستت... نەك ھەمىشە يەئاسمانى " گونجاواي پەھايات ئەقل " دا بېرۇن...

پوختەی ئەم بەشە:

لەم بەشەدا تىّ بىتى سەرەھەلدىنى چوار بىزاشى فىكىريمان كىرىم، كەھەرىيەك لەلای خۇيانەوە ھەولىيان دا لەگرنىگى ھەستى نەقل گەرايى و لۆزىكى ئەردەستۆسى كەم بىكەنەوە، ھەر ھەولىتكىش سودى لەھەولى پېش خۇى و مرگرتە دواتر ھەولىشى داوه فراوانلىرى بىكەت و بەرھۆپىشى بەرىت... كاتى دەگەينە سەر ئىبىن تەيمىيە، دەبىتىن ئەم لەرەخنەگىرنى دا لەلۆزىك گەشتۆتە لوتكە، يان و دك لەيەكىك لەپەرتوكە كانىدا ناوى ناوه "ھەلۆشاندىنەوە لۆزىك".

ھەرىيەك لەو چوار ھەولە، كۆشى كىردوھ بۇ گەمارۋۇدانى بەكارھىنانى ئەقل لۆزىك لە بازنه يەكى بەرتەسک تر لەو بازنه يەكى ھەولى پېشوتە تىيدا داناي بۇو... دواترىتىن تەيمىيە دېت و زۆربەي بەشەكانى ئەو نەپارتمانە دەرمىنەت كەفەيلە سوقانى ئەقل گەرا لەكۈن دا بىنیاتىيان نابۇو.

ئەو وادەبىتىن ئىبىستىمۇلۆزىيە مەرۋە دووجۇزە، ئايىنى و سرۇشتى... لەبوارى ئىبىستىمۇ لۆزىيە ئايىنى دا ھىچ پىتوستىيەكمان بەبەكارھىنانى لۆزىك ئىيە، بەلكو پىتوستە ئەو زانىارىيە ئايىنى يە لە "پېشىنە چاكەكان" دوھ ھەربىرىن، ئىدى بوارى ئەوهشمان نىيە مشت و مرپى تىيدا بىكەين ياخود لۆزىك كاربىي بىكەين و بەوەش ئايىنەكەشمان و ناراستەكارىيە كانىپېشىنانيشمان تىك بىدەين. ھەروەها لەبوارى زانستى سروشتىشدا لۆزىك كارىيەنامان گەيەننەتە زانستىكى دلىاكار. زانستە سروشتىيەكان لەدىدى ئىبىن تەيمىيە دا زانست گەلى ئەزمۇنۇن پەتلەوەي پىوانەبىي و ھەلگوازتەكارى بىن... زانىارى راست و دروستىش "لەنیوان زانستە سروشتىيەكاندا ئەوهيانە كەپەيوەستە بەۋاقەمە و، لەوەوھ بەنەماكانى خۇى و ھەرددەگىرت... خەرىكە بگەمە ئەو بىرۋايەي كە ئىبىن تەيمىيە لەو ھەولەي دا بناغەيەكى داناد بۇ "پېرەدە ئەزمۇنکارى واقعى" كەزۆر بەرۇنى لەلای ئىبىن خەلدونىش دەي بىنин... ئەگەر ژيارى ئىسلامى بوارى ئەوهى بۇ بېرەخسايە كەلە گەشە و پېشىكە وتەن بەرددەوام بوايە، و دك ئەو ماۋەبەي ئىبىن تەيمىيە و ئىبىن خەلدونى تىيدا دەركەوت... رەنگە (پېرەدە ئەزمۇنکارى) زۆر زياتر لەو پېشىكە وتەنە گەشەي بىكىدىيە كەلەسەر دەستى ئەو دوو بېرەمنەدە مەزنەدا بەخۇيەوە بىننى..

پەرأویزە کانى بەشى دووهەم

- (١) احمدامين، ضحى الاسلام، قاهره ١٩٤٢، ل ٢٤٩ - ٢٥٠.
- (٢) شفيق جبرى، الجاحظ - معلم العقل والأدب، دار المعارف بمصر، ل ١٧١.
- (٣) وادياره شارستانىيەتى ئىسلامى زۇرىك لىكۈلىنەوەي كۆمەلایەتى بەرھەم
ھىناوه، بەلام بەداخەوە لەبەر چەندىن ھۆكارى جياوازسوتىنراون
ياخود له نىّو براون... نەگەر نەو نوسراوه ئىسلاميانە سەرجەميان
بمانايەوە، لەوانەيە شى وامان تىدا بىدایە كەلە ھەندى روودوھ له
تىۋەركەي نىبین خەلدون بلند تر بوبان.
- (٤) احمدامين، ضحى الاسلام، قاهره ١٩٤٢، بەرگى ٢، ل ١٣٤.
- (٥) ھس، بەرگى ٢، ل ١٣٤.
- (٦) له تىكسته عازبىيەكەدا دەلىت : (وعلى عاتقه رکوه) ئىنجا
(رکوه) بەپىيلىكىدانەوەي (المنجد) بىرىتى يە له (اناو صغير من جلد
يشرب فيه الماء.... بروانه المنجد في اللغة، چاپى ٢٥، ل ٢٨٧) منىش له
بەرانبەرى نەو ووشەيەدا، ووشەي (جەوەنە)م بەكار ھىنا وەك ياشترين
بەرانبەر له كوردىدا..... ودرگىز.
- (٧) ابو بكر بن العربي، العواصم من القواصم، قاهره ١٣٧١ ل ٢١.
- (٨) ابو حامد الغزالى، فيصل التفرقة بيت الاسلام والزنقة، قاهره ١٩٦١، ل ١٠٧.
- (٩) فەرزى كىضايە: فەرزىكە گەرھەندى لەمۈسلمانان جىن بەجى ئىبكەن
لەسەر نەستۆى نەوانى دىكە ھەلددەگىرىت. ودرگىز.
- (١٠) على سامي النشار، مناهج البحث عند مفكري المسلمين، قاهره ١٩٤٧، ل ١٣٠ - ١٤٠.
- (١١) ابو حامد الغزالى، معيار العلم، قاهره ١٣٤٦ ل ٢٧ - ٣٥.

- (١٢) على سامي النشار، ٥ س، ل ٤١.
- (١٣) ابو حامد الغزالى، فيصل التفرقة، ل ١٧٨.
- (١٤) سليمان دنيا، الحقيقة في نظر الغزالى، ل ٦ - ٢٠٦ - ٢٠٧.
- (١٥) احمد بن مسکویه، تهذیب الأخلاق، بيروت ١٩٦١، ل ١٠ - ١١.
- (١٦) ابو حامد الغزالى، المنقد من الضلال (تحقيق و تقديم جميل صليبا و كامل عياد) دیمہشق ١٩٦٠، ل ٢٢.
- (١٧) ه س، ل ١٢ - ١٦.
- (١٨) ابو حامد الغزالى، تهافت الفلاسفة، قاهره ١٩٤٧، ل ٢٢٦ - ٢٤١.
- (١٩) جميل صليبا و كامل عياد، (مقدمة المنقد من الضلال)، ل ٥.
- (٢٠) سليمان دنيا، الحقيقة في نظر الغزالى، ل ٥١٧.
- (٢١) محمد ابو الزهره، ابن تيميه، قاهره، ل ٤٢ - ٩٢.
- (٢٢) على سامي النشار، مناهج البحث عند مفكري المسلمين، ل ١٦٥.
- (٢٣) ه س، ل ١٧٨.
- (٢٤) ه س، ل ١٦٩.

بەشی سیئیه م

(نیبن خەلدون و لۆزیکی لەرەستوئیی)

چوار سال پاش کۆچى دواىي "نیبن تمیمیه" ... نیبن خەلدونى ھاوريمان لەدایك بwoo. (1) لە (مقدمە) كەى ثىبن خەلدوندا زۇرىك لەوراپا بۇچونانە دەبىنин كەنیبن تمیمیه و غەزاى ھىتابويانەو، لەبابەتى رەخنەگىتنى ئەقىن و لۆزىك دا... ئەو بۇچونانەش لە (مقدمە) دا ھەندى جار بەوازەگەن ھاوشىوهى ئەو وازانە دەربىريان ليڭراوه كە نیبن تمیمیه و غەزاى بەكاريان ھىتاون و، ھەندى جارى دىكەش بەوازە جىباواز، لەگەن پارىزگارى كردن لەواتاكان.

جىڭەتى خۆيەتى لېرەكانەدا ئامازىدە وەيدەين كەنیبن خەلدون لەھمايش كردى پاو بۇچونە لۆزىكىيەكانى دا مىتۈدىكى بەكار ھىناواه كەلە پىچ و پەناوتەم و مۇز خالى نىيە... ئەو، پىبازى لۆزىكى خۆيى بەجۇرىتى واپروون نەكەرەتەمە كە خوینەرلەيەگەم سەرنجدا لىنى حالى بېتىت... "رەخنەكار" يەلۆزىكىيەكانىشى لېرە لەھوئى لەدوو توئى (مقدمە) كەدا بەشپەزى ھاتونەتە گۇزى، بەجۇرى شېرزن كە بەنازەحەت خوینەر دەتوانىت لەدويان بېتىت و لەنیو سىستەمەتى خاودن ئەدگارى پۇن و ئاشكرادا پەيوەستەگى يان لەنیواندا بىدۇزىتەمە... جىگەلەودش، مىتۈدى (نیبن خەلدون) بەشىۋەيەكى گشتى، لەوتەرزە مىتۈددە پىكىفە گۈنجاوانە نىيە كەھەندىتىكى ھەندىتىكى ترى پۇن بکاتەوە.

وادىيارە ئەو (سروشى دىبلوماسىيە) كە نیبن خەلدونى پىتۇ ناسرابوو، واي كردوەبە رۇنى ورپاشقاوى بۇچونەكانى دەرنەبرىت، وەك ئەمە ترسابىت ھەندىتىك لەوانەلى بورۇزىت كەلەو راپا بۇچونانە تۈرە نەبانى، بۇيەپىچ و پەناو قەوچ و قۇلۇچى تىىدەخات (دەربىرىنى وەرگىن). جارى رايىدەكىشىت وجارى ددى

ھىنىيەتە و دىھەك... من بۆخۆم دان بەوەدا دەنلىم، كەتاڭو چەند جارىك بەوردى
و چاوى سەرنجەوه (مقدمە) كەم نەخويىندەدە، نەم توانى بەباشى لېي حالى بىم،
ھەرجارىكىش كەددەم خويىندەدە رۇيەكى نۇيم لەبۇچونەكانى (ئىپين
خەلدۈرن) دەدۋىزىهەوە... كى دەزانى؟ لەوانەيە تاھەنوكەش دوور يەم لەوەي
بەراستى و وەك خۆى لەئىپين خەلدۈرن تى گەيشتىم.

ئىبىن خەلدون و پېرەنسىپىي ھۆكارگەرايى:

(دكتور جمبل صليبا) و (دكتور كامل عياد) دەلىن: (ئىبىن خەلدون لەممەر پەندىسىپىي ھۆكارگەرايى لەتكەن غەزايى داناكۆك و پېچەوانەمەيە...) ئەوان لم رايى ياندا پشتىيان بەدوو دەستەوازەدى نىئۇ (مقدمە) بەستو، دوود دەستەوازەكەش ئەمانەن:

۱- سروشت لەكىرەتە دەرىجىدا وازلە نزىكتىن رىڭەناھىنەت تالەبرىتى دا دورقىرىن و پېرەتمەم و مۇز تىرىن رىڭەپەيرەو بىكەت.

۲- پېغەمبەرانىش درودو سلاۋى خوايان لەسەربىت لەبانگەواز كەردىنىاندا بولاي خودا بەھۆى ھۆزۈ تايىفەوە ھەروابىوون، ئەوان ئەگەر خودا مەيلى بوايى بەھەمۇو گەردون پشتىوانى ئى دەكردن، بەلام خودا مەبەستى بۇو كاروبارەكان بەگۇيرەى نەرىت "عادەت" بەرىيە بچن) (۲)

گومانم وايە لهو دوو دەرىپىنەدا، نەخاسىمە لەدۇوەمىياندا، پاشتىگىرى راپبۇچۇنى غەزالى تىدىايە لەباردى پەندىسىپىي ھۆكار گەرايىيەو... وەك لەبەشى راپرەدودا بىينىمان غەزالى پىى وانىي (ھۆكارگەرايى) پىسايىەكىتوندو تىزى سروشتى يە.

بەلكو پىى وايە نەرىتىكە و خودا وىستويەتى لەگەردوندا پەيرەوى ئى بىرى، ئىنجا خوداش تواناي ئەوەدى ھەيە ئەو نەرىتە بېھزىنەت ياخود بىكۈرتىت... دەرىپىنى دوودمى ئىبىن خەلدون، ئامازە بەم بۇچۇنەي غەزالى دەدات كەدەلىت: (بەلام خودا مەبەستى بۇو كاروبارەكان بەگۇيرەى نەرىت بەرىيە بچىت). سەربارى ئەوش دەبىنلىن ئىبىن خەلدون لەمۇجىزەو كەرامات و كارە ئاناسايىەكانى جادودا، ھەمان ئەو بۇچۇنەي ھەيە كەغەزالى ھەيەتى، لەلای وىش ھەمۇو ئەودىدارانە بەزاندى پەندىسىپىي ھۆكار گەرايىن.

دکتور (ته‌ها حسنهین) ایش، بوجونیکی نیزیک به بوجونه‌که‌ی دکتوران (صلیباو عهیاد) هه‌یه... نه‌ویش پیش وایه پرده‌نسیپی هوکار گه‌رایی یه‌کیکه له و سی بناغه‌یه‌ی که (نیبن خه‌لدون) تیوره کۆمەلایه‌تیه‌که‌یی لەسەر بنیات ناوه... ته‌ها حسنهین لمباره‌ی (نیبن خه‌لدون) نه‌و دەلتیت: (نه‌و وەکو "کۆرنو" پیش وانیه‌که هوکار له‌خودی خۆی دا ئاسه‌واریکه له‌ئاسه‌واره‌کانی ریکه‌وت، ياخود ئاسه‌واریکه له‌ئاسه‌واره‌کانی پیکگەیشتىنى ریکه‌وت له‌ئیوان دوو گروپه هوکاردا، دیاره‌ئه‌وەش بنه‌مایه‌که پیچه‌وانه‌یه بە فەلسەفەی نه‌قلن گه‌رایی) (۲)

"ته‌ها حسنهین" پیش وایه نیبن خه‌لدون بەهه‌مان شیوه‌ی فەلسەفەی نه‌قلن گه‌رایی، بپروای بە پرده‌نسیپی هوکار گه‌رایی هه‌یه، واته بە پیچه‌وانه‌ی بپروای نه‌وکەسانه‌وەی کەناکۆك بیوون لەگەن نه‌و پرده‌نسیپی دا، وەکو غەزالی وھیوام وکۆرفق. " وەلی دواتر (ته‌ها حسنهین) پاشگەز دەبیتەوە دان بە‌و دا دەنیت کە (نیبن خه‌دون) ھەندى ھەلاؤیرى داناوه بۇ پرده‌نسیپی هوکار گه‌رایی، نه‌و ھەلاؤیریانه‌ش له و بابه‌تانه‌دان كەباس لەمۆجیزە و كەرامات و كەردەوەي جادوبازەکان دەکەن) (۴).

ئىدى من نازانم چۈن (ته‌ها حسنهین) دەتوانىت بپروا بیوون بەو ھەلاؤیرە نەرىت بەزىنانە، لەگەن بپروا بون بە پرده‌نسیپی هوکار گه‌رايى كە فەلسەفەی نه‌قلن گه‌رايى باسى لىدەكتات. پىكمەوە بگونجىنىت؟!

ھەرجۇن بىت، نىمە دەتوانىن بەناشىكرا پەى بەرىن بپروا بوجونى (نیبن خه‌لدون) لمباره‌ی پرده‌نسیپی هوکار گه‌رايىيەوە، لەوبەشەي (مقدمە) دا كە تەرخانى كردوه بۇ لېدوان لەسەر (عىلىمى كەلام)، نەمودتا دەلتیت: (رۇداوەکان لە جىھانى بونەوراندا، ئىدى لە كىدارە "زاتىيەكان" يە كان يان لە كىرددەوە مەرقىي و ياخود نازدلىيەكان بن، لەھەركاميان بن پىويستە هوکار گەن رېخۇشكار لەپىشىيانەوە بىت، بەلكو بەگۇيرە نەرىت بەرىۋە دەچن و پىكىدىن... روکارى ئاسه‌وارو كارىگەرى ئەوھەوکارانه‌ش لەزۇريلك لەرداوە بەرھەوکاندا نادىارە... راستى

وچونیتی کاریگه ریه که ش نادیاره. "ما او قیتم من العلم الاقليلا" نیوه
چه ردیه کی که می زانست نه بی، چی دیکه تان نه درا و هنی" لبه رنه وه بپیار ماندا
سهرنجی لی نه دهین و سه رتای همل بوه شین نه وه و پو بکه ینه و ددی هینه ری
هوكاره کان و بکه رو در وست که ری نه و هوكارانه). (۵) لیره دا به پونی ثاسه وارو جن
په نجهی غهزالی تی بینی ددکهین... ده گریت بلیین:

(ثین خمدون) له و دا جیاواز بیو له غهزالی، که چهندین جار دو و پاتی
نه و دی کرد و ته وه که ناوه زی مرؤف دهسته و سانه له و دی تی بگات له چونیتی
کاریگه ری در وست کردنی هوكاره کان له سهر (پوداو)... لیره دا ثین خمدون
له ره و تی زانستی نوی نیزیک ددکه و ته وه... نه میش هروه کور غهزالی ده لیت:
نیمه له ریگهی نه ریت وه به په نسیپی هوكارگه رایی ثاشنا بیو وین... به لام له لایه کی
دیکه وه ده لیت: نه و نه ریت وه ههندی جار همه ده بیت، چونکه ثاشنایی نیمه
به رابه ره هوكاره کان سنور داره... لبه ر نه وه پیویسته سه رنجی لینه ده دین، به لکو
رو و بکه ینه خودای و ددی هینه ری هوكاره کان.

ئىين خەلدون وېرەنسىبى ئەقل گەرايى:

ئاسەوارو كارىگەرى غەزالى لەسەر ئىين خەلدون، لېرەدا زياتر دەردەكەۋىت وەك لەمەسەلەى پەپەنسىبى ھۆكارگەرايى دا. ئىين خەلدونىش وەك (غەزالى) بىي وايە ئاودىزى مەرۋە سەردارە وناتوانىت سەرنجى راستىيەكانى گەردون بىدات لەچوار چىوهى سەرپىكى دىاريڭراودا نەبىت، نابىت لەو سەرورەدەر بىچىت... نەم رايەشى لە (مقدمە) دا وبەچەندىن شىۋودو لەزۇر بواردا ھاتوھ... لەيەكىك لەبابەتكاندا (ئىين خەلدون) بەم جۆرە دەددۈت :

مەمانە بەھە مەكە كەئەقل "دەربىرىنى وەرگىر" بىت دەلىت گوايە دەتوانىت بەتەواوى كۆنترۇلى بونەودرو ھۆكارەكانى بىكەت، گوايە دەتوانىت ھەلۈيستە لەسەر وردهكارىيەكانى ھەمۇو وجود بىكەت، بەراستى نەم رايەي ئەقل بىن نەرزىش ودەبەنگانەيە "دەربىرىنى وەرگىر"... ئاگات لەو بىن كە وجود لاي ھەر دەرك پىن كەرى لەسەرەتا دا، لە دەرك پىن كراودەكاندا قەتىس دەبىن ولەو بوارە تى ناپەرىت... لەراستىش دامەسەلەكە بەپىچەوانەوەيە، ئەگەر پەرسىار بىرى لەئازەلىيکى بىن زمان و نەويش بىتە گۇ، دەبىنин نىكولى لە شتە ماقولەكان (نەو شتەنەي ئەقل سەلاندىنى "وەرگىر") دەكەت... ئەگەر نەوەت زانى، نەوا رەنگە جۆرە ئىدرَاكىي تر ھەبىت حىباوازە ئىدرَاكى ھىيمە. چونكە ئىدرَاكى ئىمەش دروستكراوە. ئىنجا وددى ھىنڑاودەكانى خودا گەورەتن لە دروستكراوەكانى مەردووم و، سەنوربەندىرىنىش نادىيارە، ھەرجى وجودىشە چوار چىوهىيە لەو دەقراوانتى ھەيە... ئەمەش نەنگىيەك نىيە بۇ ئەقل ودەرك پىن كردنەكانى، بەلكو ئەقل ترازویەكى پاستەو، بىريارەكانى دلىبابىن ودۇيان تىدا نىيە. بەلام توچاوت لەو دەنەيە ھەندى مەسەلەى تربەو ترازوو بىكىشىت، وەك پەرسەكانى يەكىن پەرسىي ورۇزى بەرى وراستى پىغەمبەرایەتى وراستى خەسلەتكانى خواوەندىتى... چونكە ئەمە چاولەنەستەم بېرىنە. دەمنەي ئەمە، وەك پىاوى وايە كەچاوى

لهوحبیت نه و ترازوهی زیری پندهکیشیت، چیاکانیشی پن بکیشیت، نهمهش
دیاره کنهستهمه... نهمهسمهرباری نهودی که ترازو لهپریارهکانی دا راستگونیه.
و هلی نهقل سنوریکی ههیه و تیاک داده دستیت وتن ناپهړیت بونهوهی کونترولی
زانیاریهکانی تایبېت به خوداو خهسله تهکانی بکات، چونکه نهقل ګمردیله یه
کله ردیله کانی نه و وجودهی لئیه وه په یدابووه...) (۶)

گومانی تیدا نیه که نیین خه‌لدون نه م پایه‌ی له (غمه‌زال) یه‌وه و درگرتوه،
نه‌وتنا تی بینی و یک چونیکی کالته پی نه‌کراو ده‌که‌ین له‌نیوان ده‌برپینه‌کانی
(غمه‌زال) و ده‌برپینه‌کانی (نیین خه‌لدون) دا، نه‌وه‌ی به‌تایبه‌ت سه‌رنجی مرؤوف
پاده‌کیشیت نه‌وه‌یه‌که (نیین خه‌لدون) نه‌قلی و یک چاندوه به (ترازوو)، پیش
وایه ترازی تایبه‌ت به‌کیشانه‌کردنی (زین) ناگونجیت بوئه‌وه‌ی (چیاکان) ای پی
کیشانه بکریت، له‌به‌شی را بردوشدا ناماژده‌مان به‌وه‌دا که‌غمه‌زال لوزیکی به
(ترازوو)، پیوهر، مه‌حه‌ک (ناوز) ددکردنی.

بهلام (ثیبن خه‌لدون) له‌ره‌خنه‌کاری کردنی نه‌قل دا له (غه‌زالی) دوورتر پوشته. هه‌رجی غه‌زالیه، بپروای وايه، نه‌قل دهسته‌وسانه له‌وهی تئی بگات له‌پرس و مهسه‌له خواهی‌کان... که‌چی (ثیبن خه‌لدون) بپروای وايه نه‌قل کورت ده‌هینه له‌تن گه‌شتني پرسه کومه‌لايه‌تیه‌کان و پرسه خواهی‌کان‌ش.

هرودها (غمزاری) بپرای وابوو، نه وکه سانه‌ی پسپورن له زانسته نه قلیه کاندا تاچه‌نده قولتر روبچن له وزانسته‌دا، کورت بین تردبین له تن گهیشتنی زانسته خواوه‌ندیه کاندا، دواتر (ئىбин خەلدون) دېت ودھلیت نه و جۆرە کەسانه کورت بىن له وەشدا كەلە سیاست و پرسە کانى دىكەي كۆمەلگەي تە بىگەن.

(شیب خمدون) له (مقدمه) کهیدا، بهشیکی داناوه بهناوی (سمهارهت بهوهی زانایانی نیو ژاده میزاد، دورترنین له سیاست و پیچکه کانی) ود... مهبه ستیشی له زانایان ژه و کهسانه یه کله زانسته کانیاندا پهیره وی له (پیوانه کاری لوزیکی) دهکن. سمهارهت بهو زانایانه دلپیت: (نهوان له زیانی زانستی خویاندا راهاتون

له سهر نهوهی پوچن به نیو و اتakanداو دایان پن له شته به رهه سته کان و بیان کنه
کوبه رهنجامی گشتی... نینجا خویان راهیناوه له سهر نهوهی نه و کوبه رهنجامانه
بچه سپیتن به سهر سیاست و کاروباره کانی تری کومه لگهدا... هر لبه رهه نهوهش
که ده بینین له و رووه شکستیکی زوریان به ردکه ویت).

له دیدی (نین خه لدون) دا سیاست پیویستی به وده خاوونه کهی رهچاوی
بارودخی "ناوه دانی" ش بکات، ودک نهوهی له رواله تی دره دیدا دیاره،
زور جاریش کوبه رهنجامه گشتی یه کان پیچه وانه دهین به جوزئیاته ده کیه
راسته قینه کان... هر لبه رهه نهوهش که پیاویکی نه خویندهواری سروشت ساع
له سیاست تکردن داسه زکه و تو ترد ده بیت له زانایه کی لوزیکار... چونکه نه و پیاو
به سروشتی هه سته ودری خوی سه رنجی مه سله کان ده دات و بیراره کانی له سهر
بنه مای پیوانه کردن و گشتاندن بنیات نانی، نه م کابرایه له وحاله دا له و
مه لهوانه ده چیت که له کاتی شه پول داندا له پوخ دور ناکه ویت و دو به وحوزه ش
له خنکان و نقوم بعون پاریزرا و ده بیت... (نین خه لدون) بهم حوزه کوتایی بهم
بابه تم دینیت: (لیره دا در ده که ویت)، که به راستی لوزیکسازی له هه له کردن
به ده رنیه، چونکه زوری لی دار نینی تیدایه و دوری شه له جیهانی به رهه سته وه (۲)
(نین خه لدون) له به شیکتی (مقدمه) کهی دا، زور به مثاشکراتر پاو
بوجونی خوی را ده گهیه نیت، نه و به شهی ناوناوه (سه بارت به پوچه ل کردن و دی
فه لسه فه و گمنه لی په پرده و کارانی)... له م به شه دا نهوه رون ده کاته وه که نه و
لوزیکهی فهیله سو فه کان په پرده وی لی ده کهن له دو و رو ووه کورت ده هینی... روی
یه که میان ودک با سمان کرده سه رنج دان له بونه و دره به رجه سته و
در ده گه وی... روی دوه میشیان له کاتی سه رنج دان له بونه و دره به رجه سته و
قه باره داره کاندا در ده گه ویت یاخود له بابهت نهوهی فهیله سو فه کان به زانستی
سروشتی (سروشت ناسی) ناوی ده بهن.

پووکاری کورت ھەلهینانی لۆزیک لەم پووه، بىرىتى يەلەوەي ئەو بەرەنjamە
ھزرىانەی كەبەسنورو پىوانەكارىيەكان دىئنەدەست دلىاكارىنىن، زۆر جارىش ھاوتا
نین لەگەل ئەوەي لەدەرەوددا ھەمە: (مەگەر لە حالىكدا ھەستەكان گەواھى بۇ
بەدن، لەوبارەشدا بەلگە وسەلەنەريان ئەو گەواھى دانەي ھەستە نەك
بەلگەكانى ئەوان، جاكەواتە ئەو دلىاايە لەكۈيندەرى يە كەچنگىان
دەكەۋېت؟) (٨)

لەمەوە بۆمان دەرددەكەوى كە (نېيىن خەلدون) پەرەي داوه بە بۇچونەكەي
(غەزال) او لەوبۇچونەدا رېچكەيەكى پەيرەو كردوھ كەلەوانەيە غەزال بىي قايىل
نەبىت. غەزال مەتمانەي بەھ زانىارىيە نەببۇھ كەلەپىي ھەستەوە ودەست دىت،
لەم پووهە ھاپرايە لەگەل ئەو فەيلەسوفە دېرىنانەداكە سوكايدەتى بەھەست
دەكەن و بەھەلەي دەبىتن... دەكىرىت بلىن: غەزال بىرۋاي وابۇو دووجۇر
(لۆزىك) يان دووجۇر ترازوھى فىكىرى ھەمە: يەكەميان ئەو لۆزىكە ئەرەستۆيەيە
كەبۇ ھەموو زانستەكان دەگۈنجىت جىڭەلەمەسەلە خوايىيەكان... دووهەميان ئەو
لۆزىكە (دۆزەكارىي - كىشى) يەكەمەسەلە خوايىيەكان دەكۈلىتەوە... (نېيىن
خەلدون) لۆزىكى سىيەم دەخاتە پال ئەو دوو لۆزىكە، ئەويش (لۆزىك)
ھەستىيە، ئەو پىي وايە ئەم لۆزىكە گونجاوو لەبارە بۇ تى گەيشتنى
پرسە كۆمەلايىتىيەكان.

وادەرددەكەۋېت (غەزال) ويستۆيەتى پرسە سۆسۈلۈزىيەكانىش و دەك
زانستەسروشتىيەكان مل كەچى لۆزىكى ئەرەستۆيى بىن... لىرەدا (نېيىن خەلدون)
دىت و دەلتىت: ھەندى زانست ھەن و دەك ئەندازىيارى و ماتماتىك و... ھەندى، مل
كەچى لۆزىكى ئەرەستۆيى دەبن، و دەن ھەندى زانستى دىكە، مل كەچى ئەو
لۆزىكە نابىن، و دەك زانستى كۆمەلتاسىي... بەرپىي وى پىيويستە زانىارى
كۆمەلايىتى لەھەستەوەرەكانە وە وەربىگەرن و پىتىيەوە پەيوەست و لىكاو بىن...
ئەگەر (پنەكارى) او دوركەوتتەوە لەھەستەوەرەكانى تىدا زۇربۇو. ئەوا چارەنوسى

مسوگەر نابى... لای (ئىبىن خەلدون) ھەست پاستگۇتەرە لەپىوانەكارى لۆزىكى،
لەتى گەيشتنى پرسە كۆمەلايەتىه كاندا.

لەمەوه پون دەبىتەوه، كە (ئىبىن خەلدون) بىرواي بەبۇونى سى جۆر
(لۆزىك) ھەبۇه:

۱-لۆزىكى دۆزەكارىي، كەگۈنجاوه بۇ لىكۈلەنەودى مەسەلە خوابى
وپۇحىكەن وپرسى وەك ئەمانە.

۲-لۆزىكى ئەشلەنى، ئەمېش گۈنجاوه بۇلىكۈلەنەوه لەپرسە پىوانەيىھەكانى
وەك ئەندازە ماتماتىك و... هەت.

۳-لۆزىكى ھەستى، ئەمېش گۈنجاوه بۇ لىكۈلەنەودى پرسە (كۆمەلايەتى و
سپاسى و...ھەندى) دە كان.

لەچەند بەشىكى داھاتودا، دەبىين چۈن (ئىبىن خەلدون) ئەو سى جۆزە
لۆزىكەي لەزىيانى فىكىرى خۆى دابەكار ھىنناوه... ئەو لەسەرتاوه دان بەۋەدا
دەنیت كە (مقدمە) كەيى لەزىركارىيگەرى ئىلەمامى ھەنوكەبى دا نوسىيە، دروست
وەك سۇفى گەراكىن... لەلايەكى ترەوه دەبىين بەشەكانى (مقدمە) كەيى لەسەر
شىوهى پىكخىستنى بەلگەكان پىكخىستوھ، لەمەياندا پىك ورەوان وەكى لۆزىككاران
وزانىيانى ئەندازە مامەلەي كردوھ، لەكۆتايشدا ھەمۇن دەدات زۆربەي بىر و
بۇچونەكان لەبويھەرى بەرھەستى كۆمەلايەتىه وەلگوازى و لىخوندىنەودىان
بۈيکات. "دەپېپىنى وەرگىز" :

ئىيىن خەلدون و ئىيىن تەممىيە:

دهگونجیت بلیین: (نیبن خه‌لدون) ریی غهزالی و نیبن تمیمیه‌ی پیکه‌وه
تیکه‌ل کردوه نهوجار توانیویه‌تی بگاته گه‌لله کردنی نه و بوجونه. به‌ودش
توانیویه‌تی رایه‌کی نوی بینیته‌کایه‌وه که‌له‌گه‌ل میزاجی کومه‌لایه‌تی
راسته‌قینه‌ی خوی دا بگونجیت... ودک لمبه‌ردا ناماژه‌مان پیندا (نیبن تمیمیه) ریی
وابوو نه و به‌لگه وسمه‌لاندنه لوزیکیه‌ی که‌پشت به‌کوبه‌ردن‌جامی نه قلی ده‌بستنی،
مرؤف ناگه‌یه‌نیته زانیاریه‌کی دلنياکه‌ر، به‌لگو مرؤف ده‌گه‌یه‌نیته همندی
مه‌سله‌ی گوماناوی که‌ته‌نها نه‌مشکدا ده‌خه‌ملنترین.

زانياري راسته فينهش لاي (ثيбин خه لدون)نه و زانسته يه كه برياره دكانى له و
شه بچوكانه وه و هر دهگرئ كه به بونى ده ده دياندا ديارى ده گرئ... ثيбин
تميميه له و رو وده ده برينيكى خوش هميه، نه وه تا حياوازى كردوه له نيوان
(ثيمكاني هزرى) و (ثيمكاني دهره كى) دا، به ودى يه كه ميان پشت به بير كردن ه و هى
نه به ستراء كتىكى ده به ستيت، له كاتي كدا دوه ميان پشت به ليخوندنه و هى هه ستي
ده ستيت.

نهودی جینگه‌ی سه‌رنجه، نهودیه که (نیین خه‌لدون) نیش له‌به‌شیکی (مقدمه) که‌یدا باس له‌ثاوا جیاوازیه‌کی نیوان نهودو (نیمکان) دده‌کات. به‌لام یه‌که‌میان ناوده‌نیت (نیمکانی رده‌ای نه‌قلی) و دودمیشیان ناوده‌نیت (نیمکان به‌پی‌ی ماوهی شته‌کان "هرگیز") (۹). (نیین خه‌لدون) له‌میانه‌ی باسکردنی نهود خودی خه‌لکیدا باس له‌جیاوازیه دده‌کات، که‌هه‌میشه راهاتون له‌سهر به‌درو خستنه‌وهی هه‌ر هه‌والیک که پی‌ی ناشنانه‌بن ولايان نامه‌تلوف بیت. خه‌لک راهاتون له‌سهر نهودی نه‌گهر هه‌والی پرووداویکی سهیر ببیستن که‌له‌نیو نه‌تنه‌وهیه‌کی دوردا روی دابیت ونه‌مان پی‌ی رانه هاتبن وروداوی وايان له‌نیو

کۆمەلگەی خۆياندا نەديبى، دەست بەجى بەدروى دەخەنەوە گالتەي پى دەكەن... وەك نەودى بەسەر (ئىبىن بەتۇتە) داھات، ئەم پياوه گەپىدەي بۇو، بە ولاتە دوورەكاندا دەگەرە، كەگەرىايەوە ناوهۇزەكەي خۆى وەھەندى ھەوالى سەيروسەمەرەي ناونەوە ولاتە دوورانەي بۈگۈرانەوە، دەست بەجى نكولىكان كردوو بەدروياندا خىستەوە.

(ئىبىن خەلدون) لەم رۇوەدە، لەشىۋىدى نامۆزگارى دا بۇ خويىنەران، دەدۋىت ودەلىت: (نكولى وملەجەرى لەشتى مەكە، كەلەلائىقۇ باو نەبىت وپىنى ئاشنا نەبىت ولهچاخ وسەردەمەكەيىشت دانمونەي ئەو شتە نەبىت... زۇرىك ھەن "دەرىپىنى ودرگىز" ھەرگا گۈپىيىتى ناوا ھەوالىك دەبن لەنەتەوە پېشىنەكانەوە دەست بەجى ملە جەرى دەكەن، ئەمەمش راست نىيە، چۈنكە حال وباڭى بۇون وئاوددانى تاچۇن يەك و جىياوازە، ئىنجا ھەركامىيان گەشتىنە پەلەيەكى خوارو يان پەلەيەكى مام ناوهەندى، ئىدى ماناي ئەوهەنەيە كە ھەممۇو پەلەكان تىاي دا قەتىس بۇون و كۆتايىيان ھاتوھ) (۱۰)

(ئىبىن خەلدون) بۇ زىاتر رۇوون بۇونەوەي مەبەست، لەم رۇوەدە، چىرۇكىتى خوش دەگىرپىتەوە: جارىك يەكىن لەسۈلتانەكان، شالىيارىتى خۆى لەكەن كۈرە بچۈكەكەيدا، زىندانى دەكات، شالىيارەكەو كۈرە بچۈكەكەيچەند ساڭىك لەزىنداندەمەينەوە، كۈرە بچۈكەكە گەورە بۇو... ھەركەنەقلى كرايەوە، سەبارەت بەو گۆشتەي كەبۈيان دەھاتە نىيۇ زىندانەكەوە، پرسىاري لەباوکى دەكىرد، كەنایا ئەو گۆشتەي لەناو خواردنەكەماندايە، گۆشتى ج نازەلتىكە؟ ئەو مەنداڭە لەزىانىدا مەپى نەديبۇو، لەنیيۇ نازەللاندا تەمنا مشكىناو زىندانەكەي دىببۇو! بۇيە وايدەزانى مەپىش وەكى مىشك وايە !! بەلام باوکى نكولى لەو بۇچۇنەي مەنداڭەكەي دەكىرد... ئىبىن خەلدون بۇيە ئەم بەسەرەتە دەگىرپىتەوە تاكو بىسەلىنىت كەچۈن بۇچۇنەكانى مەرۆڤ لەو چوار چىۋىدە دەرناجىن كەپىنى رەھاتوھ لەزىنگە سنوردارەكە دا... لەبەر ئەوە زۆر ناپەھەتە مەرۆڤ تەسەورى شتى بکات كەپىنى ئاشنا نەبىت، مەگەر بە پېيانەكىدىن لەسەر (مەتلۇف) بى.

(نیین خه‌لدون) بهم حوزه دهگاته کوتایی نه و بوجونه‌ی که‌دلیت: (دهساپا مرؤف بکه‌ریته‌وه بق بنه‌ره‌تی خوی، باتوانداربین به‌سهرناخی خویدا، بالهرنگه‌ی نه‌قل و سروشتن زگماکیه‌وه جیاوازی بکات له‌نیوان سروشتن "گونجاو" و "نه‌گونجاو" دا... نینجا ههرچی شتن چوه چوارچیوه‌ی "گونجاو" دوه قبولی بکات... هه‌رچیش له و چوارچیوه‌ی درجه‌وو ردقی بکات‌وه لیره‌شدا مه‌به‌ستمان له‌نیمکانی پدهای نه‌قلی نیه، چونکه چوارچیوه‌ی نه‌مه فراوانترین شته، به‌لکو مه‌به‌ستمان له‌نیمکانه به‌گویره‌ی ماده‌ی شته‌کان (...))

ماده لەلای ئیبن خەلدون :

لە (مقدمە)كەن ئیبن خەلدوندا و لمزور حىگەدا ھەندى دەستەوازەمان بەرچاو دەكەۋىت كەتىيائاندا باس لە (مادە)كراوه، ھەندى جاربەوازەنى (تاك) وھەندى جارى دىكەش بەوازەنى "كۆ" ... بەرىنى من ئەو دەستەوازەنە لەووى لۆزىكى يەوه بايەخىكى زۇريان ھەيە، جىڭەى دىڭرانى وئەفسوسىشەكەدەبىين نەوگەسانە تۈزۈنە وەلە سەر (ئیبن خەلدون) دەكەن، گرنگى شىاوى خۆى بەو دەربېپىنانە نادەن ... تەنانەت ھەندىكىيان لەزىر رۇشناپى چەمكى نوى (مادە)دا لەو دەربېپىنانە تى گەشتون كەلە (مقدمە)داھاتون، نەمەن، كاتىكىدا (ئیبن خەلدون) مەبەستى لەبەكار ھىنانى وازەنى (مادە)لەھەندى رۇوهە جىباواز بۇھ لەو واتا نۇۋىھى مادەدا كەھەنوكە باوه.

(ئیبن خەلدون) كاتى باس لە (مادە) دەكەت و ئامازەن پى دەدات بەگۇيىرە ئەو چەمكە كۇنهى لىيى تى دەكەت كەلەنلىق ھەيلەسۋاقى سەرەممى خۆيدا باو بۇھ ... بۇيە نىزىك ترىن زاراوهى نوى لەچەمكى (مادە) وەلاي (ئیبن خەلدون) بىرىتىيەلە (ناوھرۇك) ياخود (ناواخن) ... لەيەشى يەكەمى ئەم پەرتوكەشدا بىنیمان چۈن لۆزىكى كۈن گرنگى بەفۇرمى بىرۇكەكان ياخود بەشىوازى دەرەوەيان دەدابە بىن ئەودى ھېيچ بايەخى بىدات بەناوھرۇك ياخود ناواخنى ئەو بىرۇكانە ... بەواتايەكى دىكەن ئەو لۆزىكە سەرەقان بۇوبە (كۆبەرەنچامە گشتىيە ئەقلەيەكانە وە) ھېيچ گۈئى نەددە بەو نىوھرۇكە (مادى) يەى لەبۈيەردا ئامادەكى ھەبۇو.

ئیبن خەلدون هات و شۇرۇشىكى بەرپاكرد بەسەر ئەم لۆزىكە (فۇرمى) يەدا ... دەيەۋىت ھىزقانان بىنەخاودنى لۆزىكىكى (مادى) ... ئەم شۇرۇشە ئیبن خەلدونىش لەو دەستەوازەو دەربېپىنانەدابە دەرەدەكەۋىت كەنامازەمان پېدان، وەك چۈن لەھەندى شتى ترىيش دادەرەدەكەۋىت ... ئەو دەربېپىنانەش زۇرو زەوەندىن ولەدووتى ئاپەرەكانى (مقدمە)دا

بلاوبونهتهوه... ئىيەن لەماوهى دادى، ھەول دەدەين وەك نمونە ھەندى
لەودەبرېرىنانە وەرگرىن:

١/ سەرەتا بەئامازەدان بەو دەربىرىنە دەست پى دەكەين كەلەبەردا نۇسىمان
لەباسكىرىنى وىتكچۇنىكى نىوان (نىبن خەلدون) و (نىبن تەيمىيە) دا، لەمەسەلەى
جىاوازى كىرىن لە نىوان (ئىمكانى ھىزى) و (ئىمكانى دەركى) دا... وەك دىتمان
(نىبن خەلدون) "ئىمكانى دەركى" ناوناوه "ئىمكان بەگۈيرەت مادەت شىت" ...
بەمەش (نىبن خەلدون) وىستويەتى رەخنەلەو **ھىزقانانە** بىگرىت
كەراھاتون لەسەرئەوەدى لەرىنگەى داپىنىنى ھىزىيەوە جىاوازى بىكەن لەنىوان
ھەوالە "گۈنجاو" و "ئەستەم" دەكىندا... ياخود لەرىنگەى سەرنج دان لەمەسەلەكان
بەگۈيرەت وىنە رەھاكانىيان نەك بەگۈيرەت مادە "نىۋەرۇڭ" د پىزىيەكەنيان ...
(نىبن خەلدون) گەردەكىيەتى نەو ھىزقانانە مەسەلەكان بەگۈيرەت ھاوشىۋەكەنيان
بەراورىد بىكەن و پىوانەي شتەنادىارەكان بىكەن لەسەر شتە دىارو ئامادەكان، وەك
لەبەشىكى ترى (مقدەمە) دا بەراشقاوى دانى بەم مەبەستەدا ناوه. (١٢)

٢/ ھەرلە (مقدەمە) دا، دەربىرىنېكى دىكە ھاتوو دەم مەبەستە بەجۇرىكى
باشتى رۇن دەكتەوه... لەم دەربىرىنەدا (نىبن خەلدون) رەخنە لەمېزۇنوسە
پاشىنەكان دەگرىت وې (تەقلیدكار) و (ئەقلىن) سەروشت تەمبەن(پىتاسەيىان
دەكتا وېھوە منھتباريان دەكتا كە گۇپانكارى و ئالوگۇرى بەرددەوامى نىۋ مېزۇو
فەراموش دەكەن... ئەوەتا دەرباردىان دەلىت: (ھەوالى ولاتان و بەسەرهاتى
رۇداوى چاخە يەكەمینەكان كۆددەكەنەوە بۇمانى دەنۇسۇن "دەربىرىنى
وەرگىر" ... وىنەيەكى داپىراومان لەناوھەرۇكەكەنيان بۇدگوازىنەوە، وەك
شەمشىرىك لەكىلان دەرھېتىراپىت...) (١٢) نەمەش بەومانايە دى كە (نىبن
خەلدون) سەرەنلىقى مېزۇنوسان دەكتا چونكە نەو مېزۇنوسانە ھەوالەكان
بەگۈيرەت وىنە ھىزىيە ئەبىستەكتىكى يەكەن دەگوازىنەوە ناواخنە واقعى
يەكەن دەراموش دەكەن... نەو مېزۇناسانە بەكەسىك دەچۈننەت كەشەمشىر

وازن دىنېت وتمنها بەكىلانەكەي كومسايى دىت، نەمە لەكاتىكدا مەبەست شمشىرەكەيە، وكتىلان تەنها ھۆكارىكە بۆ پارفيزگارى گردنى شمشىرەكە. نەم دەربىرىنە ئىبىن خەلدون، دەربىرىنىكى (ئىبىن ھەيسەم) ئى زاناي فىزىيا ناسى ناسراومان بىردىخاتەوە... ئىبىن ھەيسەم(لەبەرتوكى (المناظر)دا، بەدەق تاوا دەلىت: (سەرنجى زۇرىك لەراو بۇچون وېرىباوەرەكانم داودو، دەبىنم ھىج ھودىدەكىان نىيە، رېچكەيەكمان بەرەوھەق ناخەنە بەرددەم ورپىازىكى باشىشمان نىشان نادەن بەرەورى دەنلىاڭەر، لەئەنجامدا ھەستىم كرد ناتوانم بىگەمە ھەق، مەگەر لەرىي ئەو بۇچۇنانەوە نەبىت كەپەگەزو پېتكۈپەرەكەي مەسىلە ھەستىيەكان بىت وفۇرمەكەيش پرسە ئەقلەيەكان بىت) (٤).

رەنگە راست بىت بائىن: ئىبىن ھەيسەم لەبوارى فيزىيادا شۇپىش بەرپاكردۇد بەسەر نەولۆزىكە فۇرمىيەدا، وەك چۈن (ئىبىن خەلدون) لەبوارى كۆمەلتىسى دا شۇپىش بەسەر لۆزىكە فۇرمىيەكەدا بەرپاكرد، ھەردووگىشيان لەبوارى تايىبەتى خۇياندا شتى نوى يان ھىنایەكايەوە.

۲- ئىبىن خەلدون لەبوبەشەي (مقدەمە)دا كەتەرخانى كىرىۋە بۇباسكىردىنى (لۆزىك) ناماژىدەكى چۈون دەكەت بۇنەودى لۆزىككارە پاشىتەكان سەرقان بەفۇرمى بىرۇكەكان ونیوھ رۇكەكانيان فەرامؤش كىردوھ... ھەرودە ناماژىشى بەودگىردوھ كەپىنۈستە مادە (نیوھرۇك) ئىشتەكان جىڭىھى بايەخ وېشت پىن بەستىن بىت لەھونەرى (لۆزىك كارىيى) دا... لەورودوھ دەلىت: (...دواتر هاتون باسيان لەپىوانەكىردوھ لەپۇرى بەرھەم ھىنائى داخوازىيەكانەوە بەشىۋىدەكى گىشتى، نەك لەپۇرى مادەو ناواخنەكەيەوە، تەنانەت سەرنج لىتىانىان بەگۈرەي ناودەرۇك لابىردوھ، لەھەرپىنج پەراوەكەدا : بەلگەو مىشت ومىرۇ و تاردان وھۇنراودو سەفسەتە. رەنگە ھەندىيەكان كەمىكىان لى وەرگىرتىي، دەنافەرەرامؤشيان كىردوھ، وەك نەودى ھەرنەبوبى "ھەرچەندە لەھونەردا گىرنگ پېپايەخىشە.....) (١٥)

رەنگە شتىكى سودبەخش بىت گەر نەو لىدوانە (دكتۆر على عبدالواحدوافى)لىرىدا بگۈازمەوه كەدەربارەئى نەو گۇتهيەئى (نېين خەلدون) دەلىت: (يانى سەرەپتى ئەھۋى (مادە- ناودەرۇك) گرنگ و رەچاو كراوه لەھونەردا، چونكە پەيوەستە بەماھى پىوانەكارىيەكەوه لەپروي راستى ودرۇستى پىشەكىيەكانى و گونجانى لەگەل واقىع دا... وەلى لىكۆلىنەوهكانى تر پەيوەستى بەپىوانەكردن لەررووه فۇرمىيەكەيەوه... بىڭومان لىكۆلىنەوه لەپروي ناودەرۇك ورادەي پادەي راستىگۈسى پىشەكىيەكانىيەوه زۇر گرنگ ترە لەلىكۆلىنەوه لەپروي فۇرۇم وبارودۇخە بەرھەم ھاتوھەكانىيەوه... لەبەرئەوه توپىزەرە مۇدىرەنەكان زۇرىنەي بايەخ و گرنگى توپىزەنەوهكان ناراستە لۇزىكى مادە ياخود لۇزىكى پراكىتىزىيە دەكەن "نەممەش پروگرامەكانى لىكۆلىنەوه Mrethodology" دەگرىنەتەوه "نەممەلەكانىكىدا گرنگى يەكى كەم دەدەنە لۇزىكى فۇرمى) (١٦).

لەلەۋەشەدا كە (نېين خەلدون) تەرخانى كردۇ بەناوى "سەبارەت بەپوچەلگىنەوهى فەلسەفە و بېرەۋەكارانى" ، ئەلەۋەشە كەلەبۇنەيەكى پىشودا ئامازەمان پىتىدا، (نېين خەلدون) نەو ھەلەو كەم و كورىانە ئامازە پى دەدات، كەفەيلەسۋەكان تىرى دەكەون بەھۆى پىوانەكارىيە فۇرمى يەكانىانەوه... ئەھۇدا دەلىت: (بەراورد كردن لەنىيوان نەو بەرەنچامە ھىزريانە لەپىگەي دەرىجە كارىيەكانەوه "وەك خۇيان دەلىن" دېتە دەست، لەگەل نەھەنە لەدەرەۋەدا ھەيە دلىياڭىر نىيە، چونكە ئەوبىرىارانە ھىزى و گشتىگىر و كۆن، وەلى مەوجۇدە دەرەكىيەكان بەگۈېرەي ناودەرۇكىيان دەناسرىنەوه و دىارن، تەنانەت رەنگە لەنىيوا ناوه رۇكە كانىيىدا شى ھەبى كەبەربىگى لەو بەراورد كردنە) (١٧)

لىرىدا (نېين خەلدون) بەرۇونى باس لەجىاوازى نېيوان وىنە ئەبىستاكتىكىيە ھىزىيەكان و راستىيە دەرەكىيە مادىيەكان دەكەت، لەبەشىكى ترى (مقدمە) كەي دا ئەم مەبەستە زىياتر چۈن دەكتەوه، لەو رەھوھ دەلىت: كەسىكى نەخويىندەوار كەپانەھاتوھ لەسەر داپنىيى ھىزى، زۇرجار لەلۇزىكىكارەكان راستىگۇ تر دەبىت

له بپریار دانه کانیدا... چونکه (نهو کا برایه چونکه رانه هاتو دله سه ر دارنینی هز ری، حکوم به سه ر هدر ماده هیک و هرجو ره بارود خنکدا به گویره تایبەتمەندی ماده بارود خنکه ددات ئىدى له حکوم دانیدا پەل ناھاویزى بۆ پیوانە کردن ياخود گشتاندن وله زوربەی تىرامانه کانیشى دالله ماددە رەھستە کان جیانابىتە وە وله هز ری خویدا نەو ماددە يە تى ناپەرىنى، وەك مەلەوانىك كەلەکات وساتى شەپۇلدا لهوشکانى دوورنە كەۋىتە وە... بە وەش لە سیاست كەرنىدالله هەلە كردن پارىزرا وادھبىت وله مامە لە كەرنىشى دالھتەك ھاوردەگەز دانیدا خاودنی سەرنجى راست ورپىك دەبىت... لېرەشدا دەردە كەۋىت كەلۈزىك سازى له هەلە كردن بە دورنىيە، چونکه دارنینى هز ری تىدا يە و له هەستە ور دانىش دوور دەكە كەۋىتە وە...) (۱۸)

لىرەدا بەشىوه يەكى رۇنى گالتە پېئە كراو، هەلۈستى (ئىبن خەلدون) لە بېرپىنانە لوزىكى فۇرمى دا رۇن دەبىتە وە هەرتۈزەرئى كاتى نەو پىستە و دەرپىنانە (ئىبن خەلدون) دەخويىنەتە وە كەباسى (مادە) يان تىدا كراوە، ناتوانىت پىنى ئەوكەسانە پەسەند بکات، كەپىيان وايە (ئىبن خەلدون) لە بېر كەرنە وە كۆمە تاسىيانە خویدا پەيرەوى لە لوزىكى فۇرمى كردو، چونكە وەك لە پىشە وە ئاماژە دەن پىتدا ماددە فۇرم دووشتى پىچەوانەن، بۆيە ناگونجىت (ئىبن خەلدون) لە تىورە كەمى دا پەيرەوى لە لوزىكى فۇرمى بکات، لە كاتىدا لەو دەرپىن و دەستەوازە ئاماژە پىدراؤانە را بىردوشدا، نەو لوزىكە پرۇتسە ئەتكەن بکات.

۵- ئەمە وىت كۆتايى بە لېكۈلىنە وە ئەم دەرپىنانە بەھىنەم بە ئاماژە دەن بە دەرپىن يەكى كەتىايدا بەشىوه يەكى ئەم و مەزاوى ئاماژە بەشە (مادە) كراوە، ئەم دەرپىنەش ھەرلە دووتوىي (مقدمە) داو لە باسى تايىبەت بە (دەستە لات و پلە و پايە) داھاتو، (ئىبن خەلدون) دەلىت: (دەركە و توەكە دەستە لات و پلە و پايە بىرىتى لە توانادارى مەرۆف لە وە ئەسەرەوف بکات لە كاروبارى نەو ھاوردەگەزانە)

کلهزیر دهستی دان بهریگهدان ویاساغ کردن و خوشهپاندن به چهوساندنهوه،
زال بون به سه ریاندا، تاکو ناجاریان بکات بهوهی زیانه کان له خویان
دور بخنه و هو، سودو قازانجه کانیشیان مسوگه ر بکهن. بهداد په روهرانه و به گویره دی
بریاری شره عه کان و سیاست... تاده لیت : مه به است له یه که میان چاودیری
وعینایه تی خواییه، دوه میشیان هر لمه نیو یه که مدایه، و دک سه رجهم نه و
بارود و خو خوازرا و خراپانه لمه نیو فمزای خواییدان، چونکه له وانه یه
خیر و چاکه یه کی زور مسوگه ر نه بیت نه گهر خراپه یه کی که میان له گهان دا
نه بیت، له پیناوی ماده کان دا، بهوهش خیره که له دهست در ناجیت، به لکو
هر له ناونه و شته دایه که خراپه که مه که تیدایه...) (۱۹)

شیاوی باسه (دکتۆر علی عبدالواحد وافی)، لهم و تمه یه کولیوه ته وه.
ده باره ده بربینی (له پیناوی ماده کان دا) که له و تمه دا هاتوه، ده لیت :
له هه مو رو نو سه کاندا هه روا نوسراوه، ده لاله ت و مانایه کی رو ونیش نیه...) (۲۰)
به پی من نه و ده بربینه سه ره پی نه وهی رون نیه، به لام خالی و بین به ش
نیه له ده لاله تیکی مه زن... نیمه ده تو این باشتله و ده بربینه تن بگهین نه گهر
له بهر روشانی ده بربین و گوته کانی را بر دودا سه رنجی لی بدھین و بھراوردی
بکهین به و ده بربینانه ترکه تیایاندا باس له (ماده) یا خود (ماده کان) کراوه...
من نکولی له وه ناکه م که (نیبن خمدون) واژه (ماده کان) ای لهم جیگه یه دا
به جوئی به کار هیناوه، کله گهان می تودی به کار هینانی ریزمانی له زمانی عاره بی
دا ویک نایه ته وه، پنهنگه لهم رو ده مه لاسکی فهیله سو فه کانی کرد بیته وه،
هه رچون بیت من گومانم وايه (نیبن خمدون) به و ده بربینه مه به استی
هاوشیوه مه به استه کانی تری هه بوه.

(نیبن خمدون) ده لیت: خیر و چاکه یه کی زور، دهسته به ره مسوگه ر نابیت،
مه گهر به بونی که می خراپه نه بیت "له پیناوی ماده کان دا" ... من و ادزانته
مه به استی له و قسیه نه وه بوه، ماده م چاکه سرو شتیکی (مادی) هه یه، نه وا

پیویسته تىكەن بىت بهشتى لهزىانى واقعى دا كەدزبىت پىي... (نيبن خەلدون)
بەوه پىچەوانەو ناكۇك دەوەستىت لهگەن ئەو لۆزىككارە كۈنانەدا كە سەرنجىتى
فۇرمىي ئەبىستراكتىكىيان دەدایە چاكمە خرابەو پرسەكانى دىكەمى ۋيان.
لەبەرئەوە، ئەوان پىيان وابۇو بىرۇكەكان نۇمنەيى و رەھايى ھەركامىيان بىگرى
بونىكى خودىيى ھەيدە سەربەخۆيە لەقەوارەكەدى داو لەوانى تر جودايە.
تايىمەتمەدىيەكى (نيبن خەلدون) ئەوهىيەكە بەگويىرە ناودەرۇك سەرنجى
پرسەكان دەدات، ئەو ناودەرۇكە كەپىكدا نالاوه لهگەن تۈرى ژياندا، نەك
بەگويىرە وىنە و فۇرمە رەھاكانيان... لەبەشى دا ھاتوش دا بۇمان ئاشكرا دەبى
كە (نيبن خەلدون) لەو تىرەوانىنە (مادىيە) واقعىيە داگەشتۇتە ج رادىيەك.

په راویزه کانی به شی سی یه م :

- (١) ثین تهیمه سالی ٦٢٧ کوچی دوايی کردووه، ثین خمدون سالی ٧٢٢ کوچی له دایک بووه.
- (٢) ابو حامد الغزالی، المنقد من الضلال (تحقيق وتقديم جميل صليبا وکامل عياد)، ل ١٥ - ١٦.
- (٣) طه حسين، فلسفة ابن خلدون الاجتماعية، (ترجمه محمد عبدالله عنان) قاهره ١٩٢٥، ل ٤١.
- (٤) ه س، ل ٤١ - ٤٢.
- (٥) مقدمه ابن خلدون (طبعه لجنة البيان العربي) ل ١٠٢٥ - ١٠٢٦.
- (٦) ه س، ل ١٠٢٧ - ١٠٢٨.
- (٧) مقدمه ابن خلدون (طبعه المكتبة التجارية) ل ٥٢٤ - ٥٤٢.
- (٨) ه س، ل ٥١١.
- (٩) مقدمه ابن خلدون (طبعه لجنة البيان العربي) ل ٥٠٦.
- (١٠) ه س، ل ٥٠٤.
- (١١) ه س، ل ٥٠٦.
- (١٢) ه س، ل ٢١٩.
- (١٣) ه س، ل ٢١١.
- (١٤) جميل صليبا وکامل عياد، المنطق و طرائق العلم العامة، بيروت ١٩٤٨، ل ٨.
- (١٥) مقدمه ابن خلدون (طبعه لجنة البيان العربي) ل ١١٠٦ - ١١٠٧.
- (١٦) ه س، ل ١١٠٦.
- (١٧) مقدمه ابن خلدون (طبعه المكتبة التجارية) ل ٥١٦.
- (١٨) ه س، ل ٥٤٢ - ٥٤٣.
- (١٩) مقدمه ابن خلدون (طبعه لجنة البيان العربي) ل ٩١٠.
- (٢٠) ه س، ل ٥١٠.

بەشى چوارم

(ئىين خەلدون و ياساكانى بىن)

لەبەشى راپردوادا، ھەندى گوته و پاو بۇچۇمان لەئىين خەلدونەوە گواستەوە، بىنيمان چۈن ھەولى داوه (بەبۇچۇنانە) لۆزىكى ئەرسىۋىي پوچەن بىاتەوە... ھەنوكە دەمانەۋىت بەشىۋىدەكى گىشتى لەتىورەكەي ئىين خەلدون بىكۈلەنەوە، تاكو بىزانىن بەگۈيرەي بىنەماكانى لۆزىكى ئەرسىۋىي پى دەكت، ياخود پېچەوانەيە بە لۆزىكە.

بەرلەوەي لىكۈلىنەوەكە دەست پى بىكەين، واباشتە وەدۇي نەو ناودەرۇك ياخود (تەودر) ددا بىگەرىپىن كەتىورەكە بەدەوري دادەسۈرۈتەوە... لېردىشا روپەروى نارەحەتى دىيارى كەردىنى پىنگەسى سەرەلەدان و گەمشە كەردىنى تىورەكە دەبىنەوە، چونكە ئىين خەلدون ھەولى نەداوه تىورەكە لە نىو سىستەمنىكى رېتك و پېتك دا تىايىش بىات... ھەركەس بەجۇر كى رۇكەشانە (مقدمە) بخويىتەوە، رەنگە دوچارى سەرگەردانى بىبىت، بەھۆى نەو ھەمۇوبابەتەشپەرزو سەرپىن ييانەي كە ئىين خەلدون لە دوتوقى (مقدمە) دا ھىنارىنى... لەوانەيە بەم ھۆيەوە زۇرېتك لەقەشەنگى و پېكەفە پەيوەستى نىو تىورەكە لەخويىنەر بىز بىبىت... لەپاستى دائىبن خەلدون بەجۇرەكى نازنجىرىدىي تىورەكەيى نوسىوە. بەرەدەيەك خويىنەر نازانىت لەكۈيدا دەست پى دەكت و لەكۈيدا كۆتايى دىيت، پېتەجىت ھەر نەمەش وايكردىنى توپەران ناكۇك بىن لەدىيارى كەردىنى تەورەكە و حبىا كەردىنەوە كرۇك و نىئوھ رۇكى تىورەكە لەتۈيّكلەكانى.

تیوره‌گه گامه‌یه:

مامؤستا (اساطع الصری) پیی وايه : بیروکه‌ی (دهمارگیر) ثه و تهودرديمه‌که زورینه‌ی باس و خواسه کۆمەلايەتىھەكانى نیو (مقدمه) كەی نیبن خه‌لدون كېھدەوردا دەسۈرىتەوه...ھەرلە دىدى (حەصرى) دا ثه و بیروکه‌یه سىستەم (Systems) يكى، تىروتەمواو پىك دىننەت لەكۆمەلناسى دابەشىۋەيەكى گشتى وله‌كۆمەلناسى سیاسى دا بەشىۋەيەكى تايىھەتى...وەك (حەصرى) ش دەلىن : خويىنەر ناتوانى بەخويىندنەوهى بەشىن يان چەند بەشىكى (مقدمه) بیروکه‌یه كى تهواو سەبارەت بە (دهمارگیر) لاي خوى گەلائە بکات، چونكەنیبن خه‌لدون هاتوه بەشىۋەي پله بەپلە وبەش لەدواي بەش لەميانەي بەشەكانى (مقدمه) وە، تیورەكەيى دارشتود، وەك ھەموو ثه و بيرمىندانەي كەتىورى دورو درىز و سىستەمانى مەزن دادەپىزنى... (۱).

ئەم بۇچونەي (حەصرى) بىر تۆكمەيى و بەھىزى تىدايە... تى بىنى دەگرى زورىكى تريش لەتۈزۈرەكان ج عەردب بن يان بىانى لەم پودوھ ھەمان ئەم رايى (حەصرى) يان ھەيە... بەم دوايانەش پەرتوكىكەم موتالاڭىد، كە لەنسىنى مامؤستا (دۇن مارتىندىل) بۇوکە يەكىكە لەزانى كۆمەلناسە ئەمرىكى يەكان، ئەم مامؤستايەش لەمەرنەم مەسىھلەيە ھەمان ئەم بۇچونەي ھەيە... (۲) سەبارەت بەتەودرى تیورەكەي نیبن خه‌لدون، دكتور تەها حسەين رايەكى دىكەي ھەيە، ئەم پىيى وايه تیورەكە لەدەورى بابەتى (ددولەت) دادەخولىتەوه، بەپىيەش دكتور تەها حسەين دەگاتە ئەدەپەرەنچامەي كەدرۇست نىيە نازناوى (زانى كۆمەلناس) بەھىنەنیبن خه‌لدون، ياخود لەپىزى زانا كۆمەلناسە مۇدىرنەكاندا بى پۆلىتىن... بەپىزى وي چونكە پرسى (ددولەت) بەرتەسلىك ترە لەوهى بگونجىت بۇنەوهى بابەتى بىن لەزانىسى كۆمەلناسى دا... (۳)

من بۇخۇم لەگەل بۇچونەكەي (حەصرى) شدا وله‌گەل بۇچونەكەي (تەها حوسەين) يىشدا ناكۆكم... بەپىزى من تیورەكەي نیبن خه‌لدون لەدەورى بابەتى دەسۈرىتەوه كەچوار چىۋەيەكى فراوانتر وگشتىگىرلىرى ھەيە ج لەبابەتى

(دهمارگیری)ش و ج لهبایه‌تی (دهوله‌ت)یش... به‌گوییره‌ی گومانی من نه و تیوره له‌ددوری (دهشت‌هکیتی و شارستانیه‌ت) و معلم‌لانی‌ی نیوان نه و دووانه ده‌کوئیته‌وه. ده‌گونجیت بلیین: نه و تیوره دو‌ولایه‌نی هه‌یه، لایه‌نیکی بی بزاوت (Static) و لایه‌نیکی پر‌بزاوت (Dynamic). لایه‌نی بی بزاوت له و تیوره‌دا بریتی یه‌له‌دیاری کردنی خه‌سله‌ت‌هکانی دهشت‌هکیتی و شارستانیه‌ت، و رونکردن‌هودی چونیتی به‌دهر که‌وتني هه‌ریه‌ک له و خه‌سله‌ت‌انه... هه‌رجی لایه‌نی پر‌جوشه له‌تیوره‌که‌ی دا، بریتی یه‌له لیکولینه‌ودی کارلیک کردن و معلم‌لانی‌ی نیوان دهشت‌هکیتی و شارستانیه‌ت و نه و دیارده کوئمه‌لایه‌تیانه‌ی به‌هه‌ی نه و کار لیک و معلم‌لانی یه‌هود دینه ثاراوه.

وام دی و دخه‌یال داکه‌ثیبن خه‌لدون سه‌رنجی بارو دوخی مه‌ردومن داوه له‌سه‌رده‌می خوییدا و، بؤی دهرکه‌وتوه که‌له‌ددوری دو‌وجه‌مسه‌رده‌دا گردبونه‌ته‌وه وجه‌مسه‌ری سی‌یه‌میان نیه، نه و دو‌وجه‌مسه‌رده‌ش (شارنشینی و دهست نشینی) ان، نینجا سه‌رنجی داوه له‌هه‌ردوو گروپه‌که، بینیویه‌تی له‌لایه‌که‌وه خه‌سله‌ت‌هکانی یه‌که‌م دژونات‌هایه له‌گه‌ن خه‌سله‌ت‌هکانی گروپی دوه‌مدا، له‌لایه‌کی تریشه‌وه هه‌ردوو گروپه‌که له کارلیک کردنیکی یه‌کبینه‌دان... له‌ناکاما گه‌شت‌ت‌ه نه و نه‌نجامه‌ی که‌کوئمه‌لگه له‌هه‌مموو رو‌داودکانی رابردوی و داهاتوشی دا، ج نیه جگه‌له‌به‌رنجامی نه‌م کارلیک و دژایه‌تیه‌ی نیوان نه‌م دوو‌گروپه.

نه‌گه‌ر نه‌م‌پوکه نیبن خه‌لدون زیندوو بکرا‌بایه‌وه‌و (نه‌له‌تریک) ای ببینی‌ایه، له‌وانه‌یه زور پیی شادومان ببوایه... چونکه نیبن خه‌لدون به‌هه‌مان نه و شیوازه وینای کوئمه‌لگه‌ی مرؤفا‌ایه‌تی کردوه که‌دیارده نه‌له‌تریکی یه‌کانی تیدا رو‌ددات... نه‌وه‌تا نه و دو‌وجه‌مسه‌ری هه‌یه: سالب و موجه‌ب، ته‌زوی نه‌له‌تریکیش به‌هه‌ی پیک گه‌یاندنسی نه و دوو جه‌مسه‌ردوه دروست ده‌بی.

نیمه نکولی له‌وه ناکه‌ین که‌تیوره‌که‌ی نیبن خه‌لدون چه‌رده‌یه‌ک (ناسوته‌نگی) تیدا ده‌بینریت. چونکه نه و سه‌رنجی کوئمه‌لگه‌ی خویی داوه نیتر وای زانیوه هه‌مموو کوئمه‌لگه‌کانی دیکه‌ی مرؤفه له‌سه‌رهه‌مان ته‌رزو شیوازی نه و

کۆمەلگەیەن کەخۆبى تىادەزى "دەربىرىنى وەرگىزى"...كەچى سەربارى ئەو كەم وڭوريەش، دەبىنин ئىبن خەلدون زۇر تىاى دا سەركەوتتوو بۇه... بەودى كەلايمىنى (بىن بزاوت) و (پېرىزاوت) ئىكۆمەلگەى دۈزىيەتەوھو بەدۇوى ئەو دىاردانەشدا كەتكارى كردوھ كەلەپەرنىجامى كارلىكى ئەو دوو لايەنەو دىنە ئازاروھ، ئەمە واي لېكىردوھ زۇر نىزىك بىت لەو مۇركەمى كەزانستى كۆمەلتاسىنى تازە بەرھو روی دەدچىت.

ئەوهى جىكەى سەرنىجە، ئەودىھ كەدەبىنин باوكانى زانستى كۆمەلتاسى تازاش. وەكىو: كۆنلى قەرنىسى وسەبنسەرى ئىنگلىزى و واردى ئەمرىكى، بايەخى زۇرپان داوه بەدابەش كردىنى توپىزىنەوھ كۆمەللايەتىيە كانيان بەمسەر دوولالىھن دا: پېرىزاوت و بىن بزاوت... (٤) وادىارە زانستە مۇدىرەنەكانىش لەدابەش كردى دا هەمان ئەم شىوازدىان ھەدە. ھەرتۈزۈرۈكىش بىرى، كەبىھەۋىت دىاردا سروشتى كۆمەللايەتىيە كان بتوپىزىتەوھ، تى بىنى ھەبوونى ئەو دوولالىھنە دەكتات، ئىدى ناچارە بەوهى لەبارى (بىن بزاوتى) دا توپىزىنەوھى خەسلەتەكانى بىكتات، دواترىش لەكتى جولەو كارلىكىش دا توپىزىنەوھى ئەو گۇرانكارىيانەبىكتات كەبىھەزىرىدا دېت.

ھەرچۈن بىت، ئىئەمە چاودۇرانى ئەود ناكەين ئىبن خەلدونداپەش كارىيەكەى بەشىۋەدەيەكى رېك وپېك وبەھەمان تەرزى زانا مۇدىرەنەكان پېشىكەش بىكتات... بەلگۇ دروستە بىزىن: ئىبن خەلدون وشىار نەبوبوھ بەرانبەر ئەو دابەش كارىيە و بەپۇنى دەركى پىن نەكىردوھ... بىگە بەگۇنەرە سروشتى زگماكى خۆى و بەسادەيى بەسەرى دا چوود، لەئەنچامىشدا تىورەكەى هاتۇتە كايەوە و ھەردوولالىھن (بىن بزاوت و پېرىزاوت) بەجۇرىكى خۆنەۋىست تىدا دەركەوتە... ئەگەر ئىبن خەلدونىش لەقۇناغىكى زانستى وادا بىزىايدە كەنە زانايانەتىدا ژياون، رەنگە لەپۇرى دابەش كارى وپۇنكاري داپېشتنى تىورەكەى دا بگەشتايەتە ئاستى ئەو زانايانە.

تیوره که و لوزیک:

لیرددا مه به مستمان نهودنیه ورده کاری و دریز دادری تیوره که ای ثین خلدون و هک نهودی ههیه له هه روولایه نی (پر براوت بین براوت) ی دابزانین و نامازه دی پی بدین... چونکه نهمه با به تیکه نیمه نامانه ویت لهم پهراوده ماندا تویزینه وهی له سه ر بکهین، به لکو ده مانه ویت برازین نایا نه و تیوره دگونجیت له گهل بنه ماو پر نسیپه کانی لوزیکی نه رستویی دا ياخود ناکوکه له گه لی دا.

له بنه شی یه که می نه م په رتوکه دا نه و پر نسیپه بناغه ییانه مان نامازه پی دا که (لوزیکی فورمی) له سه ریان داده مه زریت، گوتمان پر نسیپه (چیمه تی) یه کیکه له و بنه مایانه... پاشتر با سمان له موه کرد که نه و پر نسیپه پیک هاتوه له مسی یاسا، و نهم یا سایانه لوزیکار دکان ناویان ناون (یا ساکانی بیر)، و بیریتین له:

(۱) یاسا خویه تی...

(۲) یاسا ناه او دژیتی...

(۳) یاسا نیووندی به رزه و هکراو.

که سه رنجی تیوره که ای ثین خلدون دددین، ده بینین له سه ربنه مای پوچه ل کردنه وهی نه و یا سایانه دامه زراوه، نه خاسمه هه روو یاسا یه که م و دو و دم، ده شگونجیت بلیین: لایه نی (بین براوت) ای تیوره که له سه ر بنه مای پوچه ل کردنه وهی یاسا (نادژیتی) دامه زراوه، هه رو وها لایه نی (پر براوت) دکه شی یاسا (خویه تی) پوچول ده کاته وه.

یاسا (نادژیتی) ده لیت: نه گهر شتی باش و جوان بیت، نه و ناگونجیت خراب و دزیو ببیت، و هک لوزیکاره کونه کانیش ده لین: هه رگیز دو و شتی ها و دزیوه کونابنه وه، یانی هه رشتیکی باش، پیویسته له سه رجهم خه سله ته کانیدا باش بیت، شتی خراب و دزیویش، پیویسته له سه رجهم خه سله ته کانی دا به و شیوه دیه بیت، و آته خراب و دزیو بیت... و هنی ثین خلدون له بامه ت لایه نی (بین

بزانت) ا تیورده که دا ناماژدی داوه (به هندی بنه مای - و درگیر) پیچه وانهی نه و یاسایه. نهودتا کاتی تویزینه و له سهر (دشتہ کیتی) ده کات، هندی خسله تی هاودزی باس ده کات که باشیشیان تیدایه و خرابیش، وانه ده شته کیه کان له همان کاتدا باشیش و خرابیش، نه مهش به گویره ده ولاینه ده ده که ویت که نیمه لیه و سه رنجیان لی دده دین.

نه گهر له گوشنه نیگاو لایه نیکی دیاری کراوه و سه رنجیان بدھین، دھبینین له هه موو خله کی در فندت رو تالانچو تیکدھر ترن، و دورترینی خله گیشن له زانیاری و هونه رو پیشه و دریه و... و دلی کاتی له برویه کی تره و سه رنجیان دده دین دھبینین کۆمەلی خسله تی جوانیان تیدایه و دکو نازایه تی و بین و دی سروشت و دورکه و تنه و له ته رهف و سوکی و بین ئەرزشی... له دیدی ئیبن خه لدوندا (شارنشین) یش هه روایه... له شارستانیه کاندا نه دگاره کانی پیشه سازی وزانست و هونه ره لایه که و دھبینیت و، له لایه کی دیکە شه و ناکاری ته رهف و ترسنؤک و فرو فیل بازی له نیو شارنشینه کاندا ناما دهگی یان همیه.

ناره حه ته بیرمه نده کونه کان بتوانن نه م تیگه شتنه له ره وشت به ناسانی و در بگرن، چونکه نهوان راهاتون له سهر نه وهی له سهر بنه مای دابهش بون له ره وشت رامیتین و سه رنج بدھن، نهوان پییان وایه هه رکه سی یاخود هه رکومەلگەیه بکری، له توانای دا همیه هه موو ناکاره باشە کان و درگرتیت وله ناکاره دزیو دکانیش دوور بکه ویته و... نه مهیه که له زار او هسازی نوی دابه (دابهش کردنی کەسیتی - Depersonalization) ناودیت ده گرتیت... نه مهش به رونی لای هزر قانانی ئیسلامی و نه خاسمه له ده بە دمە تایفه گەری یاخود نه ته و دیه کانیاندا رەنگی داودتھ و.

بۇ نمونه مشت و مریان ده گرد له باره رېزداری و شکومەندی هاودلان یاخود پیاوه يە كەمینه کانی ئیسلام و... له دیدی نهوان دا همیه کی له و پیاوانه يائە دتا خاودنی هه موو رېزو شکویه کە، یان نهودتا ته واو بى رېزو بى نه رزشە،

نیدی پیویسته سه رجهم خهسلهت و کرده و دکانی تریشی هاوتاو گونجاو بن له گهنه
نه و موزرکه گشتی یهدا کهنه مان بُو یان بپیارداوه... به جوئی نه گهر کرده و دیمه کی
ناشایسته له پیاویکی شکومهند بینراو گیپرایاهه، دست به جن گیپرانه و دکه
وهدرو دخنه نه و ده لین ناچیته نه قله وه، به لای نه وانه وه هرگیز ناگونجیت
پیاویکی باش کرده و دیمه ناشایسته و دزیوی لی بوهشیته وه، باشه و کرده و دیمه زور
بچوک و بی نه رزشیش بیت.

له گوشنه نیگای هه مان بیر دوزیشه و سه رنجی نه ته و دکانیان دهدا، کاتن مشت
و مریان له باره دی گهله گهرا بی (شعوبیه) گهشته سه ختن، تی بینی نه و دمان تیدا
به دی ده کردن... نه و گروپهی عهربیان خوش ده ویست هه مموو با یه خیکیان
دابوو به ناشکرا کردن و دوزینه و دی خهسلهته با شه کانی عهرب و دانیان نه دهنا
به هیچ خراپهیه کدا که بخرا یه ته پال عارب، هرچی شعوبیه کانی شه
به پیچه وانه وه بیون، ههولیان دهدا عهرب دارنن له ههر شکو و پیزیک و هه مموو
خرابه یه گیشی بدنه پال.

لیره دا با یه خ و گرنگی ثین خه لدون و ده در ده که ویت، نه و پیی وا یه مرؤف
نا توانیت به مثاره زوی خوی هه مموو خهسلهته با شه کان له خوی دا کوبکاته وه، مرؤف
ئا کارو ره و شتی له و کومه لگه یه وه و در ده گریت که تیا دا ده زی، کومه لگه ش
به پرقلی خوی، له با یه تی ره و شت و نا کاری دا مل که چی بار و دو خه نابوری و
رامیاری و کومه لایه تیه کانی ده روبه ریه تی، یان نه و دیه ده شته کی ده بیت یا خود
شارستانی، له هر کام له دو و بار دشاد پیویسته کومه لگه ئا کار گهنه واهه لبزیریت
که گونجاو بیت به و باره دیای دایه.

لای ثین خه لدون په و شت بریتی یه له (باو) و (نمیریت) هکومه لایه تیه کان
ومل که چی ویست و خواستی تاکه که س نابیت، نه و تاکه که سه ش که ده دیه ویت
پیچه وانه کومه لگه بیت له نه ریت کانی دا، جاره نوسی شکست و تیا چونه...
(۵) که وانه تاکه که س ناچار ده و دی خوی بگونجیت له گهنه نه ریتیه با و دکاندا،
به باش و خرابیه وه.

تىورەگە و ياساي خۇيەتى :

وەك ئامازەمان پىدا، ياساي خۇيەتى لەلۇزىكى كۈن دا دەلىت: ھەرگىز شتەكان بەگۈزەركردىنى كات ناگۇرپىن، چونكە ھەندى تايىبەتمەندى و خەسلەتى وايان تىدايە كەلەماودى گۇزىانكارىيەكەدا بەنەگۇرى دەمەننەوە... (زۇن دىوي) ياسى ئەوه دەكتە كەچۈن لۇزىكى كۈن لەسەر بىناغەي (نەگۇرى) دامەزراوە، بەگۈزەرە ئەو لۇزىكە ھەرشتى بونىكى راستەقينەي ھەبىت، ناكى ئىكەنلىكى، ھەرگا گۇزىانى وەسەردا ھات، ئەوەلای لۇزىكى كۈن بەلگەيە لەسەر ئەوهى ئەوشتە بۇونى راستەقينەي خۇى بىزىكىرددوھ... (٦)

كاتى دېيىنه سەر تىورەگە ئىبىن خەلدون، پوچەن گردنەوە ئەم ياساي خۇيەتىيە ئىدا دەبىنин، ئەمەش بەتاپىبەت لەلايەنى (پېرىزاوت) تىورەگە دا دەردەكەۋىت... ئىبىن خەلدون پىنى وايە كۆمەلگەي مەرۇقاپايدى ئەوه لەدۋاى ئەوه لەگۇزىانكارىيەكى يەكىننەدайە، سىنورىكىش لەثارادا نىيە كەنھم گۇزىانكارىيە لەئاستى دا رابوھستىت... رەنگە رەخنە گرىڭ راست بىتەوەو بلىت: ئىبىن خەلدون لەكاتىكىدا لەخەسلەتەكائى (دەشتەكىتى و شارسانىتى) دەكۈلىتەوە پىنى وايە ئەم خەسلەتانە نەگۇزىاون، بەلگو بەنەگۇرى ماونەتەوە لەوكاتەوە خوا دەشتەكىتى و شارسانىتى دروست كىردوھ تائەو چەرخەي كە ئىبىن خەلدونى تىدا ئىياوه.

بۇ وەلامى ئەم رەخنەيە دەلىم: ئىبىن خەلدون پىنى وانە بۇو ئەو خەسلەتانە مۇركى نەگۇزىن و خەلگى لەسەر ئەو مۇركە دروست كراون بەگۈزەرە پېكھاتە ئەقلى ياخود جەستەيىان، بەلگو بەرپى ئىبىن خەلدون ئەو خەسلەتانە لەو سۇنگەيەوە كە خەلگى لەبارو دۆخىكى كۆمەلايەتى وادا دەزىن كەناچاريان

دەگات بەوهى بەو خەسلەتانەوە دەق بگرن، بەم پى يەش پېۋىستە بەگۇزىنى نەوبارو دۆخانە، خەسلەتە كانىش بگۈزىن.

تیبن خه‌لدون له کاتیکدا سه‌باره‌ت به خه‌سله‌تی (نازایه‌تی) به‌راورد دهکات له‌نیوان دهسته‌کیتی و شارستانیتی دا، ناماژدیه‌کی راشکاوانه بونه‌م راستیه دهکات وده‌لیت: (مروفه روله‌ی خو و نه‌ریته‌کانیه‌تی نه‌ک روله‌ی سروشت و میراجی... نه‌و با رو دوخه‌ی خویان پیوه دهگری، دهبیته روشت و نه‌ریت ومه‌له‌که و جیگه‌ی سروشت و زگماک دهگریته‌وه، له‌نیوان ناده‌میزاد دا نه‌مه راست و دروسته و زوریش ده‌بینری، خوداش هه‌رجی بوي دهیخولقینی...)(۷)

نهمهش یانی، نه و خهسله تانه‌ی ثیبن خه‌لدون لمه‌پ (دهشت‌هکیتی و شارستانیتی) باسی دهکات، لم‌سر و شته نه‌گوزه مرؤبیه‌کان نین، به‌لکو به‌ردن‌جامی نه و بارود‌خانه‌ن که‌مهدوم تیایاندا ده‌زی... به‌جوری نه‌گهر بؤ نمونه ئال و گوزریکی جوگرافی له‌بیاباندا رویدات و بارود‌خی بیابان بگوزریت، لم حله‌دا دهشت‌هکیه‌کان ناچار دهبن خوو به‌هندی خهسله‌تی دیکه‌وه بگرن (که‌بگونجیت له‌تمهک بارود‌خی نوئی دا)

ئىبن خەلدون و سوپرى كۆمەلایەتى:

ئىبن خەلدون بىنى وايە بهھۆى مەملانىتى نىوان دەشتەكىتى و شارستانىتەوە، دېرۇكى كۆمەلگەى مەرۋە بەسۈپى يەك لەدواي يەكدا دەرۋات، ... مادەم كۆمەلگە بوه بەدوو بەشى (دەشتەكى و شارستانىتى) يەوە، ھەرودە ماڈەم ھەركام لە دووگروپە ھەنگىرى خەسلەتى دېبە گروپەكەى ترە، ئەوا ھەرددەپى بە جۈزۈك لە جۈزۈكەن مەملانى بەھۆيتە نىوان نە دوو گروپەوە... ھەرجى مەرۋە دەشتەكىيەكانە چاپىان بەرايى نادات شارستانىتەكان بېبىن لەنیو نازو نىعەمەتى شارداد. لە كاتىتكىدا خۇيان لەنیو بىبابانە وشك و بى فەرەكەياندا قەتىس بۇون. نەمان جەنگاودر و چەلەنگ و بەھىز، لە بەرانبەدا شارستانىتەكان پې نازو نىعەمەت و ترسنۇك... بۇيە ھەرددەپى رۇزىك بىت دەشتەكىيە نازارو چەلەنگەكان ھىرەش بەكەن سەر شارستانىيە پې نازو نىعەمەتەكان و تالانىيان بەكەن وزال بن بەسەرياندا و ئىدى بواريان لە بەرەدم دا والا بىبىت تاكو دەولەت و بىنەمالە فەرمان پەداکان دابىمەززىتن... وەلى دەشتەكىيەكانىش ھەركات تامى نازو نىعەمەت شارستان دەكەن، پلا بەپلە خەسلەتى بەھىزى وزىرى و دەمارگىرى خۇيان لە دەست دەدەن، بەھۆش نە دەولەتە لازى دەبىت كەدايان مەزراندوھ... لەم كاتەدا نە دەشتەكىيانە ھەلىان چىنگ دەكەۋىت كەھىشىر لە بىبابان دان و توانيويانە پارىزگارى خەسلەتە بىنەرەتى و سروشتى يەكانيان بەكەن، نەم دەشتەكىيانە ھىرەش دەكەن سەر دەولەتە كەو لە جى كەيدا دەولەتىكى نۇى دادەمەززىتن، بەم جۇرەش دېرۇكى كۆمەلگە سۈپەكى تر دەخولىتەوە. لە دىدى ئىبن خەلدوندا، سوپرى كۆمەلایەتى ھەرددەپى روپات، ھەممۇ دەولەتە كانىش مل كەچى دە بن، ھىچ دەولەتى نىيە بۆھەتا ھەتايە بەھىز بىت

و هه رگیز ژیرنه که ویت، هر دهولته تی بگری ته مهندیکی هه یه و دکو ته مهندی تاکه کم س، به چابوکی و چالاکی دهست پی ددکات، دواتر پیر ده بیت و ده مریت... ههندی جار (فاکتمه لمناکاو) دینه کایه و دو ناسته نگ دروست ددکات، لمریس به دوای یه کدا هاتنی سوره کاندا، یاخود ههندی جار نه و (فاکتمه لمناکاو) آنه، ته مهندی دهولته تی لهدولته کان دریزده که نه و ده سهرباری نه و دش سوره که پاناوه ستیت، دهولته تیش هرجی بیت، کوتاییه کی هه ردیبی که تیا دا ده مریت، و دک چون تاکه کم س ده مریت.

لیره دا گرنگی (ده مارگیری) به در ده که ویت که نیبن خه لدون لهزوریک له بشه کانی (مقدمه) دا به دور و دریزی باسی لیوه کرد و... ده مارگیری لای (نیبن خه لدون) نه و په یودسته گیه کومه لایه تیه یه که روله کانی خیل (هوز) یان هه گروهیکی تر، پیکه و ده بستیت و دو، وايان لی ددکات له خوش و ناخوش داه اوکاری و هه ما هه نگی یه کتر بکه... له زیانی ده شتہ کیتی دا، ده مارگیری زور به هیزه و ده بیت هه ناکوکی و ملمانی لمنیوان خیل و تیره جیا جیا کاندا، نینجا هه رگا نه م ناکوکیه لمنیوان ده مارگیریه جیا جیا کاندا لهزیر کاریگه دی بانگه شه یه کی ناینس یاخود هاو شیوه ده نه و بانگه شه یه دا لاوازو خه فه ده بیت، هینده ناین دو و باره به و په پی تو انا و هیزیکی تیک شکننده رده و سه رهه لته داته و ده که نه مجراه هیج شتی له پیگه دا خوی ران اگریت... نه م هیزه به ره و شارستانه کان ده کشیت، و دکو با سمان کرد تانه و کاته دهولته نه نوی یه که داده مه زرینیت، نیدی ده مارگیری یه که دهست ددکات به سست و لاواز بیون به هوی نغرو بونی هه لگرانیه و ده نیو نازو نیعمه تی شارستانیتی دا... نه و ده م سیاسه تمد دارانی دهولته که دهست ده که نه به کارهیتانی سهربازی به کری گیراو بؤ پاراستنی دهولته که... نه و به کری گیرا و انه شردنگه که م تا زوریک له و رو و ده به سود بن، و دل ناتوانی بؤ ما و دیه کی دریز خوار بگرن له برا نیه ره نه و شه پوله تازه دیه کله بیابانه و دیت و بارگاویه به ده مارگیری یه کی سه خت "دھربینی و دھرگیز".

ئىبن خەلدون و دەولەتى ئەمەوى:

ئىبن خەلدون بەپىچەوانەي زۇرىنەي مىزۇنوسە موسۇلمانەكانەوە سەرنجى (دەولەتى ئەمەوى) دەدا كەلەشام دا و دەركەوت... ئەو مىزۇنوسانە بەخۇيان زانبىت يان نا، لەبىركردنەوەياندا مل كەچى ياساكانى لۆزىكى كۈن بۇون... هەرلەبەر ئەوه لەسەرنج دان وەلسەنگاندىنى (دەولەتى ئەمەوى) دا بۇونە دوو گروپەوە... گروپى يەكەم سەرنجى چەندەكىدەوە بەسەر لايەنە باشكانى دەولەتى ئەمەوى دا وېلى وابوو ئەو دەولەتە لە سەرتاواه تا كۆتايمىكە، دەولەتىكى باش بودو ھەستاواه بەسەرخىتنى ئىسلام وەم پىناوشدا ولاتانىكى زۆرى فەتح كردەوە... هەرجى گروپى دوودمە بەپىچەوانەوە، ھىچى لەدەولەتى ئەمەوى دا نەددېبىنى جىڭە لەخراپەو لادان لە رېپەدى پىغەمبەر..

واidiarە زۇرىنەي مىزۇ نوسەكانى ئىسلام لەرىزى گروپى دوودمدا بۇون، ھۆكارى ئەمەش دەگەرىتەوە بۇ ئەوهى زانستى مىزۇ ئەدكارەكانى بەناشىكرا دەرنەكەوتىن لەسەرددەمى عەباسىيەكان دا نەبىت، شاراوجىنەكە ئەو سەرددەمەش لەسەر بىناگەي دۈزايەتى كەرنى دەولەتى ئەمەوى دامەزرا بۇو. (۸)

لەپاشاندا ئىبن خەلدون هات وېو پىئىه سەرنجى دەولەتى ئەمەوى دا كەلە دەولەتكانى تر حىياز نىيە... بەو مانايەي كەدەولەتى ئەمەويش لەسەرتاادا بەباشى دەستى پىتكەرددە دواتر ھىدى ھىدى بەرەو خراب بۇون رۇشتىو، لەسەرتاواه لە ڕۆح و كەۋۇكى نايىنەوە نىزىك بۇو، دواتر ئەوه لەدواي ئەوه خەلەيەكانى لەنىو تەرەف و نازو نىعەمت دا نغۇرۇ بۇون... ھەر وەچەيەكىيان دەھاتنى پىشىن لەوەچەي پىش خۇيان پىتەرەف ترو دوور تربىوون لەپىداويسى يەكانى (چاڭە) وە... تاڭو لەكۆتايمى داسەرەنjamىيان بەدارمان گەيىشت... (۹) ھەريەك لەدەولەتكانى عەباسى و فاتىمى و ئەيوبىش ھەر وايان بەسەر هات.

نهمهش نهوده دهگهیه‌نی، نیین خهدون به پیچه‌وانهی زوربهی میزو
نوسه‌کانه‌وه پی وایه هوزی ژومه‌ییه به سروشی خویان خراب و شهرانگیز
نهبوون... به لکو نهوانیش ودک ههموو خلکی دیکه مرؤف بیون ومل که‌چی
بارودخه کۆمەلایه‌تیه‌کان بیون، هیچکامیشیان له خراپه یان چاکه‌ی
کرده‌وه کانیاندا دست و دسته لاتیان نهبووه، چونکه هرچوون بگری نه‌ویش مل
که‌چی سوری کۆمەلایه‌تی بیون.

لهمهوه بومان رون دهبيتهوه که بهراستي ثيبن خهldون هاوار او قايل نيه به ياساي خويه تى، ئهو ياساييه که دهليت: هه رشتئ نهگهر باش بي ياخود خراب بي، بهو حالموه بو ههتا هه تاييه دهميئتيهوه و گوراني به سه ردا ناييه... يانى به پري ثيبن خهldون شتن لهوانه يه لمسه رهتاوه (خاس) بى، به لام دواتر ده گورىت و (خراء) ده بيت، هيج شتىكىش نيه بوماوه يه کى دوورو درېز لمسه حال و دوخى يه كه مجازي به نه گوري بعدين ته وه.

یاسای "ناوهندی" بهرزه وه کراو:

لهوهی راپورد، بینیمان چون تیوره کهی نیبن خمدون یاسای خویه‌تی ویاسای نادژیتی پوچه‌لن کردوه... هنهنگهش گهرگمانه هلهنیستی ئەم تیوره بزانین سهباره‌ت بهسی یه‌مین یاسای فیکر کمبه (یاسای ناوهدنی بهرزه وه کراو) ناوازد کراوه.

لهبهر پوشانیں ئەم یاسایه‌دا، لوزیکیسته دیرینه‌کان، راهاتبون لهسەر ئەودی هەموو شته‌کان بۆ دووبه‌شی پیچه‌وانه و ناکۆك بپولینن کەسی یه‌مینیان نبورو یان نیووندیکیان لهنیواندا نهبووه... لهم لاشه‌وه دیتمان کە نیبن خمدون کۆمه‌لگه‌ی مرۆڤی دابهش کردوه بۆ هەردوو گروپی (دەشتەکیتی وشارستانی)، جانایا ئەمە مانای ئەوه دەگەیه‌نیت کە نیبن خمدونیش لهم پولین کاریه‌ی دا بهگویرەی یاسای ناوهدنی بهرزه وه کراو پی کردوه؟.

بۇئەوهی بتوانین دلامس ئەپرسیاره بدینه‌وه، واياشتە لهیه‌کیک لهو پەخنانه بکولینه‌وه کەزانستی نوی ثاراستەی یاساوی ناوهدنی بهرزه وه کراوی کردوه... ئىستا کەپروون بۇئەوه کەنەو پولاندنه دوجەمسەریه‌ی کە ئەو یاسایه دەیکات هیچ بونیکی راستەقینەی لهەدرەودی هزرەوه نیه، بەلکو دروستکراوی ئەقلی خۆمانه و ئىمە زۆر جار لهپیناوی هەندى مەرامى کردیدا هاناو پەنای بۆ دەبەین.

بۇئونە ئىمە هەموو شته‌کان لهسەر بنەماي (ساردىتى وگەرمىتى) دابهش دەگەين، کەچى لهپاستى دا شته‌کان مل کەچى ئەم پولاندنه جوت جەمسەریه ناين، بەلکو لهپاستى دا جیاوازو دابهش کراون بهسەر چەندىن پله‌ى يەك لهدواي يەكدا، يەر پله‌یەك لهپله‌گەی دواي خۆي كەمترە بهرادىيەكى زۆر لواز، لهم پرووه‌وه ھىللىكى سروشتى نىه كەشتەکان لهیهك جىا بكتەوه... رەنگە هەندى واگومان بەرن كە (پله‌ى سفرى سەدى) سنورى حىاكاردنەوهىه لهنیوان ساردى وگەرمى دا، بهلام لهپاستى دا ئەم پله‌یەش ج نىه جگە لهسنورىكى

نیعتباری که زانگان و هریان گرتوه، چونکه لهو پله‌یهدا ناوی پاکز ده بهستیت
وده بیته سه‌هول... لهوش تی په‌ری ثیدی نه و پله‌یهش هیج نیه جگه
له‌پله‌یهکی ناسایی و جیاوازیهکی له‌تمک پله‌کانی دیکه‌ی گه‌رمی دانیه.

به‌همان ته‌رزیش، نیمه راهاتوین له‌سمر پولاندنی خه‌لگی له‌روی کورتی و
دریزی قهدو بالایانه‌وه، نه‌وتنا به‌هندیکیان ده‌لین به‌زون به‌رزو به‌هندیکی
تریان ده‌لین بالاکورت... به‌لام نیمه‌نه‌گهر کومه‌لی خه‌لک کوبکه‌ینه‌وه‌و
به‌گویره‌ی کورتی و دریزی بالایان له‌سهر راسته هیلیک بیان و هستینین، ده‌بینین
سهریان شیوه‌ی (هیلیکی لار) و درده‌گریت، له‌کاته‌شدا زور ناره‌حته به‌مان
که‌بتوانین سنوری بدؤزینه‌وه بُو جیاکردنه‌وه‌ی بالا‌به‌رزمکان له‌به‌زون کورته‌کان
له‌نیو نه و کومه‌له خه‌لکه‌دا... ته‌نانه‌ت نه‌گهر له‌پیناوی هر مه‌رامیکی کرده‌یدا
ناچارین به‌وهی سنوریکیان له‌نیواندا دیاری بکه‌ین، نه‌وا نه و سنوره
(نیعتباری) ده‌بیت... له‌وحه‌له‌دا نه و که‌سه‌ی که‌له‌ته‌نیشتی سنوره‌که‌وه را وستاوه
رهنگه به‌بالاکورتی له‌قه‌لام بدھین، به‌لام که‌سه‌ییری ده‌کمین جی‌اوایی بالای نه‌م
له‌گهن بالای نه‌وکه‌سه‌ی که‌به‌ته‌نیشتیه‌وه له‌دیوی هیله نیعتباپا که‌وه را وستاوه
جیاوازیه‌کی نه و تُو پربایه‌خ نیه.

له‌بهر نه‌م هوکاره‌یه که‌ده‌بینین بیرکردنه‌وهی نوی پشتی له‌یاسای نیووندی
به‌رزوه‌کراو کردوه و له‌جینگه‌ی داکاربی‌یاسای (پله‌به‌ندی) ده‌کات... نه‌مرپوکه
شته‌کان له‌کاتی پولاندنیان داله‌سمر شیوه‌ی پله‌به‌ند (Continuum) داده‌نرین
و پله‌کان تیای دابه دووی یه‌گدا دین و نه‌مه‌ش به‌و مانایه نایمت که‌پولاندنی
جوت جه‌مسه‌ری به‌ته‌واوی به‌کاره‌ینانی پاگیراوه و پوچه‌ن کراوه‌ته‌وه... له‌راستی
دا نیمه نه و پولاندنیه هر وکار ده‌بین، چونکه که‌لگی کرده‌ی تیدایه...
بُونمونه نیمه قوتاپیان ده‌پولینین بُو (درچووه‌کان) و (که‌وتوه‌کان)، نه‌م حه‌له‌دا
نم‌ردیه‌کی دیاری کراو داده‌نین، بُونمونه (پهنجا)، ثیدی و اداده‌نین هم‌رکم‌س نه و
نم‌ردیه به‌دهست بینیت (درچود) و هرکه‌سیش نه‌توانیت به‌دهستی بینیت
(که‌وتوه).

ئین خه‌لدون وناسای پله‌بندی:

پیم وايه، نیبن خه‌لدون دهرکي بهو ناته‌واويه کردىن که له‌پرووي واقعیه‌وه ده‌که‌وئته نیو نه‌وپولاندنه دوو جه مسلىريه‌وه، نه‌وخه‌لگى پولاندوه بۇ دوو گروب (ده‌شەكى و شارستانى)، بەلام كاتى لەحال و باليان دهدویت ئامازەت داوه بەوهى كەبەپلهى جياواز ده‌که‌ونه نه‌و دوو باردوه، بەگۈيرەت رادەت سەختى ولاوازى ده‌ركەوتنى خەستەتەكانى دەشتەكتى وشارستانىتى تىياياندا.

لەبەشىكى (مقدمة) دا نیبن خه‌لدون دەشتەكىيەكان دابەش دەكات بەسەر سى گروب دا بەگۈيرەت رۆچۈنيان بەزىيانى بىبابان داو ده‌ركەوتتەودىيان لەپىداویستى يەكانى شارستانىتەت. لەپلهى هەرە توندرەتى دەشتەكىيەكان دائىبىن خه‌لدون نه‌و دەشتەكىيانەيدان اوھ كەلەزىيان وگوزەرانيان دا پشت بەخىتو كردنى (وشتر دەبەستن، لەدواي نەمان و لەپلهى دوودمدا نه‌و دەشتەكىانە دىن كە (مەرپۇچىل) بەخىودەكەن. لەپلهى سى يەميشدا نەوانە دىن كەپېشەمى كىشاوارزى وجوتىارييان هەلبىزاردووه... (۱۰)

لەو بەشانەشدا كەراقەتى حال و بالي (شارستانىتەت) دەكات. نیبن خه‌لدون خەلگە شارستانىيەكانيشى بەسەر چەند پله‌يەكى جىاجىادا دابەش كردوه، ودى نەوەندە هەيە كەلەمياندا ژمارەت پله‌كانى دەست نىشان نەكردوه. وەك لەپولاندى دەشتەكىيەكاندا ژمارەت پله‌كانى دەست نىشان كردوه... نەوەتا لەكايىكدا باس لە (پېشەسازىيەكان) دەكات، دەلتىت نه‌و پېشانە له‌پروي جۈزاو جۈزى وباشى و خرابىييانەوه دەگۈزۈن بەگۈيرەت جياوازى (ناوەدانى شارستانى)... لەھەندى لەو شارانەدا كەلەزىيانى دەشتەكتى يەوه نزىك ترن نه‌و پېشەسازىيە سادانە دەبىين كەبەيۇندىيان بەپىداویستى يە پېۋىستىيەكانى ژيانەوه هەيە وەك (دارتاشى و ناسنگەرى و درومان و چىنن و قەسابى)... نىنجا بەگۈيرەت گەشەي ناوەدانى وزۇربۇنى تەرەف، پېشەسازى تروددرەتكەوەت وەك

(پیسته خوش کردن وزرهنگه‌ری و دروست کردن که‌وش)، بهم پیوستانگه‌ش پیشه‌ودره‌کانی ودک: (رُون گه‌ری، مس گه‌ری، گه‌ماوچی، ناشپهز، ناودیر، گوزرانی بینز، تمهل لیندر، ناشهوان، کاغه‌زچی...) ده‌بینرین... هرکات ناوددانی له‌هو سنورهش تی په‌ری، هه‌ندی پیشه‌ی سه‌یر به‌درده‌کهون، که‌نه‌م پیشانه به‌ده‌گمه‌ن له‌شاره گچکه‌کاندا ده‌بینریت، ودک: (رُوشتن به‌سهر گوریس دابه حه‌واوه، راهینان و فیرکردنی په‌له‌وهرو گویندز، فیرکردنی سه‌ما، جادوگه‌ری و فالچیتی) ... (۱۱)

نه‌م جیاوازیه‌ی نیوان شاره‌کان ته‌نانه‌ت له‌ژیان وبارودوخی (سوال که‌ر) دکانیشدا ره‌نگی داوه‌ته‌وه. نیبن خه‌لدون له‌م رُووه‌وه ددلیت: (له‌شاری "فاس" دا سوال که‌رم دیوه له‌بروژه‌کانی قوربانی کردندا داوای نرخی قوربانیه‌کانیان کردوه، یان دیومن سوالی گوشت ورفن وی‌شاک وقاب وهاجاخ یان کردوه... به‌جوری نه‌گهر له‌شاری (تمه‌لسان یان ودهران) سوال که‌ری داوای شتی وابکات، نه‌وا نیگه‌ران ده‌کریت وده‌رده‌کریت... ته‌نانه‌ت هه‌والی ده‌وله‌مه‌ندی وتمره‌فی (قاھیره‌ومیسر) مان پیده‌گات که‌به‌راستی جیگه‌ی سه‌رسور‌مانه، به‌زاده‌یه‌ک زوریک له‌همه‌زارانی "مه‌غريب" دهیانه‌ویت به‌وهویه‌وه بگوازن‌وه بو (میسر)، چونکه بیستویانه خوش گوزرانی له‌میسردا له‌جینگه‌کانی تر زیاتره... نینجا خه‌لگی ره‌شوكیش واده‌زانن که‌نه‌وه به‌هؤی به‌خشنده‌یی خه‌لگی نه‌وه ولاته‌ومان وسامانی خه‌زن کراویانه‌ودیه، یان بروایان وایه خه‌لگی نه‌وه (واته میسر - ودرگیت) له خه‌لگی هه‌موو جیگه‌یه‌کی تر به‌خشنده‌وه دهست گوشاد ترن... دیاره نه‌مه‌ش وانیه، به‌لکو هه‌وهیه که‌ناوددانی قاھیره و میسر زیاتره له‌ناوددانی شاره‌کانی تر، به‌وهویه‌شوه بارو گوزرانیان گه‌وره ترو باشت بوه) (۱۲) که‌واته له‌بهر رُوشنایی تیوره‌که‌ی (نیبن خه‌لدون) داده‌کریت خه‌لگی به‌گوئره‌ی نه‌م پله به‌ندیه‌ی خواره‌وه بپولیتینین:

دشته‌کیتی = ۱) نهانه‌ی وشت به خیوده‌گهنه. ۲) مهرداره‌گان. ۳) کشاورز جو تیاره‌گان.

شاره ستابانیتی = ۱) شاره بچوکه کان. ۲) شاره مام ناووندند کان. ۳) شاره گهوره کان.
بیویسته لیرده دا ناماژه به پراستی یه ک بدھین که (ئىپىن خەلدون) لەم پۇللىن
كارىھى دا بەتھاواي ووردنەبۈوه، وادىارە ھەستە واقع گەرايىھەكەي
پېڭربودله وە بتوانىت ئەو چىنانە بەشىۋەيەكى نەگۆرۇ ورد دىيارى بکات...
ئەوەتا دەبىنин ھەندى جارلەننیوان چىنە سەردىكىھەكاندا ھەندى چىنى لاوهەكى
دادەنیت، وەك لەننیوان حوشتردارەكان و مەردارەكانى دا گروپىكى دەشتەكى
دانراون كەلەگۈزەران و ڙيانىيان دا پشت بە بەخىوکىردىنى ھەم وشتۇ ھەم مەزىش
دەبەستن.

ئیین خه‌لدون و عەرەب:

ەم زناگەم کوتایى بەم بەشە بىتىم، بەرلەودى رېئى ئىین خه‌لدون لەباردى عەرەبەوە نمايش بىكەم... بەراستى لى تىكچۇنىكى گەورە سەبارەت بەوراپىھە شاهۆتە كايەوە، بۇيىھە پىۋىستە لەبەر پۇشنايى ئەو لىكدانەوە لۇزىكەي كەپىشتر بۇ تىورەتكەي (ئىین خه‌لدون)

مان كىرد، نەم مەسىلەيە بىتۈزىنەوە... (ئىین خه‌لدون) لەھەندىك بەشى (مقدمە)دا ئامازىدە بەعەرەب داودو بەشىوھەك ياسى كردون كەسەر زەنلىقىت و بەسوك سەيركەرنى پىۋە دەبىنرىت... لەجىڭەيەكدا سەبارەت بەعەرەب دەلىت: ھەرگا عەرەب زال بون بەسەر ولاٽاندا كاولى و وىرانەيى رو دەكتە ئەو ولاٽانە... لەجىڭەيەكى تردا دەلىت: عەرەب دورترين خەلگىكىن لەسىاست و بەپىوه بىردى "ملك" دوه... لەجىڭەيى سى يەمین دا دەلىت: ئەو كوشك و تەلارانەي كەھى عەرەبى زۇوبەوو ropy لەويزان بىوون دەكەن... لەجىڭەي چوارەمین دا دەلىت: عەرەب دوورترين خەلگىكىن لەپىشەسازىيەوە... لەپىنجەمین جىڭەدا دەلىت: عەرەب ھەميشه (لەبەر لوت بەرزى و خۇبىزلى زانىنيان) خۇبىمدور دەگەرن لەھەندى بەددۇرى زانىيارى بىكەون.... هەندى.

نەم گوتانە، پائى بەھەندى لەتۈزۈدرانەوە ناوە كەبىزىن: ئىین خه‌لدون) پىاپىكى شعوبى و بەربەرى بودو ھەولى داود لەشان وشكۈ عەرەب دابەزىنىت و بەجۈزىكى ناشىرىن و بىرىنداركەر سەر زەنلىقىت بىكەن... تەنانەت يەكىك لەنەتەوە پەرسىتە خوين گەرمەكان بۇنەتەوەي عەرەب، بەھەنەتەوە رقى لە (ئىین خه‌لدون) ھەستاۋ كارگەيىھە ئەوەي و تارى ئەداو داواي سوتاندىنى كىتىبەكانى (ئىین خه‌لدون) و ھەلگىنەوەي گۈرەكەيى دەكەرد بەناوى نەتەوە پەرسىتى يەوە). (۱۲)

مامۇستا (ساتع حەصرى) لەھەمبەر ئەو مەسىلەيەدا ھەلۇيىتىكى دىكەيەھەيە، بەرای وي (ئىین خه‌لدون) مەبەستى لەو پەيقاتەي دەشتەكىيەكان بىووه

نەك عارەبەكان، بۇ پشت گىرى كردى نەم پايەشى كۆمەلى بەلكەى زمانەوانى و مېزۈمى و كۆمەلايەتى دىنىتەوە، تاپادىيەكى گالىتە پى نەكراوىش لەم ropyod و سەركەوتتو بووە... (١٤) بەم دواييانە نەم بىچونەكى (حەصرى) لای توپەرانى عەرب پەسەند كراودو هەندىكىيان نەم بىچونەكى وى بەسەنگى مەھەك دادھەنин لەم مەسىلەيەدا.

من بۇ خۆم پشتگىرى لەبىچونەكى (حەصرى) دەكەم لەزۇر ropyod، چونكە (ئىين خەلدون) لەكاتىكىدا باس لەخراپەكانى عەرب دەكەت مەبىستى پى ي خراپەكاي دەشتەكىيەكانه... بەلام من گەرەكمە لىرەدا كەمىك ھەلگۈرمىم و بېرسىم : نايما واژەي (عەرب) لەبەكارھىناني (ئىين خەلدون) دا يەكسان ھاوتايم لەگەل وشەي (دەشتەكى) دا لەپۇي واتاوه؟ ياخود لەپۇي واتاوه ھەننى لىك جودان!.

نەم پرسىيارە ماوەيەكى دوورودرېز سەراسىمەمى كردى، تاكو بەم دواييانە ھەندى بىرگەم لە (مقدمە) دا دۆزىيەوە كەوايان لىكىرمەن لەوبارەوە پايەكەم لەلا گەلە بىت، نەم پايەش لەھەندى دۆزىيەوە پىچەوانە بىچونەكى (حەصرى) يە. بەھەر حال، نەودى سەرنجى راکىشام نەوەيە كاتى (ئىين خەلدون) باس لەھەردوو خەسلەتە (باش و خراب) دەكتە كەمەتى دەكت، لەگەلى داناوى (دەشتەكى) دەبات، بەلام لەكاتىكىدا كەبەتەنها خەسلەتە خراپەكان باس دەكت، نەوكاتە ناوى (عەرب) لەگەلدا دىنىت.

پەنگە لەكاتى خويىندەنەودى (بەشى دووەم) لە (ددروازى دووەم) يى (مقدمە) دا، پەي بەھۆكاري (نەم ھەلۋىستە بەرين) واتە لەوبەشەدا كەتىاي دا (ئىين خەلدون) دەشتەكىتى دەپەلىتى بۇ سى بەش، بەگۈزەرەي رۇچۇنى بەننۇ ژيانى بىبابان و دوركەوتەنەودى لەخەسلەتە كانى شارستانىيەت... لەم بەشەدا (ئىين خەلدون) ئاماژە دەدات بەنەتەوە دەشتەكىھ جۆراو جۆرەكان، وەك، فارس و تۈركومان و سەقابىھ و كوردو بەرىبەر و عەرب. ھەولن دەدات نەم نەتەوانە دابەش بىكەت بەسەر سى پەلەدا.

لهکوتایی بهشکهش دانامازده کی ناشکرا ددکات بونهودی که عهردب
له هه مهوو نه و نه تهوانی تر زیاتر لژیانی بیاباندا رُوحه و تایبته نندی پهیدا
گردوه له به خیوکردنی و شتردا، هه رجی نه تهود دهشته کیه کانی تره، له وانه یه
سهره رپی و شتر، نائزه لی دیکه و دکو مهرو چیل به خیوکدن، همندی
له ونه تهوانه ش تهنا به جوتیاریه و سه رقالن و دک سه راپای بهر بهرو
عه جمه کان... (۱۵) له مهود بومان پون ده بیته و ده که (ئین خمدون) له کاتیکدا
ثامازده (عهردب) ددکات به شیوه کی گشتی مه بهستی له دهشته کیه کان نه بوده،
به لکو مه بهستی نمونه هه ره توندو تیزی دهشته کیتی بوبه، واته نه و نمونه یه
که له هه مهوو نمونه کانی تر دوورتره له خه سله ته کانی شارستانیه تهوده، و دک
زانیاری و پیشه سازی و ڈاوه دانی.

ردنگه لیره دا که سیک بپرسیت، نایا ج هؤکاریک پالی ناوده (ئین
خمدون) دوه تاکو نه ورایه هی له برانبه ر عهردب دا له لا گه لاله ببیت؟ یاخود نایا
هه رباه راستی عهردب له گه لانی دیکه دهشته کی تربوون؟ که وابیت نه هی چی بلیین
به رانبه ر شارستانیتی دیرینی یه مهن، و شارستانیه تی نه دمورو به ترا، یاخود
به رانبه ر شارستانیه تی گه ورده نیسلامی که عهردب به شداریه کی چالاکانه یان
تییدا هه بوبه؟ وادیاره (ئین خمدون) له زیرکاریگه ری نه وکه ش و ههوا فیکری
و کۆمە لایه تیه دا که نه و ددم له ولاتانی رُوز ناوا (عه ره بی - و هرگیز) دا زال بوبه،
نه مهونه و راستی یانه هی له بیر گردوه.

هه رچون بیت، ئیمه ناتوانین له و وتانه (ئین خمدون) دوه که تیاياندا
سهرزه نشتی عهردب ددکات، نه و به ره نجامه و ددهست بھینین که مه بهستی
سهرزه نشت کردنی عهردب بوده به شیوه کی رهها... نه مه شتیکه له گەن لوزیکی
(ئین خمدون) دا ناگونجیت و ویک نایه تهوده... به لکو نه و له هه مهوو شتیکدا
به لایه نی که مهود دوو رووی دیوه (چاکه و خراپه)... ئینجا له کاتیکدا نه و
خرابانه هی عهردب با سکردوه، ویستویه تی به شیوه کی ناز استه و خو بیلت:
به نه ندازه هی نه و خه سله ته دهشته کی و خراوانه هی له عهردب دان، به دیوه که هی تردا

خەسلەتە باشەكانى دەشتە كىتىشيان تىدا كۆپۈتەوە. واتە لەكتىكىدا لەنەتەوەكانى تر دوورترىن لەزانىيارى وئاودانى وپىشەسازىيەوە، لەھەمان كاتدا لەنەتەوەكانى تر: نازاترو بەھىزۇ دامەزراو ترن ونېزىك تريشىن لەخەسلەتەكانى چاڭەو دىندارىيەوە.

واەدرەدگەۋىت ئەوانەي ھېرىش كردەن سەر عەرەبىان داودتە پان (ئىين خەلدون) لەبەر رۇشنايى لۆزىكى كۈندا (مقدمە) كەى ئەويان خويىندۇتەوە، لەبەر رۇشنايى ئەو لۆزىكەدا كەپتى وايە ھەرگىز ناگونجىت دو خەسلەتى پىچەوانە لەيەك كاتدا ولنەنیو يەك شىتا كۆپۈنەوە... بۇيە گەشتۈنەتە ئەو بىروايە كەمادەم ئىين خەلدون سەرزەنىشى عەرەبى كىدوھ كەواتە ئىتە ماقول نىيە عەرەبى خوش وىستىنى، ياخود ئارەزووى ستابىش كەدىيانى ھەبوپى... دەن ئەوانە ئەگەر لەھەمان روانگەي (ئىين خەلدون) خۆيەوە سەرنجى مەسىلەكانىان بىدایە ھەرگىز نەددەگەوتتە نىۋەتە ھەلەيەوە.

يەك لەو وەسفانەيەك (ئىين خەلدون) بىرىويەتى بەبالى ئەرەبىدا، ئەو دىيەكە عەرەب بە (امە وحشىيە) (۱۶) ناوزىد دەكتا... (ئىين خەلدون) مەبەستى لەم دەربىرىنە جىاوازە لەو مەبەستە ئىيمە لەچەرخى نوى دا ئەو وشەيەي بۇ وەكارەدەبەين... ئىيمە راھاتوين لەسەر ئەودى (توحش) لەنېتى ئەتەوەكاندا بەخەسلەتىكى زۇر دىزىو لەقەلم بەدين، لەبەر ئەو كاتى ئەو دەربىرىنە ئەو دەخويىنەوە وادەزانىن وەسفىتكى زۇر دىزىوی عەرەبى كىدوھ... لەپاستى دا مەبەستى لە (توحش) نىشته جى بونى بىابان ورۇچۇن بۇ بەنېتى بىاباندا دوورلە شارستانىيەت... لەبەكارەتىنان وېڭۈرەتى زاراوەي (ئىين خەلدون) يىش، ئەو دەستەوازەيە سەرزەشت نەبۈوه، بەنكۇ وەسف كەدىنەكى بابەتىانە بۈوه، لەدىدى شارستانىيەت دا سەرزەنىشەو لەدىدى دەشتە كىتىش دا ستايىشە... بەو تەرزىدش، زۇرىنەي ھەرە زۇرى مەسىلەكان لاي (ئىين خەلدون) اپىزىدى بۈون.

پەرأوئىزەگانى يەشى چوارەم

- (١) ساطع الحصري، دراسات عن مقدمة ابن خلدون، قاهره ١٩٥٢، ل ٢٢٢.
- 2) Don Martindale, The nature and types of Sociological Theory, London, 1961, p 132.
- (٢) طه حسين، فلسفة ابن خلدون الاجتماعية، (ترجمة محمد عبدالله عنان)، ل ٥٨ - ٦٥.
- 4) Don Martindale, op. cit, p. 70.
- (٥) مقدمة ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٦٩٢ - ٦٩٣.
- 6) Logic, John Dewey, p 84.
- (٧) مقدمة ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٤١٩.
- (٨) احمد امين، ضحى الاسلام، قاهره ١٩٢٨، ج ٢، ل ٢٧ - ٣١.
- (٩) مقدمة ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٥٤٥ - ٥٤٨.
- (١٠) هـ س، ل ٤١٢.
- (١١) هـ س، ل ٩٢٥ - ٩٢٦.
- (١٢) هـ س، ل ٨٦٢ - ٨٦٣.
- (١٣) ساطع الحصري، دراسات عن مقدمة ابن خلدون، قاهره ١٩٥٢، ل ١٥١.
- (١٤) هـ س، ل ١٥١ - ١٦٨.
- (١٥) مقدمة ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٤١٢ - ٤١٣.
- (١٦) هـ س، ل ٤٥٢.

بەشى پىنجەم

(ئىبىن خەلدون و لۆزیکی شەرعناسەكان)

لەبەشى سى يەمدا بىنيمان چۈن (ئىبىن خەلدون) باڭگەشەي دەكىد بۇ گرنگى دان بەناوەرۇكى (مادى) مەسىھەكان، لەبرىتى گرنگى دان بەوتىنە ھىزىيە نەبىستاكتىكىيەكانيان... ھەنوكەش گەردەكمانە بىزانىن نايى خودى خۇى "درېرىپىنى وەرگىنر" نەو باڭگەشەيەي بەرجەستە گردوھ لەكاتىكىدا سەرنجى ھەندى لەو مەسىھەلو پرسانەي داود كەھزىرى شەرعناسەكانيان سەرقان گردىبوو.. (ئىبىن خەلدون) لەزىنگەيەكى (فېقىھ) داپىتكەيىشت، ئەميش وەك ھەموو ھاودەمەكانى، زانستە ئايىن يەكانى خويىند بولو. بۆيە واچاودروان دەكرا كەنەميش لەميانەي ئەو لۆزىكە فۇرمىيەوە سەرنج لەمەسىھەكان بىدات كەشەرعناسەكانى ئەو سەرددەمە راھاتبۇن لەسەر ئەۋەي لەميانەيەوە سەرنج بىدەن (لەپرسە جۇزاو جۇرەكان - وەرگىنر)، كەچى دەبىنин ئەم لە (مقدەمە) كەي دا پىچەوانەي ئەوان دەبىتەوە... ئەوان راھاتبۇون ھەميشە لەدۋاي ropyot كەردىنەوە دارپىنى مەسىھەكان، ropyot كەردىنەوەيەكى ئەقلى پىتوانەيى، ئەو جا سەرنجيانلى دەدا... وەلى (ئىبىن خەلدون) مەسىھەكان بەتىكەلى لەتك واقى كۆمەلايەتى ياندا تاوتۇئى دەكەت و سەرنجيانلى دەدەت... بەدرېرىپىنىكى تر: ئەم لەميانەي لۆزىكىكى مادىيەوە سەرنج لەپرسەكان دەدەت نەك لەميانەي لۆزىكى فۇرمىيەوە.

لەماوەي دادى ھەول دەدەين ھەندى نۇونە لەم روودوھ بىنېنەوە، نۇونە كانمان لەھەندى بەشى جىاوازى نىو (مقدەمە) ھۆھ كۆكىرىتەوە.

بۇچونى ئىبن خەلدۇن سەبارەت بەپادشاھىتى:

زۇرىك لەشەرعناسەكان راھاتۇن لەسەر جىاوازى كردن لەنىوان خەلافەت وپادشاھىتى دا، خەلاقەتىان بەباش وپادشاھىتىان بەخراپ دايىھ قەلەم، ئەمەش ودك ھەميشە لەئەنجامى راھاتىن خۇوگىرنىيانەو بۇو بە (دارنىيىن ھىزىيەوە)، ئەو دارنىيىن ھىزىيەىكەمەسەلەكان دەبۈلىنى بۇ دووبەش ھاودىز كەسى يەمېتىان نىيە... مىزۇنوسەكان كەوتتە ئىر كارىگەرى ئەم بۇچونەوە، وايان دايىھ قەلەم كەخەلاقەتى راست تەنها لهو چوار جى نىشىنەدا قەتىس ماوه كەلەدواي كۆچى دواين پېتىغەمبەر (د.خ) دەستەلەتىان گرتۇتە دەست... ئەو جى نىشىنەيان ناونا (خەلەيفەكانى راشدىن)، بەلام ئەوانى تر كەلەدواي ئەمانەوە دەستەلەتىان گرتە دەست، لەدىدى مىزۇنوسەكاندا خەلەيفە ئاسايى بۇون ولەپادشاھىتى يەوە نزىك تربۇون، ودك له خەلەيفەتى، ئەم بۇچونەشيان لەسۈنگە ئەو فەرمۇددىيە پېتىغەمبەرەو بۇوكە دەفەرمىت: (خەلاقەت سىيى سالە دەواتر دەگەرېتەوە سەر پادشاھىتى).

ئىبن خەلدۇن رايمەكى ترى ھەيە سەبارەت بەپادشاھىتى، لەدىدى ئەمدا ناڭرىت پادشاھىتى بەذىيەو خراپەيەكى رەدھا لەقەلەم بىرى، بەلگۇ ئەمېش ودك دىاردە كۆمەلەتى يەكانى تر، رەنگە باش بىت ورەنگە خراپىش بىت، بەگۇيرە ئەو دەلاقەيە ئەلمەميانەوە سەرنىج لەمەسەلەي (پادشاھىتى) يەكە دەدەين... ئىبن خەلدۇن لەوباردىيەو دەلىت: (بىزانەكە شەرع نەھاتوھ سەرزەنشى پادشاھىتى بىكەت تەنها لەبەر خودى پادشاھىتىيەكە، بەلگۇ سەرزەنشى ئەو گەندەلى و خراپانەي كردۇدكەلىيەو سەرھەلەندەن ودك سەتم وچەوساندىنەوە چىز نوشىي، دىارە ئەم خراپانەش قەدەغەن ولەھەمان كاتدا بەرەنچامى پادشاھىتىشن... هەروەها شەرع ستايىشى دادگەرى وبەرپاكردى سروت ومهراسىيمە ئايىنى يەكانى كردۇدۇ لەئاقارىشيان دا پاداشتى داناوه، بۇي ھەيە

ھەموو نەمانەش بەرەنjamى جۇرىيىتى تربىن لەپادشاھىتى "دەربېرىنى ودرگىز..."
كەواھە سەرەزەنست كەدنى پادشاھىتى كەوتۇتە سەربارىتە لەبارەكان و شىۋازىك
لەشىۋازەكانى پادشاھىتى، نەك كەوتېتى سەرچەمى ۋوالتەكانى دەركەوتىنى
پادشاھىتى، بەو پى يەشەرع سەرەزەنستى پادشاھىتى نەكىدوھ لەبەر خودى پرسى
پادشاھىتى، داواى دوركەوتتەوھ وازھىتانانىشى لەپادشاھىتى نەكىدوھ) (۱)
تى بىنى دەكەين، نەم پەيقاتنى ئىبىن خەلدون پۇچەن كەدنەوەدىكى
ئاشكرای (ياساى ناھاوا دۈزتى) لەخۇ دەگرن، كەيەكىكە لەبناغەكانى لۆزىكى
فۇرمى. وەك لەبەردا باسمان لىيۇھ كەر... بەگۈرەدە نەو ياسايدەھەرشتى بگرى،
يان باشەياخدە خراپە، تاڭونجىت ھىچ شتى لەھەمان كاتدا باشىش بىت
وخرابىش بىت... وادىيارە ئىبىن خەلدون نەو ياسايدە لەشىۋازى (پوت كەدنەوەدى
فۇرمى) دا دىوھ، نەو شىۋازى كەتىي داچاڭە وخرابە لە (ھزر) دا بەجىاڭراودى
لەيەكدى دادەنرىت، نەمەلەكاتىكىدا لەجىهانى واقع (مادى) دا بۇي ھەيە لەھەمان
كاتدا شتەكان ھەم چاڭ وەم خرابىش بن، بەو واتايىدە كاتى لەپەرويەكەوە
سەرنجى لى دەددەين بە (چاڭ) دەي بىتىن، وەن كەلە پويەكى دىكەوە سەرنجمان
دا به (خراپ) دەي بىتىن.

پەنگە زىادە پەۋى نەكمەن گەربلىم، نەم رايەي ئىبىن خەلدون لەپەرويەك
لەپەنكەنەوە "دەربېرىنى ودرگىز" لەپاپۇچۇنى زانى كۆمەلناسىسى ناسراوى نەم
سەرددەمە (مانھايم) دەچىت... بەپى (مانھايم) پاستى دەرەكى وەك ھەرەم وايەو
چەندىن پوڭارى ھەيە... خەلکىش لەئاقارى داناڭوكى يان تىنەكەۋىت، چونكە
ھەر كۆمەلېكىيان بگىرين لەپەرويەكى دىيارى كراوهە سەرنجى لى دەددەت وپوەكانى تر
فەراموش دەگات، بەو واتايىش ھەرگرۇپىن وينەيەكى دىيارى كراو لە ھەقىقەت
وەرددەگىز كەجىاوازە لەو وينانەي گروپەكانى دىكە وەرى دەگرن، ئىنجا گەربىت
وبەدەورى ھەقىقەت دابخولىيەنەوە ولهەمۇو پوەكانەوە سەرنجى لى بىدەين،
نەوكاتە بۇمان دەرددەكەۋىت ھەمۇو راڭانى خەلگى لەبارەكەھەقىقەتەوە لەوانەيە
لەھەمان كاتدا پاستىش بن وھەلەش بن. (۲)

قورهیش و خەلاقەت:

شەرعناسه کان يەکران (جگەلەکەمەریزبەریکیان) لە سەر ئەودى كەپیویستە خەلاقەت لەنیو قورهیش دابیت و لەنیو قورهیش دەرنە چىت. شەرعناسه کان لەم راپیدیان دا پشتیان بەفەرموددیەكى پېغەمبەر (د.خ) بەستوھە كە دەفەرمىت: (الاتمە من قرىش) (۲)... لىردا (ھەولى دەدات لىكىدانەوەيەكى كۆمەلايەتىانە بۇئەم فەرموددیە بکات و واى لىك بىاتەوە كە فەرمودەكە لەھەمۇ بارو دۆخەكاندا پەيۈدگىر (مولزەم) نىيە. نىبن خەلدون دەلىت: (ھەريەكە لە فەرمانەكانى شەرع، پیویستە مەبىست و ئامانجىنىكى ھەبىت، لەپىناوى ئەم ئامانجەدا دادەنرىت، نىنجا نەگر بىت و بەدوای مەبىست و ئامانجى شەرع دابگەرین لە بەمەرج گرتنى پەتكەزى قورهیشى "بۆخەلاقەت"، ئەوا مەبەستەكە تەنها بىرىتى نىيە لەپىرۇز پاڭتنى و تەبەرۈك كىردىن بەپەيۈدست بۇون بەپېغەمبەرەوە، وەك وابلاوە، ھەرچەندە ئەم تەبەرگەش دەستەبەر دەبىت لەمەرج دانانەدا، وەلۇ وەك من ئاگادارم تەبەرگەش كىردىن بەشىك نىيە لە مەرامەكانى شەرع، كەواتە پیویستە بەررەوندىيەك لە بەمەرج گرتنى پەتكەزى كە لەثارادابىت... بۇيە كاتى لەم مەسىھلەيە سەرئاج دەددەين، تەنها لە بەرچاۋ گرتنى "دەمارگىرى" دەبىنин، بەھۆي ئەم دەمار گىرىيەوە پارىزگارى و داخوازى كىردى دېتە دەست، لەلواشەوە ناكۆكى و دەوبەرگەك ناھىلىت نەگەز دەمارگىرىيەك بۇخاودنى پۇستەكە "خەلەپە - وەرگىز" بىتەدى، نىدى بەھۆيەوە خەلەك يەك دەنگ و بىن جىاوازى دەبن... دەربىرىنى وەرگىز (۴) لەم گوتەيەوە ھۆكاري جىاوازى نىوان (نىبن خەلدون) و شەرعناسه كانى تر لەپۇي لۆزىكەوە چەپىن دەبىتەوە... شەرعناسه كانى تر لەپەر پېرۇزى و تەبەرگەش كە قورهیشى يان داناوه لە مەسىھلەي خەلاقەت دا، بەوبىن يەك كەپېغەمبەرلە ھۆزى قورهیش بۇ... بەلام ئىبن خەلدون پىنى وايە ناكىرىت تەبەرگەش كە يەكىك لە مەرامە

شەرعىيەكان لەقەلەم بىرى، بەلكو پىويستە لەپشتى ھەر بىرىارىتى شەرعىيەوە بەرژەوندىيەكى كۆمەلایەتى ھەبىت كەئەو بىرىارە شەرعىيەلىپەتىدا دراوه... نىين خەلدون بىرواي وايە بويە فەرمانى داوه بەودى خەلاقفت لەقوردىش دەرنەچىت. چونكە لەوسەرددەمەدا قوردىش خاودەنی دەمارگىرى ھەردگەورە بۇوه لەنىيە دورگەى عەرەبدا، بەجۇرى عەرەب دانىان دەنا بەو راستىيەداو بەھۆيەوە ئۆقرەيان دەگرت، ئەگەر بەتاباو پېغەمبەر فەرمانى بىدایە كە خەلاقفت لە (جىڭە قوردىش)دا دابىنى نەوا يەك دەنگى عەرەب تىك دەچوو، نەتهوەي ئىسلامىش پەرتەوازەدەولەتى ئىسلام لاواز دەبۈو. (5)

لەم پۇدوھ ئىين خەلدون دەگانە بەرەنجامىتى واكە ناكۆكە لەگەن ئەوبەرەنجامىدە كە كۆدنىگى شەرعناسەكانى لەسەرە، بەرەنجامەكەى لەمەرنىين خەلدونىش ئەمەيە: دەگۈنچىت خەلاقفت لەنىيۇ قوردىش دەربىچىت ئەگەر ھاتوو قوردىش لاواز بۇو ياخود دەمارگىرىيەكەى كۆنلى نەمايەوە... ئەمەش يانى خەلاقفت لەناو قوردىش دا دەمەننەتەوە تائەوكاتەي ئەو ھۆكارەبەر قەرار بىت كە لەسەر بىنەماي وى خەلاقفت دراودتە قوردىش... ھەركاتىكىش ئەو ھۆكارە (واتە بۇونى دەمارگىرى- وەرگىر) گوازرايەوە بۇ گەلىكى تر ياخود بۇھۆزىكى تر، نەوا خەلاقفتىش لەگەلى دا دەگۈيۈزۈتەوە بۇئەو ھۆزە ياخود بۇئەو نەتهوەيە.

ئىين خەلدون بىرپەقى گشتى خۆى سەبارەت بەخەلاقفت، رادەگەيەنىت وددلىت: (لەپاستى دا كەسى كاروبارى نەتهوەيەك يان نەوهەيەك دەگرىتە دەست كەزان بوبىت بەسەرياندا) (6)ئەم رايەش، بىرپاوادرىتى بويغانەيەو بويەكەمجارىشە لەئىسلامدا رادەگەيەنرىت، ئىدى نازانىن چۈن چۈن شەرعناسەكان لەئاقارىدا بىيەنگ بۇون... نەودتا ئىين خەلدون ئەو بەممەرج دەگرى لەخەلەيەدا كەھىنەدى ھىز ھەبىت بتوانى بەزۇرى شەمشىز زال بىت بەسەر خەلکى دا... لەلای ئىين خەلدون زال دەستى لەگىنگەزىن مەرجەكانى خەلاقفتە، ئەمەش بۇئەوەيە خەلەيە بتوانى بەزۇرى ھىز نەتەوە يەك بخات

وپه رته واژه بیان لی قهدهغه بکات... لهم سونگه یه شهود نیبن خه لدون شتی باس
دهکات که سه رجهم نه و پاو بوجونه ثاید لیستیانه پوچهان دهکاته ووه
که شه رعناسه کان باسی دهکهن سه باره ت به خه سله ته کانی خه لیفه و تو انسن ته
زانستی و په وشتن یه کانی... و دک نه ووهی بلیت: ج سودیکی هه یه گمر خه لیفه
له خودی خوی دا پیاوچاک بیت، نه گمر که سیکی لاواز بیت و ده مارگیری یه کی واي
له دهوردا نه بیت که بتوانی به هو یه ووه به سه ره خه لکی دازال بیت و به زوری هیز
خوی بسه پینخت.

سه بارهت به مهدی :

موسولمانان، به جیاوازی پیرو مذهب کانیانه ود، برایان همیه به ودی که پیوسته (مههدی) له تا خرزه ماندا دهربکه ویت، تاکو زهی پر بکات له دادپه رودری ودک چون پرگراوه له ستم کاری... هه رچه نده پیره ئیسلامیه کان یه کرانین سه بارهت به که سایه تی مهدی و مه رجه کانی به درکه وتنی، تنهها له وددا نه بیت که سه رجه میان یه کران له سمر نه ودی که (عده وی) یه وله و دچهی (فاتیمه کچی محمد) دو خودا به لینی به درکه وتنی داوه تاکو له سه رده است داناینی ئیسلام سه ربکه ویت و دادپه رودری دهربکه ویت و به رقه رار بیت.

فه رموده گهان زور، به موتاهاتری گیر دراونه ته ود له پیغه مبه ردوه سه بارهت به مهدی» سویگی له و بارهیه ود پارچه هه لبه ستیکی داناوه و تیای دا ده بیت:

وماروا عدجم یحب احالة اجتماعهم على الكذب (۷)

واته: هه رچی فه رموده يه که لایه ن ژماره يه کی زوره وه گیر در ابیت ود و پیوایت کرابی، پیوسته نه ود به دور بگیریت که نه و ژماره زوره له سمر درو کو بو بیت نه ود

خه ریکه ثین خمدون تاکه کمس بن له نیو شه رعناسه کان دا، له پوچه ن کردن ودی نه و فه رمودانه و گرنگی پی نه دانیان دا، له (مقدمه) که شی دا به شیکی دریزی ته رخانکرد و بونه م باس و تیای دا هه ولی داوه (سنه د) نه و فه رمودانه لاواز بکات و نه ود دهربخات که مه حاله (مههدی) به پی نه و مه رج و شیوازانه دهربکه ویت که نه و فه رمودانه باسی لیوه ده گهان.

لهم روووهه همندی لهدانه رو نوسهه ران و لامی ثیبن خه لدون یان داوته وه،
 یه کیک لهوانه (ابو الگیب کوری ابی احمدی حوسهه یتی) یه، نوسراویکی نوسیوه
 بهناوی (الاذاعه ملاکان و ما یکون بین یدی الساعه)، لهونوسراوهدادا باسی لهوت و
 بیرو راکانی ثیبن خه لدون کردوه و بهله و ناتهه اوی داونه ته قهله، گوایه نه و
 بیرو رایانه هیچ په یوهندیه کیان به لیکولینه وه و کنه کاری (فهرموده ناسیی -
 و درگیر) یه وه نیه، لهمه شه وه گمشتوه نه و سه ره نجامه که مههدی لهن اخر
 زده مان دا هه ربیه ده رده که ونیت و نکولی کردنیش لهم مه سه لله یه بویریه کی گه وره و
 پن هه لخیسکاندیکی زمه لاحه. (۸) له دیمه شقیش بهم دوایانه کتیبین بلا و
 بویه وه که هی نوسهه ری بوو بهناوی (نه حمهد کوری مجه مهد صدیق)، کتیبه که هی
 ناونابوو (ابراز الوهم المکنون من کلام ابن خلدون) یاخود (الرشد المبدی لفساد
 طعن ابن خلدون فی احادیث المهدی). نوسهه ده لیت: ثیبن خه لدون سه نه دی نه و
 فهرمودانه لواز کردوه کنه باره (مههدی) یه وه کیپرداونه ته وه جکه
 له که میکی نه و فهرمودانه نه بیت، که واته چی بکهین له و فهرموده که مانه تر
 کم سه نه ده کانیانی لواز نه کردوه؟ نایا وا زیان لی بهینین؟ نوسدر بهم پیو دانگه
 ده گاته نه و به ره نجامه که نه و کمه فهرموده یه کیکی ثیبن خه لدون به به هیزی
 داونه ته قهله م پیویسته ده ستیان پیو بگیریت سه ره ربی که م بونیشیان...
 هه رووهها نوسهه ده پرسیت: ثیبن خه لدون چون ریگه به خوی دا له همندی
 بهشی تری (مقدمه) که دا پشت به فهرموده لواز بیهستی، له کاتیکدا
 فهرموده کانی تایبیه ت به باس و خواسی مههدی فهراموش ده کات، و همندی له و
 فهرمودانه به گویره دان پیدانانی خوشی فهرموده بمهیزون؟ (۹).

وادیاره (نه حمهد کوری مجه مهد) لهم رو دوه له دو لیکدایه و ثیبن خه لدونیش
 له دو لیکی تردایه، به ده بینیکی تر: هه ربیه که له دو که سه له سه ره ریچکه و
 ری بازیکی لیک جباواز ری ده کهن... (نه حمهد کوری مجه مهد) له بیر کردنه وه دی
 له سه ره ریبره وی نه و فهرموده تسانه ری ده کات که جگه له (سنه) هیچی دیکه

نیو فرموده یان بهلاوه گرنگ نیه، نه‌گهر گیزده‌وهی فرموده‌کان متمانه‌دارو
پاستگو بن نهوا فرموده‌که (صحیح) او هیچ تم و مژیکی له‌دهورنیه، نیدی
نه‌وهیان بهلاوه گرنگ نیه که‌نایا نهوا فرموده‌یه پیچه‌وانه‌ی سروشته
کۆمه‌لگه‌یه ياخود گونجاوه له‌ته‌کی دا... ودل ثیبن خه‌لدون له‌سهر پیزده‌ویکی
تره، نه‌م نه‌وهندی بایه‌خ به‌گونجانی فرموده‌که دهات له‌گهله پینداویستی
یه‌کانی کۆبونه‌وهی مرؤفایی دا، نیو نه‌وهندی بایه‌خ نادات به (سنه‌ندی)
فرموده‌که، نه‌مه‌ش به‌گویرده نهوا پرەنیسپه‌ی که‌نیبن خه‌لدون با‌نگه‌شه‌ی
بؤددکات، نهوا پرەنیسپه‌ی که‌دلتیت: (کە‌جارد ببىئری مەسەله‌یه‌کی شەرعی
پیچه‌وانه‌بیت له‌گهله پرەسیکی وجودی دا) هەر له‌بەر نه‌وهیه که‌دبه‌بینین ثیبن
خه‌لدون له‌بەر رۇشتاین نەم پرەنیسپه‌دا فرموده‌کان ودردەگری، يانی له‌وانه‌یه
فرموده‌یه‌ک لای فرموده‌ناس و شەرعناسه‌کان لاواز بیت کەچی لای ثیبن
خه‌لدون به‌ھیز تربیت، هەروه‌ها فرموده‌یه‌ک لای نه‌وان به‌ھیز بیت، به‌لام لای
نەم لاواز بیت.

شەرعناسه‌کان بروایان وايه خودا تووانی هەیه مەهدی به‌دهربخات وئەو
تووانو دەسته‌لاتەیشی پى بىه‌خشیت کە‌ئىسلام سەرببخات ودادگەریش بەرپا بکات،
چونکە هیچ شتى نیه له‌بەردەم دەسته‌لاتى خودا نەستەم بیت... ئىنجا مادەم
خودا بەلینى داوه به‌دهرکەوتنى مەهدی له‌ئاخزىزەمان دائەوا هەرجۇن بى
ھەردەبن بەلینەکەی خۆى به‌دى بىنیت.

ثیبن خه‌لدونیش له‌گهله نهوا شەرعناسانه‌دا دان به‌وەدا دەنیت کە‌خودا
تووانی به‌سهر ھەممۇ شتىکدا هەیه، به‌لام له‌وەدا له‌گەلیاندا ناكۆکە، کەنەم پىنى
وايە خودا مەسەله‌کان به‌گویرده نەرىت (عادە) بەرپوھ دەبات... (۱۰) نەمه‌ش
يانى، بەرتى ثیبن خه‌لدون خودا هیچ شتى ناکات به‌گویرده داخوازى سروشته
شته‌کان نەبیت... يەو پى يەش ناگونجىت (مەهدى) له‌ناكاوو به‌وجۇرە له‌ناخافلى
دا دەركەۋىت و (مەھدەويەت) ئى خۆى ئاشكرا بکات و پاشان سەربىكەۋىت به‌سهر

ددوله تانی سه ردمه کهی دا تنهها به هیزی خودا... (۱۱) نه گهر ریگه ش خوش
 بکریت بؤ پیاوی بهو کارانه هستن، نهوا پیویسته نهوا پیاوه خاوه دن
 ده مارگیریه کی به هیز بیت کمته و ده مارگیریه هاوکاری بکات و یارمه تی بادات بؤ
 قه لاجوکردنی دوزمنه کانی و سه رکه وتن به سه ریاندا... نهودتا ده بینین، بؤنمونه
 پیغه مبه ران که خودا هه لیان ده بزیریت و نیگایان بؤ ده بزیریت و رهوانه یان ده کات
 بؤ بلاوکردنه و دی په یامه کهی به نیو خه لکیدا، ده بینین نهوا پیغه مبه رانه ش
 به گویره بریسا کانی نیو نهوا کومه لکدیه به نه رکی سه رشانیان سه بارت به په یام
 و بانگه واژده کهیان هه لدستن که تیای دا ده زین، نهوانیش و دک هرمرو قنیکی تر
 پشت به ده مارگیری و شوین کم وته جیاوازه کان ده بستن... (۱۲) ثیین خه لدون
 ده لیت: (راستی یه ک که پیویسته له کنت سه لیتراو بیت، نهودیه که هیج
 بانگه واژنیکی ناینی یاخود پادشاهیه تی تمواو و توکمه نابیت مه گهر به بونی
 در کیکی ده مارگیری که بتوانی پشتی بانگه واژده بکریت و به رگری ل بکات...
 (۱۲)

گۇيىرايەلىي سولتان :

شەرعناسەكان ئەھلى سوننە لەسەر دەمە پاشىينە كانىياندا، خەرىكە يەكپاپىن لەسەر پىّويسىتى گۇيىرايەلىي كىرىدىنى سولتان وقەددەغە كىرىدىنى دەرچۈن لەفەرمانى سولتان، ھەرچەندە سولتان كەسىكى سىتمە كارو فاسقىش بىت... يەكى لە شەرعناسانە لەھەلبەستىكى فيقەمىي دادلىت:

وطاعة من الية الامر فالزم وان كانوا بغاۃ فاجرينا (١٤)

يائى : (گۇيىرايەلىي كىرىدىنى وەلى ئەمەر "دەستەلات دارو سولتان - وەرگىز" پەيدىگىرە، باشه و دەستەلات دارانە سەركەش و تاوانبارانى ناومانىشىش بن). فەرمودە گەلى زۇرو زۇدوەندىش گېپىدرانەتەوه كە سەرجەميان سەركۈزە و سەرزەنلىقى دەرچۈن لەفەرمانى سولتان دەكەن وبەياخى بون لەفەرمانى خودا و پەرتەوازەكىرىدىنى يەك دەنگى نەتەوەي لەقەلەم دەددەن... (١٥) وادىارە ھەندى لەپىشەوايانى ئىسلام لەجاخى يەكەمیندا پەيگىرى تەواوەتى ئەم فەرمودانە نەبۇون... ھەندى لەپىشەوايانە شۇرۇشكەرنىيان بەسەر دەستەلات دارى سىتمە كاردا بەباشتى دەزانى، بەگۇيىرى ئەم فەرمودىيە پىتىغەمبەر كە دەقەرمىت: (نابىن گۇيىرايەلىي وەدى ھېنزاۋى بىرى لەسەر پىتىچى كىرىدىنى وەدى ھېنەردا "كەخۇدايە - وەرگىز" ھەرودەها پېشىيان بەو پەرنىسيپە ئىسلام دەبەست كەناسراواه بە (فەرمان كىرىن بەچاكە و پىرى گىرتن لەخراپە)

ئەم پەرنىسيپە لەسەرتاي ئىسلام دا كارگەرىيەكى گەوردى ھەبۇو، چونكە موسۇلمان ھەستى بەوە دەكىرد كەپىويسىتە لەسەرى ھەرگا تواناى ھەبۇو خەبات بىكات، دىزبە خراپە و گەندەلىيە كەلەسەر دەستى فەرمان رەوايان دا بەددەركەۋىت... شۇرۇشكەرنان پەرنىسى (فەرمان دان بەچاكە و پىرى گىرتن لەخراپە) يان كەرىبىوه بەلگەو داردەستى خۆيان لەساتەوەختى شۇرۇشيان دا دىزبە سولتان... لەم پەردوھ زۇرىك لەپىشەوايانى شەرعىش پېشتكىرى يان دەكىرن.

زانراوهکه (نهبو حمهنیفه) یه کیک بوه لهوانه که شورشکردنیان له دزی دهسته لاتداری سته کار بین باش بوه، ده گنپنهوه له کات شورشکردنی (زهیدی کوری عمل) به سه رخه لیفه نهمه وی (هشام کوری عبداللک) دا، نهبو حمهنیفه ده باره دی نه و شورشه دهیگوت: (ده رچونی زهید له دزی هشام «وهرگنپ») هاوشانی ده رچونی پیغه مبهره له روزی به دردا " دژبه کافرانی فورهیش «وهرگنپ" (۱۶) هه رله باره دیه ووه (زهمه خشیری) دد گنپنهوه و ده لیت: (نهبو حمهنیفه به نهینی فه توای دهدا به پیویستی پالپشتی کردن و سه رخستی زهیدی کوری عمل و بردنی مال و دارایی بوی و چونه ریزه دکانی نه ووه، دژبه و دزه زال دهسته ناو نرابوو خه لیفه ياخود پیشهوا) (۱۷) جگه له و دش چهندین ریواهه تی ترههن که ته گنپانه و دیه پشت راست ده کنه ووه... شیاوی باسه، شوین که و توانی (نهبو حمهنیفه) بروایان بهم گنپانه ووه نه کرد، به بروای نهوان گوایه (سنه د) دکانیان لاوازه، ته نانهت همندیکیان ده لین: نه و ریواهه تانه در فه و هه لبها سراون و در اونه ته پال نهبو حمهنیفه، به لگه شیان بونه بروایه یان نه و دیه کاشه رعناسه کانی مه زدبی حمهنیفی کوکن له سه ر نادرستی ده رچون له فه رعنانی سولتان... (۱۸) هه رچون بین، ثیمه ده توانین بگهینه نه و به رنjamه که ده رچون له دزی سولتانی سته کار، تاراددیه ک شیاو بوده سه ره دتای نیسلامدا... له بھر نهمه ویه که ده بینین نه و سه ردده سه ره تاییانه لیوان بونه له شورش و بانگه وازی جودا جودا... و دل نه م شورشانه پهیتا پهیتا و به تی په رینی روزگار که م بونه ووه، تاکار گه شته نه و دی شه رعناسه کان کو دنگ بین له سه ر پیویستی گوئ رایه لی کردنی دهسته لات دار، هه رچه نده سته کار ياخود فاسقیش بینت.

لیره دا ثیبن خه لدون دیت و رایه ک پیشکه ش ده کات که پیچه وانه هه مو وانه... نه م پیی وايه مه سه لکه به ته نهame سه لهی حه رامی و حه لاتیتی نیه... به لگو پرسیکی واقعی کو مه لایه تی یه و ها په یوه نده به مه سه لهی ده مارگیریه وه... و اته هه رکم س خاوه نی ده مارگیری و توانایه کی ته واو بیو

که بتوانی شووش بکات وزال بیت به سه رسالتان دا نهوا دروسته لمدزی سولتان
در جی... دهنا هر که س له رووی کومه لایه تیوه لواز بیت و ده مارگیری
وتوانایه کی ته واوی نه بیت که له کاتی در چون و شووش کردنه که دا پالپشتی
بیت، نهود باشته له مالی خوی دا کربیت دور که ویته و له ناز او و نانه و ده دروست
کردنی ناشوبه و خوین پشن.

نیین خه لدون لهم رو دوه ده لیت: (زوریک لهوانه کالای په رستش و گرتني
ریگه دینداری يان به بالادا براوه، رو ده کنه ههستان و پاپه رین له مدزی میر و
دهسته لات داره به در هفتاره کان و بانگه شهی گورینی و به رگرن له خراپه و
فهرمان گردن به چاکه ده کهن... بهو هیوایه هسهر نه و کارهیان له لایه ن خواوه
پاداشت بدرينه و، نیدی شوینکه و توانیان زور ده بن له چینی ناز او و چه لکه
غه و غاییه کان، به هؤیه شه و خویان دوچاری له ناو چون ده کهن، زوربه یان
به سزا باری له ریگه يهدا له نیو ده چن نه ک به پاداشت داری !! چونکه خوای
کهوره نهودی له سهر نه مان نه نوسيوه، به لکو له کاتیکدا فهرمانی پیدا و ده
توانی هه بیت، پیغه مبهر (د.خ) ده فرمیت: (هر که س له نیو خراپه کی بین
با به دهستی بیگوریت، نه گهر نه یتوانی با به زمانی بیگوریت، نه گهر نه یتوانی
با به دلی بیگوریت).

نینجا حال وبائی پادشاو دهله ته کانیش به هیزو بنج دا کوتاوه و، هیج شتی
نه حال و باله ناله رزینیت، دواکاری و پیداگریه کی به هیزنه بیت، که ده مارگیری
وهوزو تیره کانی له پشته وه بن، و دهک له پیشه وه باسمان گرد.

ئىبن خەلدون و دەمارگىرى:

لەماوهى راپردودا بايەخى دەمارگىرىمان لاي ئىبن خەلدون زانى... دەمارگىرى لاي وىمەرجىتكى بىنەرەتىيە بۇ دامەززاندى دەولەت و دروست كىرىنى خەلافەت و سەرەھەلدانى مەھدى بەگىريمانى راستى و دروستى ئەم و قەرمودانەى كەلەبارە سەرەھەلدانىيە وە باسکراون.

ئىبن خەلدون پىتى وايە دەمارگىرى لەگىرنگتىرين ئەم و رىنسا كۆمەلايەتىانە يە كەپىويستە شەرخاودن شەريعەت ياخود هەربانگەوازكارىتكى ئايىنى پەيرەوىلى بىكات، هەركاتىن دەمارگىرى پوچەل بىتەوە، شەريعەتەكانىش (ياساكانىش) پوچەل دەبىنەوە. (٢٠) لەم پودووه گرفتىكى مەزن روپەرپى ئىبن خەلدون دەبىتەوە، گرفتەكەش ئەوهەكە شەرعى نىسلامى سەرزەنلىقى دەمارگىرى كەرددو و نەھى لېكىرددو و بەيەكىك لەخەسلەتەكانى نەقامى داودتە قەلەم (٢١)... كەواڭە ئىتەر چۈن پەوايە بۇ ئىبن خەلدون كەدەمارگىرى بىكاتە بىناغەي شەريعەتەكان، لەكاتىكىدا دەمارگىرى لەشەريعەتى نىسلامدا سەرزەنلىقى دەبىتە دەنەھى لېكراوە؟.

بۇچارە سەرگەردنى ئەم گرفتەئىبن خەلدون پەنا دەباتە بەرلۆزىكە (مادى) يەكەمى، ئەم و لۆزىكە كەگىرنگى دەدات بەنىودەرۈكى مەسىھەكان و وينە هەزىيە ئەبىستاكتىكىيەكانيان فەراموش دەكەت... بەرىنى ئىبن خەلدون، دەمارگىريش وەممۇو بارودۇخەكانى دونياش ناكىرى بىريارى گىشتى وئەبىستاكتىكى يان بەسىردا بىدەين و ناواھەرۈكە واقعى يەكانيان فەراموش بىكەين... ئىبن خەلدون لەم پودووه دەمارگىرى بەپادشاھىتى و ئازەزو و تورەدىي دەرچۈينى... ئەودتا هەرييەك لەم مەسىھەلانە بىگرى شەرع نەھى لېكىردون و سەرزەنلىقى كەردن، كەچى هەرييەك لەم مەسىھەلانە بىگرى پىداویستى ژيانى مەرۇف... مەرۇف بەبىن هەودس (ئازەزو) بون و مانەودى مسۇگەر نابىن... ئىنجا شەرع بۇيە نەھى لە (ھەودس) كەرددو تاكو بەرگىرى لەوەي خەلگى ئەم و هەودسە

بهنافاری نادرست دا بهکار بینن... بهلام بهکار هینانی بهشیوه‌یه کی دروست،
نهمه‌یان چاکه و شمرع هاندھری زور بهکار هینانیه‌تی... دهکری هه‌مان فسەش
سەباردت بهدهمارگیری بگوتری... چونکه زورجار دهمارگیری دھیتھ هؤکاری
بۈسەرخستنی ئاین و بەرقەرار كردنی هدق، پىيغەمبەرىش يشتى بهدهمار گیرى
بەستوھ لەپاراستن و سەرخستنی نىسلام دا. بۇيە ناكرئ دهمارگیرى بە نايەسەندو
سەرزىدەشت كراو بزانى لەحالىكدا نەبىت كەلە خرابەو پەرت كردنى
كۈدەنگىنەتەوددا بهکار بېئىرىت. (۲۲)

کۆچ و دەشته‌گى بۇون:

کۆچ و دەشته‌گى بۇون، دوزاراوهى هاودۇن و لەسەرداتاي ئىسلامدا كارىگەرى گەورەيان ھەبۈو... كۆچ يانى ئەوهى ھۆزۈ كەس و كاس و كارىخۇي بە جى بەھىلىت و پەيدىنى بکات بەبانگەوازى ئىسلامىيەوە و شان بەشانى تىكۈشەر (مجاھد)ە كان لەپىتاۋى داخەبات بکات... ھەرچى دەشته‌گى بونىشە بەمانى ئەوه دېت كەسىك ھەربە (ئەعرابى) ياخود دەشته‌گى بونى خۆيەوە بىمېنیتەوە، لەگەن ھۆزەكەىدا لەبىابان نىشەجى بىت و ھەرلەگەن ھۆزە كەپىشى دا بەدووى لەورگادا بچىت و لەھەمان پېتتاۋىش دا بجهنگىن.

كۆى شەرعناسەكان لەسەر ئەم بىرايەن كەكۆچ كىردىن بەرلەر زگار كردىنى مەككە لەسەر ھەموو موسولمانىك (واحجب) بۇوه... چونكە ئەوكاتە بىپۇست بۇو ھەموو موسولمانىك پەيدىنى بەپىغەمبەر و ھاواھلانتىيەو بکات لە (مەدينە)داو، شان بەشانى ئەوان لەدزى كافران (جىھاد) بکات... ھەرلەبەر ئەم ھۆكارەش مەدينە تاونرا (دار الھجرە- خانە كۆچ)... كاتىكىش (مەككە) رزگار كراو خەلگى پۇل پۇل ھاتنە نىتو ئايىنى خواوه، كۆچكىردىن ھەمان گرنگى جارانى نەما" دەربىرىنى ودرگىتىر " به گوپەرى ئەم فەرمودەيە پىغەمبەر كەدەفەرمىت (لاھجرە بعد الفتاح لەدواي فەتح "رزگارىدىنى مەككە" كۆچ كىردى نىيە).

شىاوي ياسە، تەمەويەكان لەسەر دەھىدى دەولەتكەى خۆياندا بەچاوى پىزو (برىايى) يەوه سەيرى كۆچيان دەكىرد، دەشته‌گى بونيان بەناتەواوى دەبىنى لەئاين و بىراوى ھەربىاۋىك دا... بەلام "خانە كۆچ" لە (مەدينە) وە گوازرايەوە بۇ (شام) يان بۇھەرجىگەيەكى ترکەمۇلگەلەشكرو سوباكانى خۆيانى لى بۇو... ئەمەويەكان لەسەر دەھىدىدا خەلگىيان پۇلاندبۇو بۇ دوو گروب: (كۆچبەر) و (دەشته‌گى)... دەلتىن گوايە جارىكىيان (حەججاج) ستايىشى خۆي لەدېرە ھەلبەستىكدا كردووه تىاي دا گوتويەتى : كەئەو (كۆچ بەر دەشته‌گى نىيە)!.

وادىارە (وەھابى) يەكانىش لەم رۆزگاردى ئىمەدا، لەم ڕودووه شوين پىنى ئەمەويەكانيان ھەنگرتوه، ئەوهەتا لەسالى (1911) دوھ دەستىيان كردوته واژهيان

له‌نیشته جن بونی نیو (چادر-دهوار) و رویان کردوته نیشته جن بون له‌شوینی سه‌قامگیردا کله (قوپ) دروست کراون وبه (هجر) ناوزد د کراون... نینجا هوزه‌کانی (نه‌جد) يش يهك چاوي له‌وي ديكه‌کرد له‌وازه‌هينان له‌زيانی دهشته‌کيتي و، نه‌و زيانه‌يان به (نه‌فام) (دایه‌قهله) م، دانيشتواني (هجر) يش به (اخوان) (ناوابانگي) دهرکرد.

هه‌رجون بیت، فه‌رموده‌يک له (صحیح) ای بوخاری داهاتوه، کله‌م رپوهه بايه‌خینکی گه‌وردي هه‌ييه... پوخته‌ی فه‌رموده‌که‌ش نه‌وه‌يیه که‌هاوده‌لیکی پیغه‌مبهر (د.خ) که‌ناوی (سلمه‌کوری نه‌وكه‌ع) دهی له‌سرده‌می (حه‌ججاج) دا نه‌ييه‌ویت بگه‌ریته‌وه بوق زيانی دهشته‌کيتي... (حه‌ججاج) بیتی ده‌لیت: (هه‌لگه‌راویته‌وه) بویته‌وه به‌دهشته‌کی؟) سلمه‌له و‌لامیدا ده‌لیت: (نه‌خیر، به‌لام پیغه‌مبهر (د.خ) پیگه‌ی پیتاوم زيانی دهشته‌کيتي هه‌لبزيرم). شهرعناسه‌کان نه‌م فه‌رموده‌يیان کردوته به‌لگه‌له‌سهر نه‌وه‌ي گه‌رانه‌وه موسولمان بوزيانی نیو بیابان ودک هه‌لگه‌رانه‌وه (نه‌ناین - ودرگین) وايه... ودک باسمان کرد شهرعناسه‌کان یه‌کدندگن له‌سهر نه‌وه‌ي له‌دواي پزگارکردنی مه‌ککده‌وه گرنگی خوی له‌ددست داوهو کوتایي هاتوه، که‌چی له‌گمن نه‌وه‌شدا به‌باشی نازانن موسولمان له‌دواي کوچ کردنی دووباره بگه‌ریته‌وه بوزيانی بیابان... یانی گه‌رانه‌وه بوزيانی نیو بیابان له‌دیدی نه‌وان دا ودک گه‌رانه‌وه وايه بونه‌فامي ونه‌و خه‌سله‌ته ناپه‌سنه‌ندانه‌ی دیکه‌ی ودک ده‌مارگیری که‌نیسلام قه‌ده‌غه‌ی کردون وبه‌رگیری لیکردون.

لیره‌دا نین خه‌لدون دیت و چاره‌سه‌ری باهه‌تی (کوچ) و (دهشته‌کی بون) دهکات به‌جوری که پیچه‌وانه‌یه به‌چاره‌سه‌ری کوئی شهرعناسه‌کان... نه‌م ودکو شهرعناسه‌کان پیتی وانه‌یه دهشته‌کيتي و خه‌سله‌ته‌کانی ناپه‌سنه‌ندن، به‌لکو به‌پیچه‌وانه‌وه، پیتی وايه دهشته‌کيتي نزیک ترده خه‌سله‌ته‌کانی (ناین) وچاکه‌وه، ودک له‌شارستانیه‌ت... چونکه شارستانیه‌کان به‌هوي سه‌رقان بونیانه‌وه به‌هوكاره‌نه چیزودرگرتن و نه‌ريته‌کانی ته‌رده و دنیا خوری وه‌وه‌وس

بازیه وە ناخ وە درونیان بەزۆریک لەئاكارە ناپەسەندو سەرزەنست کراودکان پلۇخ دەبىت ورىگەكانى چاكەيانلى دۈور دەكەويتەوە، تەنانەت لەئاكارو گوفتاريان دا شەرم و ئابرويانلى بىز دەبىت "دەربىنى ودرگىر". ھەرجى دەشته كىيەكانىشە، ھەرچەندە ھەندى خەسلەتى سەرزەنست کراوو ناپەسەندىيان تىدا يە به لام ھېشتر ناگەنە ئەو پلەو رادەيەى كەشارسانىيەت پىئى گەشتۈون... بەو پىيەش ئەمان لەسرۇشتى زگماكىيەوە نىزىك ترن ولەو خارپىانەش دوورتەن كە بەدەرونەوە دەلگىن، ھەرودەها بۆچاردىسىر كەردىنىش ئاسان ترن. (٢٤)

ئىين خەلدون واي دەبىن كە (كۆچ) لەخودى خۆيدا شتىكى ستايىش كراو وچاك نىيە، ئەمە كەرچاو بېۋىشىت لەۋئامانجە كە لەپېتىناوى دا كۆچە كە دەكىرى... بەلكو كاتى كۆچ چاك وستايىش كراوه كە لەپېتىناوى سەرخستن وباراستنى (دين) دابىت، وەن گەرلەپېتىناوى ئامانجىتى تىدا بىت ئەوا رەنگە خراب و سەرزەنست كراوبىن بەگۇيرە خارپى ئەو ئامانجە كە لەپېتىناوى دا كۆچە كە بەرپاكاراوه "دەربىنى ودرگىر". (٢٥) جەلدە دوش "كۆچ" لە كاتىكىدا كەئىسلام لاواز بۇو تەنها لەپېتىناوى پاشتىگىرى كەردىنى پىغەمبەر (د.خ) و سەرخستى دا لەشەرع دا واجب كرا.

لەسەرتاشەوە تەنها لەسەر خەلگى (مەككە) واجب بۇو "ئەمەش چونكە خەلگى مەككە بەرپادىيەك پېشىيان لەددەمارگىرى پىغەمبەردا بەدەردەكەوى، كەھىچكام لەددەشە كىيەكانى ترى دانىشتوى بىبابان بەرپادىيە پېشىيان لەو دەمارگىرييە بەرناكەوى) (٢٦) ئىين خەلدون بەم قىسىم دەپەويت بلىت، شەرع نەھاتوھ بەشىۋەيەكى گشتى ورەھاوا تەواودتى نەي لە (دەشەكى بۇون) بىكەت، ھىچ شتىكىشى تىدا نىيە كەسەرزەنستى دەشەكىتى بىكەت... بەلكو تەنها ئەوەندەھەيە كە لە كاتىك لە كاتەكاندا ولەبەر چەند ھۆيەك سەرزەنستى دەشەكىتى كردو، ئىنجا ناگونجىت ئەم نەھى كەردىنە ھەرودەكە خۆي بىمەنەوە لە كاتىكىدا ھۆكارەكانى نەي كەردىنەكە لەئارادا نەمەنن.

رېي ئىبن خەلدون سەبارەت بەكشت وکال :

كشت وکال لەئىسلام دا ستايىش كراودو بەشتىكى باش وبەكەل لەقەلەم
دراود. پىغەمبەر (د.خ) لەچەند فەرمودىيەكدا ستايىش گردوودو ھانى خەلگى داوه
بۇ كشت وکال كردن، لەيەكىن لەوفەرمودانە دا، پىغەمبەر (د.خ) كشت وکالى
بەباشتىرىن كەسابەت داناوا، ئەوەتا دەفەرمىت: (باشتىرىن كەسب كشت وکال،
چۈنكە پىشەئى ئادەمى باوكتانە) (۲۷). شىاوى ئامازە پىدىانىشە كەزۆرىك
لەھاودلان، نەخاسىمە پاشتىوانەكانى خەلگى مەدىنە، ئەھلى كشت وکال و بىستان
كردن بۇون... پىغەمبەر خەلپە راشىدەكانى، ھەندى جار زۇي ھەندى
لەمۇسۇلمانىيان بىرداودو تەرخانىيان گردوود بۇ بەكارھىنانى لەكشت وکال دا...
عەلى كورى ئەبى تالب بەرلەوهى بېبىتە خەلپە وەك كريكار لە بىستان دا كارى
دەگردو، دواتر وەك خاودن بىستان كارى دەگرد.

ھەنگامىن دىيىنەسەر ئىبن خەلدون، دەبىننەن سەبارەت بەكشت وکال رايەكى
ھەيەكەلە ئى كەم كرنەدە سەرزەنلىكى كردن خالى نىيە، ئەو پىسى وايە كشت وکان
پىشەئى كەسانى لاوازو ئەوانەيەكە ھەمېشەداواي بىن وەيى دەكمەن و دەبىتە ھۆى
ئەوهى خاودنانى پىشەكە بەرەو سەرسۋۇرى وئەو نەزەرت خوانە بىچن كەدەبىتە
پاشگىرى سەرسۋۇرى (دەبىتىنەن وەگىنر) (۲۸) بۇ پشت گىرى كردىنى ئەورايەشى
فەرمودىيەك دېننەتەوە كەلە (صەھىھ بۇخارى) داھاتوو دەلتىت: (پىغەمبەر
چۈديەكىن لەمالەكانى پاشتىوانەكان لەمەدىنەداو (شەفرەي گاسن) يېكى تىدا بىنى.
فەرمۇوى: ئەوه "واتە نەو شەفرەي گاسنە" نەھاتۇتە نىيۇ خانەي ھۆزىكىمۇ، ئىلا
سەرسۋۇرى لەگەلەدا چۈدەن نىيۇ نەو ھۆزەدە) (۲۹).

سەيرلەوەدایە ئىبن خەلدون ھەموو ئەو فەرمودانە لەياد دەكەت كەلەبارەي
ستايىش كردىنى كشت وکالەوە ھاتوون، كەچى دېت ئەم تاكە فەرمودىيە ئامازە پىن
دەدات كەۋادەر دەكەوى سەرزەنلىكى كشت وکالى تىدا بىت... وادىارە ئەم

فەرموددیه، يەگیکە لەوفەرمودانەی کەواتاکانیان لەلای شەرعناس و فەرموددناسەكان تىکەن بودو پۇن نىيە، تەنانەت ھەندى لەو فەرموددناس و شەرعناسانە سەبارەت بەوفەرموددیه رايان وايە كەلەھەلە بەددرنىيە. (٢٠) رەنگە ھۆکارى سەرلىتىكچۈنيان سەبارەت بەم فەرموددیه ئەۋەبىت كەناتوانىن تى بگەن لەودى چۈن چۈنى پېغەمبەر لەم فەرموددیهدا سەرزەنشتى كشت وکالى كردوه، لەكاتىكدا لەھەندى فەرموددەي تردا ستايىشى كردوه، ئىنجا ناتوانى لەوە تى بگەن كەچۈن دووشتى ھاودۇز لەنىيۇ بونىيادى يەك شت داڭۇدەبىنەوە؟.

وەكىو پېشترىش ئامازەمان پېيدا، ئىبىن خەلدون گۈئى نادات بەوە زۆرىك لەفەرمودەكان فەراموش بىكەت، ئەگەر ھەستى كرد ئەو فەرمودانە لەگەن لۆزىكى تىورە كۆمەلايەتىكەي دا وىك نايەنەوە. لەولاترىش يەك فەرمودە دىئنیت و سەرنجى بەسەردا چىزەكتەوە ئەگەر ئەوتافە فەرموددیه لەگەن تىورەكەي خۆى دا بگونجىت.

ئىبىن خەلدوندان بەوەدا دەنیت كە كشت وکال خۇراكى پېيوىست بۇ مەرۆڤ بەرھەم دىئنیت، و ھەرگىزاو ھەرگىز مەرۆڤ ناتوانى دەست بەردارى كشت وکان بىت، جىڭلەوە دېرىن ترىن بېشەو بەكەلەك ترىينىشيانە بۇمەرۆڤ. (٢١) بەلام سەربارى ئەۋەش پىئى وايە ئەو بېشەيە دەبىتە ھۆى مل كەچ پېكىردىنى خاودەنەكانى بۇسەر شۇپى و خۇگىتن بەقۇرغۇلۇمە... ئەو پىئى وايە مادەم كشاورز وجوتىاردەكان دەكەونە ئىزىز سەھى دەولەتەوە، باجى پى دەددەن ومل كەچى سەھى باجىرىدەكانى دەولەت دەبىنەوە، كەواتە ھەر دەبىن خەسلەتە دىزىوهەكان تىباياندا گەشەبىكەت... رەنگە لىرەدا كەسىك بېرسىت: ئەي ئىبىن خەلدون سەبارەت بەزۆرىك لەو ھاودالانە چى دەلىت كەسەبارى ئەۋەي جوتىيار بۇون كەچى لەھەمۇوان زىاتىر سەربەرزو شەقەنەن بۇون؟.

گومانم وايە ئىبىن خەلدون ھەولى داوه بەشىۋەيەكى نازاستە و خۆ لەيەكىكە لەبەشەكانى (مقدەمە) داودلەمى ئەو پېرسىارە بىاتەوە... لەو بەشمەدا ئامازەي بەوە

داودگه مه رج نیه سهرشوپر ببیته کالای بالای نهوانهی جوتیارون وکشت وکان ددگهن پیشه، مه گهر له کاتیکدا که پادشاپه کی ستم کاری سمرسه خت به سه رخه لکیدا زال ده بیت. (۲۲) نهم قسه یه ش نهود ده گه یه نیت که منه بونی پادشاپه کی ستم کاری به وشیوه هیه واده کات کشت وکالیش نه بیته ما یه سهرشوپری، و دک له سه رده می پیغه مبهرو خه لیفه کانی راشیدین دا ده رده گه وی... نهودی له م به رنجام گیریه نیمه دا پشتگیریمان لی ده کات، نهودیه که نیبن خه لدون نه و باجهی جوتیاره کان دهیدنه دولت به (زه کات) ا لیکچو اندوه... موسولمانه کان له سه ره تادا به ویست وثاره زوی خویان زه کاتیان ده به خش و به واجبیان داده ا، به لام له دوای ده رکه وتنی پادشا ستم کاره کان، به زوره ملن وله ژیرگوشاردا زه کاتیان ددها... له فه رموده یه کیش دا که نیبن خه لدون بومانی ده گوازیت هه تو و ده فرموبیت: (قیامه ته لناسی هه تاکو زه کات ده بیته توبزی) (۲۲)

پوختهی قسانیش نهودیه، نیبن خه لدون و دک هه موو مه سه له کانی ترسه رنجی کشت وکالیش ده دات، یانی و دک هه رشتیکی ترکشت وکان له خودی خویدا خراب یان چاک نیه، به لکو چاک و خرابی کشت وکالیش به گویره دی نهوبارو دو خه واقعیه ده رده که ویت که دهوری کشت وکان ده دهن و به رنجامی کومه لایه تیان لی ده که ویته وه.

لیره دا نهودی سه رنج را ده کیشیت نهودیه که نیبن خه لدون کشت وکالیش له پیشه ده شته کیه کاندا پؤلاندو، نه مه ش بؤچونیکه زانستی کومه لناسی نوئ له گه لی دا کؤک نیه، چونکه کشت وکان له سروشی شارستانیه و سه قامگیری یه وه نزیکتره، و دک له سروشی کوچه زی بون و ده شته کیتی یه وه... و دل ره نگه هوکاری که پالی به نیبن خه لدونه وه ناوه تاناوارا پایهی لا گه لانه بیت. نهودیه له و کاته دا کشت وکان له (مه غریب) دا باریکی ناهه موارو ناسه قامگیری هه بیو، به هوی هیرش و داگیر کاریه کانی (بنی هیلال) و (بنی سلیم) دوه که هه لیان

.....لوزیکی نیبن خمدوون.....

کوتابویه سهر و لاتانیمه غریب "ی عهربی و درگیر" و دک له به شیکی داهاتو تردا
ده بینین.

ده گونجیت بگو تریت نیبن خمدون کشت و کالی به باریکی مام ناوهندی
داناهه له نیوان ده شته کیتی و شارستانیتی دا، نه و دتا له پرووی نه و دوه که مرؤف
پیشه و سه رقال ده بیت له شارستانیه ده چیت، له لایه کی تره و تنهها نه و لاوازه
ده شته کیانه کشت و کالکردن و دک پیشه یه ک قبول ده کهن که هه میشه به دوای بن
ودی دا ده گه رین "دمرپینی و درگیر" (۲۴) هه رچی که سانی به هیزو تواناو
خاوهن ده مارگیریه کانی نیو ده شته کیه کانن، نه و پیشه یه و درناگرن چونکه
پیشه که واده خوازی مرؤف باج و سه رانه بادات و سه رشوبیت، شارستانیه
مو تریفه کانیش نه و پیشه یه قبول ناکهن چونکه به شایسته خویانی نازانن...
به و جو رهش کشاورزی که کوئنترین پیشه یه و سودبه خش ترین پیشه یشه بومرؤف
بوته پیشه ه مرؤفه لاواز و بن توانا کان.

درگاندىك :

ئىمەلمىمايش كردىنى بۇچونەكانى ئىبىن خەلدوندا، ج لەم بەشەدا ياخود لەبەشەكانى دىكەدا، مەبەستمان نەوەنئى كەپشتىگىرى بکەين ياخود بىرامان بەراستى و دروستى نەو بۇچونانە ھەبىت... چونكە ناگۈنچىت بەرادىدەك زىادەپەوي بکەين لەبەرز راڭرتى ئىبىن خەلدوندا كەھەمۇو بۇچونەكانى بەراستى و دروست و بىنكمەم و كۈورى بىزانىن.

لەپەاستى دائىبن خەلدۇنىش، وەك ھەمۇو بىلىمەت و بىرمەندەمەززەكانى دىكە، ھەندى جار پەستى دەپېتىت و ھەندى جارى دىكەش ھەلە دەكتات... تاھەنۈكەش لەجىهاندا بىرمەندى و دەدرەنەكەوتوھ بىتاۋانى تىئورىك بىتىتە كايەوە كەپەستى يەكى پەھاھى ھەبى! .

بەلكۇ ئىمەلمىمايش كردىنى بۇچونەكانى ئىبىن خەلدوندا، مەبەستمانە نەو جىاوازىيە ئاشكراپكەين كەلەپۇي لۆزىك يەوه لەنیوان نەو و ھەريەك لەشەرعناس و فەيەسۇفەكانى تردا ھەيە... ئىدى بەلامانەوە گىرنگ نىيە پايدە لەپاكانى ئىبىن خەلدون پاستە ياخود ھەلەيە... تەنها نەودمان بەلاوه گىرنگە پەوتە لۆزىكى يەكەى بىدۇزىنەوە، لەوەتى بگەين ئايائىبىن خەلدون لەراكانىدا لەسەر بىنەماي يەكىھۇرمى بەپىۋەد پۇشتۇھ ياخود لەسەر بىناغەيەكى مادى.

پەزاویزە گانى بەشى يېنجهم

- (١) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٥٢٠ - ٥٢١.
- 2) Karl. Mannhem, Ideology & Utopia, London, L.H., p237 - 280.
- (٣) على بن محمد الماوردى، الأحكام السلطانية، قاهره ١٩٦٠، ل ٦.
- (٤) مقدمه ابن خلدون (تحقيق وافي)، ل ٥٢٤ - ٥٢٥.
- (٥) ٥ س، ل ٥٢٥.
- (٦) ٥ س، ل ٥٢٧.
- (٧) احمد امين مهدى والمهدويه، قاهره ١٩٥١، ١٠٨.
- (٨) ٥ س، ل ١٠٩ - ١١٠.
- (٩) احمد بن محمد بن الصديق، ابراز الوهم المكتون، دمشق ١٣٤٧ ك.
- (١٠) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٤٦٩.
- (١١) ٥ س، ل ٧٥٥.
- (١٢) ٥ س، ل ٤٦٩.
- (١٣) ٥ س، ل ٧٥٥.
- (١٤) عبد القادر المغربي، الأخلاق و الواجبات، قاهره ١٣٤٧ ك، ل ١٦٩. ز
- (١٥) ابو يوسف يعقوب بن ابراهيم، كتاب الخراج، قاهره ١٣٤٦ ك، ل ١٠ - ١١.
- (١٦) محمد ابو زهرة، ابو حنيفة، قاهره (١٩٥٥)، ل ٢٦.
- (١٧) احمد امين، ضحى الاسلام، قاهره ١٩٤٢، ج ٢، ل ٢٤٧.
- (١٨) محمد رضا الشبيبي، مؤرخ العراق ابن الفوگي، بغداد ١٩٥٠، ل ١١٢ - ١١١.
- (١٩) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٤٦٩.
- (٢٠) ٥ س، ل ٥٤٠.

- (٢١) احمد امين، فجر الاسلام، قاهره، ١٩٤٥، ل ٦٩ - ٨٢.
- (٢٢) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٥٢٨ - ٥٤٠.
- (٢٣) حافظ وهبة، جزيره العرب في قرن العشرين، قاهره، ١٩٤٦، ل ٢٢٧ - ٢٢٨.
- (٢٤) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٤١٤ - ٤١٥.
- (٢٥) ه س، ل ٥٣٩.
- (٢٦) ه س، ل ٤١٥.
- (٢٧) عبد القادر المغربي، الأخلاق والواجبات، ل ٨٤.
- (٢٨) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٤٤٢، ٩١٤.
- (٢٩) ه س، ل ٤٤٢.
- (٣٠) طه حسين، فلسفة ابن خلدون الاجتماعية، ل ١٥٢.
- (٣١) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٩٢٢.
- (٣٢) ه س، ل ٩١٥.
- (٣٣) ه س، ل ٩١٥.
- (٣٤) ه س، ل ٩١٤.
- (٣٥) ه س، ل ٩١٥.
- (٣٦) ه س، ل ٩١٥.
- (٣٧) ه س، ل ٩١٥.
- (٣٨) ه س، ل ٩١٥.
- (٣٩) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٠) ه س، ل ٩١٥.
- (٤١) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٢) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٣) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٤) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٥) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٦) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٧) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٨) ه س، ل ٩١٥.
- (٤٩) ه س، ل ٩١٥.

بهروازهای ۵۵۵م

بهشی شهشهم

(نهینسی بازداشه‌کهی خهدون) (۱)

له‌ماوهی را بردوادا باسمان له‌و بازدانه فیکریه‌کرد که نیین خمدون هینایه کایه‌وه، زانیمان که به‌هؤی نه و بازدانه‌وه، بويه یه‌که‌مین هزرفان له‌جیهاندا که‌توانی له‌چوارچیوه‌ی لوزیکی فورمیس کون تی په‌رئ و‌هه‌ول بداد به‌گویره‌ی لوزیکیکی مادی نوی له‌کۆمه‌لگه بکولنیته‌وه... هه‌نوكمش گه‌ره‌گمانه له‌دوى نه و هوکارگله بچین که‌زه‌مینه سازی یان کرد بؤ نیین خمدون و‌هاندھری بیون، تابتوانی نه و بازه بویرانه بهاوی.

له‌پاستی دا نیمه له‌م بابه‌تەدا به‌رەو روی نهینی یه‌کی تەم مژدار دەبینه‌وه. چونکه نه و بیاوه تیوریکی کۆمه‌لایه‌تی مەزنى نەفراندوه کەچەند سەددیه‌ک پیش سەرده‌مەکهی خۆی که‌وتوه... جاری نیمه نکولی ناکه‌ین له‌وهی زانایانی کۆمه‌لناسی نوی له‌زۆریه‌ی راوبوچونه‌کانیاندا که‌وتونه پیش نیین خمدونه‌وه و له‌ویش له‌بەرترن و به‌سەریدا هەیانه، به‌لام نابن نه و‌هشمان له‌یاد بچن کەنەمە دواي نه و دەست نه‌وزانایانه که‌وتوه، کەبیری کۆمه‌لایه‌تی بوماودیه‌کی دوورودریز و نه‌و له‌دواي نه و گەشەی کردوه و به‌رەو پیش چوھ تاکو به‌دەستی ئەم زانایانه‌گەشتوه... به‌لام نیین خمدون له‌کاتیکدا تیوره‌کەیی هینایه‌کایه‌وه کەبیری کۆمه‌لایه‌تی قۇناغىکی ئاواله‌پیشکەوتون و بیگەشتن و گەشەسەندنی به‌خۆیه‌وه نه‌دی بیو.

له‌بەر نه و دەست نیمه پیویستمان بە‌وهیه له‌دوى نه و نهینی یه‌شاردر اوادیه بگەپین کەله‌پاشتی نەم بازدانه هززیه سەیره‌ی نیین خمدونه‌وه راودستاوه.

رەوچى باو:

ھزرقانان لەكۆندا (تمانەت تائەمۇز كەش زۇرىكىان ھەروان) ھىچ نەيىنى يەك لەوبازدانە فيكىرىدە نابىئىن كەنېن خەلدۇن ھېنايە كايدە وەو ھەستىش ناكەن بەھەدى كەناتاجىيەك ھەيە بەشرۇقە كردنى نەوبازدانە... نەوان بىرۋايىن وايە گەشتىن بەزانىيارى وزانىنى پاست لەھەربوارىكدا مەسىھەلەيەكە (نارەزوى ساغ) لەسەرى ھېنراودو دروست كراود... بەپىش نەوان ئەقل دەتوانىت پاستى لەشتەكاندا بىدۇزىتەوه، مادەم لەبىركردنەوەدى دا بەگۈفرەپىوانە گەن پاست دروست رى بىكەت... ھەرگا، ھەلەيشى كرد لەدۇزىنەوەدى پاستى دا، ئەمە دەگەرېتەوه بۇئەو ھۆكارە دەرەكىيانە كەھەندى جار دىئنە رى ئەقل وەمپەر دەخەنە بەرددەم بىركردنەوەدى و تىپرانىنى بۇ ھەقىقەت تىكىددەن و ۋاودزوى دەكەنەوه.

يائى (بەپىش نەو بىرمەندانە) دۇزىنەوەدى ھەقىقەت لەلايمەن ئەقلەوه شتىكى سادەو ساكارەدەھىچ سەير نىيە، بەلكۇ سەير لەوەدىيەكە ئەقل دەستەوسان بىت لەھەدى راستى بىدۇزىتەوه... شىاوى ئامازە بىدانە، ئەم رايە ئىستاكە بەلاي زانستى كۆمەلتىسى نوى وەپەسەند نىيە... رەوتى زانستى ئەمۇزكە بەلاي ئەمە دايە كەبلىت، ھەربەرەھەمىكى فيكىرى، ئىدى ج پاست دروست بى ياخود ھەلە وناتەواو بى، پىويىستە ھۆكارگەلى دەركى (Extra-theoretic) لەپاشى يەوه ېابوھەستن وھاواكارى بىكەن بۇ وەددەركەوتىن. (۲) بۇزۇن كردنەوەدى ئەم پەيغە دەلىم ! ئىمە ئاگونجىت بۇشۇقە كردن ولېكىدانەوەدى بازدانەكە ئىبىن خەلدۇن تەندروستى وي... ھەرجەندە ملە جەرى ئاكەين لەھەدى ئىبىن خەلدۇن ھزرقانىكى زىرەك وەمۇدىلى يەكەم بۇو، وەلى تەنها ئەدە بەس نىيە بۇ لېكىدانەوەدى ھېنانە كايدەي بىردوزىكى مەزنى سۆسىلۇزى... لەراستى دا چاخە كۈن وناواھەراستەكان، زۇرىك ھزرقان و بىرمەندىيان پېڭەيىاند كەلەررووى زىرەكى و

بیرکردنوهی ساغ و تهندروستهوه شانیان دهدا لهشانی ثیبن خه‌لدون، تهنانه‌ت لهوانه‌یه ههندیکیان لهویش بالا تربوبن. کهواته بوجی ثیبن خه‌لدون تاک دهگهینهوه لهنیویاندا بهو بازدانه ناوازدیه لهبیرکردنوهی کومه‌لایه‌تی دا؟ گرفته‌که لهود گهورده‌تر که‌تمه‌نها به‌فاکته‌مری فیکری لیک بدربیتهوه... به‌لکو هه‌رددبی سه‌رباری نه‌وهش فاکته‌مری دیکه‌ی نافیکری لهیشه‌وهود بی.

همندی خهلک هدول ددهن بازدانه‌کهی له‌مهر نیین خه‌لدون بهوه لیک
بدهنه‌وه که‌دهلین: نه و که‌سیکی بليمهت بووه... واتیبینی دهکری (بلیمه‌تیتی)
لای نه و جوره خه‌لکه بودته (کلیلیتکی نه‌فسوناوی) وگوایه دهتوانن هدر
نه‌فراندنیکی مه‌زنی پی لیک بدهنه‌وه. هه‌رگا، که‌سیک ببینن که‌له‌خه‌لکی دیکه
جیاوازتره له‌پوی دهست که‌وته فیکریه‌کانه‌وه ده‌لین نه و که‌سیکی بليمه‌ته،
وته‌نها بهو قسه‌یه دهست کوتا ددکه‌ن... نیدی نه وه لمیرده‌کهن که‌خودی
بلیمه‌تیتی نهینی یه‌کی تهم و مژداره و بیویسته لیک بدریته‌وه، نه‌وا نه‌له‌وه باردادا
وهک نه و که‌سهوان که‌نادیاری به‌نادیاریکی ترلیک ددهت‌وه.

له راستی دا بلیمه تیتی ج نیه، جگه له دیار ددیه کی ده رونی- کومه لایه تی.
که واته ناگونجیت هر به خویی وله بؤشاییه وده سرهه لبدات، به لکو هه رد دبی
نه میش ودکو دیار ده ده رونی کومه لایه تیه کانی تر. به ردن جامی کومه لئی هوکاری
ده دکی بیت ونه و هوکارانه یارمه تی بدنه بؤوهی له مرؤوفیکدا به ده ربکه ویت
وله هنهندی مرؤوفی تردا به ده رنکه ویت. باله روی بیر کردن هه وو زیره کیشه وو ودک
ته و این.

لیکدانه‌وهی دکتور ته‌ها حسین :

پیم وايه دکتور ته‌ها حسین يه‌كه‌مين كه‌س بوه كه‌بيري چوه بولاي ناريکي وناته‌واوي نه و رايه له‌ليکدانه‌وهي بازدانه‌كه‌ي ثيбин خه‌لدون دا... نه و دهليت: (پيوسيته نه‌گه‌ينه نه و به‌ردن‌جامه‌ي كه‌ثيбин خه‌لدون سياسه‌ته كومه‌لايه‌تيه‌كه‌ي له‌نه‌بونه‌وه هله‌گواستوه‌ياخود بليمه‌تني ناناسيي و دك نيك بوئي ناردوه... ثينجا نه‌گهر فه‌يميه‌كان رئ يان له‌فه‌لسه‌فه‌يه‌كى كومه‌لايه‌تى ثاواها نه‌كه‌وتبي نه‌وا هوکاري نهم ناشنانه‌بونه ده‌گه‌پريته‌وه بووناته‌واوي زانياري گشتى وان سه‌باره‌ت به‌درؤست کراوان... چونكه پيوسيت به‌ئاگادار بون له‌زانياري به‌جوراو جوردكان وراوهستان و هله‌لويسه به‌جوريکي فراوانتر ده‌كات له و شيوازه‌ي فه‌يميه‌كان پئي ناشنا بون، هله‌لويسه له‌سهر تيوره ميزوبي وجوگرافيه‌كان كه‌خوي‌ندراعون و له‌سهر شيوازى ثينسكلاوپيديا دانراون، تاكو بتوانري پشت به‌هه‌ندى له‌وتى بىنى يه زورو زودندانه ببسترى له‌سهر دانانى فه‌لسه‌فه‌يه‌كى گشتى سه‌باره‌ت به‌كومه‌لگه‌ي مرؤفه) (۲) پوخته‌ي بوجونه‌كه‌ي (دکتور ته‌ها حسین) نه‌وه‌يه: نه‌گهر بهاتباو ثيбин خه‌لدون له‌سهر ده‌ميکدا بزيابه به‌له‌وسه‌ردده‌مه‌ي كه‌تىيدا ده‌زيا، نه‌وا نه‌ي ده‌تواني بيردوزه كومه‌لايه‌تيه‌كه‌ي دابه‌يئى... واته ثيбин خه‌لدون بؤيي توان‌يوه‌تى نه و بيردوزه دابه‌يئى چونكه له‌سهر ده‌ميکدا زياده كه‌سهر ده‌تاي ده‌ركه‌وتى ثينسكلاوپيديا گه‌لن فه‌به و فره به‌رگ بوده، نهم ثينسكلاوپيديا يانه‌ش هه‌مoo نه و زانياريانه‌يان تىيدا كوكرا بويه‌وه كه‌له و پوزگاره‌دا مرؤف پييان ناشنا بون، ثينجا نه‌گه‌ري نه‌وهش زوره نه و ثينسكلاوپيديا يانه هاوكارو يارمه‌تى ده‌ري بوبون له‌فراوان كردنى بيرؤكه جه‌وه‌ره‌كه‌ي دا. (۴)

رنه‌نگه ثييمه‌له‌تەك نهم بوجونه‌ي (دکتور ته‌ها حسین) دانا‌كۆك بىن، ودى لە‌گەلن نه‌وه‌شدا مە‌جه‌پى ناكەين له‌وه‌ي كە‌ردوتىكى زانستى راستىشى تىيدا يه... .

ئەوەتا دکتۆر لهلىکدانەوە بازەکەی نیبن خه‌لدوندا تەنھابەودنە كومساپىي
نادات كەنیبىن خه‌لدون بلىمعەت بۇوە، بەلكو ھەمۇن دددات ھۆكارە دەردەكىيەكائى
پشتى ئەو بازدانە بەدۇزىتەوە كەنەو بەسەر ھەلدىنى نىنسكلۇپېيدىاکانى
ناوەدەبات، پەنگە نەم ھۆكارەش يەكىن بىت لەپەستى ھۆكارەكان، بەلام ھەرجۈن
بىت بىرگەرنەوەدى نیبن خه‌لدون لەكارىگەرى ئەو ھۆكارە بەدەرنىيە.

لەدواى (دکتۆر تەها حسەين) ھەندى توپىزەرى دىكە بەدەركەوتىن وھەمۇن
يان داوه بەدوى ئەو ھۆكارە دەردەكىيانەدا بىگەپىن كەبۇنەتە يارمەتى دەرى نیبن
خه‌لدون بۇ داهىنانى بىر دۆزە كۆمەلایتەكەي... ئىمەلە ماۋەدى دادى ئەمنەي
ھەندى لەبۇچونەكائى ئەوانىش باس دەكەين، لەتەك بىرى رەخنەكارى دا.

لیکدانهوهی مامؤستا شمدت:

مامؤستا (ناسانیل شمدت)له‌برتوكه‌که‌ی دا سهباردت به‌نیین خه‌لدون رایه‌کی پیشکه‌ش کردوه کله چهند رویه‌که‌وه له‌بوجونه‌که‌ی (دکتور ته‌ها حسه‌ین)ده‌چیت، نه و بازه‌که‌ی نیین خه‌لدون به‌سهر هه‌لدانی ئىنسكلاپپیدياكان لیک نه‌داوه‌ته‌وه، به‌لکو به‌گوپرده همه چه‌شنیتی نه و نه‌زمونه كۆمەلایه‌تیانه لیکی ده‌دادته‌وه که نیین خه‌لدون له‌زیانی دا پیاياندا تى په‌پریوه... نه و له‌مەپ گەشتەکانی نیین خه‌لدون دەلیت : كۆمەلە گەشتىکى بەرھەم دار بۇون، چونکە نیین خه‌لدونيان گەياندە نیتو كۆخى درەندەكان و كۆشكى پادشاakan، گەياندىانه نیتو سەردابە تاريکەكان له‌گەن تاوانبارەكاندا، تاكو بەبەرەزترين ھۆبەکانی دادوھرى دەگات... ھەرنەو گەشتانه نیین خه‌لدونيان گردد ھاودائى نه خويىندەوارەكان و ھاونشىنى زاناكان، گەياندىانه كەلەپورەكانى راپردوو چالاکىيەکانی ھەنوكە... پەلكىشىان كرد بەرەو بى بەش بون و ئازار، تابەخوش گوزدرانى و گوشادى دەگات... بەكورتى نه و گەشتانه دەستى نیین خه‌لدونيان گرت بەرەو قولايىيەكان، كەلەپورەندر روح واتاكانى ژيان دددۆزۈرەتەوه. (5)

ئەم رایەتی (شمدت)له‌راستى و بېیکان خالى نىيە... چونكە بى گومان نه و نه‌زمون و ئاگايىيە دەولەمەندەي كەئىين خه‌لدون پیادا تى پەرى كارىگەرى گالتەپى نەكراوى ھەبۇو له‌بازدانه فيکرييەکه‌ی دا. بەلام دەتوانم سه‌باردت به‌ما رایەش ھەمان نه و قىسىيە بىھم كەدەربارەي بوجونه‌که‌ی (دکتور ته‌ها حسەين)كىرمىم، واتە دەكىرى بىزىن ئەم ھۆكاريڭ تاكە ھۆكاريڭ لەنىيۇ ىستى ھۆكاري تردا... له‌راستىش دا تىيورەکەي نیین خه‌لدون مەزنەرە له‌وهى كەتمەنها بەھەمە چىشىتى نه‌زمونه كۆمەلایه‌تىيەكان شەرقە بىرىت، نه و پرسىارەش كەدەكىرى لەم پوھود ناراستە بىكىرى ئەمەيە: ئاياثىبىن خه‌لدون تاكە كەسييڭ بۇوه

كەخاودنى نەو ئەزمونە كۆمەلایەتىيە بوبىت، ئايا لەمىزۈمى مەرۇۋ دا ھەزرفانى دىكە بەدەر نەكەوتۇون كەلەو زىاتر گەپىدىيىان كردىيەلسەرزەوى داو بەشىوەيەكى قولۇرىش پەيوەست بوبىن بەجىاكارىيەكانى ژيانەوە؟. كاتىك لەگەران وگەشتەكانى ھەرييەك لە (ھېرۋەتس يان ئىپىن بەتۇتە يان ماركۆپۇلۇ ياخود مەسعودى يان... ھەرييەكتىكى تىلەوانەي بەناسۇكانى سەرزەوى دا گەراون) دەكۆلىنەوە، ھەست دەكەين لەچاو نەو گەشتانەدا، گەرانەكانى ئىپىن خەلدون گرنگى يەكى وەها گەرودىيان نىيە... جاڭەواتە بۆچى نەو كەسانە بەرھەمى وەكى ئىپىن خەلدون يان بەرھەم نەھىئى؟.

لیکدانهوهی گوتیه:

میژونوسی فهودنسی "گوتیه" پهروتکیکی هدیه بهناوی (پابردوی نه فریقای باکور)... له پهروتکه کهدا "گوتیه" لیکدانهوهی کی سهیر دهکات بوبازدانه فیکریه کهی ثیبن خمدون، پوختهی لیکدانهوهکیشی نه ودهی که پیشی واشه ثیبن خه لدون تیورده که داهینه رده کهی خوی له" پریشکیک "ه که وه، هه لگواستوه کله لته وروپاوه وله ریگهی نهندلوسنهوه بوی هاتوه.

(گوتیه) وای بوده چن که بیرکردنوهی داهینه رانه له تایبه تممه ندیه کانی نه قلیه تی نه وروپای خورنایاویه. نه قلیه تی نیسلامیش لهم رووهه دهسته وسانه. بویه پیویسته گریمانهی نه وه دابنین که پریشکیک له راچه نینی نه وروپی نه و چوار چیوه توکمه یهی به زاندوه که به دوری روزهه لاتی نیسلامیدایه و گه شتوته نیو (گیان و هدناوی ثیبن خه لدونی روزهه لاتی) (۱) من ثاتاجم به ونه نه و بوجهنیه "گوتیه" پوچه لبکه مه وه. چونکه له راستی دا نه ورایه به خوی خوی پوچه ل ددکاته ود... به تایبیه ت گهر بزانین رینیسانس و راچه نینی نه وروپی یه ک سه دله دوای ثیبن خه لدون دهستی پی کردوه. سهرباری نه ووش، رینیسانس له پاش به دمرکه وتن و گه شه کردنیشی نه یتوانی هزرفانیکی مه زنی کومه لذاس له هاوشنیوهی ثیبن خه لدون بدرهم بینیت... مه گهر "میکیافیلی" لی به ده بکهین، که نه ویش به چه ند قوانغیک له خوار ثیبن خه لدونه و دیه و دک له پیشه کی نه م کتبه شدا باسمان لیودکرد... ده شزانین که هه موو بیرکردنوهی نه وروپی، له وساته وه کله سه ددی حمه ده می بدرله زانیندا خونجه کانی له ولاتی شیفریقیدا پشکوتون، تاکو ناود راستی سه دهی نوژدیه مینی زاینی، تیوریکی کوئمه لایه تی به رهم نه هینا که شان بدات له شان بیر دوزه کهی ثیبن خه لدون له روی واقعی عینی و ره سه نینتی یه وه.

لیکدانه و هدی ئیف لا کۆست:

ماموستا (شیف لاكوست) له بارهی ثیبن خه لدونه ووه، په رتوکیکی هه يه و ههولی داوه له و په رتوکهدا به جوړی ويڼای ثیبن خه لدون بکات و بازدانه که هی لیټ بداتهوه کله کومیدیا خالی نیه... نه و اډه بینی: ثیبن خه لدون ده رهه ګ و خاوهنه زهوي وزار بووه، له مه غریب دا ژیاوه له سه رددمیکدا که سیسته می ده رهه ګایه تی له ده رهه شاره کاندا له و لاته دا زور به هیز بووه، هه رله و کاته دا ململانیتی نیوان چینی ده رهه ګ و چینی بور ژوازی مورکی بنرهه تی کومه لګه بووه (لاکوست) دهه : ثیبن خه لدون له نوسينه کانی دا ده ربی له خواست وته ماحه سیاسیه کانی چینه که هی خوی گردود، هه رهه مهشه واي لیکردوه له سه رهه تای "مقدمه" که دا ستایشی نه و سه رهه هوزانه بکات که وکو خوی ده رهه ګ بوون، له ولاشهه سه رکونه کانی چینه که هی خوی دا.^(۷) که بر زه و هنديه کانيان ناکوک بون له ګه ل به رهه و نه و هنديه هه لویسته هی بروم وايه نه م بوجونه (لاکوست) ګرنګه، شایسته هی نه و هنديه هه لویسته هی له بې رانبه ردا بکهين وکه میک به وردي تاوتوی وشن وکه وکه بکهين... چونکه تاکه رايه که له و جوړه که او داده نه هاند هری ثیبن خه لدون به دانانی تیوره کومه لایه تیه که هی له سه رهه بنه ما یه کی ثابوري چینا یه تی پاوه ستاوه... به لام پیم وايه و نه و به لگانه هی کله هم رايه دا پشتی پی به استون به را ده یه ک به هیز نه نه که و امان لی بکات پشتگیریه کی ته واو له بوجونه که هی بکهين. نه و یه که مه جاره ده لیت: ثیبن خه لدون زهوي وزاريکي فراوانی هه بwoo له نزيکي غه رناته و تونس دا... نه م وته يه ش هیج پاساویکي نیه له ژیان نامه هی ثیبن خه لدون دا، نه نه وه که خوی بومان ده ګیریت هه وه نه نه وه ش که ها و ده هه کانی بومان باس ده ګه ن... بونه نه له کاتیکدا له تونس ده ژیاوه، نه مان بیستوه که بیو گوزه رانی پشتی به باجي نه و زه وييانه به استبی که ګوايه له وینده ره خاوه نه يان بوده! له په رتوکي (التعريض) دا که ثیبن خه لدون له بارهی ژیان نامه هی خوی هه دایناوه باسي نه وه

.....لوزیکی ثیبن خملدون...

دهکات که همندی لهباب و باپیرانی چهند پارچه زدویه کیان دهست که وتوه لهکاتیکدا په یووندیبیان گردویه خزمتی پادشاکانه وه لهتونس دا، به لام ناگونجع نئمه بددره به گایه تی له قله م بدري به واتایه که له و سه رده مه دا ئه روپا پیش ناشنا بwoo... چونکه بارودوخی سیاسی لهتونس دا، له ولاتانی مه غربی بی عه ربیش دا به شیوه کی گشتی، هینده سه قامگیر نه بwoo له وکاته دا که یاریده دهربین بونه وه خاوهنداریتی زدوی وزار بوماویں بیت له خیزاندا وک له نهور پادا باو بwoo، تهنانه ت زور جارو به گویره ناره زوی پادشاکان وئان و گوپه کانی سیاسته خاوهنداریتی زدویه کانیش دهستا و دهستی دهکرد.

ثیبن خه لدون له کتیبی (التعريف) دا باسی ئه وهمان بوده کات که له کاتیکدا چوته (غه رناته) و له دهسته لات دارد کانی ئه وی نزیک که و توتنه ود، سولتان گوندیکی له زدویه کانی ناوچه (مه ره جی غه رناته) پی داوه... به لام تیبینی دهکری له دواي ئه وهی ثیبن خه لدون شاري (غه رناته) ای بودوا جار به جی هیلا به هوی ناکوکی له نیوان خویی و (ثیبن خه تیب) ای و هزیردا. ئیدی خاوهنداریتی ئه و گوندesh له دهستی ئه ودا نه ما یه وه. به لکو گومان وا یه درابن به که سیکی تر. (لاکوست) ده لیت: له سه رده می که ثیبن خه لدوندا هو زه کان دوو جو ر بون: یه که میان له هو زه سه ره تاییه کان ده چوون له رهوی یه کسانی نیوان تاکه کانی هو زه که و هرودها نه بwoo سه ره کایه تیه کی زال دهست به سه ریان دا... جو ری دو و همیشیان ئه و هو زانه بون که مل که چی سیسته می ده ره به گایه تی بون، دیاره له و سیسته مهش دا، سه ره ک شوین که و ته کانیش ده چه و سیسته و دو به سه ریشیاندا زال ده بخا.

(لاکوست) ده گاته ئه و به ره نجامه که ثیبن خه لدون له (مقدمه) کی دا باسی لهم جو ری دو و مهی هو زه کان گردوه... (لاکوست) لهم به ره نجام گیریه شی دا پشت به دهسته واژه ده بست که له (مقدمه) دا سه بارت به (ده مارگیری) هاتون و ئه میش هاتوه به پیچه وانه که خواستی ثیبن خه لدونه وه دهسته واژه که شی کردوته وه... دهسته واژه که ده لیت: ئه و مه بسته که ده مارگیری به ره رهروی ده چی

بریتی يەله پادشاپتى. نادەمیزادەکانىش بەسروشتى خۇيان لەھەمموو گرد بونەودىيەكىان دا ناتاحيان بەسەرپەرشتى كارودەستەلاتدارى ھەيە لەنیواياندا بىت، نەوكەسەش پىويستە دەستەلاتى بەسەرياندا ھەبىت و بەھۇى دەمارگىرىيەكەوە بەسەرياندا زال بىت، وەگەرنا توانادرارى وي تەواوو توڭمە نابىت، ئەوزال دەستىيەش بىرتى يە لەپادشاپتى، دىارە ئەو مەسىلەيەش لەسەررۇكايەتى پېتە... چونكە سەررۇكايەتى پلەيەكى بەرزە و خاودنەكەي شۇين كەوتۈي ھەيە، لەپىيارەكانيشى دا تۆبىزى كارى نىيە لەبەرانبەر دەست و پېۋندەكەي دا... بەلام پادشاپتى بىرتى يەله زال دەست بون و حۆكم كردن بەزۇركارى... خاودنى دەمارگىرىش لەكتىكدا گەشتە ئەو پلەبەرزە شۇين كەوتەي ھەبوو بن و رېنگەي دۆزىيەوە بەرەو زال دەستى وتۆبىزى كارى، ئەوا هەرگىز دەست بەردارى نابىت، چونكە ئەو پېۋىستە بۇ دەرون... توانا دارىشى توڭمە و تەواوى نابىت بەبى دەمارگىرىيەك خۇي تىاي دا شۇينكەوتۈي ھەبىت... كەواتە زال بۇونى پادشاپتى ئامانچ و مەبەستى دەمارگىرىيە... ئەگەر بەھۇي ئەو دەمارگىرىيەشەوە زال بۇونى خۇي مسوگەر كردىبەسەر قەممەكەي خۇيدا، ئەوا پەل دەھاوى بۇ زال بون بەسەر دەمارگىرىيەكى تردا (دەمارگىرى ھۆزىتكى تر) واتە ھەركە خاودن دەستەلاتى نىيۇ قەومى دەستەلاتى بەسەر قەممەكەي خۇيدا پەيدا كرد، ئىدى پەل دەھاوى بۇ زال بۇون بەسەر قەممىتكى تردا - وەرگىن^(٩)

گۆمانم وايە ئىبن خەلدون لەپەيەقەدا مەبەستى ئەودنەبود جىاكارى بىات لەنیوان ھۆزە سەرتايى وھۆزە دەرەبەگىيەكىدا، بەلكو مەبەستى لەو بود جىاوازى بىات لەنیوان سەرخىلىيەكى دەشتەكى و پادشاپتى شارستانى دا... ئەوي يەكەميان كەبرىتى يەلەسەر خىل، شۇين كەوتەي ھەن و رۇلەكانى ھۆزەكەي بەئارەزوی خۇيان لەدەورى كۆدەبىنەوە... ھەرجى دودمىشە كەبرىتى يەلەپادشا، ئەم زال دەستە و خواست و نارەزوەكانى خۇي لەپىنگەي چەوساندە دو توپىزى كارىيەوە بەسەر ژىردىستەكانى دا دەسەپىننەت. ئىنجائىبىن خەلدون بۇيە باس لەجىاكارىيە دەكات تاكو يەكىك لەجىاوازىيەكانى نىيوان كۆمەلگەي بىابان و

.....لوزیکی نین خمدون.

کۆمەلگەی شارستان رون بکاتەوە... کەچى وادياره (لاکۆست) کاتى وشەمى (الملک) ئى خويىندۇتەوە لهودەربرىنەدا واي زانىوە مەبەستى ئىبن خەلدون لهو وشەيە ئەو سەرۆك دەرەبەگەيە كەخاوهەندارى زەھى دەكتە... بەلام لاي ئىبن خەلدون ئەو وشەيە مەبەستلىپى (پادشا) يە، كە ئەوش سەرۆكى دەولەتەو لهكاروبىارەكانى دا تۈبزى بەكار دەھىنىت... ئىدى جىاوازى گەورە ئىوان ئەو دوو واتايەش ناشكرايە وشاردار اوھنیە.

بەھەر حال، ئىمەنكۈلى ناكەين لهوەي جۆرە دەرەبەگايەتىكە هەبوبىت لهو كۆمەلگەيەدا كەئىبن خەلدون تىايى دادەزيا... ئىبن خەلدون بەخۆيشى له مىزۇدەكەيدا باسى ئەوەمان بۇدەكتە كەپادشاكان ھەندى جار گوندو لادى يان دەبەخشىيە سەرخىتلە دەمەستەكان لهېپىناوى قايل كردىياندا ياخود وەك پاداشت لهېپىناوى كارىكىدا كەنەوان پېنى ھەستاون... (لاکۆست) باشى كردۇدە كەبايەخى داوه بهم لايەنەي كۆمەلگەيە مەغريبي كەتوپىزەرانى دىكە فەرامۇشىان كردۇدە... لهگەن ئەوەشدا ئىمە ھاۋارانىن لهگەن (لاکۆست) دالەسەر ئەو رايەي كەدەلىت ئىبن خەلدون بويە ئىبورەكەي دارشتە تاكو دەرىپلەتمەماح و خواتىەكانى چىتى دەرەبەگ بکات. ھەركەسيش بەوردى (مقدمە) كە ئىبن خەلدون بخۇيىتەوە شەتكى تىدا نابىنى پشتىگىرى ئەو رايە بکات... وادياره (لاکۆست) بەجۇرىتىكى روکەشانە ھەندى لهو دەرىپىن و دەستەوازانەي خويىندۇتەوە كەله (مقدمە) دا هاتون، سەربارى ئەوەش هاتوھ شرۇفەي ئەوەدرەپىنانەي كردۇدە لەبەر رۇشانىي ئەو ليكۈلىنەوە دە كەخۆي لەبارەي دېرۆكى دەرەبەگايەتى لەئەروپادا ئەنجامى داون... پېيوىستە لەم رۇدۇدە ئامازمىدىنە ئەو راستى يەىكە جىاوازىيەكى گەورە ھەيە لەنيوان مىزۇوى ئەورۇپاو مىزۇوى مەغريب دا... لەپۇرى رەوتى زانستىشەوە رەوانىيە بەرنجامگىرى لەسەر مىزۇوى كۆمەلگەيەك بىكەين دەواتر ھەول بىدىن ھەمان بەرنجامگىرى بىسەپىنن بىسەر دېرۆكى كۆمەلگەيەكى تردا، بەچاو پوشىن لەوجىاوازىيانە كەلەنيوان ھەر دو كۆمەلگەدا ھەيە.

لیکدانه‌وهی بُوتؤل :

دکتور (گاستون بوتول) یه کیکه لهزانا کۆمەلناسە فەرەنس یەکان، ئەم زانایە سەرسامەبەئىبن خەلدون ولهەندى لەدانرا و دەنەمەلایەتىھەكانى خۆيدا ئاماژە داود بە بوجونەكانى ئىبىن خەلدون. لەسالى (١٩٣٠) دا پەرونىكى سەربەخۆى لەبارە ئىبىن خەلدونەوە دەگرد بەناوى (ئىبىن خەلدون : فەلسەفە كۆمەلایەتىھەكى) ئەم پەرتوكە لەلایەن مامۇستا (عادل زعېيت) دوھ كرايە عەردىلى.

نهم پهروکهی (بوقتل) سه باره دت به بازدانه کهی نیبن خه لدون رایه کی تیدایه، بدلای منه وه نه و رایه باشترين بوچونه که تائیستاکه بو شیکردن هودی بازدانه فیکریه کهی نیبن خه لدون پیشکش کرابی، تایبهمه ندی بوقتل نه و دیه که هه ولی داوه له نیوان نه و بار و دو خه کومه لا یه تیه دا که نیبن خه لدون تیای دا ده زیا، نه و بالله ره بدؤزیته وه که هانی داوه بو تو سنتی (مقدمه).

هر لهه بر تمهود ده تواني نه و رده ته بروتول لهم رودوه له سهري روشتوه،
به نيزيك ترين رهوت له فلهام لهودي كهنه هررق به (کومه لايهت) بونی
زانياری (ناوازدد ده گرفت).

پوخته‌ی بُوچونه‌که‌ی بُوتول نه‌مه‌یه: نه و کُومه‌لگه‌یه‌ی ثیین خه‌لدون تیای
دا دهزیا دیارده‌یه‌کی کُومه‌لایه‌تی تیدا زدق بwoo، که‌م حار نه و دیارده‌یه به‌زهقی
له‌کُومه‌لگه‌یه‌کی دیکه‌دا دیتاوه، دیارده‌که‌ش بریتی یه‌له جیابونه‌وه یه‌کی ناشکرا
له‌نیوان نه و په‌پری دهشته‌کیتی و نه‌وپه‌پری شارستانیتی دا (۱۰)... نه‌م جیابونه‌وه
ناشکرایه بويه هوی سه‌ره‌هه‌لدانی بن شیرازه‌بی و پاشاگه‌ردانیه‌کی توندوتیزی
سیاسی... نه‌م بن شیرازه ییه‌ش وایکرد دهوله‌ت و میرنشینه‌کان زوو به‌زوو
به‌دواي یه‌کدا دهربکه‌ون و ببوکینه‌وه، له‌زیر کاریگه‌مری نه و هیرش و شلا‌وانه‌دا
کله‌لایهن دهشته‌کیه درنده‌کانه‌وه دهکرانه سه‌ر میرنشین و دهوله‌ته‌کان... ثیین

خه‌لدون لەنیوان ئەم بارو دۆخەدا دەزىا وەھولى دا مىرنشىن و دەستەلاتىكى تايىەت بەخۇى دابىھەززىتىن. بۇيە چۈندىي بىگەرەو بەرددى سىاسەتەوەد و بەشدارى كرد لەپلان گىزى وئال و گۇزەكانى دا... لەدوايدا بۇيى دەركەوت كەلەو ئازەزوھى دا سەرکەوتىن بەدەست نەھىيەن. بۇيە دەستى كرده وردىبۇنەوە لە ھۆكاري شىكست هىننانەكەي. ئەمەش پەلكىشى كرد بۇنەوە لەخۇى بېرسىت : دەولەت چۈن دادەمەززىت؟ بىنەپەتى مالە يادشاكاران جى يە؟ بىنەمالەي پاشازادە چۈن بىنات دەنرى؟. (۱۱)

بۇتۇل دەلىت: ئەم بىنەو بەرددو بى شىرازەيىھە مەترىسى دارەي بىست سالى خاياندو، بۇيە ھۆى بەھەمېشەيى ماندۇكىرىنى ئىبىن خەلدون، بۇيە چۈيە نىو قەلەيەكى بچۈكۈلە لەتەنېشىتى (تىارت) دود وچوار سالى پەبەق خۇى سەرقان كرد بەلىكۈلەنەوەد... ھەرلەۋى دا بەشىكى گەوردى مىزۇھەڭشتى يەكەي و مقدمەشى دانان... بەشىكى زۆرى (ئەودانراووش) لەتەنjamى بىرگەنەوە فىر بونەو بۇو لەوشىكىتە دوچارى ببۇو (۱۲)

(بۇتۇل) جىڭەلەوە، پىنى وايەئىين خەلدون خاودىنى زىرەكى يەكى ئاسايىن وسادەنەبۇ، بەلكۇ بلىمەت بۇ... تايىەتەندى كەسى بلىمەتىش ئەوەيە كەلەبەرانبەرلى ئەمەسەلە ئاسايىانەدا كەكەسانى ئاسايىنى ھەستى بىن ناكەن، دوچارى سەرسام بون وپرسىيار كردن دەبىت... نۇمنە ئىبىن خەلدون لە رودوھ وەك (نيوتن) وايەكە لەتەنjamى كەوتەخوارەوە سېفىكەوە لەتەنېشىتى دا، ياسامەززەكانى دۆزىيەوە. (۱۳)

لىكدانوهى ساطع الحصري :

مامۇستا (ساطع الحصري) لەورۇدۇھ رايىھكى ھەمە كەذگىرىت بەتەواو كەزى بۈچۈنەكەي (بۇتۇل) ئى لەقەلەم بىدىن، لەھەندى رۇيشەوە لەبۈچۈنەكەي ئەم بى بايەخ ترنىيە... پۇختەي بۈچۈنەكەي (حەصرى) ئەمەمەي: ئىين خەلدون لەئامىزى خىزىانىكىدا پېيگەيىش كەگەر دوخليان بۇو لەنپىوان باسکدارى زانسى و باسکدارى سولتانى و دەستەلاتدارى دا... ئەم ئىنگە خىزىانىيەش واي كرد دوو ھەست و خواتى بەھىزىلە ئىين خەلدون داسەرەھەلبات: حەزىزىن لەدەستەلات پېلەو پايە لەلایەكەوە، لەلایەكى ترىشەوە حەزىزىن لەخويىندىن وزانىيارى.

(حەصرى) دەلىت: ھەرىيەكە لە دوو خولىايە پەگ ورىشە قۇل و كارىگەرى توندو سەختيان ھەبۇو لەنپىوان دل و دەرۋوتى ئىين خەلدون دا.

بۇ ماوهىيەكى دورۇ درېزىش مەملانى يان بۇو بۇزازان بۇو بەسەر ناخ و دەرونى دا، ھەندى جار يەكەميان سەرەتكەمەت بەسەر دوھەداو، ھەندى جارى دىكەش دوودم زال دەبۇو بەسەرىيەكەمدا، وەن ئەم زال بونانە يەكلاڭەرەھە نەبۈون، بەلكو ھەرىيەك لە دوو ھەستە بەدرېزايى ڙيانى ئىين خەلدون كارىگەرى يان لەسەر دادەنا، بەپى ئەوهى ھىچكامىيان بتوانى بەتەواوەتى ئەمە دىكەيان لەنپىو بەرىت... ئەم كىشىمە كىشىمە ماوهىيەكى دورۇ درېزى يەكىنە بۇو، لەنپىوان ھەلکىشان و داكىشان دا مابويھە، تالەكۇتايى دا ئىين خەلدون تواني گۇشەگىرى ھەللىزىرىت و لەزىيان نىو خىلەكى دابىرىت و، دووربەكەۋىتەوە لەشانۇكائى سىاسەت... لەقەلائى (ئىين سەلامە) دا لىيى كېكەوت... دەتوانىن بلىيىن : لەبەر ئەوه، ھەر دوو خواتىتە ئامازە پېتىراوەكە، توانىان ئىين خەلدون ھان بىدن بۇ نوسىتى (مقدمە)... حەزىپەلەو پايە پالىيان پىوهنا بۇئەوهى خۆى وەرداتە نىو جەنجالىيەكائى ڙيانى سىاسەتەوە، لەولايىشەوە خۇشويىستى توبىزىنەوە زانست ھانيان دا بۇئەوهى لەلابەرەكائى ئەم ڙيانەورد بىتەوەو سەرنىج بىدات، سەرنىج دانىتىكى تىپىرى، بۇئەوه نا، بىنەماو پەرنىسىپى كەددىي بۇحوكىم دارى و سىاسەت كەردىنى لى بەرھەم بىتىن، بەلكو بۇئەوهى ھەندى پەرنىسىپى گشتى لى ھەلچىتنى كەھاواكارو يارمەتى دەرىپىن بۇ ئەفراندىن زانستىكى نوى، كەزانسى كۆمەلتىناسى يە) (١٤)

لۇزىكى ئىبن خەلدون.

پىچىمە ئىكدانەوە :

بەم ئەندازەيە كومسايى دەدھىن، لەپىشىكەش كردىنى ئەو پاۋ بۇچونانەي كەتۈزۈران لەلىكدانەوە بازدانە فيكىرىيەكەي ئىبن خەلدوندا ئاماڙىيان پىداواه... گومانىشى تىدا نىيە راوبۇچۇنى دىكەش لەگۇرپىدان كەتۈزۈرانى تر ھەرلەم باردىيەوە پىشكەشىان گردوه. بەلام تىببىنى دەكەين ھەموو ئەو رايانە، ھەرىيەكە پىداڭىرى لەسەر تاكە ھۆكاريڭى دەكەن لەلىكدانەوە بازدانەفيكىرىيەكەدا.

ئەو پىچىمەيە ئىيمە لەلىكدانەوەكەمان دا دەيگىرنە بەر لەوانى تر جياوازە، ئىيمە بىروامان وايە ناكرى ئەو بازدانە بەرەنجامى تاكە ھۆكاريڭى بىت، گەروابىت ئەوا رۇ بەرۇي گرفتىك دەبىنەوە ھەرگىز چارەسەردەكەي ھاسان نىيە، گرفتەكەش ئەودىيە ھەرىيەك لەو ھۆكaran بەجياكارىيەكىرى يان لەسەر كۆمەلتىن ھەزقان داناواه، ئىنجا كەوابىن چۈن ئىبن خەلدون لەنىيە ھەموو ئەو بىرمەندانەدا (كەنەوە ھۆكارە تايىبەتە كارى تىكىردون - وەرگىز) تاك بويەوە وتوانى ئەو بازدانە مەزنە بىنېتە كايەوە؟... بەلكو ھەردىبىن ھۆكار گەلەچۈراو جۇر لەسەر ئىبن خەلدون بەشىۋىدەكى تايىبەتى كۆبۈپىتنەوە، وايان لېكىرىدىن لەرۇي بىرگەندەنەوە تايىبەتمەندى ھەبىت لەبىرمەندەكانى دىكە.

شىاوي ئاماڙىپىدا، پىچىمە ئىكدانەوە يەك دىنەيى (لىكدانەوە بەگۇيردى يەك ھۆكار - وەرگىز) تەنها لەم بواردا بەكار ھىنانى كورت ھەلئەھىنراوه، بەلكو خەرىكە دەبىتە حالەتىكى گشتى و خەلگى لەزۇرېبەي كاروبارەكاندا بەكارى دىئن... ھەركە بۇئىمونە ۋوداۋىك دەبىتىن. ئىدى ھەمول دەددەن بەگۇيرە ئاكتەرىكى دىيارى كراو ئىكدانەوە بۆكەن، بەجۇر ئەلەوە فاكتەرە، ھىچ جۇر دېانەرىكى تر لەپىشى ۋوداوهكەوە نابىن... لەبەر ئەودىيە

دهبینین لەزۇرېھى جار دەمەقالە دەكەن وناكۆك دەبن، چونكە ھەرگروپىكىان بىرىت تەنها پىندىگىرى لەسەر ئەو ھۆكىارە دەكەت كەخۇي دەي بىنىت و بىرواي پىئىھەيە، ھەرلايەكىشيان بىگرى پىييان وايە خۇي لەسەر ھەقەمە لەراكەي دا راستى پىنكاوه. زۇرېھى جار دەمبەدەمەكەيان درېزە دەكىشىن بەبى ئەوهى بىكەنە كۆتاپىيەكى يەكلاكەرەوە، دەنا ئەگەر بەوردى لىخۇيندىنەوە بىكەن بۇ ھەممو رەكىزدەكانى پۇداودكە، ئەوا بۇيان چۈپەن دەبىتەوە كەتاپادەيەك ھەممو گروپەكان راستى يان پىنكاوه و پۇداودكەش بەرەنjamى كۆبۈنەوە ھۆكىارە جۇرېھىزۈركانە تىايادا.

بۇرون بۇنەوە ئەو گوتەيە نۇمنە بەپۇداۋىتكى سادە دىئىنەنەوە كەماوەيەكى دورنىيە لە بەغدا چۈپە داۋە، پۇختەي پۇداۋەكەمش ئەوهىيە كابرايەك لەيەكىكەن لەچاخانەكانى بەغدا دادەنىشىت، شاڭىرىدى چاخانەكە بەلای دا گۈزەرەكەت و بەبى ئاكايى چەند دلۇپىنى چاپى لەددىستى شاڭىرىدىكەمە دەپېزىت و بەرجل وپۇشاڭى كابرا دەكەۋىت، كابرا زۇر تۈرەدەبىت، پاش بىگە وبەرەد، وھەندى شەرە جىتىو، پىياودكە خەنچەرەكەى لەبەرگەمەرى دەرەنېت وشاڭىرىدىكە خەلتانى خوين دەكەت.

خەلگى لەم پۇداوه زۇر سەريان سورماو دەستىيان كىردى مىشت ومىر و مەقۇ مەقۇ و دەيان پرسى: چۈن دەگۈنجىت چەند دلۇپەچاپىكە بېبىتە ھۆي ئەو كارە تۈقىنەرە دىزىۋە؟ نىدى ھەرگروپىتكى ئەو خەلگە لىكىدانەوەيەكىيان بۇ ئەپۇداوه دەكەرە كەبەلەي خويانەوە ماقول بۇو، لەكۆتاپىش دا دەمبەدەمەكەيان بەرەنjamىكى يەكلاكەرەوە ئى نەدەكەوتەوە. لەراسىتىش دا چەند دلۇپىتكى چاپى بەتەنها بەس نىيە بۇئەوەي بېبىتە ھۆي كىردارى كوشتن، چونكە لەخودى خۇي دا ئەو ھۆكىارە گەلن بىن ئەرزىش وپوچە، بەلام لەكاتىكىدا گىرنىگى يەكى زۇر پەيدا دەكەت، كەلەگەلن ئەو ھۆكىارانەي تردا كۆي دەكەيەنەوە كەكارىگەمرى يان لەسەر دەروننى ئەو پىياوه داناوه لەكاتىكىدا پېرىشى كىردوه بۇ كوشتنى شاڭىرىدىكە.

لۆزیکی نین خەلدون.

رەنگە ئەپپاوه بەرلەوەی ھاتىن بۇئە وچاخانەيە، شەپېكى كەورەي گردبىي
لەگەن ھاوسمەركەيدا ياخود لەگەن دايىكى دا لەمالەوە، ڪاتىكىش ھاتۇتە سەرجادە
لوتى تەقىيە بەلۇتى يەكىك لەوكەسانەوە كەقەرزيان پىداوەو ھەندى جىنۇي
مۇزى تاراستەكراوه (دەربىرىنى ودرگىر)، پاش كەمىكى تىرلەوانەيە ھەوالىكى
ناخۇش و بىزاركەرى پىن گەشتىن و بەتەواوى تۈرەي گردبىي، لەوانەيە بەرلەوەي
ھاتپىتە نىيۇ چاخانەكەوە ھەممۇ ئەو ھۆكارانەو ھۆكارى تريش لەسەر دلن و
دەروننى ئەو پىاوه كۆبوبىتنەوە، لەنَاوا بارىكىش دا، خرۇشاندىكى كەم، بەسە
بۇئەوەي بەتەقىيە وەو خنجىرەكەي ھەلگىشىت.

لەوبارەش دا كابرا ناتوانى خنجىرەكەي بخاتەوە نىيۇ كىللانەكەي، بەبىن
ئەوەي خۇينىكى پىن رېشتىن، چونكە دەترسى لەوەي نامادبۇان بەترىنسۇكى
لەقەلەم بەدن، كەواتە ناچارە ئەبىن خنجىرەكەي نەورگى شاگىرددەكەدا ناقوم بىكت،
رېكەوت و چارەنوسى خرابېشى وادىنەوە خنجىرەكە بەر جىنگەيەكى كوشىندەي
شاگىرددەكە دەكەۋىت.

بەونمۇنە سادىيە، دەتوانىن پەي بەرين بەوەي چۈن چۈن ھۆكارە جىبا
جىاكان كۆددەنەوەو لەنیوانى خۇياندا كارلىك دەكەن رۇداوايىكى دىيارىكراويانلى
پەيدا دەبىت. لەراستىش دا ھەممۇ رۇداوەگەورەكانى مىززوو، لەم رۇدەھىن
جىاوازىيەكىان نىيە لەو رۇداوەي كەلەچاخانەيەكى بەغدادا روى دا... چونكە ئەو
رۇداوەگەورانەش ھۆكار گەنلى جۇراو جۇر لەبەرەم ھىننانىان دا كۆددەنەوە،
دواتر پالنەرىكى بىبايەخ دېتەكايەوە، واتە ئەو رۇداوە دېتەئارا كەمىززوو نوسەكان
بە (ھۆكارى راستە خۇزاوزىدى دەكەن و، ئەو رۇداوە وەك پىزىسک بۆباروت
وابىء، ياخود وەك ئەو دەرزىيە وابىءكە دەچىت بەدومەلىك داو دەي تەقىنەت
(دەربىرىنى ودرگىر). ئىنجا بەھۆى ئەو ھۆكارە راستە خۇيەوە، رۇداوە مەزنەكە
وەكوتەقىنەوە دېتە پىشەوە. (۱۵)

دهکریت بیژن : ئەو بىردۇزە بەناوبانگانەش كەداھىنەرە مەزنەكان
 ھىتاۋايانەتە كايەوه، ھىچ نىن جىڭلەروداۋىكى بەم شىۋىجىھ... كەسى روکەشانە
 سەرنىج بىدات وادھازانى بىردۇزە بەناوبانگەكە لەھىزى داهىنەرەكەي دا لەنەنجامى
 بىركىرنەودى تەبىستراكتىدا گەلەلە بىوھ بەلام گەربىت ولەناخى ئەو داهىنەرە
 بىكۈلىنەوه لەماوهكاني پىش ئەفراندىنى بىردۇزەكەي دا، دەپىنەن وەكو
 گۇزىمىانىكى جەنچان واپوهو ھۆكىار گەلەجۇراوجۇر تىاى دا كارلىكىيان كردوھ...
 لەئامادەباشى و چاوهرىۋانى ھاندەرىتكى گچكە، ياخود ھۆكىارتكى راستەو خۇدا بوه،
 تاكۇ لەسەرەرىگەي ئەفراندىدا بەشىۋىدەكى كەت و پېر بىكەۋىتە جولەو دەرپەرى.
 بەبۇچونى من، ئىپىن خەلدون لەكاتىكدا بىردۇزە كۆمەلایەتىيە مەزنەكەپى
 داهىنَاوه، لەم رىسايە رېزىپەرنەبۇد... كەواتە ھەلە دەكەپىن ئەگەر لەلىكىدانەوەى
 بازدانەكەي دا چاوه بېرىتە تاكە ھۆكىارتكى و پېنداگىرى لەسەر بىكەپىن و كومساپىن پى
 بىدەپىن... لەبەشەكاني داهاتوشدا راستى ئەم پەيقە بەشىۋىدەكى بەردىزىتر
 دەپىنەن.

پەرأویزەكانى بەشى شەشم

- (١) لەبەر رەچاو كردنى ناسانى دەرىپىن لە زمانى كوردى دا ھەندى دەسکارى نەو ناونىشانەم كرد لەررووى فۇرمى ووشەكانەوه، لەگەن رەچاو كردنى مانەوهى دەقاو دەقى ماناكان.... وەركىز.
- (٢) 2) Ourvitch & Moore .Twentieth Century Sociology, (N.Y.1954), p 371.
- (٣) طە حسين، فلسفة ابن خلدون الاجتماعية، ل. ٥٦.
- (٤) ھ س، ل ٥٦ - ٧٥.
- (٥) 5) N. Schmidt ,Ibn khaldun, (N.Y.1930) ,P.41.
- (٦) لەم سەرچاودىيەوە گواستراوەتەوە: ئىيىف لاكۆست، ابن خلدون، واضح علم و مقرر استقلال، (ترجمە زەھىر فتح الله)، بيروت ١٩٥٨، ل. ٩٩.
- (٧) ھ س، ل ٣١، ٧٤.
- (٨) عبدالرحمن بن خلدون، التعريف بأبن خلدون ورحلته غرباً وشرقاً، (قاهره ١٩٥١)، ل. ٨٥.
- (٩) بنوارە: مقدمه ابن خلدون، (گىبعە لجىنە البيان العربى)، ل ٤٢٩ - ٤٤٠، هەروەها : لاكۆست، ابن خلدون، ھ س، ل ٦٤.
- (١٠) گاستۇن بۇتۇل، ابن خلدون، فلسفتە الاجتماعىة، (ترجمە عادل زعىيت)، قاهرە (١٩٥٥)، ل. ٤٠.
- (١١) ھ س، ل ١٥.
- (١٢) ھ س، ل ١٦.
- (١٣) ھ س، ل ٢٧.
- (١٤) ساطع الحصري، دراسات عن مقدمه ابن خلدون، ل ٤٩ - ٥١.

(۱۵) بُو رون بونه‌وهی مه‌بهست دهکری داگیر کردنی ولاتی جهزائیر له‌لایه‌ن فهره‌نسیه‌کانه‌ود به‌نمونه ودریگرین، فهره‌نسیه‌کان له‌وکاته‌دا که‌دهیانویست جهزائیر داگیر‌بکه‌ن دهستیان کرده بیانوو گرتن به‌دای (دهسته‌لاتداری نه‌مو دهمه‌ی جهزائیر به دای ناودیئر دهکرا) په‌یودندیه‌کانیان گه‌شته سنوری بچران، که‌چی هاتن پوداویکی بی نه‌رزشی ودکو (پووداوی باوهشینه‌که) یان کرده دهست پیچکه بُو‌داگیر‌کردنی جهزائیر. پوداوی باوهشینه‌که، بریتی بُوو له‌مو پوداوه ناسراوه‌ی کله‌سالی (۱۸۲۷) دا له‌نیوان (دای) و کونسوی فهره‌نسی (دوقال) دا رویدا. نه‌وه بُوو دای به باوهشینه‌که‌ی دوقالی کرده دره‌وه. فهره‌نسیه‌کان نه‌م پوداوه‌یان کرده‌بیانویه‌ک بُو داگیر‌کردنی جهزائیر له (۵ / ۷ / ۱۸۳۰) دا... بُو زیاتر شاره‌زایی بنواره‌کتیبی: جهزائیر : دوینن و نه‌مرق و تیشكیک له‌سهر قه‌سابخانه‌کان، فوسینی ودرگنیری نه‌م په‌رتوكه، چاپی ۱۹۹۸ سلیمانی... ودرگنیر.

بهشی حه و ته م

هؤکاره هه مه چه شنسه کان

لهم بهشدا باس لهو فاکتهره همه چهشنانه ددهکین که پیشکداربوون
له پیکھینانی بیردوزه کهی ثیبن خلدلوندا، هر چهنده پیویسته هدر لسه ره تاوه
ناماژه بدھین بهوهی که نیمه پروپاگهندی نه و ناکهین گوایه تو انبیتمن هه مموو
نهو هؤکارانه بهوردە کاریه کانیه وه بتويزینه وه، چونکه نه مهیان مه سه له یه که
نیمه و مانان وزه و برستی نه و همان نیه، ته نانه ت ره نگه همندی هؤکارمان له بیر
چوبیت و پیده چیت له و هؤکارانه ش گرنگتر بن که نیمه ناماژه مان پیداون... یاخود
تیبینی ده کری همندی لهو هؤکارانه کی ناماژه مان پی ددهکین له بهردا تویزه رانی
دیکه ش باسیان لیوه کردون... و دل نیمه لمرونگردن وه
نه و کاریگه دا که له سه ره ثیبن خلدونی داناوه لهو تویزه رانه جیاده بینه وه. نیمه
(وک له بیش را بردوشدا گوتمان) هیج کاریگه ریه ک بو تاکه هؤکاریک نابینین له
پیکھینانی تیوریک دا، نه گهر نه و هؤکاره له گمن تؤقی هؤکاری دیکه دا کار لیک
نه کات.

هؤکاري يه گهه:

کاتی ژیاننامه (ثیبن خلدلون) ده خوینینه وه، به گویره نه وهی خوی
له کتیبی (التعريف) دانو سیویه متی، به ناشکرا ههست ددهکین نه و پیاوه
له زیرکاریگه ری دوو حه زونه زعهی به هیز و هاودز دابو: نه دو و هه مستهش و دک
مامؤستا (ساتح الحصری) ده لیت بریتی بونون له: ئاره زوکردنی پله و پایه و
دهسته لات له لایه که وه، هه رو دها ئاره زوکردنی خویندن و زانیاریش له لایه کی
تره وه. (ا) ثیبن خلدلون

له دهست پیکی ژیانی داوهک قوتابیه کانی فیقهی هاوچه رخی خوی دهست
کرده خویندنی (فیقه وزانسته کانی تری تایبیهت به فیقه)، کس و کارمه کی
واچاوهروانیان ددکرد و دک هاوری کانی لهنه نجامی خویندنکه کی دا شه رعناس
(فیقه) ایکی لی ده رچیت... به لام نه وه بورو همرکه خمریک بورو تمهمنی بگاته
هه زده سالان، چود بواری رازدی میریه و دک نوسه ریکی ساده دامه زرا، دواتر
پهیتا که وته نیو بگردو به رده سیاسه ته و دو پادشا له دوای پادشا هاتن
و چون وئم هم هر له خزمت کردندا بورو "ده ربرینی و در گنر".

تاکو جاریکیان گه شته به رزترین پؤستی دهوله که بریتی بولله (پؤستی
حجابه) ای میری ده قه ری (بجايه)... و دل لهم کاته شدا هه رنه ده تواني دهست
به مرداری هه ستي دوده نیو ناخی بیت، واته هه ستي حه زکردن له خویندن
وزانیاری... نه و دتا خوی باسی نه و کاته مان بؤ ده گنریتھ و ده که له پؤستی (حجابه) دا
بوه و ددلی سه رله به یانی له خزمت پادشادا بوه دواتر چود بؤ مزگه و تی
(نه لقه سه به) وبه دریزایی روز سه رقالی و انه و تنه و دبوه. (۲) نینجا به راستی
شتیکی سه بیره، شالیاریک بیینین سه رله به یانی له خزمت پادشادابیت له نیو
کوشک داو، دوانیو هر روشی به وانه و تنه و دوه له مزگه و تدا به سه ر به ری.

لهم ژیاننامه دوالیز جیبه هی (نیبن خه لدون) دا شتیکی دیکه هه سیت پی
ده که دین، نه و شته ش نه و دیه هه رکاتن خه ریک بوه ماوهیه ک به سیاسه ته وه سه رقال
بیت و تیای دا روبیچیت دهست به جن هه ولی داوه لی دورکه ویته و دو خوببدات
به خویندن وزانیاری و در گرتن، پاشان ده گه رایه و دسه ربه زمی سیاسه ت و دوبارد
وازی لی ده هینایه و... من نه و جارانه م زمار دوه که نیبن خه لدون نه کاره دی
به وشیو دیه کردوه، بیینیم ده گاته نزیکه هی حه وت جار. که واته نه و ده ج مانایه کی
هه دیه؟ مانای نه و دیه نیبن خه لدون ثالوده ململانی یه کی ده رونی قول بوده
نه توانیو لی ده ریاز بیت... نه و هه رکام له سیاسه ت و زانستیشی پی خوش
بوه، له هه رکام بیاندا چیزیکی تایبیه ت ده بینی، بؤیه هه رکات بؤ ماوهیه ک سه رقالی

یەکیک لەو دوو حەمزەی بوبیت، ھەستى بەرەولای حەزەکەی تريان پەلکیشى
کردووە ناچار گەراوەتەوە سەرى.

بۇودى لەو مەملانى دەرونیيە نىو ناخى (نېبن خەلدون)اتى بگەين،
بىپۆستە لەوجىباوازى و ناكۆكىھ بکۈلىنەوەكەلەو سەرددەمەدا لەنیوان (زانست)و
(سیاسەت)دا ھەببۇو... رەنگە ئىمە جىباوازى بەو شىۋىدە لەم سەرددەمەماندا
لەنیوان ئەو دووەددا نەبىنین.

چونكە ھەنوكە (زانست و سیاسەت)لەسەر بىنەماي يەك لۆزیك رى دەكەن...
پياو كاتى لەئەركىكى زانستى يەوه دەگۈزۈرەتەوە بۇلەنەستۇ گرتىنى ئەركىكى
رەاميary ياخود ئىدارى، جىباوازى يەكى گەورەبەدى ناكات، بەلكو ھەولن دەدات
ئەوهى خويىندۇرىتى، لەو بوارە توى يەدا پراكىتىزە بىكەت كەبۈي گوازراوەتەوە.
ئىمە راستى ئەم قىسىمەمان لەزۆریك لەم مامۇستايانەدا بەدى كردووە كە دەولەت
لە ولاتە شارستانى و بالاكاندا بۆھەندى تەركى گەورە پشتىان پى دەبەستى. وەل
لەسەرددەمە ئىبىن خەلدوندا مەسىلەكەتەواو پىچەوانە بۇود... لەبەشەكانى
رەبرەدەيى بەرتوکەدا بۇمان پوون بويەوە كەچۈن زانست لەكۈن دا
لەسەربىنە ماورىسا كانى لۆزىكى فۇرمى پى دەكىرد، ھەمېشە سەرقالى
كۆبەرنجامە ئەقلى يەكان بۇو، بىراردەكانى لەو كۆبەرنجامە ئەبىستاكتىكى
يانەو ھەلەدەگۈزى... كەچى ھەرلەو سەرددەمەدا سیاسەت لەسەر بىنەماي
لۆزىكىكى دىكە بەرىيە دەچۈو.

نېبن خەلدون خۇيىشىلەبەشىكى (مقدمە)كەى دا كەناوى ناوه (سەبارەت
بەودى زانايانى نىو ئادەمیزاز دورترین كەسانىكىن لەسیاسەت و
پىبازىكانييەو) ئاماژەد بەرەستى يە كردوه...ئەو بەم شىۋىدە مەرامەكەى خۇي
شەرقە دەكەت و دەلتىت: (زاناكان مەسىلەكان بەگۈيردى ئەو پىوانەكارىيە فىقەمەيە
دەپبىون كەخۇيان لەسەرى راھاتون، ھەندى كۆبەرنجامى گىشتى يان لەمېشىكى
خۇياندا دابىريوھ كەبەھىچ جۇرى لەتك بويەردا وىڭ نايەنەوە. بۇيە بەزۆرى

دەگەونە ھەلەوە کاتن سەرنجى سیاسەت بىدەن... سیاسەت پیویستى بەرەجاوىكىنى واقىع ھەيە، ئاتاجى بەودىيە ھەرسلىق بەگۇيردى خۇى و بەپېنى گۈنچان سەرنجى لى بىرى و بىرىارى لەبارەوە بىرى، دىارە ئەمەش پىتچەوانە ئەودىيە كەزاناكان دەيىكەن) "دەربىرىنى وەرگىزى" (٢) نەگەرى ئەو زۆرە تىبىن خەلدون ئەوجىاكارىيە ئىتىوان لۆزىكى سیاسەت لۆزىكى زانسى لەو ئەزمۇنە تايىبەتەوە ھىتىابى كەلە ھەرتىكە بوارەكەدا ھەپبۇو... تىنجا دورىش نىيە گەر دوچارى مەملانىي دەروننى بوبىت بەھۆى ئەودودكە حەزى لەھەردۇو بوارەكە كىردوھ.

ھۆكاري دووهەم:

ئىتىبان خەلدون سەر بەبنەمالەيەكى عمرەبى دېرىن و خاونەن مىڭزى ناسراوە... بىنەمالەكەكى لەگەن عمرەبە فەتح كارەكان دا لەسەددى يەكەمى كۆچىدا ھاتونەتە ئەندەلوس، لەسەددى چوارەمى زايىنى دا پىاۋىكى ئەو بىنەمالەيە كەناوى (كىرىپ) دەبىن و يەكىكى دەبىن لەرىش سېپى يەكانى بىنەمالەكە، دەتوانى دەست بەسەر (اشبيلىيە) دابىرىت و كۆشكىكى تىدا بىنیات بىنیت. كاتىكىش ھۆزى (عبدالله) فەرماندارى (اشبيلىيە) يان گرتە دەست لەسەددى پىنچەم دا، ھەندى كەس لەھۆزى خەلدون پۇستى وەزارى يان گرتە دەست... كەلە سەددى حەوتەمېش دا ديانەكان لەشارەكە نىزىك بونەوە، بىنەمالەي خەلدون بەردو ئەھرىقا ئاوارەبۇن و لەۋى پېۋەندى يان كردى بەكۆشكى (بىنە حفص) دوھ لەتونس دا. (٤) شتى كەلەو بىنەمالەيەدا سەرنج راھەكىشىت ئەودىيە، لەكاتىكدا كەسانىيەكى لەبوارى سیاسەتدا بەرھەم دەھىتى، لەھەمان كاتدا كەسانىيەكى لەبوارى زانسىش دا بەرھەم دەھىتى... ئىتىن حەييان لەھەسلىق ئەوبىنەمالەيەدا دەلىت: (لەتىوان سەردارىتى سولتانى و سەردارىتى زانسى دا گەردو خوليان بۇو "دەربىرىنى وەرگىزى". (٥)

ئەم گەردو خولەشیان بەتاپبەت لەو رۆزگارەدا تىدا رەنگ دەداتەوە كەدەكەۋىتە پېش لەدایك بۇونى ئىبىن خەلدونى ھاوريىمانەوە، يابىرى ئىبىن خەلدون كەسييکى سىاسەت مەدار بودو پۇستىكى بالايشى بەددەستەوە بۇوە لەدەولەتى تونس دا، دواتر ولەكۆتا رۆزگارەكانى تەمەنى داوازى لەسىاسەت ھىتا و دەستى كرده پابەند بۇون بەكۇرۇ جقاتەكانى شەرعناسى بەناو بانگ (نەبى عەبدۇللاي زوبەيدى) يەوە. كاتىكىش باپىرە مىردى، كورەكەى (كەباوكى) (ئىبىن خەلدون) دەكتات "وەرگىنر" لەنىو كۇرۇ حوجرەكەى (نەبى عەبدۇللا) دا پىنگەيەشت، شەرعناسىكى لىن دەرچوو لەنىو زانستە شەرعىيەكاندا ۋۇ چوو بۇو... ئىبىن خەلدون لەودسى باپى دا دەلىت: (لەرپىنگە شەمشىرۇ خزمەتكۈزۈرى، لايىدا بۆرپىنگە زانىيارى و پەيوەستەگى) (٦)

بابىشى بەو (تاعون) گەورەيە مىردى كەلەو رۆزگارەدا دنیاى گرتىبىيەوە، ھەربىو پەتاپىه، زۆرىك لەمامۇستاۋ كەس وڭارى (ئىبىن خەلدون) مىردىن، لەنەنجامىدا (ئىبىن خەلدون) تاك بويىدە و تەمەنىشى لەوكاتەدا ھىشتەر ھەژىدە سالان بۇو، لەئاكامىدا ويستى پەيىوندى بىكەت بەدەولەتەكەى (بىنى مىرىن) دوو لەمەغىرىبى دورۇر. وەلى مەحەممەدى بىراڭەوردى، رېنگرى ئەوكارەى لېكىرد. (٧) ئەم برايەكى دىكەى ھەبۇو نازى (يەحىا) بۇو، ئەم برايەكى سەرى لەسىاسەت كىرىنەوە قال بۇو، جارىكىشيان پلهى وەزارەتى وەرگرت. (٨)

لەمەوه بۇمان رۇن دەبىتەوە كە (ئىبىن خەلدون) لەنىو بىنەمالەيەكدا پىنگەشتەوە، كەھەم سەريان لەسىاسەت دەرچوودو ھەم سەرىشيان لەزانىيارى دەرچوود (دەرىپىنى وەرگىنر)... كەواتە مامۇستا (ساتع الحصرى) راستى گوتۇد كەدەلىت: ئىبىن خەلدون ئەم دوو حەزو خولىايەى لەباوان و بىنەمالەكەيەوە بۇماوهتەوە. (٩) ھەرلەم دوو خولىايەشەوە ئەم مەملانى قولە دەرونىيە پەيدا بۇ

که وک له بهردا دیتمان، هنهندی جار ناوقهی (نیبن خه لدون) دهبوو، زیانی لی تال
دهکدو بیرگردنەودش لی دەشیواند.

ھۆگاری سی یەم:

نەزادی بنەمالەی (خه لدون) دەگەرێته وە سەرکابرايەکی سەحابی کەناوی
(وائیل کوری حجر)، نەم (وانیله) خەلکىدىھەری (حەزرمەوت) د و لەدواي ژگار
کردنی مەكکە نىرداراوە تەلای پىغەمبەر (د.خ) و ئەويش رېزى لىنگرت، دواتر
معاویەی کورى نەبو سوفيانى لەگەلدا نارد تاكو بچىتە (حەزرمەوت) وپىكمەد
ئەركى فيرگەرنى قورئان و بلاوگردنەوهى ئىسلام لەئەستۆ بگرن، وادىارە نەم
هاوري يەتيەي (وائیل و معاویە) تاكو كۆتايى بەردەوام بۇوە. وائیل تاكو سەرددەمى
خەلافەتكەي معاویە ژیاو يەكىك بۇو لەوگەسەناسراوانەی كەدىسىز و دەمارگىر
بۇون بۇ معاویە... كاتىكىش ۋەداوە بەناوبانگەكەي (حجرى کورى عدى) روی دا،
وائیل يەكىك بۇو لەوانەی شان بەشانى معاویە بەشدار بۇون لەو ۋەداوەدا.

جىنى خۆيەتى لىرەدا بەكورتى باسىكى نەم ۋەداوهى (حجر) بکەين... حجر
يەكىك بۇو لەپىرەوگارانى عەلی لەدزى معاویە. لەپاش سەردىنى عەلىش
لەسەرھەمان پىباز مايەوە تانەوە بۇو لەگەل (زىاد) فەرماندارى
(معاویە) لەسەر (كوفە) دا پىك ھەلپۈران... زىاد زۆر لىي تۈرە بۇو، بەكۆت كراوە
لەگەل گروپىكدا رەوانەي لاي معاویەي كردن لەشام، نەوكۆمەلە كۆت كراوە
لەزىز چاودىرى وپاسەوانى دوو پىباودا رەوانە كران، كەيەكىكىان نەم (وانیل) دى
باپىرى بنەمالەي خەلدونىيەكان بۇو... لەنزىك شامدا، حجر وهاورىيەكانى كۆزران
لەدواي نەوهى سەرپىشك كران لەنتىوان جىنيدان بەعەلى كورى نەبى تالب
وکوشتن دا... نەم كىشەيە دەنگۈيەكى بەرفراوانى ھەبۈولەنیيۇ موسولمانانى نەو
دەمەدا، ئائىشەخان وزۇرىك لەشەرعناس وپىشەواكانى دين بەھۆى نەو
كىشەيەوە ئازاريان چەشت، لەدوايش دابويه يەكىك لەوخرابەكاريانەي معاویە
كەلىبۈردىنى بۇنەبۇو. (۱۰)

ئىمە بەدورى ناگرین نەو كىشەيە لەھزى ئىبن خەلدوندا چەردەيەك سەرسامى بەجى ھېشتىپ، تەنانەت لەمۇزۇدەكى دا لەو كىشەيە كۈلىيۇدە وەدە وبارەيەود نوسىويەتى... كاتى نەو نوسىنە ئىبن خەلدون دەخوينىنەوە، دەبىنин ھەول دەدات بەھەلەكار وىنائى (حجر)بكت و (زىادو معاویە)ش بەۋېپىناس بكت گوايە لەكىرددەدەكەياندا راستى پېتاكاوه.

ئىبن خەلدونىش وەك هەركەسىكى تر لەرۋەلەي بىنەمالە دېرىنەكان لەو سەرددەمەدا، ناتوانىت لەدەمارگىرى بۇكەلەپورى بىنەمالەكەمى و باب و باپيرانى كەم تازۇرى خۆى دارنى... نەو ھەست بكت ياخود ھەست نەكت، ھەرپەيۈستە بەوهى مىڭزو لەبارەدىرۋۆكى باب و باپيرانىيەوە دەيگۈوازىتەوە... زۆر گرانىشە لەسەرى گەر نكولى بكت لەو مىڭزو، ئىدى مىڭزو دە باش بىت يان خراب، يەلام لەلایەكى دىكەشەوە، ئىبن خەلدون شەرعنىسىكى بەدینە پېتۈستە بچىتە ئېر كارىگەرى نەو ئاراستەكارىانەوە كەثاين نىگا بەخشىانە، وەك دەست گرتىن بەنمونە بالاكان و دوركەوتىنەوە دەست كۆتاڭىرىن لەكوشتن و دەست درېزى كردىنى بەناھەق.

لىرەدا نەوهى شىاوي ئامازپىدانە، ئەودىيەكىشەكەمى (حجرى كورپى عدى) بەتەنھاوا بەدابراوى لەو بارودوخە كۆمەلایەتىيە كەددورى دابۇو سەيرناكىرىت... بەلكو لەرپاستى دا ۋووداۋىكە لەو ۋوادانە كەشان بەشانى مىملانى كەن ئىتىوان عەلى و معاویە ھاتنە ئاراوا... دىارە نەو كىشە و مىملانى يەش كارىگەرىيەكى گەورە دانالەسەر بىرگەرنەوە ئىسلامى، بەجۇرى تانە مرۆكەش نەو كارىگەرىيە ئامادەكى ھەيە... ھەرجى عەلى بۇو، نمايش كارى پەيگەرىيەكى تەواو بۇو بەنمونە ئايىنى يەكانەوە بەچاو پۇشىن لەو فۇرۇھىل بازى و مل كەچ بازىيە كەسياسەت نەيخوازى... معاویەش تەواو پېچەوانە بۇو... نەمەش دىيارتىرىن ھۆكاري شىكست ھىناتى عەل و سەرگەوتىنى معاویە بۇو (11) كەواتە لەھەمبەرى نەو ھاوكىشەيەدا ھەزىقانانى موسولمان ئەبىن ج بىكەن؟؟

ئەوان دەبىنن ئايدىالىستى بونىي ئايىنى خاودنهكەي بەرەو شىكست پەلكىش دەكتات، لەبەرانبەرىش دا واقع بىنى يەكى سىاسىش خاودنهكەي بەرەو سەركەوتن دەبات... بەشىۋەيەكى گشتى گرفتى ئىسلامىش لەوەدایە كەلەھەمان كاتدا ئايىشەو دەولەتىشە.

ئىمە لەكتىكدا (مقدمە)كەي ئىپن خەلدون دەخويىتىنەوە، هەولۇن وکۆششىكى يەكىبىنەي تىدا دەبىنن بۇچارىسىر كەردىنى نەو گرفته... تىپىنى دەكتەن لەكتى نەم ھەولدانەي دا، لەلايەكەوە نەيتوانىيە نەوە لەياد بىكەت كەخۆى شەرعناسىكە، ياخود لەلايەكى ترددە، نەوە لەياد بىكەت كەپياوى دەولەتەو لەبنەمالەيەكىشە كەرإزدى معاوېيەو دەولەتى ئەممەوى كردوه.

ھۆكاري چوارەم :

لەپەرتوكى (التعریف)دا ئىپن خەلدون باس لەو زاناو وىزەوانانە دەكتات كەلە سەرەتاي تەممەنیەوە لەلایان قوتابى بود، لەو باسکەرنەوە نەوە دەخويىتىنەوە كەلە نىيو ئەومامۇستا يانەدا دووگەس كارىگەريان لەسەر دانادە، (يەكەميان عەبدول موھەيمەن و دودەمىشيان مەھمەد گۇرى ئىبراهىم ئابىلى) (ن)

كاتىكىش لەزىيانى نەو دوو پىاواه دەكۈلىنەوە، دەبىنن زۆر پىچەوانە يوون بەيەكتى وەھرىيەكەيان لەسەر مۇدىلىتىكى جىاواز بۇون... نەوەتا (عەبدول موھەيمەن) وەكۈنلەن خەلدون خۆى باسى دەكتات، پىشەواي فەرمودە ناسەكان بود لەمەغىرېب دا... ئىپن خەلدون ماوەيەك لەگەن نەو پىاواهدا بودو ج وەك گۈئلى بون وج وەكلى وەرگىتن، پەرتوكەگەورەكانى وەك (صاحاج الست) و پەرتوكى (لموتا) و... هەتدىلى وەرگىتوه. (ن)

(ئابىلى)ش... ئىپن خەلدون بە (پىرى زانستە ئەقلىيەكان) ناوى دەبات.... ئىپن خەلدون لەممەوه لۆزىك و ھونەرەكانى فەلسەفەي وەرگىتوه، لەراستىش دا نەم پىاواه خاودنى كەسايەتىيەكى نامۇۋە تم و مىزدارە، بۇيە پىئىستە لەسەرمان

لەئاقارىدا كەمىن ھەلۋىستە بىكەين ولەدوى ھەندى لەخەسلەتە خەفە كانى نىو كەسايەتى ئەو پىاوه بىگەپىين ورادەتى ئەو كارىگەرىيە پەي پى بەردىن كەلەسەر ئىبىن خەلدونى داناوا.

مامۇستا (زاڭ بېرىك) دەلىت: ئەم ئابىلىيە پوخسارىتكى نامۇيە، مامۇستايەكى گەپىدەيە كەھەرجار ناجارىك ئاماژەيەكى (شزوزى فيكىرى) نىشان دەدات كەبرىتى يەلە قول بونەوە لەزمىرەو شەرع وەهەروەها لەكۆشش كارى سۈفيش دا... لەھەمان كاتىشدا نەزەعەيەكى ئەقلى ئازادىشى ھەبۇھ لەشۇرۇش كەرنىدا دېبەو مل كەج بۇونە فيكىريە كەلەو سەردەمەدا لەناو دامەزراوه زانسى يەكاندا باوو بىلەو بىوو، ئەھى دەمىن پەراوگەن سەبارەت بە لىكدانەوەو شەرقەو پەراویزدانان كەلەكە ببۇون، وەك خۆراكى بۇگەن كەرددوو بۇون دېبە بېر.

(۱۴) ئەھى لەم پىاوه نامۇدا سەرفج رادەكىشىت، ئەھى كەسەرقالى زانستە ئەقلىيەكان بۇو لەكاتىكدا شەپۇلىكى دېبەو زانستانە لەمەغrib دازان بۇو، تەنانەت خەلگى ئەو زانستانەيان بەزەنەقىيەت داودىنا وەك لەبەشىكى داھاتو تردا باسى دەكەين... جىڭەلەوەش شتىكى تر كەپتەر تەم وەز لە دەورى ئەم پىاوه دروست دەكتات، ئەھى كەپەيەندى بەشىعەوە ھەبۇوه، ئەم پىاوه بۇو مەغribنى يەكانى ناساند بە (خواجە نصرالدىنى توسى) فەيلەسۇفى ناسراوى شىعە لەرۇزەنەت دا.

وادىارە ئابىلى خاودنى نەزەعەيەكى شىعەگەرا بۇوه، بەلام ئەو ھەستە دەشارددەوە توقييە دەگىردى بەگۈرەر پىچەكە (توقييە) شىعەكان، ئەھى ئەم بۇچونەش پشت راست دەكتەوە، چىرۇكىكە كەنیبىن خەلدون لەپەرتوكى (التعریف) داسەبارەت بە مامۇستاكە دەيگىریتەوە.

پۇختە بەسەرھاتەكەش بەم شىيەدە : لەو رۆزگارەدا رېبەرىتى عەلەھى خەلگى كەربەلا ھاتوتە مەغrib بەمەبەستى بىلەو كەردنەوە پەپەپاگەندە بۇخۇي لەو دەقەرەدا. ئابىلى پىيەندى بەو كاپرايەوە كەردو خۇوي بەھاوارى يەتى

گردنیه وه گرت. کاتیکیش ریبهره عهله ویه که له (مه غریب) بین نومیند دهیت و دهیه ویت بگهربته وه بؤگهربه لا، ثابیلی یه کیک دهیت له دهست و پیوهندو هه فاله کانی.

ثابیلی باسی نهود بؤ نیبن خه لدونی فوتا بی ده گتیرته وه که چی به سه رهاتوه له کاتیکدا سواری ده ریا بوهله تونسه وه بؤ نه سکه ندره ده کات : به هاویه تی کابرا عهله ویه که ... ثابیلی بهم حجوره باسی سه فه ره که ده کات : به شهودا زور شهیت ای ده بوم، بؤیه زورم شرم ده کرد له هاوی عهله ویه که م له به رانبه ر نه و همه مو خوشتنه دا. برادره کان ناموزگاری یان کردم کافور بخومه وه ... هه رو دهها باسی نهود ده کات که گوایه کافوره که خوار دو ته وه به و هو یه شهود نه قلی تیکچو ... ثابیلی له گه شته که دا له گه لعنه ده که ده چیته بودو به میسر دا تی په ریوه و دواتر فه رزی حه جی به جی هینتا و دواتر ده چیته که ریه لا. کاتیکیش دهیه ویت بگهربته وه بؤمه غریب، عهله وی ههندی له هاوی و شوینکه و توه کانی خوی لاه گه لدا ده نیریت تاکو بی پاریز ن و له رینگه دا هاوی یه تی بکه ن تاکو ده گه ریننه وه شوینی مه به است ... ثابیلی ده لیت له و گه شته دا له بروی زانیاریه وه سودی و درنه گرتوه، به هوی نه و تیکچونه نه قلیه که دو و چاری ببwoo.

(۱۵)

نه گه ری نهود زوره (ثابیلی) له کات گه شته که دا نه قلی دو و چاری تیکچون نه بوبیت، به لکو چیر و کی (کافور) ده که بؤیه دروست کرد و ده بلا وی کرد و ته وه له نیو فوتا بیه کانیدا تاکو شتیکی نیو ده رونی خویی بی په رد پوش بکات ... خه ریکه متمانه ده او بکه م به وی (ثابیلی) سودیکی زوری و در گرتوه له هاوی یه تی گردنی (عهله وی)، ههندی له وزانسته نه قلیانه دی و در گرتوه که نه و ده ده. ته نه لای شیعه دهست ده که وتن ... ناشکرایه شیعه به شیوه دیه کی گشتی تامه زوی نه و زانستانه ن وله خه باتی رامیاری شیاندا نه و حجوره زانسته و ده کار ده بن. (۱۶)

نەگەر (ئابیلی)ھىچ سودىكى ودرنهگرتوه لەگەشتەكەى دا، وەك خۇي
دەلىت، ئەى چۈن ناشنا بوه بەفەلسەقەكەى (توسى) كە خەلکى مەغrib ھىچيان
لەوبارهودە نەدەزانى؟ شىاوي ئامازەپىدانە، (ئىبىن خەلدون)لەسەردەستى
(ئابىلی)مامۆستاي دا، ئەو رەخنانە خويىندەوەكە (توسى) ناراستەي پەرتوكى
(المحصل)ى (فخرالدینى راىزى)كىردو. دواترىش ئىبىن خەلدون پەرتوكىنى
بچىكۈلە نوسىيودو پەرتوكى (المحصل)ى تىدا كورت كىردىتەوەدو ناوى ناوه (لىاب
المحصل)، لەپەرتوكەدا تەبەنلىكەمموو رەخنەكانى (توسى) كىردو. (١٧)

ھەرچۈن بىت، ئابىلى لەپاش گەرانەوە بۇ مەغrib بويە كەسايدەتىكى
ھەلگەوتۇرى فىكىرى، لە تىكچۈنە ئەقلىيەكەشى چاك بويەوە! ھاتە تونس
ولەۋى لاي باوکى ئىبىن خەلدون بويە مىوان ولەلائى مايەوە... شىرتىبىن خەلدون
وکۇمەلىن لەخەلکى تونس، ھۆگرى كۆپرە جقاتەكانى (ئابىلی)بۇون، سى سالى
پەبەق لەگەلىن دا سەرقالى خويىندەوارى بۇو... (ئىبىن خەلدون)لەو رووهە دەلىت:
(ھەردوو ئەصلەكەو، لۆزىك و، ھونەرەكانى دىكەي دانايى وقىتكارىم لەو
ودرگرت....) (١٨) گومانى تىدا نىيە كە ئابىلى كارىگەرى ھەرگەورەي ھەبۇھ لەسەر
بىرگىردنەوەي (ئىبىن خەلدون).

(دكتور مەممەد فەرىد غازى) دەلىت: (بە وجۇرە ئابىلى تۈۋى ئەو شۇرشهى
لەتاودىزى ئىبىن خەلدونى خويىندەكارى دا چاند، كە دواتر مەنەھەجىيەتىكى نۇفي بۇ
ئىتمەبەرەم ھىينا) (١٩) ھەرودە (حەصرى)ش دەلىت: ئىبىن خەلدون پەز
لەكەسانى تر ستايىش ئابىلى وفەزلى ئابىلى دەكەت بەسەر خۆيەوە، ھەرودە
دەشلىت ئابىلى گەواھى دەركەوتەيى بۇ داوهەلەو زانىياريانەدا، گومانىشى تىدا نىيە
ئەممەش مانايى ئەودىيە ئىبىن خەلدون ئارەزوى لەبىرگىردنەوەي لۆزىكى بوه،
ھەرودە مانايىكى دىكەشى بىرىتى يە لەوەي، ئەوزانستە ئەقلىانەي كەلائى ئابىلى
خويىندەونى يارمەتى يەكى باشىيان داوه بۇ بەھىزبۇن وگەشەكەرنى ئەو ئارەزو،

ناسه‌واره‌کانی نه و ناره‌زووهش زور به‌رونی له‌زوریک به‌شی (مقدمه) دا
بهدرده‌گه‌ویت. (۲۰)

وام دئ به‌خه‌یال دا، نه‌کاریگه‌ریهی نابیلی له‌سهر (نیبن خه‌لدون) ای
دانواه، له همندی رووهه له کاریگه‌ریه ده‌چیت که‌له‌سهرده‌می نوی دا
(جه‌ماله‌دینی نه‌فغانی) له‌سهر (مه‌مه‌دعبده) دایناوه... جی سه‌رنجه،
(نه‌فغانی) ش و دکو (نابیلی) خاوه‌نی که‌سايه‌تیه‌کی تهم و مژداره و خه‌لکی له‌ثاقار
هه‌قیقه‌ت و سه‌رها تای پیگه‌شتی نه‌میش دا ناکوکن. همندیک بروایان وايه
نه‌فغانی له‌راستیدا نه‌فغانی نیه، به‌لکوئیرانیه و خه‌لکی (نه‌سهدنایاد) ای نزیکی
(هه‌مه‌دان) اه، خویندنی زانسته‌کانیشی له‌شاری نه‌جهف بوه (۲۱). به‌ووهش ناسراوه
که‌زور قول بوده‌وه له‌زانسته نه‌قلیه کونه‌کاندا... به‌هړحال، ده‌گونجیت بیژن،
هه‌راموستایه‌کی و دکو (نابیلی) یاخود (نه‌فغانی) بگری، ده‌توانیت گوشه
نیگایه‌کی نوی سه‌باردت به‌زیان به‌قوتابیه‌که‌ی نیشان بداد و، واي لی بکات
به‌جوریکی جیاواز له جوړه خه‌لکی له‌ژینګه دابراوده‌که‌یان دا له‌سهری راهاتون،
له‌مه‌سه‌له‌کان تی بگات.

له‌بېردا گوتمان نیبن خه‌لدون زانسته‌ناینی و نه‌قلیه‌کانی پیکه‌وه خویندوه،
بؤیه لېرده‌دا شتیکی باشه گه‌ر پی (دکتور موحسین مهدی) بگوازینه‌وه، سه‌باره‌ت
به‌و کاریگه‌ریهی که‌هه‌ردوو جوړه زانسته‌که له‌سهر بېرکردن‌وه‌دی‌نیبن
خه‌لدون‌دایان ناوه. دکتور مه‌هدی ده‌نیت: سروشی نه و وانه ناینی
وه‌لسه‌فیانه‌ی نیبن خه‌لدون له‌سهرده‌می لاویتی دا خویندونی نه‌وه ده‌سه‌ملینیت
که‌نیبن خه‌لدون به‌رانبه‌رکنی گرفتی هه‌رکه‌وره‌ی نیو بېرکردن‌وه‌دی نیسلامی
پی ده‌گرد... نه و گرفته‌ی که‌به‌هؤی ناکوکی نیوان په‌وتی سونی و په‌وتی
نه‌لسه‌فیه‌وه له‌لیکولینه‌وه‌دی مرؤف و کوګه‌مه‌لکه‌دا سه‌رهه‌لثه‌دات.... راستی
کوټایی لای نه‌هلي سوننه‌نه و پاستیه‌یه که‌له‌پریگه‌ی فورئان و فه‌رموده
وکوڈه‌نگی زانایانه‌وه بؤیان دی، دیاره له‌نیو نه‌وه‌هه‌قیقه‌ت‌هه‌شدا شه‌ريعه‌ت

له سه روی نه قله و دیه. و دل لای فهیله سوفه کان مه سه له که به پیچه و آنه و دیه، نه مان
له شه مهوو زانسته گرده بی و تیوریه کانیشدا له به ریتی دددنه نه قله... نینجا
به ناشکرا نه م ناکوکی و نه گونجانه نیوان سوننده و فه لسه فه له زیانی شین
خه لدوندا ده بینین.... هتد) (۲۲).

هوکاری پیشجهم:

له ماوهی را بر دودا با سمان لهو هوکارانه کرد که کاریگه ریان له سه ر نیین
خه لدون دانا و دو په یودست بوون به که سایه تی و بنه ماله و ماموستا کانی نیین
خه لدونه و د.

نه نوکه ش ده مانه ویت باس لهو هوکارانه بکهین که په یوه ستن به و
کومه لگه یه و د که تی ای دا ژیا و دو بربیتی يه له کومه لگه مه غریبی. له برد دا با سمان
له ثابیلی کرد، که یه کیک بوو له ماموستا کانی (نیین خلدرون) و گه شتینه
نه و رایه ای له باره دی نه و پیاو دوه بتین: کابرایه کی شیعه بوو به لام خوی
حه شارد ددا (واته توفیه ای ده کرد و هر گیز).

واباشه لبره شدا ژاماره بدهین به و دی کومه لگه مه غریبی نالوده دی
چه رده دیه ک له مملانی تایفه گه ری نیوان شیعه و سوننه ببwoo. به لام نه و نالوده
بوونه، به و نه نداردیه نه بwoo کله ره زه لات ده بینرا... چونکه لای که س
شار در او نه و مملانی يه له ره زه لات ده سدری هه لدا دواتر به راده دیه ک
گه وره بوو که کاری کرده سر لایه نه کومه لایه تی و فیکریه کان. هم رچی ره زناوا
(ی عه ردی - و در گیز) شه، نه وا له چوار چیو دیه کی به رته سک و له ماوهی کورت
کورت دا چوده زیر کاری گه ری نه و مملانی تایفه گه ریمه ده، تن بینی ده کری نه و
مللانی تایفه گه ریه له ره زه لات دا سه ری هه لدا، زورینه کات له دهوری
به ریزتر دانانی عمل و نه بوبه کر یان عمل و عومنه ده سورایه و د، به لام کیشه دی
به به ریزتر دانان له نیوان عمل و معاویه به دگمه ن نه بی له ویند هر بایه خی پی
نه ده درا. به و پی یه که به هیج شیوه دیه ک ناگونجیت معاویه به راورد بکریت

به عهلى... هوکارى نهمهش دهگهريتهوه بوكاريگهري دولتمى عهباسى له پرۆزههلاات دا... ئاشكرايە ئەو دولتمى له سەر پاشماودى دولتمى نەممەوى دروست ببۇو، ھەموو ھەولىنىكى عەباسىيەكانىش بۇ سەرۈزەنست كردى نەممەويەكان و دابەزاندى پلهو پايەيان ببۇو ئىنجا مىزۋەوان و فەرمۇودەناسەكانىش كەوتىن ئىزىر نەوکارىگەرىيەوه. (۲۲). بۇيە لەپەردى كىتىبەكانىان پېرىپۇون له خراپەكارى نەممەويەكان بەشىۋەيەكى گشتى و، خراپەكارىيەكانى معاویە بەشىۋەيەكى تايىبەتى. فارسەكانىش باسكتىكى گەورەيان ھەبۇو له پېشىگىرى كردى نەم رەوتەدا، ئەوان زۇر رقىان له نەممەويەكان ببۇو بۇيە يارمەتى عەباسىيەكانىاندا تاكو له پۇي فىكىرى و سەربازى و رامىيارىيەوه نەممەويەكان له نىئۆ بېرن... ئىنجا نىئەم كاتى دەبىتىن زۇرىنەي ئەو زاناو ھىزقانانەي له پرۆزههلااتدا بەدەركەوتۇن بەرەچەلەك فارس بۇون (۲۴)، نەوجابۇمان رۇون دەبىتەوه كەناوبانگى نەممەويەكان له نىئۆ خەلگى ئەو دەقەرددادا گەشتۇتە ج ئاستىكى بەردو خوار چوون (درېرىپىنى و درگىن).

وەلى نەممەغىرېب دا مەسىلەكە بەپېچەوانەوەيە، هوکارىكەيشى بۇئەوه دەگەريتهوه كەنەممەويەكان له دواي دۆراندىيان له پرۆز ھەلاات دا توانيان دولتمىكى گەشەسەندۇو له نەندەلوسدا دابەزرىئىن، نەم دولتمەش كارىگەرىيەكى گالىتە پېتەكراوى ھەبۇو له سەر ولاتانى مەغىرېب له هەردۇو رۇوى مەعنەوى و مادىيەوه، توانى رېكابەرى ھەزمۇنى عەباسىيەكان بىكەت... كاتىكىش دولتمى نەممەويەكان له

نەندەلوسدا بەھۆى ھېرىشى گاورەكانەوه لواز ببۇو، بىنەمالە زانستى و سىاسەكان نەنەندەلوسەوه دەستىيان كرد بەكۆج كردن و لە ولاتانى مەغىرېبدا نىشتمەجىن بۇون... يەكىك لەوبىنەمالانەش بىنەمالەكەي نىين خەلدون ببۇو... بۇيە ھەردەبىن نەو بىنەمالانە كارىگەرىيەكى زۇريان ھەبوبىت له سەر بارودۇخى فيكىرى لە وىتىندر.

له ده میکدا ههژمونی نهمه ویه کان لهمه غریبدا گمشهی ده کرد، لهه مان
کاتدا ههژمونیکی دیکمеш گمشهی ده کرد که هاویز بwoo له گملن نهودا. نه ویش
نهژمونی (عده لهوی یه کان) بwooکه له سه رده استی (نه دره سی یه کان) دا له بیابان
سهری ههندلداو دواتر له سه رده استی (فاتیمی یه کان) دا به هیزو پتھو بwoo.
فاتیمیه کان لهم رووهه گرنگیه کی تایبه تیان ههیه، ئه مان له شیعه بونیان دا
توندره و بونون، ههندی له تؤوی (شیعه چیتی) شیان له ولاتی تونس دا چاند...
دواتر پویان کرده میسر، له ویش کاریگه ریه کی گالته پینه کراویان
له پروپاگه ندی شیعه گه ریتی دا هه بیو.

نهودی جینگهی سه رنجه نهودیه که میسر به رله و دی فاتیمه کان فتحی بکهن
نالودهی چه ردیه ک لهم ملایتی تایفه گه ری بتو، زورینهی جاریش کیشمه
کیشمه که له سه ر به ریزتر دانای عهی و معاویه بتو... نهود بتو له سالی (۲۵۰) داو
له روزی عاشورا، ثارا و دیه ک له نیوان شیعه و سوننه دا به ریابو... نینج اپریزی
(عاشورا) لهم پوده گرنگه، چونکه عاشورائه و پریزدیه که تیدا (حسین) له سه ر
دهستی سوبای نهمه ویدا کوژرا... سه ر باز گه لی له سودان و تورکه کان نومایندی
سوننه کان بتوون له وئاشوبه دا... نه و سه ر بازانه له سه ر پریزگه کاند الله پریبوارانیان
ده پرسی: خالی توکن یه؟ جانه گمر بیگوتبا (معاویه) یه، نهوا وا زیان لی ده هینا،
و دگه رنا نهوا لیبان ده داو فه لاقه یان ده کرد... یه کتک له سودانیانه به پریزگه کاند
ده گه پاو هاواری دد گرد: (معاویه خالی عه لیه) جه ما و هریش له دوایه و ده
نه و دروشمه یان ده گوتهد... نیدی نهمه بويه دروشمن خه لکی میسر، هه رکاتیک
بیان ویستایه له گه ل شیعه دا بجه نگین نه و دروشمه یان به رزده کرددوه. کاتیکش
فاتیمه کان هاتنه نیو میسره و د، حکومه تکه بويه حکومه تیکی شیعی،
بارود و خه که پتر نالوزا، له کاته دا جه ما و هریش نه و لاته له ناماد دباش ته او دا
بتوون وبه ساده ترین نامازه هه مان دروشمه که لی جارانیان به رزده کرددوه،
به وجور دش رق و کینه دیرینه کان ده جو شان و خه لکی له دور کوپونه و ده.

سالی (۳۶۱) واریکه‌وت پیریزئنیکی کویرکه‌له شه قامه کاندا نه و سروده‌ی دهگوت گیراو زیندانی کرا، خله‌کبده و رواده شلمزان و کوبونه و هواواریان کرد: (معاویه خانی موسولمانان و خانی "علی" شه) بهو هویه‌شمه حکومه‌ت ناگادری نامه‌یه‌کی بلاو کرده‌وهو هم‌رده‌ی سرای بهنازاری لیکردن، پاشتریش پیریزنه‌که‌یان به‌ردا... سالی (۳۶۲) ش، کوئه‌لی له (سه‌یرده) سونیه‌کان شلمزان و هواواریان کرد (معاویه خانی علی کوری نه‌بی تالبه) نه‌مه‌له کاتیکدا سه‌یرده سونیه‌کان یه‌کیک بعون له‌هه‌ره توخمه هیوره سیاسیه‌کان. (۲۵)

ددوروبه‌ری سالی (۴۴۰) یش، له‌تونس دانازاویه‌کی تایفی رودا کله‌هه‌ندی رواده له‌ونازاویه ده‌چوکه‌له میسردا روی دابوو، تنه‌الله و برووهه لیک جیاواز بون که‌نه‌می تونس کیشمکه کیشکه‌که‌ی له‌سهر بع‌ریزتردانان بعون له‌نیوان‌عمل له‌لایه‌ک وئه‌بوبه‌کرو عومه‌ریش له‌لایه‌کی تره‌وه. وادیاره له‌ورؤزگاره‌داده له‌دوای روخانی‌ده‌ولته‌که‌یان له‌نه‌نده‌لوس هه‌ژمونی نه‌مه‌ویه‌کان لاوازبود، وهه‌ژمونی عه‌باسیه‌کان جیگه‌ی گرت‌ته‌وه... پوخته‌ی به‌سهرهاته‌که‌ش نه‌وهیه، فه‌رمانداری هاتیمه‌کان له‌سهر تونس (موعیز کوری باریس)، له‌مه‌زدبی شیعه هه‌لگه‌رایه‌وهو چو‌سهرمه‌زدبی سوننه، نینجاهاواری له‌نه‌بوبه‌کرو عومه‌رکرد، خله‌که‌که به‌ردوشلمزان و دهستیان کرده کوشتار کردنی شیعه و تاکارگمیه نه‌وهی با‌نگخوازه‌کانیان کوشتن و خانودکانیشیان چماندن، نینجا موعیز هانای برده‌به‌ر خله‌لیشه‌ی عه‌باسی، هه‌رودها به‌یداخی رهشی بلاوکرده‌وه که‌په‌رچه‌ی عه‌باسیه‌کان بwoo، مستنصری خله‌لیفه‌ی هاتیمی به‌مه زور توره بwoo، بویه وه‌زیرده‌که‌ی خوی نارده‌لای موعیزو هه‌رهشی شه‌پو جه‌نگی لیکرد. (۲۶) به‌رنه‌جامی نه‌م هه‌رهشیه‌ی هاتیمی یه‌کان نه‌وه بwoo هه‌ژه عه‌رده‌بیه‌کانی، وهک (بمنی هیلال) و (به‌نی‌سسه‌لیم) زورینه‌ی ولاتانی‌مه‌غربیان داگیرکرد، ونه‌وکاولکاریه ترسینه‌ریان تیندا بلاوکرده‌وه کله‌مه‌یزوه ولاتانی مه‌غريب دا به‌ناوابانگه.

دواتر لەۋاڭىركارىيە و ھەندى لەناسەوارەكانىلە كۆمەلگەي مەغribiي دا دەگەين، لىرەداتەنها بەمەندە دەست ھەلدىگەرين كەبلىئىن ئەو داڭىركارىيە كارىگەرىخۇي ھەبۇو لەلاوازكىرىنى ھەستى شىعە چىتى لەمەغrib و تەنانەت لەلەناوبىرىدىنئە وەستەش دا. چونكە بەرلەپورۇداوه لەمەغrib داو لىرەولەھە گروپى شىعە ھەبۇن، لەشارى (صىندا) گروپىنى شىعى ھەبۇن، شارىكىش لەسەر مەرزى تونس و جەزانىر ھەبۇو ناوى (نىشتە) بۇو، ھەمۆخەلگەي كەي شىعە بۇون، بۇيەناونرا بۇو (كوفە بچۈك)، بەلام لەدواى ھەلگەپانە وەكەي (موعيز) و داڭىركارى و شالاۋى ھۆزە عەرەبىيەكان بۆسەرولاتانى (مەغrib) ھەمۆئە و گروپە شىعى يانە لەنىيوجون و توشى قىران بۇو. (۲۷) لىرەدا دەمانە وىت ھەلۇيىستە بکەين و بېرسىن: ئەو رۇداوانەج كارىگەرە كىيان ھەبۇدەسەر بىركرىدىنە وەي ئىبىن خەلدون؟ ئىمە نكول ناكەين لەوەي ئەورۇداوانە ماوەيەكى دورودىزىبەرلەئىبىن خەلدون روپان داوه، بەلام لەگەن ئەوەشدا ناگونجىت ئەورۇداوانە ھەروابەمیزۇدا رۇشتىن و بېبى ئەوەي ھىچ ھەندى ئاسەوارى ئېلىرى بەجى بىلەن، لەنىي خەلگى مەغrib دابەشىۋىدەكى گشتى و، لەئىبىن خەلدونىشدا بەشىۋەيەكى تايىبەتى.

ھىچ گومانىكىم نىھەلەوەي ئىبىن خەلدون كەسىكى سوننى بودوبابەرىكى پەتھوپىشى ھەبۇدە سوننىيە يەكەي... لەگەن ئەوەشدا من لەنىي دېرەكانى (مقدمە) كەيدا خەرىكە ھەندى لەناسەوارەكانى شىعە چىتى بېبىم... رەنگە ئەمەشى بەشىۋەيەك لەشىۋەكان لە (ئابىلى) مامۇستايە وە پىن گەشتىبى... بەشىۋەيەكى رۇنترەو ئاسەوارەلەكتىكىدا تىبىنى دەكمەم، كەئىبىن خەلدون دېت و بەرەوانىيەك دەنوسيت لەمەپ رەچەلەكى (ئىدىرىسىيەكان)... ئەوبەگەرمى پېشىۋانى لەراستى و دروستى ئەو رەچەلەكە دەكەت و، دواترىبەم پەيقاتە كۆتاپى بەپشتىگەرە كەي دېننەت: (پاك راگرتى ئەھل و بېيت لەچەپەنەيەكى وا لەپايەكانى بىرلەپەر ئىماندارانە، چونكە خودايىگەورە ئەھل و بېيتى پاك

کردؤته ودو هه موو چه په لیمه کی لی بهدورگرتون. که واته نوینه که هی نیدریس
پاکه وله هه موو چلکیو پلؤخیه ک بدوره بمه پیاری قورنان، هه رکه سیش بپروای
پیچه وانه بیت نهوا گوناه باره وله ودرگاو ده روازه دی کوفرده وه چودته نیو دنیای
کوفرده وه "در بپرینی و در گیتر" ، ئینجا من بؤیه زیاده دویم گردوه له و
وه لامدانه وه یهدا تادر روازه کانی گومان دابخه م... هتد) (۲۸)

نه وکه سهی نه م په یقانه هی ئین خملدون به دابراوی له په یقه کانی ترى
ده خوینیت وه ده گاته نه و بپروايه که نه وکه سهی نوسیویه تی یه کیکه له دلسوژ
ترینی شیعه و ده مارگیره کان بو نه هل وبهیت... هه رودها له کاتیکدا به رگری
له په چله کی فاتمیه کانیش ده کات، هه ست به هه مان بؤچون له نیو په یقه کانیدا
ده که مین. له وروده وه ده لیت: (هه رودها له وهه واله لاوازنه هی که هه ندی
له میزوه وانه کان سه بارت به عه بیدیه کان، خه لیفه کانی شیعه له قهیره دوان
وقاهیره بؤی ده چن، به وهی دایان ده بین له نه هل وبهیت "سه لات و سه لامی
خوابان لی بیت" هه روا تم شهر دددن له وهی نه ز دایان بگه ربیت وه سه ر پیشه و
جه عفه مری صادق... له مه شدا پشت به وفه رمودانه ده بستن که بؤلاوازه کانی نیو
خه لیفه کانی به نی عه باس هه لب استراون... هتد) (۲۹) لیرددا ده بینین ئین
خملدون له کاتیکدا باس له نه هل وبهیت ده کات ده سه ووازه دی (سه لات و سه لامی
خوابان لی بیت) به کار ده هینیت، نه م ده ببرینه ش به ده گمه ن ده بیت که سیکی
دیکه هی غه یره شیعه به کاری بھینیت له کاتی باس کردنی نه هل وبهیت دا... ئاشکارایه
نه هلی سوننه به شیوه هی کی گشتی "سه لات و سه لام" تنهها له سه ر پیغه میه
(د.خ) دددن. هه رگاب اسی یه کیک له پیشه وایان یاخود ها و لان بکهن ده سه ووازه دی
(خوای لی رازی بیت) به کار ده هینن.

سەيرلە ئىين خەلدوندا وەديه بەپېرۋەزىيە وە لەھەندى جىكەمى
 (مقدمە) كەى دا باس لەئەھل وبەيت دەكتات، كەچى لەھەندى جىكەمى دېكەى نىو
 (مقدمە) كەى دا بەسەرزەنلىكى تارادەيەك زۆرە وە باسىان دەكتات. ئەوتا
 بۇنمۇنە لەبەشى "علم فقه" ئىنۇ مقدمە كەى دابەم جۇرەباش لە (اھل
 البيت) دەكتات: (ئەھل وبەيت بەوددا رېزىيەر يۇن كەھەندى رېچەكەيان بۇخۇيان
 داهىتىاودو فىقەتىكىان بۇخۇيان ھىناوەتە كايەوە كەھەندى لەسەحابەكان
 بە "قدح" دەباس دەكتەن، ھەرودەها بىروايىان وايە پېشەواكان بىن گوناھن وناكۇكى
 لەسەر قىسى ئەو پېشەوايانە ھەلەدەگەرن، دىارە ھەممو ئەوانەش بىنەماي پوج
 وېنى ئەرزوش ولاوازىن) (٢٠)

وادىارە ئىين خەلدون لەقۇناغىنلىكى دەرونى وفىكىرى جىاوازا دا بەشەكانى
 (مقدمە) كەيى نوسىيە، وەك ھەريەكىك لەۋەرقلانە مەزنانەي كەدەكەونە ڙىز
 كارىگەرى ھەست ونەزعەي پېچەوانە و ھاودەدە. بۇيە ھەندى جار، شويىنى
 نەزعەيەك دەكتون و لەھەندى بارى دېكەدا شويىنى نەزعەيەكى ترددەكەون...
 ئىنجا ئەگەر ئەو ھەرقلانانە دۆگما بونايە بۇيەك نەزعە و جىڭەلەو بەنەزعەي
 دېكەى جىاواز ئاشنا نەبوبان ئەوا نەيان دەتوانى ھىچ شتىكى نوى دابەتىن.

ھۆکارى شەشم:

لەماودى راپرددو دا ئامازەماندا بەشالاوى ھۆزەھەر دېيەكان بۇسەر ولاتانى
 مەغrib بەھۆى ھەلگەرانەوەي فەرماندارى تونس لەخەلافەتى قاتى... ئەم
 شالاۋەش بايەخىكى گەورەي ھەيەلە كۆمەلگەي مەغribىي دا، چونكە بويە ھۆى
 بەربابونى گۈزانكارىيەكى گەورە لەلايەنەكانى ئابورى ورمىيارى و زىيارىيە وە، ئەم
 كارىگەرىيەش تاۋۇزگارەكانى ئىين خەلدون بەناشكرا دەبىتىرا، تەنانەت ھەندى
 لەتۈزۈرەن بىيىان وايە ئەوكارىگەرىيانە تائەملىقەش بەردەوامىن.

نهوهزارنه، کلهنهنی هیلال وبهنه سهليم بون، لهسهره تادا له دورگهی عهربی داو لهسهر سروشی زبریتی و دشته کیتی ده زیان. کاتیکیش (فرمتی) ایه کان له دورگهدا به دورگه وتن، نهوهزارنه پالیان پیوهدان و بونه یارمهتی دریان له هیرش وبه لاماره کانیان دا بوسر ناوجه و ده قه ره کانی ده روبه... له سه رده می (عه زیزی خه لیفه فاتیمی) شد، نهوهزارنه کوچیان کرد بو ولاطی می سرو له ناوجه (صه عید) گرسانه ود برانبه بر به دوری ای سور. له ویش دا هه رله سه ر سروشی دشته کیتی وزبریتی یان مانه ود و ریگه یان ده بی ده خه لکیان دروتانندوه.

کاتیک (موعیز کوری بادیس) له تونس داله خه لیفه هاتمی هه لگه رایه ود، (مستنصر) اهاتمی بیریمه ود کرددوه نهوهزارنه بکات به کولکی (موعیز) ود، تاکو له لایه که وه توله بکاتمه ود، له لایه کی تریشه ود می سر له خرابه و توانکاری نه وه زانه دورر بخاته ود... هیرشی نهوهزارنه له ناوده استی سه دهی پیتچه مدا دهستی پیکردو، ژماره سه ریازه کانیشیان خوی ده دا له چوار سه ده هه زارکه س، نیدی ودکو زریانیک پرچه بوکان رویان له ولا تانی مه غریب کردو هیج شتی به ری پی نه ده گرتن وهیج قه لایه ک له بنه رانبه ریاندا پاریزراو نه بیو... نیدیهه رچ که وته ژیر دهستیانه وه تالانیان کردو تو ایان بنه سه ره مرچی دا شکا خاپوریان کرد.

پاش نهودی له مه غریب دا نو قره یان گرت و، ود چه یان لیکه و تمه ود، هه ربه رد ده ام بون له سه ره نه ریتی ری بپین و سه رانه سه ندن، یارمهتی پادشاکانیان ده دا یه ک له دزی نه وی تر، به وندesh دهستیان هه لنه گرت کله دزی غه بیری خویان بجه نگن، به لکو بهربونه شه رکردن له ناو خوشیاندا. پادشاکانیش بوئه و کاره هانیان ده دان تاکوسه رقالیان بکه ن به خویانه ود.

ولاتانی مه غریب به رله و شالا ودی نه وان ناوه دان و پرله فه ربوون، باز رگانی و پیشه سازی تیاندا گه شهی کرد بیو. به لام له دوای نهوه شالا ودی وه سه رزمه مینیکی

پرله کاول کاری و ویرانه‌یی. نه و کاول کاریهش تاماوه‌یه‌کی دورودریز بهمه‌غريبه‌وه ديار بwoo... بهلگه‌ش لهسر نهوقسيه‌يه، نه و گوته‌يه که‌گه‌ريده تونسی (عهدبولای تيجاني) يومان ده‌گيرپنه‌وه، که‌له‌سهره‌تاكاني سه‌دهی هه‌شتهم دا به‌تونس ولبيادا گمراوه، نه و لمباره‌ي شاري (صفاقس) دوه، دهدويت وده‌لت: له‌بهر دا دارستانیکي زهيتونی تيندا بووكه‌به‌زنی ثالاندبوو به شوراکانی شاره‌که‌دا، به‌لام (عربان) دکان، نه و دارستانه‌يان ويران کردو نيستاکه‌تنها يه‌ك دره‌ختي تيادا نه‌ماوه‌ته‌وه). (۲۱) رهنگه‌له‌م پودوه نه‌م پرسياهه روبه‌رومان بيته‌وه: نه‌م ويرانکاريه سه‌رتاپاييه، ج کاريگه‌ريه‌کي داناوه‌له‌سمر هزري مه‌ردموم له‌ولاتاني مه‌غريب دا؟ وادياره خله‌کي نه و ثاقاره‌دا بونه‌ته دووبله‌شه‌وه: هه‌رجي دانيشتوانی شاره، نه‌وانه‌ي که‌له‌و ويرانکاريه تالاوی هه‌هزوريان به‌ركه‌وتوه، نه‌مانه‌به چاوي رق و دوزمنايه‌تيء‌وه تمماشاي هوزه عه‌ره‌بيه‌کانيان ده‌گرد... نه‌مه‌ش مه‌سه‌له‌هه‌يکي ناساييه، چونكه چاودروانی نه‌وه ناکريت خه‌نکي شاره‌کان به‌چاويکي ترهوه سه‌يرى نه‌وانه بکهن که‌لاته‌که‌يان ويران کردون و خراپه‌يان تيندا بلاو کردوتاه‌وه.

هه‌رجي هوزه عه‌ره‌بيه‌کان، يه‌چاويکي ترهوه سه‌يرى مه‌سه‌له‌که‌يان ده‌گرد. نه‌مان به‌شيوه‌يکي پرله‌شانازی و قاره‌ماننستي يه‌وه باسى شالاوه کانيان ده‌ماوه‌دهم ده‌گرد. وادياره هه‌ربه و حوزه‌ش چيره‌که گه‌شتونه ميسرو، خله‌کيش له‌وي دا، ده‌ستيان کردوه به‌زياده‌هه‌وي کردن له‌گيرپنه‌دهي دا ليره‌هودش سه‌رگوزشته‌ي (نه‌بي زهيدی هيلاي) بلاوه‌هه‌يکرد له‌ميسرا... شياوي باسکردنه نه‌بن خه‌لدون له‌مي‌زوه‌هه‌ي دا ثاماژدي کردوه به‌سه‌رگوزشته‌ي (نه‌بي زهيدی هيلاي) به‌گويتره‌ي گيرپنه‌دهي نه و هوزه عه‌ره‌بيانه‌ي که‌له‌و کاته‌دا هه‌بپون، نه‌وه‌هروه ها ده‌لت: نه و هوزانه ودجه له‌دواي ودجه نه و سه‌رگوزشته ده‌گيرپنه‌وه. (۲۲) ليره‌دا هه‌قه به‌دوی هه‌لوپستي ثبین خه‌لدون بگه‌پنин سه‌باره‌دت (به‌وشالاوه و گورانکاريه‌کان) دواترى سه‌رگيرپنه‌وه شارنشين بwoo،

له لایه کی دیکه شه وه په یوهندیه کی باشیشی ههبو به تیره و هۆزه عهربیه کانه وه،
زۆر جار پادشاکان دهیان نارده گن نه و هۆزانه تاکو پایان کیشیت به لای نه و
پادشايانه داو کاریگه ریان له سهر دانیت، کەدوا تریش بارودوخى سیاسى لى
بەرتەسک بويه وه پەنای بردەلای يەکیك له و هۆزانه، نه ویش هۆزى (بەنی
عریف) بwoo، نەم هۆزه رېزیان لىگرت، بۇ ماوهى چوار سال له گەلن خانه وادەکەی دا
میوانداریان کردن، لە فەن و تەلەکەی دوژمنە کانى پاراستیان، بويه لەننیو ئامیزى
نەواندا نه و ماودیه بەثارامى دەلتىبايى ژیاو نەم نارامىيەش يارمەتى دەرى بwoo
بۇ نوسینى (مقدمە) كەی. (۲۲)

گومانم وايە نه و بەشانە (مقدمە) كەتىباياندا سەرزەنلىقى عەرەب كراوه،
مەبەست له و هۆزه دەشتە كيانە يە كە بونەتە چاوغى كاولكارى و گەندەلى
لە ولاتانى مەغريب دا... بويه ئىمە بەدۇورى ناگرین، كەنېن خەلدون لە كاتى
سەرچ دانى له و هۆزانه، لە بەرانبەر دوپالىندرى ھاودەدا راودستابى: كەسەرنىجى
میوان پەزىرى و جوانەمردى و پەوشت بەرزى داون، نەمە پالى پىتوھ ناوه
بۇنەودى خۇش بويىن و ستابىش يان بکات. كاتىكىش تەماشى نه و ناوبانگەيانى
گردووه كەلە ولاتانى مەغريب دا بەھو ناسراون حەزیان لە تالان و بېرۇو دەست
درىزى گردنە، نەمەش هانى داوه بۇنەودى رقى لېيان بىت سەرزەنلىقىان بکات.
پەنگە ھەرئەمەش ئىن خەلدونى ھاندابىت بىلتى: ھەمەو شى دوورپى ھەيە:
لە پرويە كيانەوە باشه و لە پروهە كەي تريشەوە خراپە. لەوانە يە گونجاوبىت گەر
لىرىدە، نه و پەيچە (تۈينبى) بگوازمەوە، كەلە كاتىكىدا باس لە ئىن خەلدون
دەكتات لە میوان دارى عەرەب دا دەلىت: شىتكى خۇشە گەرتىيىنى بکەين نه و
تۈرىزىنەوە قەشەنگەي ئىن خەلدون سەبارەت بە فەلسەفە مىزۇ لە درەندىھەيەتى
عەرەبە كانەوە لە مەغريب دا ودرى گرتۇ، لە ۋېرسايە پاسەوانىتى
نەوعەربانەدا نوسىيويەتىيە وە... تەنانەت وامان دى بەھەر نەندىشەدا كەنېن
خەلدون پاساوى داتاشىوە بۇنەودى بە دەنگى بلند لىتكۈلىنە وە كەي نە خوينىتە وە،

تاکو زیره‌گه کانی نیو ژه و هۆزه‌ی میوانداری یان کردوه‌گوی بیستی نه بن،
له‌کاتیکدا تویزینه‌ودکه پیکهاتوه له‌بریندارکردن و ناشیرین گردنیکی گه‌زندی
گردوه‌گه کانی باپیرانیان) (۲۴)

هۆکاری حەوقدم:

له‌کاتیکدانیین خمدون تەمنی گەشتە ھەزدە سال، بەلایەکی گەورە
بەرۆکی مەغribi گرت، ژەود بۇو پەتائی تاعون له‌ویندر بلاو بويەود، بەسەدان
ھەزار کەسی له‌خەلگى ژه و ولاتە له‌ناوبىد، ھەروەك چۈن له‌ئاسياو ژەوروپادا
ملىونەها كەسى له‌دانىشتوانى سەزدۇي كوشت. بەرپى دكتۆر (مەحەممەد فەرىد
غازى) ئەم تاعونە لارسەنگىكى يەكلاكمەرەوەي دروست كردىلەھاوسەنگى نیوان
دەشتەكىتس وشارستانىتى مەغrib دا، چونكە نەوتاعونە خەلگىكى زۆرى
لەشارەكىندا له‌نیو بىردى، كەجى زيانىتى نەبۇو بۆخەلگى ناوچە شاخاوى ياخود
بىيانىتەكان. نەمەش وايىرد دەشتەكىيەكان لەپۇي ۋەزارەو ھېزىدە بەسەر
شارستانىتەكاندا زال بن و هۆزە دەشتەكىيەكان ژه و شارانە داگىر بىكەن كەشوراي
بەھىزىو سەختيان ھەبۇو، نەخاسە كەنە و شارانە چۈن ببۇون لەكەسانىك
بەرگرى يانلى بىكەن. (۲۵)

من پىيم وايە ئەم تاعونەش هۆکارىتى نوىتى خستە پال ژه و پاشاكەردانىيە
رەمييارىمە كەبەھۆى شالاۋى هۆزە عەرەبىيەكانەوە له‌مەغrib دا دروست ببۇو...
لەپاستىش دا ئىيەمە كاتى لەبارودۇخى رەمييارى دواي تاعونەكە دەكۈلىنەوە
لەمەغrib دا، دەبىنин لەسەر شىۋازىتى زۆر نامۇ دەروات. لەدواي تاعون.
مېرىنىشىن و دەولەتكان زۆر بەخىرايى و لەماودىيەكى كورت دا دەرددەگەوتىن و
دەرخان، پىلان وجەنگ و كودەتكان بەرددوام بۇون و نەدەبىتىرا پادشاھىك
ماودىيەكى درىز لەسەر كورسى يەكەن نۇقىرە بىگرىت، تەنانەت زۆر جار كور
لەباوک وبرا لەبرا و دەزىر لەنەمیرەگەن ناپاڭى يان دەكەن. (۲۶)

هۆزوتیره داشته کیه کانیش بەشداریه کی کارایان دەگرد لهو پلان و گوده تایانهدا، رەنگه نەو ھۆزانه لە گرنگترین ھۆکاره کانی بارودو خەکەش بوبن. نیبن خەلدون لە بەشیکی (مقدمه) کەی دا ئامازەی بۆئەوە گردوه، نەم دیاردەیەشی بەزۆری ھۆزدکان و فرهبى دەمارگىریه کان لە مەغريب دا لىك داودتەوە، نىنچا لهو روودە مەغريب بە ولاتانى رۆزھەلات بەراورد دەکات. بەرپى وى رۆزھەلات نۆقرە ترو ئارام ترە، دەولەتىش لە رۆزھەلاتدا تەمەنى درېزترەو بە توانا تريشه لهو دى رېزىمى گشتى سەقامگىرى بکات. (۲۷)

لېرددادا ئەوهى شياوى باسە، نەوهىيە نیبن خەلدون لە کاتىكدا هاتە نىو سیاسەتەوە، سیاسەت لهو شېرزايدا بۇو... گرفتە كەيشى لە وەدابۇو وەك شەرعىنىسىكى دۆگما نەھاتە نىو سیاسەتەوە، ھەرچەندە چاودەپوانى ئەوه لە ئەو وەك سانى وەکو ئەودەكرا، بەلكو وەك پىاونىكى ھەلپەرسەت هاتە نىو سیاسەتەوە، پىاوى كەلە دۆستايەتى كىردى دا بۇ شىن نۆقرەي نەددەگرت، وەك لە بەشىكى داھاتوتىرى ئەم پەرتوكەدا باسى لىيە دەكەين. بە وەھۋىيەشەوە، نیبن خەلدون دوجارى سەرىيەشە زۆر بۇو، ناوابانگىشى لە مەغريب دا گەلەك دزىيۇ بۇو، تاكو واى لى ھات ميرەكان بىرپايان پىيى نەددەگرد.

نیبن خەلدون ئارذۇي وابۇو دەولەتى يان ميرنىشىنىكى بچۈلە بۆخۇيى و بنەماكەي دابىمەزىيەت، تاكو ناوابانگ وشكۈي دېرىنىنى بنەمالە كەي بگەپىنىتەوە، وادىارە لە كۆتايشدا خۇي بەشكىست خواردۇيى دىيەتەوە، بۆيە دەستى كردوتە سەرنج دان لە ھۆکارە کانى شىكتە كەي، دەشگونجىت بلىين لە کاتى ئەم سەرنج دانەي دا، نىيۇرى دەمارگىرى وبايەخى دەمارگىرى لە دامەز زاندى دەولەت دادۇزىيەتە

رەنگە ئىبىن خەلدون ھەستى كىرىبىت، بۆيە لە زيانى رامىيارى دا شىكتى هيئاواه، چونكە دەمارگىریه کى بەھىزى لە پاشتەوە نەبوبە، يانى تىرىدە يان گرۇھىنىكى بەھىزى نەبوبە دەمارگىر بن بۇي وله ھەولە كانىدا پاشتىگىرى بکەن...

بهلن، له بهردا بنه ماله يه کی گهوره و خاوهن ده مارگیری هه بwoo، وهن نیستا زور لوازه به پادهههک هیچ که سی ناوری لی ناداتهوه. کهواته پیویسته دان بهو بویه رهدا بنیت و واژله سیاسته بینیت بخواهنه کانی، نیدی سه رقالی شتی بی که توانای به سههی دابشکیت. خه ریکه بهرونی له به شیکی (مقدمه) دانه و رایه ببینین که نیبن خه لدون پی گه شته، نهودتا ده بینین سه رکونه هی نه و که سانه ده کات که خاوهنی په چه له کیکی دیرین و شانازی ولوت به رزی بهو په چه له که و ددکهن و پشتی پی ده بستن، هه رچه نده نه و ده مارگیریه به هیزه شیان نه ماودته و که له پا بر دودا بویانه. و ایداره نیبن خه لدون بهو گونه يه سه رزدنشتی خویش ده کات، به وین یهی خویش یه کیکه نه و که سانه هی به په چه له کیانه و شانازی ده کهن... لهو پوهه ده لیت: (جاری واههیه بنه ماله يه ک شه رخف ده مارگیریه کیان ههیه، دواتر لهو ده مارگیریه داده مالرین، تیکه لاو به ته مومز ددین، به لام له نیو دلیان دا چه ردهههک رازی نه و په چه له که ددمیتیه و ده هه رخویان به گهوره بنه ماله کان و خاوهنی ده مارگیری دهزانن که چی وايش نیه، چونکه ده مارگیری به ته واوی له دست چوه، زورینه هی خه لکی شاره کان نه وانه هی له بنه ماله کانی عه رب و عه جهم دا پیگه یشتون له وجوره دولیه یان ههیه - ده بپینی و درگیتر (۲۸) (ماموستا بو تول) راستی پیکاوه له ددا تی بینی نه و دی کرد و ده، زیانی نیبن خه لدون له دوای نوسینی (مقدمه) هیتورتر بود، زیارتیش سه رقال بود بهزانست و دور تریش بوده له سیاسته و ده، له چاو کاته کانی به رله نوسینی مقدمه. (۲۹) نه و چوار ساله می که زیانی به گوشه گیری وله نیو بی رکدن و ده نوسین دا به سهه برد، وايان لیکرد خوی بناسیت و تو انا کانی خوی بزانیت... نه و سیاسته تمه داره ته ما حبازه نه بوبو که جaran له سهه گوریس یاری ده گرد، به لکو زیاتر حمزی له و ده گرد له سهه گردؤلکه يه ک راوه ستیت و سه بیری شانوگه مری زیان بکات، به بی نه و دهی زور خوی له نیو نه و شانوگه ریه دا نقوم بکات.

هوکاری هه شتم :

نه‌نونکه ده‌گوازینه‌وه سه‌رکوتایه‌مینی نه و هوکارانه‌ی که کاریگه‌ریان داناوه له‌سهر بیرکردن‌وه‌ی ثیبن خه‌لدون. نه‌میش هوکاریکه به‌یوهسته به‌بارودخی گشتی شارستانیه‌ته‌وه له‌ثیسلام دا، دهکری بیزین سه‌دهی هه‌شتم که‌ثین خه‌لدون تیایدا زیاوه، یه‌کیکه له‌خرابترین نه و سه‌دانه‌ی که‌ثیسلام پیایاندا گوزه‌ری کردوه له‌پروی رامیاریه‌وه...

نه‌م سه‌دهیه له‌دوای روخانی خه‌لاقه‌تی عه‌باسی له‌به‌غداد له‌سهردستی مه‌غوله درنده‌کاندا دهستی پیکرد، هه‌رله‌هه‌مان سه‌دهش دا (تمه‌تم) دکان به‌سهرکردايه‌تی (تمه‌موري له‌نگ) ای خوین ریز، شالاویان کرده سه‌ر و لانه نیسلامیه‌کان له‌رۆز هه‌لات دا، جگه له‌وهش، هه‌رئه‌م سه‌دهیه هه‌لپه‌کردنی دیانه‌کانی بوله‌ناوبه‌ردنی نه و میرنشینه گچکه‌یه به‌خۆوه بینی که‌پاشماوه‌ی نیسلام بwoo له‌منه‌ندلوس دا.

نه‌وی ده‌می نیسلام به‌ماوه‌دیه‌ک دا گوزه‌ری کرد، که‌وتبویه پاش روخانی ده‌وله‌تی عه‌باسی و به‌رله‌سهره‌لدانی ده‌وله‌تک‌عوسمانی، نه‌مه‌ش ماوه‌دیه‌که سه‌خته به‌سهر موسولمانان دا گوزه‌ر بکات به‌بیج نه‌وهی هه‌ست به‌رهش بینی و بی نومه‌یدیه‌کی زۆر بکهن، چونکه له‌سهرده‌مدادا نه و ده‌وله‌تە مه‌زن و سه‌رکه‌وت‌ویان له‌دهست دابوو که‌به‌ره‌قانی له‌ناینکه‌یان ده‌کردوو ناوی وانی له‌نیونه‌تە‌وه‌کانی تردا به‌رز کردبوبیه‌وه.

پیویسته هزرقان و شه‌رعناسه موسولمانه‌کان سه‌رنج له و بارو دۆخه بدهن وله‌هوکاره‌کانی بکولن‌وه. ده‌گونجیت بوتیریت زۆرینه‌ی نه و بیرمه‌ندو شه‌رعناسانه هوکاری نه و بارودخه‌یان بونه‌وه گم‌راندوت‌وه که‌موسولمانان له‌ثاراسته‌کاریه‌کانی ناینکه‌یان و پیتله‌مبه‌ره‌که‌یان لایان داوه، خواش به‌وه سزای داون که‌کافرانی به‌سهریاندا زال کردوه.

یه‌کیک له‌فه‌رموده به‌ناوبانگه‌کانی پیتله‌مبه‌ر (د.خ) نه م فه‌رموده‌یه: (بدالاسلام غریبا و سیعود غریبا كما بدا قطوبی للغرباء) وادیاره نه م فه‌رموده‌یه

ردواجی ههبوه لهوماوه تاریکهی میزوی نیسلام دا، بهتایبیهت که موسولمانان دیویانه بدراستی وینای نه و بارودوخه دزیوهی دهکات کهتی که وتون.

یهکیک له په رتوکه پربایه خهکان کله ههوماوه یهدا نوسراون، په رتوکیکی شه رعناسی بهناوبانگی ئەندەلوسی (نیبراهیم کوری موسای شاتبی) بیوویه ناوی (الاعتصام)... شاتبی دهست پیکی نه و په رتوکه کردوتە لیکدانه و یهکی وردی نه و فەرمودهیه. لە میانه لیکدانه و یهکی دا دەلتیت: نیسلام لە سەرتادا بىن هېزرو چەواساوه بیو، بەلام دواتر سەرگەوت، بۆیه پیویستە سەرلەنۇی بگەزىتە و سەرباری نامؤبیه کەی يەکەمچاری، چونکە نه و سوننەتى خوایه لەننیو هەممۇ نەتە و ھەکاندا، وەك پیغەمبەر (د.خ) پەروردەکاتە نەتە و یهکی و دەفرمیت: ((ئىيۇد بىست وباسك بە باسک شوئىپىنى نەتە و ھەکانى پېش خۇتان ھەلەگرن، تەنانەت نەگەر بچە كونى كە متىيارە و ئىيۇد شوئىيان دەكەون)).

(شاتبی) ھۆكارى سەرلەنۇی نامۇ بونە و ھەسلام دەگەزىتە و بۆ دەركەوتى بىدۇھە خراپە لە نیسلام دا، ھەروەھا بۇلادانى موسولمانان لە پىرەوی پیغەمبەر، ھەق دۆستان لەننیو موسولمانان دا بونەتە كە مىنە لە چاۋ باتلۇ دۆستان، ھەروەك نەوانە دەست دەگرن بە سوننەتە و چەند كەسىكى نامۇ كە من لە چاۋ حەشاماتىكى زۇرى پیچەوانە كارى سوننەت.

نەوەي جىگەي سەرنجە، نەودىيە لە (دېمەشق) يش په رتوکیکى دىكە بە دەركەوت كە لە باردى ھەمان بابەتە و يەوە لە كاتىكى نىزىك بەھوی دىكەشدا دەرچوھ، په رتوکە كە لە نوسينى شەرعناس (ئىيىن رەجەبىي حەبنەلى) يەو بەناوى (غربية الاسلام) دوھ دايىناوه، كاتى بەراورد لەننیوان نەو دوولىكۈلىنە و ھەدە دەكەين. ويڭچونىكى سەيريان لەننیواندا دەبىنلىن لە چەپلىكەنە دەكەين. پەرەنچامە كانىيە و، ھەر دوكىيان دەلىن: نیسلام بە نامۇي دەستى پېڭىر دە و دە و و بارە نامۇش دەبىنە و، ھەر دوكىيان دەلىن: ئەممەش پىرەوی خوايە لەننیو ھەمۇ نەتە و ھەکاندا. (٤٠)

لەراستى دا دەركەوتى ئەو دولىكۈلىنەودىھ لەدۇو كاتى لېك نزىك دا، يەكىان لەنەندەلۇس و ئەۋى دىكەيان لەشام، بەلگەيەلەسەر ئەمۇدى لەوكتەداو لەنىو ولاته موسۇلمانەكاندا شەپولىكى بەربلاۋى بىن ئومىدى بالى كىشاپوو، شياۋى باسە ئىبن خەلدۇنيش تارادىھىكى نىزىك ھاوجەرخى شاتىي وەمنبەل بود. (٤١) رەنگە ئەويش بەشىۋەدەك لەشىۋەكان ھاوبىھىتى ئەو دوانەي كردى بى ئەبىن ئومىدى بۇونى دا بەرانبەر چارەنۇسى ئىسلام، مامۇستا (بۇتۇل) بە فەيلەسۇقى سەرددەمى دارمان(پېتاسەي) ئىبن خەلدۇن دەكەت وپىنى وايە تىۋەكەيشى ئاماژە بەخش رەش بىنى وەمۈكىھ، چونكە بەرەنجامى ئەزمۇننەكە لەو مىزۇي دا پامانى كەنېبىن خەلدۇن لەناوەراستى دا ڈياوه، بەجۇرى ئەگەر بەراورد بىرى لەنېوان بىر دۆزىكە ئىبن خەلدۇن وېيردۆزى ئەوانەي لەوبەرى دەرياي ناوهەراستەوەلەنەورۇپاداو لەھەمان سەرددەمدا ڈياون، جىاوازىيەكى مەزن بەدى دەگرى. چونكە لەو سەرددەمدا دېرۇك ئىسلامى ھەلچونەكە يەرەسەر، كۆتاينى ھاتبو "درېرىپىنى وەرگىتىر"، لەكانتىكىدا مىزۇي ئەورۇپا بىنى دەنايە سەرددەمى رېنیسانسەد. (٤٢) جۈرج ساتۇن دەلىت: (مقدەمە) كە ئىبن خەلدۇن پەرتوكىتكە خاوهن نەزەعەي رەشنەنداز (رەش بىنى- Melancholic). ئىبن خەلدۇن خۆيىشى يەكىكە لەرىپەرانىھەستى بى ئومىدى... (٤٣)

(كرامىلەكانتىكاداھەول دەدات ئىبن خەلدۇن بەراورد بىكەت بە (ئەبى عەلاتى مەعەرى) پىنى وايە ئىبن خەلدۇن بىن ئومىدى كۆكىردۇتەوە... سەبارەت بەجىاوازى نىوانىيان دەلىت: بىن ئومىدى ئىبن خەلدۇن بىن ئومىدى زانايەك بود، بەلام بىن ئومىدى (مەعەرى) بىن ئومىدى ھۆزانىقانى بود، سەرچاوهى ئەم سۆزەش لاي ھەردوو پىاودىكە، ئەو دارمانە سەرتاپىيە بۇوه كەدەولەتى عەرەبى دوچارى ھاتبۇو. (٤٤) وادىارە ئىبن خەلدۇنيش بەھەمان شىۋەي ھاۋىيەنلىكىنى چۈدەتە ۋېرکارىگەرى ئەو دۆخى نامۇنیيەوە كەلەسەرددەمەكە ئەمۇدا بەسەر ئىسلام دا

هاتبوو. نەودتا لە (مقدمە) كەي دا بەراورد دەگات لەنیوان بارودۇخى موسولمانان لەسەرتادا، ئەو بارودۇخەشيان كەلەو سەرددەدا تىيى كەوتون... لەوبارەود دەلىت: موسولمانان لە سەرتاوه سلىان نەدەكىرددوھ لەوەي لەپىناوى چاكسازى ئايىنهكىيادا، دونيا لەخويان تىك بەن. بەلام لەم سەرددەمى دوايىيادا، بەپېچەوانەوە پى دەكەن، بۆيە گوتهى ھۆزانقانەكەيان بەسەردا دەپرىت كەدەلىت :

(نرقع دنيان بتمزيق دىتنا فلادىتنا يقى ولا مانرقع (٤٥)

ئىين خەلدون لەرۈيەكى تردوھ ناكۆكەلەگەن كۆدىنگى شەرعناسەكىيادا، شەرعناسەكىان بەشىۋەدەكى گشتى بىردايان وابوو دەكىرى ئىسلام لەو نامۆبىيەي رېزگار بىرىت لەرېنى گەرانەوەو بۇ سوننەتە يەكەمینەكائى پېغەمبەر... لەبەرنەوە شەرعناسەكىان ئامۆزگارى وەت وهاواريان پەيرەو دەكىرد لەپىناوى ھاندانى موسولماناندا بۆگەرانەوە بەردو سوننەت. ھەرجى ئىين خەلدونىشە، ئەم بىرداي وابوو، نامۆبۇنەوە كەي ئىسلام مەسىھەيەكى حەتمىيە وبەم بىن يەش ئامۆزگارى وەت وهاوار ھىچ كەلتكىي نىيە، موسولمانىش پىويسە مل كەچى بويەرەكە بېبىت و خۇى بىداتە دەم تەۋۇزمەكەيەوە... (بۇتۇل) دەلىت: (جەپرىيەت بەئاشكرا لەھەمۇلەپەرەكائى مقدمەدا دىارە، ئەمەش ئامازدەبەخشى ئەۋدىيەكە ئىين خەلدون لەھەر چىكەيەكدا گوتويەتى: ئەو پېرەو رېسايانەي مىزۇ كە من دەرىپريان لىىدەكەم، پەزارە بەخشىن، بەلام ئەوە راستى يەكەي جىيەنە) (٤٦)

دروستەئىين خەلدون بە "رەش بىنېتىكى واقىعى)" بىناسە بىرىت، بەمەش لەو رەش بىنە ئايىدەيالىستى يانە جىيادبىتەوە كەخراپى بارودۇخەكە دەگىزىنەوە بۇ خراپى و نالەبارى و روشت و ئاكارى خەلگى... ئىين خەلدون بىنى وانىيە خەلگى ھىچ دەستىتىكىان ھەبىت لەتىكچونى بارودۇخەكەيىادا، بەلكو لەدىدى وى دامەرۇقەكىان ئامىزگەلەتكى كەرن وبەگۈپەرەي رېسايانەي ئەوكۇمەلگەيە دەجولىين

کەتىايدا دەزىن... گەربىت وبەراورد بىكەين لەنىوان نىبىن خەلدون و (نىبىن تەيمىيە) داكەماوەيەكى نىزىك لەدواى ئەو ژياوه، جىاوازىيەكى روون يەدى دەكەين... نىبىن تەيمىيە زۇرىنەي پۇزگارەكانى تەمەنى بەخەبات و ئامۇزىگارى كردنەوە بەسەربرد، چۈنكە ئەو بېرىۋايەكى پەتمەسى ھەبوو بەوهى ھۆكارى خرابەو گەندەلى نىتو موسولمانان دەگەرىتەوە بۇ بلاو بونەودى (بىدۇعە) لەناوياندا، بۇيە داواى دەكىرد وازلىو بىدۇغانە بېتىن و بىگەرنىنەوە سەر سروشتى يەكەمىنى نىسلام، لەم پېتىاوشدا بىدۇعە چىھەكان بەرھەلسى يان كردو زۇريان چەۋاساندەوە، بەرادەيەك بەحەپس كراوى مەد. (٤٧) ئىئىمە بەتەواوى نازانىن نايا رېنى نىبىن خەلدون چى بوه لەبارەي ئەو ۋەرتەي (نىبىن تەيمىيە) وە... بەلام گوماتىم وايە لەو رېبازە ڑازى نەبوو يەبىن ھودىشى زانىبۇ... پىم وايە سەرزەنلىقى (نىبىن تەيمىيە) دەكەتسەنلىقى: (براڭەم! ئەوە چى يەخوت بەشتىكەوە شەكەت دەكەيت كەھىج كەللىكى نىبە، ئەوەتا داواى چاكسازى كۆمەلگا دەكەيت بىن ئەوە ئاڭدارىئە و ياسايانە بىت كەكۆمەلگە لەسەر ئى دەكەتسەنلىقى). يەك لەجياكارىيەكانى ئەو سەرددەم، ئەوەدەي ئەو دوو بىاوهى تىدا بەدەركەوت كەبەدوان لەمەزىنە ھزرقانانى ئىسلام دىنە ھەزىمەرن. ھەر يەكىن لەودوانە لەنىو ڙىنگەيەكى فيھى دۆگمادا بىنگەيون، ھەر دو كىشىان بەشدارى سىاسەتىيان بەشىۋىدەيەك لەشىۋەكان كردوه... ئەوەندە ھەيە، يەكىكىيان لەسەر بىنەمايەكى "تايidiالىستى" بەشدارى سىاسەتى كردوه، ئەمۇي دېكەشىان لەسەر بىنەمايەكى (واقىعى)... نىبىن تەيمىيەلەرېبازى سىناسى خۇيدا ئەوپەرى تايidiابىي بوو، ھەرگىز فرت و قىتلۇ نەدەكەدو خۇى نەددەساجاند... بەلام نىبىن خەلدون لەسىاسەت كردن دا ھەلپەرسەت و دوو ڕوو بوو، ھەمېشە لەگەن تەۋەزەكەدا دەرۋەشت... بەرھەمى فىكىرى ھەركامىشىان گونجاو بوو لەگەن رېبازد سىاسىيەكەيدا.

نیبن خهلوون پیش وايه شتیکی بن هوددیه، گهرگهستیک ههول بذات و خهبات بکات لهپیناواي چاکسازیه کی کۆمه لایه تی يان رامیاري دا به پیچه وانه سروشتی کۆمه لگه وه. ئەم بوجونه کی نیبن خهلوون لهبه شتیکی (مقدمه) دا به ناشکرا دەرددەگە وېت کەناواي ناوه (پىرىكەدابزىيە سەرددەولەت ئىدى بەرزنانبىتەوە) لە وبەشەدا ئیبن خهلوون دولىت: (ئەگەر پېرىتى لە دەولەت دا سروشتى بیت، ئەوا پۇدانەگەي وەك پۇدانى ھەرمەسەلەيە کى سروشتى دەبىت، وەك پېرىبونى لە مەزاجە ئازىلەيە كان و... پېرىتى لە نەخۆشىنە درېزخايەنە كانە و چارەسەرلى ناكىرىت و لە كۈل نابىتەوە. چونكە شتیکى سروشتىيە. زۇرجار دەبىن كەسىك دارودەستە كانى نىۋەدەولەتى كەنگاىيە كيان لە سیاسەتدا ھەيە، رادەچەنلى دەبىن نىشانە كانى پېرىتى دابىزىيە دەر دەولەتە كە يان، ئىدى واگومان دەبات كەلە تو انادا ھەيە ئەو پېرىتىيە لە كۈل بىكىرىتەوە، بۇيە دەست بەھەولۇدان دەبات بۇ چاکسازى كەرنى مەزاجى دەولەتە كە لە پېرىبونە، واش دەزانى بەھۆى كە متەر خەمى ئەوانەي پېش خۆى و لە ئەنجامى بىن ئاگاىي ئەوانەوە دەولەتە كە واي بە سەرھات دەپەپە، بىلام مەسەلە كە وانىيە، بەلكۇ مەسەلەيە کى سروشتى يەپۈدەولەت، نەرىت و راھاتنىش پېڭىن لە بەر دەمى دا، راھاتن و نەرىتىش پەلەيە کى سروشتى تىن، بۇ نەمە دەپۇش، لەچەك و پېنداویستى يەكانىيان دا زېر بەكار دەھىتىن، خۆيان دوور دەگىن لە وەي لە جەفات و نویزەكاندا تىكەلاوى خەلگى بىكەن، ئەوا ئەمېش ناتوانىت پېچە وانه پېشىنە كانى خۆى بېت وبەرەو زېرى لەپۇشاڭ دا و تىكەلى كىرن لەگەن خەلگى دا بېچىت...
هەندى (٤٨)

وادردەگە وئى ئیبن خهلوون لەم جىنگەيەدا وەك ئەو وايە دەخنە لە (ئىبن تەيمىيە) و ھەزرفانە نايىدىيە كانى وەك ئەو بىرى، ئەوانەي ھەول دەدەن رېفۇرمى كۆمه لگە دەولەت بىكەن لە رېنگەي رېفۇرمى خۇونەرىتە كانە وە... خۇو

نه ریته‌کانیش له دیدی نیین خه‌لدونداوهک دیارده سروشتبه‌کان وان، خه‌لکی مل که‌چیان دهبن، بهبی نهودی بتوانن نه و نه ریته‌کانه مل که‌ج بکه‌ن بژ خویان، هرگه‌سیش همول برات چاکسازی له نه ریته‌کانی خویدا بکات به تاق و تمها به دورله خه‌لکی، نهوا ده بیته جینگه‌ی رابواردن و گالنه پیکردنی خه‌لکی، له وانه شه مه‌سه‌له‌که به‌رنجامیکی پیچه‌وانه‌ی همه‌بیت له‌وهی خوی دهیه‌ویت.

په‌نگه لیره‌دا که‌سیک بپرسیت: نه‌دی کاریگه‌مری نه و ژینگه فیهقی به دوگمایه، کوئ وه چوو، که‌نیین خه‌لدون تیادا پیکه‌یشتبوو؟ نیین خه‌لدون چی کردوه له‌وهرمانانه‌ی نیسلام که‌چاکسازی کردن به‌گوییره‌ی تواناو گونجان پیویست ده‌کهن؟

وام دی به‌خه‌یال دا، نیین خه‌لدون، له‌کاتیکدا رایه‌که‌ی پیشیوی ده‌بریووه، نه‌م پرسیاره‌ی له‌یاد نه‌کردوه، به‌لکو له‌وانه‌یه نه‌مه بوبیته فاکته‌ری سه‌راسیمه‌یی و معلم‌لانی له‌نیو ناخی دا. له راستیش دا نیین خه‌لدون به‌تنه‌واوی درگای کلوم نه‌داوه له‌برووی هه‌ر پیفورمیکی کۆمە‌لایه‌تی دا. به‌لکه رپی وایه تاک له‌توانای دا هه‌یه هه‌ندی چاکسازی له‌کۆمە‌لگه‌که‌ی دا بکات، وەن له‌م پیتاوددا پیویسته به‌گوییره‌ی داخوازیه‌کانی سروشی نه و کۆمە‌لگه‌که‌یه بروات به‌ریوه که‌تیا دا ده‌زی... له‌م بواره‌دا نیین خه‌لدون نه‌م بچونه‌ی هینایه کایه‌وه که‌ددلیت: (بانگه‌وازی ئاینی بهبین ده‌مارگیری ته‌واو کامل نابیت)... نه و له‌نه‌نجامی نه‌زمونی واقیعی نیو کۆمە‌لگه‌که‌یه‌وه نه و بچونه‌ی به‌ره‌م هیناوه به‌تایبەت که‌بینیویه‌تی نه و کۆمە‌لگه‌که‌یه خوی تییدا ده‌زی له‌سەر بناغه‌ی ده‌مارگیری پاودستاوه. بژ يه‌هر که‌سیک له‌کاتی هه‌وله چاکسازیه‌کانیدا ده‌مارگیریه‌ک له‌پشتنی يه‌وه نه‌بیت، پیویسته له‌سەری له‌گەن خه‌لکه‌کەدا ری بکات و خوی برات به‌ددم ته‌وژمی نه و خه‌لکه‌وه، نیتر به‌ردوهه‌ر لایه‌کی را پیچ ددکهن (گرنگ نیه - ودرگی).

وادیاره، نیبن خه‌لدون له‌هندی ده‌برینی دا پیش وایه خودا کۆمەلگەی دروست گردوو لەسەر ریسای دیاریکراویش وەرپی خستوو، وەك چۈن سروشتى لەسەریاسای دیارى كراو وەرپی خستوو، بەلام هەرگا ويستى دەتوانىت نەو ياسایانە بەشىۋەيەكى زادىكاڭ بىگۈرىت... هەرلەم سۇنگەيەشەو خودا پېغەمبەرانى رەوانەگردوو پشتىوانىش لەئاسمانەوە ليكىدون. ئەمەش يانى ریساكانى كۆمەلگە گۈزىيان بەسەردا نايىت، تەنها لەسەردەستى نەو پېغەمبەرانەدا نەبىت كەخودا رەوانەيان دەكتات... كەسى ناسادەش، نەكارى ئەو گۈزانكارى لەوياسانەدا بکات و نەتوانى ئەو گۈزانكارىيەشى ھەيمە. چونكە ئەم بەندى خودايەو مل كەچى ويستى خودايەو پىيۆستە لەسەر قەزاو قەدەرى خوداش ئازامگىرىت... نیبن خه‌لدون لەكۆتايىن ئەو بەشەدا كەئامازەمان پىكىرد دەلىت: (ئەوە لەبەرچاو بىگەرە نەھىنى و حىكمەتى خوداش فەراموش مەكە لەتواندارى وى بەسەرھەر شىتك داگە قەدەرى تىبىدا ھەبىت...) (۴۹)

پەرأویزە کانى بەشى حەۋەم

- (١) ساطع الحصري، دراسات عن مقدمة ابن خلدون، ل. ٥٢-٤٩.
- (٢) علي عبد الواحد وافي، ابن خلدون، مطبعة الرساله، ل. ٢٧.
- (٣) مقدمة ابن خلدون، (كتبه التجاريه) ل. ٥٤٢.
- (٤) طه حسين، فلسفة ابن خلدون الاجتماعية، ل. ١٠.
- (٥) ابن خلدون، التعريف، ل. ٥.
- (٦) س، ل. ١٤.
- (٧) س، ل. ٥٦.
- (٨) محمد عبدالله عنان، ابن خلدون، حياته وتراثه الفكري، قاهره ١٩٣٢، ل. ١٧.
- (٩) ساطع الحصري، دراسات عن مقدمة ابن خلدون، ل. ٤٩.
- (١٠) محمد بن جرير الطبرى، تاريخ الأمم والملوك، قاهره ١٩٣٩، ج. ٤، ل. ٧٧ - ٢٠٨.
- (١١) أحمد أمين، ضحى الإسلام، قاهره ١٩٢٨، ج. ١، ل. ٢٢ - ٢٤.
- (١٢) ساطع الحصري، دراسات عن مقدمة ابن خلدون، ل. ٧١.
- (١٣) ابن خلدون، التعريف، ل. ٢٠.
- (١٤) كوفاري الفكرى تونسى، مارس ١٩٦١، ل. ٥٩.
- (١٥) ابن خلدون، التعريف، ل. ٢٤ - ٢٥.
- (١٦) عباس محمود العقاد، الشيخ الرئيس ابن سينا، قاهره ١٩٤٦، ل. ٨-٧.
- (١٧) Muhsin Mahdi. Ibn khaldun s philosophy of History p. 36.
- (١٨) ابن خلدون، التعريف، ل. ٢٢.
- (١٩) كوفاري الفكرى تونسى، مارس ١٩٦١، ل. ٥٩.
- (٢٠) ساطع الحصري، دراسات عن مقدمة ابن خلدون، ل. ٧١ - ٧٢.

- (٢١) قدرى قلعچى، جمال الدين الأفغاني، بيروت ١٩٥٢، ل ٢٢ - ٢٥.
- 22) Muhsin Mahdi, op. cit, p.36- 37.
- (٢٢) احمد أمين، ضحى الاسلام، قاهره ١٩٣٨، ج ٢، ل ٢٧ - ٢٥.
- (٢٤) مقدمه ابن خلدون، (طبعة المكتبة التجارية) ل ٥٤٤.
- (٢٥) آدم متز، الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري، (ودرگانى محمد عبد الهاوى أبو ريدة)، قاهره ١٩٤٧، بهرگى ١، ل ٨٦-٨٥.
- (٢٦) محمد فهمي عبد اللطيف، ابو زيد الهلالى، قاهره ١٩٤٦، ل ٢٢ - ٢٤.
- (٢٧) آدم متز، ه س، بهرگى ١، ل ٨٧.
- (٢٨) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي) ل ٢٤٧ - ٢٤٨.
- (٢٩) ه س، ل ٢٢٩.
- (٣٠) ه س، ل ١٠١٢.
- (٣١) كوفارى العربى كوهيتى، زماره ٢٢ ثاب ١٩٦١، ل ٤٤.
- (٣٢) محمد فهمي عبد اللطيف، ابو زيد الهلالى، قاهره ١٩٤٦، ل ٦٣ - ٦٤.
- (٣٣) ابن خلدون، التعريف، ل ٢٢٨.
- 34) Arnold Toynbee .A Study of History ,London ، 1939,vo1 III.p 321 - 328.
- (٣٥) كوفارى فيكرى تونسى، مارس ١٩٦١، ل ٦١-٦٢.
- (٣٦) ساطع الحصري، دراسات عن مقدمه ابن خلدون، ل ٥٤ - ٦٢.
- (٣٧) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي) ل ٤٧٦.
- (٣٨) ه س، ل ٤٢٢.
- (٣٩) كاستون بوتول، ابن خلدون، ل ١٩.
- (٤٠) ابن رجب الحنبلى، غربة الاسلام، تحقيق احمد الشرباصى، قاهره ١٩٥٤.
- (٤١) شاتبي سالى ٧٩٠ ى كوجى مردوه، حنهبليش سالى ٧٩٥ مردووه، ثين خهلدونيش سالى ٨٠٨ مردووه.

- (٤٢) گاستون بوتول، ابن خلدون، فلسفته الاجتماعية، ل. ١٢٧.
- 43) Gorge Sarton .Introduction To The History Of Science. (Baltimore 1927 - 1948)vol. III.1770.
- (٤٤) تهها حوسهين، فلسفه ابن خلدون الاجتماعية، ل. ٢٢.
- (٤٥) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي) ل. ٥٤٨ - ٥٤٧.
- (٤٦) گاستون بوتول، ابن خلدون، ل. ١١٤.
- (٤٧) محمد ابو زهره، ابن تيميه، ل. ٢٠٧ - ٢٠٨.
- (٤٨) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي) ل. ٦٩٢ - ٦٩٣.
- (٤٩) هـ س، ل. ٦٩٦.

بهشی هه شته م

(ماشهی بیردوزه که)

له بهشی را بردوا دا ئهو هوکاره همه چه شنانه مان نمایش كرد،
كە سەرچەميان بەشدار بۇون لە پىكھىتاني نەقلەتى (ئىبن خەلدون) داتىپىنى
مان كرد هەريەك لەو هوکارانە لە سەر چاودى جىا جىاواه ھاتونەتە سەر (ئىبن
خەلدون)، وەك سەرچاوه گەلى دەرونى و كۆمەلايەتى وزىيارى... وەلى سەرچەميان
پەلكىشيان دەكىد بەردو و روزانى سەرسامى ياخود ململانىي دەرونى لەناخى
دا... هەرئەمەش بۇو واي لىكىد لەزۇرىنەتى ھەزرقانى سەرددەمەكەتى خۇي جىاواز
بىت.

ئىمە چاودەپوانى بىرگىرنەودىيەگى داھىنەرانە لە مەرۋۇقىك ناكەين كە به چاوى
دىلىاپى وېنى سەراسىمەيىھە سەرەنجى مەسەلەكان دەدات، چونكە نەوتەنها
لەيەك لايەنەوە سەپىرى مەسەلەكان دەكەت، مەتمانەتە و اوپىشى ھەيە بە راستى
و دروستى نەھەي دەي بىنېت وھىچ گرفتىكى ھەزرىشى نىيە تاكو دوو دلى بکات...
وەلى كەسىكى سەراسىمە كە بارو دۆخەكە ناچارى دەكەت لە گۆشەنېگاى ھاودۇز
جىا جىاوه سەپىرى مەسەلەكان بکات، ھەمېشە سەرسام و دەرۋەنگە و نازانىت كام
لايەنیان راستە... بۇيە ناچار دەبىت بۇچار سەپىرىك بىگەرتى تاكو چارەسەرى
دودلىكەتى پىن بکات، ئىنجا بۇي ھەيە ئەو چارەسەرە بىگەپەنیتە بىرۇكەپەكى
نوئى كەھەرگىز كەسانى مەتمانەدارو دلىا پىتى ئاشنانىن. قەدەر واي سازاند (ئىبن
خەلدون) گۈزەر بکات بە ماوەيەك لە سەرسامى و دودلى دا، دىيارە ئەم گۈزەر
كە دەش لە زىر كارىگەرە ئەو هوکارە فەرە چەشنانەدا بۇو كە بەردا ئاماژەمان
پىكىردن... بۇيە دروستە بىزىن، لە ئەنچامدا نەقلەتى (ئىبن خەلدون) وەك ئە

بۇمىيە زەبەلاحەى لېھات كەمادەت تەقىنەوە زۇرۇ زەوهندى تىدا كۆددەپىتەوە،
وچاودەپوانى ماشە يەكى بېچۈلانە دەگات تاكى

بىتە قىنىتەوە. (ئىين خەلدون) مان بەو پىاواه بەغدادىيە چواند، كەپقۇشتە
قاۋەخانەكەوە، لەسەرتادا نەو پىاواه ھىيج نىازىكى نەبۇو شاگىردىكە بىكۈزىت،
دواتر دەمبولەيەكى چكۈلانە لەنىوانى نەو وشاگىردىكەدا رۇي دا، نەم دەمبولە
سادەيە واي كىرىدىلە كابرايە تاكى بەشىۋىدەيەكى كەپقۇشتە سادە دەبات و
شاگىردىكە بىكۈزىت... نەم وىكچواندىنەش سادە ساڭاردو رەنگە ھەندى لە
تۈزۈرەنەي كەزفۇر لەمەسەلەكەدا قول بونەتەوە پىتى قايىل نەبن، وەن لەگەن
نەوهىدا من بەشتىكى گونجاوى دەزانم بۇ وېناكردىنى بارودۇخى (ئىين خەلدون)
لەكاتىكىدا سەرقالى نوسىنى (مقدمە) بەناوبانگەكەي بۇه. تى بىنى دەكىرى، (ئىين
خەلدون) لەكاتىكىدا لەزىيانى Ramirez دابراو لەنىيۇ تىرىدە (بىنى عريف) دا لەبىابان
گۆشەگىر بۇو، نىازى نەبۇو (مقدمە) بىنوسىتەت، لەساتە وەختى گۆشەگىرييەكەيشى
دا نەوهى بەئەندىيەشەدا نەھاتوھ كەمىزلىكى نۇي دادەمەززىنەت. تەنانەت نەو
مېزۇھ گشتى يەش كەلمە كۆتايىيەكان (ى زىيانى - ودرگىنر) نوسىبىو، نەمېشى
مەبەست نەبۇو كەبەو شىۋەيە بىت... بەلكو لەسەرتادا (ئىين خەلدون)
دىبىيەست مېزۇيەك بىنوسىتەوە تەنھاتايىبەت بىت بەلاتانى مەغrib (1) وەن
كائى دەستى بەكارەكەي كرد، ھەستى دەكىردىناتوانى مېزۇي ولاتانى مەغrib
بىنوسىتەوە بەبىن نەودى بگەپتەوە بۇ كىتبەناودارەكانى مېزۇو، وەك
مېزۇوەكانى تەبەرى مەسعودى... هەندى... نەمەش بۇئەودى بەوردى بکۈلىتەوە
لەپادىپەيەستەكى مېزۇي مەغrib بەمېزۇي نەتەودەكانى تەرەوە بەشىۋىدەيەكى
گشتى، ھەروەها بۇئەودى لەو رۇلەش بکۈلىتەوە كەمەغrib لەدىرۇكى
ئىسلامىدا كېپاۋىيەتى، بەشىۋىدەيەكى تايىبەتى.

وادىيارە لەكاتىكىدا رۇچوجە بەنىيۇ خويىندەوە نەو پەراوانەدا ھەندى ھەوالى
تىدا بىنیيون كەلىيان دلىيا نەبۇو نەقللىشى تىپى وەها ھەوالىكى نەكىردوو پى

پهنهند نهبوه. ههر ئەمەش هاتى داوه (مقدمه) يەك بۇمېزودەمى بنوسيت
وتىاى دا نەو ھۆكارە رون بكتەوە كەواي لېكىردوه نەو ھەوالانه پەت بكتەوە.
(نيبن خەلدون) دەلىت : (كاتى كتىبەكانى نەو كۆمەلەم خويىندوھ، قۇلايىھەكانى
دويىن وئەمرەرمۇم پىشكىنى، ئىدى چاواگى بەھەرە لەخەودنوجەكەي بىن ئاكاىيى ونوستىن
پابوو) (۲) لەم پەردەگرافەدا (نيبن خەلدون) بەراشقاوى ئاماژددەرات بەھەي
چاواگى بەھەركاتى لەكاتى موتالاڭرىدىنى پەراوهەكانى مېزۇدا وەئاگاھاتەوە، لېرەدا
ئەم پرسىارە ۋوبەرۇمان دەبىتەوە : ئايائىين خەلدون لەكاتى وەئاگا ھاتنەوەو
پابونى بەھەركاتى دا، نيازى بىوو "مقدمه" كەي بەۋقەبارەيە بىت كەدواتر بىنى
گەيشت؟

زرياني ٿهنديشه:

ههندئ بهلگه لهثارادان، دهيسه‌لتين (تین خلدون) مقدمه‌كهی لهڙيرکاريگه‌ري لهناكاوی "زرياني ٿهنديشه" دا نوسيوه. ٿئو بوخوي دان به‌وراستي يهدا دهنيت ودهيداته پان (نيگا) له‌وباره‌وه دهليت: (ئيمه خودا بهنیگا نهودی پئ به‌خشين) (۲) سه‌رباري ٿه‌وهش سه‌رسامي خوی ده‌ده‌بريت به‌و شيوازدي که‌بieroکه‌كاني مقدمه‌ي له‌مي‌شكى دا گه‌لاله بوروه، نهودتا دهليت: (چوارسالى ره‌بهق خه‌ريکي بوروه، وازم له‌هه‌موه سه‌رفاليه‌كان هي‌نابوو...) مقدمه‌كهی به‌جوريکي سه‌ير ته‌واوکرد، که‌له‌وه‌لوهت و‌گوش‌گيري‌ده رينموني کرام به‌ردو روی، ٿي‌دی ليزمه‌ي په‌يشف و واتاکان دابارينه سه‌ر هزر تاكو ڪله‌هه‌كهی لاكموت و، به‌ره‌هه‌مه‌كاني هاته دهست "ده‌برپرينى و‌درگيئر" (۴) پينم اوایه، له‌سه‌ره‌تادا (تین خلدون) ويستويه‌تى (مقدمه)‌كهی جهند لاپه‌رديه‌ك بيٽ و دواتر دهست بکات به‌نوسيني ميزوکه‌ي، به‌لام هي‌شت له‌نوسيني ٿئو لape‌رانه لئي نه‌بوبيوه‌وه، تانه‌وه بيو به‌هره‌كاني ته‌قينه‌وه، ٿي‌دی جار له‌دواي جار ليزمه‌ي ٿه‌نديشه به‌سه‌ردا داده‌باري... ٿينجا بوي رون بويه‌وه که‌هي‌شت باهه‌تى به‌شيکي ته‌واو نه‌کردوه، ده‌روازدي باهه‌تى به‌شيکي ترى له‌به‌رده‌مدا والا ده‌بیت هر‌گه گه‌شتبيتنه ٿئو بروايهدى که‌وا ليكولينه‌وه‌كهی ته‌واو کردوه، دهست به‌جي ناته‌واويه‌كى ديكه‌ي تي‌دا دؤزیوه‌ته‌مودو ناچار بوه له‌گوش‌نیگايه‌كى ديكه‌شه‌وه سه‌باره‌ت به‌ومه‌سه‌له‌ي ليكولينه‌وه بکات.

به‌لگه‌ش له‌سه‌ر نه‌م گوته‌ي، نه‌هودي که‌ده‌بىنین له‌روي پولاندن و‌پنچستنه‌وه له (مقدمه)‌دا شپرزيه‌ك هه‌ي، له‌راستي دا ٿئو كتibe رېك نه‌گراوه به‌گويه‌ري پيسايه‌كى (رهنگ رېزکراوى دارېزراوى - و‌درگيئر) پيش و‌خت، زور‌جاريش دوباره‌دونه‌وه دو جي‌وازى بين پاساوى تي‌دا ده‌بىنин. ٿئه‌مش

بەلگەيە لەسەر ئەھدى (ئىپن خەلدون) بەپەلەوە لەزىز كارىگەرى (زىيانى ئەندىشە) دائىھەشتانەي نوسىوھ. نەگەر لەپەردا خۇي بۇنى و نوسىينە ئامادەبىكىدا، كارىگەرى ئەو خۇنامادەكىدەمان لەنىيۇ (مقدمە)داو لەپۇي پېكەختىن وپۇلاندىن (ى بابەتەكانييەوە - وەرگىپە) دەبىتى. ئەم مەسىھلىيەش شتىكى ئاسايىيە لەزۇربەي ئەو پەرتوكانەدا كەلەزىز كارىگەرى نىكايى ھەنۋەكەبى داولە ئامادەباشى پېش وەخت دەنسۈرىن، رەنگە ئەپەرتوكانە داهىتەرانەش بىن و ناويانگىكى فەرش پەيدا بىكەن لەنىيۇ خەلگى دا، بەلام لەھەمان كاتىشدا خالى نابىن لەشپەزى و تىكەل و بىتكەل و درېزدادرى كەسەرچەم ئەوانەش لەجىئى خۇياندا نىن. ئىنجا دادگەريش نىيە گەربىتت و لەوسۇنگەوە سەرزەنستى دانەربىكەين. چونكە ئەگەر ئەۋدانەرە لەكاتى نوسىن دا ھەول بىدات ھەندىپېك وپېكى پېكەختىن لەنوسىنەكەي داپەپەرەو بىكات ئەۋا زۇرىكى نىكايى داهىتەرانەو دەگەمن لەكىس دەچت و، رەنگەبەو ھۆيەشەوە پەرتوكەكە قەشەنگى خۇي لەدەست بىدات.

دانەرانى نوى، توانىييانە ئەۋنانەواويە لەدانانى كىتىب دايگۈزۈرۈننەن، ئەمان دىن و ئەونىگا دەگەمنانە لەپەركاغەزدا دەنسىنەوە، يانى خاوه خاوناكەن لەتۆماركەردنىان دا، بەلكو دەست بەجى لەترسى لەپەرچۈنەوەيان لەپارچە كاغەزدا تۆمارى دەكەن، دواتر ئەو زانىياريانەي بۇ زىاد دەكەن كەلە سەرچاوه جۇراو جۇرەكانى تەرەوە دەستىيان كەھوتوھ، دواتر كەھەستىيان كەرتاрадەي كومسايى نوسىييانە، ئەوجا پەيكەرى بۇبەش و دەرۋازەكانى پەرتوكەكەپېك دەخەن، لەدوايدا دەست بەنوسىن دەكەن، لەنەنجامىشدا كەپەراووکە دىتە بەرھەم، ھەردوخەسلەتى قەشەنگى داهىتىان و كوالىتى پېكەختىن لەخۇيدا كۆكىردىتەوە.

وەلی ھەرجۆن بىت، ئەم شىوازە نوى يە، قەيمىيەكان پىنى ئاشنا نەبۇون، بۇيە بەدورىش دەزانىرى ئىبىن خەلدون پىنى ئاشنا بوبىت ولهكاتى نوسىينى (مقدمە)دا پەيرەوى ليڭىرىدى. لەبەر ئەوه دەبىنин (مقدمە)لەدۆخىيىكى شېرىزى وادايە كەخويىنەرى نوى بەلايەوە پەسەند نىيە. ئىبىن خەلدون لەماۋەيەكى زۇر كورت دا لەنوسىينى (مقدمە)بويەوە، كەلە پىتىنج مانگ تى پەپى نەكىردوو... (5) ئەمەش جىڭەمى سەرنجە، چونكە بەراستى سەپەر لەماۋەيەكى كورتى وادا كۇتاپى بەيىنەرى بەنوسىينى پەرتۈكى كە بىردىزىكى ئاواها گەورە لەخۇ گرتى، ئەم قىسىمەش تەنھائەوکەسانە لىتى تى دەگەن كەبەددەست دانانى پەرتۈكەوە دەنالىئىن وئاشنان بەددەد سەرى ونارەحەتىيەكانى.

نکولى ناكەين لەودى ئىبىن خەلدون پىت لەجارىك بەسەر (مقدمە)دا چوھەرەوە پوختى كردەوە شتى تازىدېشى خىستۇتە سەر (6) بەلام وادەرەدەكەۋى نەئى توانىيى بارودۇخى شېرىزى چاڭ بىكت، تەنھائەت پەنگە راست بىن گەر بلىين: بەو زىياد كەردىنەى شېرىزى و تىكەلى و پىكەلى زىياتى لەننەو (مقدمە)دا دروست كردوه.

ئەو بلىمەت بۇوە، ھەرجۇنىش بىن كەسى بلىمەت مەعزۇرە!

نېښى يەگى پەنامەگى :

مامۆستا (ساتع حەصرى) وەسپى بارودىرى سايکولۇزى ثىبن خەلهدون دەكەت لەوكاتەدا (مقدمە) ئىنسىيە، دەلىت: (من كاتى بىردىكەمەوە لەوەي ثىبن خەلهدون لەم ۋەدە نۇسىيەتى، دەگەمە بىروايەكى تەواو بەوەي گەشتى بەوکۆمەلە راوبۇچونە داهىتەر و زۇرانە لەمقدمەدا نوسراون، لەرى "ھەلقۇلىنى ناكاوى" بوه، لەدواي"گومان پى بىردى ناوەكى" و "ھەلەتىنىكى نەستى" ... بەھەمان نەو شىۋەيەي كەزانىيائى دەرونناسى لەزىيانى ژمارەيەكى زۇرى ھەزەرقان و ھونەرمەندان و مىزۇرى ژمارەيەكى زۇر لەداهىئىن و دۆزىنەمە جىا جىاكاندا تى بىنى يان گىدوھ... ئەوچۈرە "ھەلقۇلىنى لەناكاو" دىكەھەزەرقان پال دەنى بەرەو "سەرسام بون لەبەرنجامەكانى بىركىنەوەي خۇى" وەمنىجى جار دەگاتە نەو رادەيەي وەك "راوبۇچونى نىڭايى" سەرنجى بۇچونەكانى خۇى بىدات، لە "توانايەكى دەرەوەي خود" وە دردەچىت، وەك ئەوەي بەسەرى دا خويىندرابىتەوە...) (٧)

من پېشىگىرى (حەصرى) دەكەم لەوگوتهيەي دا، پېشىم وايە ئىبن خەلهدون لەكاتى سەرقان بونى لەناكاوى دا بەنسىنەوەي (مقدمە) وە، وەك ئەو داهىتەرە وابودكە بىرۈكەيەكى لەناكاو دىتە مىشكى يەوەو ئىدى سەرقان دەبىت بەداهىئىنەكەيەوە جاروبارىش بەسەرسامىيەوە لەخۇى دەپرسىت : بۇچى ئەو بىرۈكەيە لەبەردا نەھاتۇتە مىشكەمەوە. جارى واهەبوبە داهىنەرىيەك ماوەيەكى درىز ھەۋلى داوه ئامىرىيەك دروست بىكت، بىن ئەوەي سەركەوتىن بەدەست بەھىنەت. بەرددوام بىرلەداهىئىنەكەي دەگاتەوەو جارلەدواتى جارىش تافى كردىمەوەكەنلى دوبارە دەگاتەوەو سەرجەمەشيان بىن سود دەبن، كەچى لەناكاودا، لەچۈكەيەكى سەرسامى و بىن ناكاىيى دا، دەبىنلىن دەست بە ھەلبەزىنەوەو ھەلقۇنىن دەگات، كاتى ھەست دەگات كەچاردىسەرى پىۋىستى دۆزىوەتەوە... ئىدى بەو جۆرە

پەيکەرى داھىنانەگەى بەرۇنتر دېتە دەست. ھزرقانە مەزنەكانىش، ئەوانەى خاودنى تىۋىرى زانسى بەناوبانگەن شتى وايان بەسەر دى. دەگىرنەوە (نەرخەمەيدىس) گىرۋەد بۇو بەددەستى مەسەلەيەكى فىزىيابىيەوە، دواتر دەچىتە گەرماو، ھېشتر خۆى لەنیو ئاوهگەدا نوقۇم نەكىرىبۇو، لەناكاو شىكارى مەسەلەگەى دۆزىيەوە، بۆيە ھەربەپروتى لەگەرماو ھاتە دەرى و بەسەرسەقامەكاندا دەستى بەراڭىن كردو ھاوارى دەكىرد : "دۆزىمەوە". ھەمان شىۋە پەداوىش دەگىرنەوە لە "نيوتون" ھود، ئەپياوەبلىمەتە مەزنە جارىكىان بەتەنېشى دارسىۋىتكەوە دادەنېشىت و بەسەرسامىيەوە دەرۋانىتە ئاسمان و بىردىكەتەوە لەخۆى دەپرسىت : ئايا چۈن كەھكەشانەكان لەچوار چىتەپەي سایەكى نەگۈردا دەجولىن و لەوسايابىيەلانادەن؟! لەناكاو سىفىك لەتەنېشىتى يەوە بەردىبىتەوە خوارى، ئەم بەربۇنەوەيەش دەبىتە ھاندەرېك بۇ نىوتون تاكو (تىۋىرى راكتىشانى زەوى) بەدۆزىتەوە.

دكتور "هاردنچ" لەپەرتوكەگەى دا "يەكالاڭىردىنەوەي نىكا"، باسى زۇرىك لەھونەرمەندو ھۆزانقانمان بۇدەكەت كەلەكتى دانانى ھەلبەست يان پارچە ھونەرىي بەناوبانگەكانىيان دا، دەكەونە نىو بارىكى دەروننى لەناكاو، و نازانى لەكۆئى وە ئەو بارە دەروننىيە ھاتۇتە سەريان، زۆر جارىش بەھەرەكانىيان بەجۈرى زىيان دەكەت كەناتowanن تۆماريان بىكەن بەھۆى خىرايى ھەلقولىنى يەوە، لەھەمان كاتىشدا ھەست دەكەن ھېزىكى پەنامەكى لەدەرەوەي وىست و خواستى خۇيانەوە شتەكانىيان بەسەردا دەسەپېئىت.... (٨) جىڭە ئاماژە پېدانە، ھونەرە عەرەبەكان لەسەرددەمى نەقامىيەوە دەركىان بەوەسەلەيە كردو، وەلىن داۋىانەتە پان جنۇكەو شەيتانەكان، گوايىھەر ھونەرىكىان شەيتانىكى تايىبەت بەخۆى ھەيەو ھۆنراوەي فىردىكەت، ھەركاتىن شەيتانەگەى لىن دورىكەۋىتەوە، ھەست دەكەت ناتowanى ھۆنراوەي باش بەھۇنیتەوە.

زانىانى دەرون ناس ئەم مەسىلەيە بەوه لىك دەدەنەوە، كە ئەفراندى دەگەرپىتەوە بۇكارايى نەست لەزىھنى مەرۆقى داھىئەردا. چۈنكە نەست ھەمۇ ئەو زانىارى و بېرۋەكەو ئەزمۇنانە زەخىرە دەكەت كە دەگەنە زەھىنى مەرۆق... كاتىكىش مەرۆق دادەمەننەت بەدەستى گرفتىكى سەختەوە، ھەول دەدەت بېرلەو گرفتە بىكانەوە تاكوبتوانى چارەسەرى بۇ بەذۆزىتەوە، لەوكاتەدا بېرۋەكە جۆراو جۆرە زەخىرە كراوهەكانى نىئونەست دەست بەكار لىك و مەتروبەكىرىن دەگەن لەنیوان يەكتىدا، لەناكاو وادەبىن دوو بېرۋەكە يان زىاتر لەو بېرۋەكە زەخىرە كراوانە پېتكەوە گىرى دەدرىن، زۇر جارىش چارەسەرى گرفتە سەختەكە لەو گىرى درانە دادەبىت... .

واھەر دەكەوى ئىين خەلدونىش لەكاتى داھىئانى بېردىزە مەزىنە كۆمەلايەتىكە دا ئاوا بارودۇخىكى دەرونى ھەبوبىت، لەبەشى راپىردوشدا دېتىمان چۈن بېرۋەكە جۆراو جۆرەكان دەبۇنە ھۆى دروست بۇنى سەرسامى و دودۇلى لەنیو ناخى دا... بىيىت سالى چەبىق بەدەستى ئەوسەرسامىيەيەوە دەينالاند، لەو ماوەيەدا كەلەبگە و بەردە سىاسەت دا بۇو، تىكەلاۋى خەلگانىتىكى زۇرىشى دەكىردى. لەدوايدا ھەلى ئەھىدى دەست كەوت لەسىاسەت ھەل بىت و لەزىانىش دابېرىت، تاكو مىزۈبەك بۇئەو كۆمەلگەيە بىنوسىت كەتىيادا دوچارى سەرسامى ببۇو. ئەھىدى دەمى، نەستى ئىين خەلدون لىيان بۇو لەزانىارى و ئەزمۇنى جۆراو جۆر، بۆيە ھەر دەبىن ئەو زانىارى و ئەزمۇنانە لەۋىندرەر و لەبەر ئەنجامى ئەو سەرسايمەيەدا كارلىك بىكەن.

ھەلەگانى مىزۇنوسان :

ئىين خەلدون لەسىرەتاي (مقدمە) دا ئاماژە بەو ھەلەو پەلە زۇرۇزە وەندانە دەدات كەلەپەرەگانى مىزۇدا دۆزىيەتىيە وە... لەوباردىيە وە ئاواددەدۋىت: ئەو ھەلەو ناتەواويانە قاچى زۇرىك لەمېزۇنوسەمتمانە دارەگانى تىدا خلىسکاوهو خەلگى دىكەش نەوانەي تواناي بىتىنيان لاوازە وە "قىاس" بىن ئاگان، ئەو ھەلە وناتەواويانە لەمېزۇنوسانە وە دەگوازنه وە، بە جۇرە ھونەرى مىزۇ بويە ھونەرىكى تىكەل و پىتكەل و نەوانەشى بە وزانستە وە سەرقان دەبن كەسانىكى كەمن؟ (٩)

دواترنىين خەلدون دەگاتە نەو بىروايەي كەمېزۇ پىيوىستى ھەيە بە: زانيارى سەبارەت بەبىنەماكانى سىاستىت و سرۇشتى بونەودرەكان و جىباوازى نىوان نەتەوەو جىڭەكان و خورەوشىت و نەرىت و گرۇھ و رېبازاو سەرچەم بارودۇخەگانى تر. ھەرودەها كۇنتۇزلى كەردىنە ھەرىيەكەلە وانە لە ئىستادا و بەراورد كەردىنە لەگەل نەوانەي لە ئىستادا نادىارىن و دەرخستىت ڕادەي گونجاوى ياخود ناکۆكىيان لەتەك يەكتىرى دا، ئىتجالىك دانە وەي گونجاوەگانىش و ناکۆكەگانىش، راوهستان لەسەر بىنەماكانى دەولەت و گرۇھەكان، و پەرنىسەگانى دەركەوتىنيان، و ھۆكارەگانى رۇدانىيان، و پالنەرەگانىپېتەتىنيان، بارودۇخ و ھەوالى ئەوكەسانەي بەكارو بارەگانى (نەودەولەت و گرۇھانە و ھەركىن) ھەلەستن، تاكو ھۆكارەگانى ھەرپەداويكى لەلاڭەلەل بىت، راوهستان بىت لەسەر بىنەماي ھەموو ھەوالىك... لە كاتەشدا ئىتەر ھەوالە گواستراوهكان لە يەرانىبەر نەوبىنەماو پەرنىسەپانەدا نمايش دەكەت كەلای خۆى ھەن، جانەگەر ھەوالەكان لەگەل ئەو بىنەماو پىسايانەدا گونجان و ناکۆك نەبۇن نەموا راست و دروستن، وەگەرنا (بەساختەيان دادەنىت و وازييان لى دىنەت) (١٠) دەگونجىت بىلەين: دانانى پىوەر بۇ پوختە كەردىنە ھەوالەكان

لهنیسلام داشتیکی تازهنهبوه.. چونکه ناشکرایه فهرموده ناسهکان
هرلهسهرهتاوه سهرهقال بوون بهدانانی ههندي بنهماوه بو جیاگردندهوهی
فهرمودهی بههیز لهفهرمودهی لاواز... وهی شیوازی نهوان زیاتر پشتی بهسهرنج
دان ددبهست له "سنهند" ی فهمودهکان، واته سهرنجدان لهوزنجردکمهسی
کهدهماو ددم فهرمودهکهیان گواستوتنهوه، نینجا ههرفهرمودهیک
لهپیگهیکوئمهانی کهسی برپاپیکراو وراستگووه گیردرابیتهوه نهوا دهستیان پیووه
گرتوه، ودگهه رنا رهتیان گردوتنهوه یاخود بهلاوازیان لهقهلم داوه.

ههندی له میزونوسه کانیش ههول یان داوه له پوخته کردنی هه واله کاندا پهیردوی له و ریبازه بکهنه. مو عتمزیله لهم رو دود ریچکه یه کی دیکه یان گرته بهر، نه مان له پوخته کردنی هه وال و فهرموده کان دا، پهنايان برده بهر مل که ج پن کردنی نه و هه وال و فهرمودانه بونه قلی نه بستراكت ویاساکانی لوزیکی فورمی... دواتر نیین خه لدون هات و پیکه وه هه ردوشیوازه کهی پدت کرددوه، نه و له لایه که وه دلیت: رهنگه شیوازی فهرموده ناسه کان له بواری هه واله شه رعیه کاندا راست بیت، به لام له بواری هه واله میزونیه کاندا راست ده رنا چیت... (۱۱) له لایه کی دیکه شه وه پیئی وا یه راویه کان هه رچه نده راست گوبن له گیترانه وهی هه واله کاندا به لام درو هه ر یه خه یان پن ده کری، به جو ری که خویان هه است ناکهنه. نه مهش له نجامی لایه نگری کردنیان بو راکان یاخود ری بازه کان، یان له به ره نجمانی سه راسیمه بی وین ناگابون له مه به سته کان و... هتد. (۱۲)

هرودها ثیبین خه‌لدون شیوازی موئته‌زیله نه قلآنیه کانیش رهت دهکاته‌وه،
چونکه ناگونجیت نه قلی ته بستراکت بکریتته بیوهری بپوخته کردنی هه‌واله‌کان.
چونکه توانایی نه قلی ردها له بناغه‌وه جیاوازه له تهک توانایی کومه‌لایه‌تکوافعی
دا. (۱۲)

نیبن خله دون ددیه و نیت بلیت نه و پیووده راست و دروسته که دده کریت هه واله کانی پن پوخته و شمن وکه و بکریت، بریتی یه له تنگه شتن له سروشتن

كۆمەلگە. لىرددىيەكەدەبىنин ئىبن خەلدون كاتى سەرقالى نوسينى مقدمه بود، ويستويتى سروشتى كۆمەلگە رون بكتاوه و دەك نەودى بىمهوتى مىزۇنوسەكانى دواى خۇى هەوالەكانىيان لەبەرانبەر نە سروشىتەدا رابوھستىن، نەگەر گونجان لەگەن سروشىتەكەدا ئەوا وەرى بگرن و، هەرھەۋالىكىش لەتك سروشتى كۆمەلگەدا ناسازىبوو لەۋە بنىن "درېپىنى وەركىر".

پرسىيارى كەلىردىدا پوبەرۇمان دەبىتەوە نەممەيە: جى وايدىدە لەنىن خەلدون كەقايل نەبىت لەھەوالە كانى مىزۇو؟ بۈچى بەتهنە نەم لەنىو مىزۇنوسەكاندا تاك بويەوە بەھىنانەكايىھى ئەم شىوازە نوى يە بۆپوختمەكردىن، هەوالەكان وشەن وکەوكردىن؟ ئىمەدەزانىن بەشىوهەكى گشتى سروشتى مەرۆۋا يە ئەمەن دەخاتەوە، زۇر جار دەبىنин پياۋى كەبىركردىنەوەيەكى دىكەي بەدەق دەخاتەوە، زۇر جار دەبىنин پياۋى كەبىركردىنەوەيەكى پېڭەشتىشى هەيە، كەجى بىرپا بەھەۋالىكى لاواز ياخود ھىچ وپوج دەكات، وپياشىي دا هەلددات، وېھەۋالىكى راست ودروست وېن نەم ومزى دەداتە قەلەم، لەھەمان كاتدا هەوالىكى دىكە بەدەق دەخاتەوە كەبەورادىيە لاوازو ھىچ وپوج نىيە. نەودى گوتمان بەشىوهەكى تايىبەت لەھەۋالانەدا دەرەكەمەنەن كەتەنەن بەرژەوندى يان سۆز ياخود بېرۋاباۋەر بۇماۋەكانمان دەكەون، ئىمە ناتوانىن سەرچىكى بابەتanhى توندوتولى ئى بەھىن، بەلكو وادەخوازى كەم تازۇرى دەمارگىریمان بۇي، يان لەدۇرى هەبىت. هەرنەمەش واي لىكىردىن پرسىيار بىكەين لەۋپالنەردى كەپالى بەئىن خەلدونەوە ناوه بۇئەوە زۇرىك لەھەوالەكانى مىزۇو بەھەلە لەقەلەم بىدات. تۈبلىي ئەھەۋالانە ھەرلە راستى دا هەلەو ناتەواو بن، ياخود ئىبن خەلدون واي بىتىيون چونكەلەگەن ناخ و نارەزۆھەنھانىيەكانىدا نەگونجاوۇ؟ ئىبن خەلدون لەلایپەرە بەرایيەكانى (مقدمە) كەى دا هەندى لە و هەوالانە تمايش دەكات كەبەرلە خۇى مىزۇنوسەكان گواستۇنیانەتەوە، ئىنجا بەوردى دەست دەكات بەپوچەن كەردىنەوەيان وسەرچەمبان بەپىچەوانە سروشىتەكانى ئاۋادانى لەقەلەم دەدات. وەلى ئىمە

له کاتیکدا سه رنجی نه و هدوالانه دهدین به و رادهیه سوک و بن نه رزش نایان بینین که نیین خه لدون باسی لیوه ده کات. ته نانهت لهوانه شه له دیدی نیمه دا ههندی نه و هدوالانه راست و دروست بن و شایسته نه و پوچمن گردنده یه نه بن که نیین خه لدون بهوردی کاری له سه ر گردوه. سه رباری نه و دش ههندی نه و هدوالانه ده گونجین له ته ک لوزیکی تیزره کومه لا یه تیه که خوی دا !!.

دکتور تهها حسهین ده لیت، نیین خه لدون هه میشه ره چاویکی و ردی بر اکتیزه گردنی شیوازه که خوی ناکات، یان به ده بربینیکی تر ناتوانی بد رهه لستی نه و هنکاره جیا جیا اانه بکات که کاریگمری له سه ر داده نین، زور جار ده گهونته ژیر کاریگه ری ناینه وه، دیاره کاریگه ری ناین له سه ر نه و پوچه زیاتر بوده له کاریگه ری په رو مرده و زینگه، چونکه له سه ر ده دهدا نه و کاریگه ریه جلدی هراوانت ین هزری له پروی نازادی و گراویی و لیبورده یه وه گرتیبو... ههندی جاری دیکه ش نیین خه لدون ده گهونته ژیر کاریگمری به رهه وندی شه خسی خویه و ده له نجامدا له ری بازه که خوی لاده دات. نهوله ژیر سایه ده لته تی (موه حه دین) دا دهزیاو، ههولی ده ده زامه ندی نهوان به دهست بینیت، بده ده بیسه لینیت ره چه له کی دامه زیره ری ده لته که ده گاته و ده پیغمه بر "د.خ" ... ههندی جار نیین خه لدون په خنه که ناویتیه ساده گوییه کی واده کات که شایسته پیکه نینه، بونونه : نه وه به درو ده خاتمه وه که (هارونه ره شید) ناردقی خوارد بیت وه، چونکه زور له خواترس بوه و پوچانه سه د رکات نویزی گردوه، له بیر نه و دش سالی غه زای گردوه سالیکیش حه جی گردوه (۱۴) نه م په خنه یه که (دکتور تهها حسهین) نثار استهی نیین خه لدونی ده کات له راستی و دروستی خالی نیه. چونکه نیین خه لدون له پوچمن گردنده و دی هه والی میزوی دا له سه ر نه و ره و ته کومه لا یه تیه پی نه گردوه که خوی گه ره کی بوه میزو نوسانی تر له سه ری بر رون.

بۇ نەونەلەباردى ھارونە پەشىدەوە دەلىت. (حاشا، نەمان زانىوھ خراپىيەكى ئى وەشابىتەوە، ئەودەلەکۆئى وئەو حالەي پەشىد لەکۆئى كەپۇستى خەلاقەت دەيدەۋىت وەك ئاين دارى واداپەرەودەرى...هەند) (15).

لىرىددا ئاواھا دەلىت، لەھەمان كاتدا لەجىگەيەكى ترى (مقدمە)كەى دا دەلىت : نەوهى سى يەمین لەھەر دەلەتىك دا، سەرددەمى دەشتەكىتى وزېرحالى لەبىر دەكەن وەننىو تەرەف دا تائەۋېپەرى سنور نفرۇدەبن... بەۋەش دەبىنە كۈن بەسەر دەلەتەكەوە، وەچنەرېزى ژۇن و مەندالانەوە... هەند) (16) لەكاتىك دا ئىپسىن خەلدون ئەم پەيچەنۇسىوە، نەوهى لەبىر كەرددە كەدەكىرىت پەيچەكەبەسەر (ھارونە پەشىد) يىش دا بشكىتەوە و پېراكتىزە بىكى. ئەو ھارونە پەشىدەي كەئەو لەسەردەتاي (مقدمە)كەى دا بەرەوانى لى دەكات، چونكە (ھارونە پەشىد) و دەچەي سى يەمە لەننىو دەلەتى عەباسى دا.

ھەرجۇن بىت، زۇربەي توپۇزەران لەسەر ئەوه كۆكىن كە ئىپسىن خەلدون تىپورە كۆمەلایەتىيەكەي خۆپى بەسەر ئەو ھەلأنەدا پېراكتىزە نەكەرددە كەلە (تارىخ الكبىر) داهىتىاونى... بەلكولە و مىزۇدەي دا جىاوازىيەكى گەوردى لەتەك مىزۇ نوسەكانى تردا نىيە. يەكىك لە توپۇزەران ئامازەي كەرددە بۇ نەوهى ئىپسىن خەلدون بەورادىيە لەتىپورە كۆمەلایەتىيەكەي دا بەرزىدەبىتەوە، دەبىنەن بەھەمان ئەندازە لەمىزۇدەكەي دا نزم دەبىتەوە... لەميان دا لە دۇلتىكىدايە، لە وييان دا لەشىوييکى تردايە.

لە دەدەن چىمان دېتە دەست ؟ من پېم وايە ئىپسىن خەلدون مقدمەكەى لەپېتىاوى بۇختەكىرىن وشەن وکەو كەرنى ھەوالەكانى (ى مىزۇ- ودرگىر) دانەنۇسىوە، وەك خۇى بانگەشەي بۇ دەكەت... بەلكو لەزېركارىگەرى پالنەرىيەكى تەم و مىزدارى لەناكاوادا نۇسىويەتى، وەك ئەوهى لەپالنەرەدا چارەسەرەنەرىيکى بۇ ئەو سەراسىمەبىيە دېبىتەوە كەماۋەيەكى دوورو درېز زال بىو بەسەر ھەزى دا.

گۇرانى ئىبن خەلدون:

لەبەردا ئامازەمان بەوه كردكە ئىبن خەلدون لەدوانى دەرچۈنى لەگۇشەگىرييەكەي گۇرانىكى گالىتەپن نەكراوى بەسەردا هاتبوو...ئەو لەپاش ئەمادەيەكى زۆرەلپەي بەدواي سیاسەت دا دەكىدو ئەمادەيەش (لەزىيانى) وى دا درگىتىززەرىك ھەلپەرسىتى ونان ۋەزىرى تىدا بۇو، دەبىينىن لەدواي گۇشەگىرييەكەي ھەمول دەدات كەم تا زۆرى لەسیاسەت دوركەۋىتەوە...ئەو بۇو گەپايەوە بۇ تونس وسەرى شۇرۇكىدەوە بەسەرلىكۈلەنەوە وانەبېزى دا تاكو دانراوەكەيى تەواوکرد وپۇختەيشى كرد، پاشان ڕونوسىكى لى بەرزىكىدەوە بۇبەردىستى (سولتان نەبى عەباس)، سولتانىش بەشىوەيەكى باشلىنى وەرگرت وپەسەندى كرد. كاتىكىش ئىبن خەلدون ھەستى بەوهكىد سولتان نەيەويت بىكاتەوەدە رەقىقى خۆى لەھەلمەت وشاڭاودەكانى دا وپەلکىشى بکاتەوە بۇئەو بوارانى كەپقى لېيان دەپىتەوە. بىرۇكەي (حەجىكىدەن)ھاتە مىشكىيەوە تاۋەك پاساوىك لەبەرددەم سولتان دا بەكارى بېتىتى، بۇيە داوى لەسولتان كرد رېنگەي بىدات فەرىزە حەج بەجىن بېتىتى، بەرددەوامىش داوى لېكىد تاكو سولتان مۇلەتى دا. (۱۷)

واديارە ئەوەندى دەپىست لەوكەش ھەواي سیاسەتە دوربىكەۋىتەوە كەتىيدا دەزيا "دەربىرىنى ودرگىر" نيو ئەوەندى نەي دەپىست فەرىزە حەج بەجى بېتىتى. دواتر گەشتە ميسىر. لەپىندر لەلايەكەوە بەدادوھەرەيەوە سەرقال بۇو، لەلايەكى ترەوە بەلىكۈلەنەوە وانە بېزىيەوە سەرقال بۇو. ھەرلەميسىردا ئىبن خەلدون ھەندى فراوان كارى ورنىك وپىتكى كەدنى بەسەر (مقدەمە)كەي دا ھىننا. دەگۈنجىت بلەين بەو ھۆيەوە نەزەعەيەكى بەھىزى سۆقى گەمرى لەرخساري (مقدەمە)دا بەدەركەوت (دەربىرىنى ودرگىر). (۱۸)

(د. على عبد الواحد وافق) دەلىت: واديارە ئىبن خەلدون نەخۆشىنە كۆنەكەي سەرى پىن نابىتەوە، وسەرى خوراپىتەوە لەسەرە رۇيىيە سیاسىيەكان، لەوكاتەدا كەلەدەرەوە شوراكانى شامدا چاوى بە (تەيمورى لەنگ) كەوتە (۱۹) لە ھەفدىتنەكەيشى دا لەتكە (تەيمورى لەنگ) دا ھەمان ئەم شىوازە دوو روانەي

خوی پهپاد و کرد که جاران له پهفتاره پامیاریه کانیدا پهپاد و لیده کرد - و دک
لدهشیکی تردا روونی دهکه ینه ود. کاتیکیش له چاوینکه وتنی (تمیموری له نگ) دا
سره که وتنی به دهست هیناوه هندی له ودی دهیویست دهستگیری بود، نیتر
هوکاریکی دوزیه ود بونه ود لئی دووربکه ویته ود، نه ود بود گه رایه ود بومیسر
بونه ود دریز هبداته ود به لیکانه ود و آنه بیزی.

پوخته‌ی قسان نهاده: ئىبىن خەلدون لەدوای نوسىنى (مقدمە) بويه خاوهنى كەسايەتىھەكى نوى، ئەو كەلە راپر دودا دەيويست (مير نشىنىكى نوى) دابىمە زرىئىت ئىستاده وىت (زانسىتىكى نوى) دابىمە زرىئىت.

پاشه کشه و گه رانه وه:

(توبنی) که سایه‌تی داهینه رو دروست کهر بهوه پیناسه دهکات که له کاتی دروست بوندا به حاله‌تیکی سوْفی گریتایبیت داگوزه‌رده‌کات، له مواده‌یدا که سه‌که داده‌بریت له په‌یوه‌ندیه ناسایه‌کانی وله که شیکی تردا که په‌یوه‌سته به‌نهینی بوونه‌وه، بالاده‌کات و به‌رزده‌بیته‌وه. (توبنی) پی وایه ئه و ماوه‌یده له دواز نهود دیت که که سایه‌تیکه پاشه‌کشه له کۆمه‌لگه دهکات وله مه‌ردم داده‌بریت. له مهش دا ئال و گۆرنیکی گه‌وره بس‌ردا دیت، واي لى دیت به‌فۇرمىكى نۇئ و دېگەرېتىم بۇنىيۇ خەلگى... (توبنی) نەم پرۇسەيد بەزاراوه (پاشه‌کشه گه رانه وه = Return-Withdrawal) ناوەزه‌رده‌کات.

ئەوکە سایه‌تیکه، جاری واھەیه هەر له خۇیمەوه ئەو کار دهکات وھەندى جارى تريش له زېر شارى بارودۇخە‌کانى دەروروبەرىدا و بەناچارى له کۆمه‌لگه پاشه‌کشه دهکات. لموكاتەشدا که سایه‌تیکه، ودك (توبنی) ناماژە پى دهکات، ھەلىکى باشى دەست دەكەپۈت تاكو خۇى بۇ وينەيەكى تر بگۆرىت. هەر نەم ئال و گۆرەش بەسەر زۆریك له و گه‌وره پیاوانەدا ھاتووه كە توانيويانە پەدورە وە مىززو بگۆرن، ودك: (بوزا، كۇنفوشىيۇس، داود، صۇلۇن، قەيسەر، پۆلس، مەممەد، مىكياقىلى، بوتروسى گه‌وره، كانت، گاربىالدى، هەندىنېرىگ، لىنىن و... هەند) (۲۰)

شياوى باسکردنە، (توبنی) لەپىزى نەوپياوه گه رانه دا كە مل كەچى پىساى (پاشه‌کشه و گه رانه وه) بۇون، ناماژە بەثىين خەلدۇنيش دەدات. (توبنی) پی وایه ئەو ماوه‌ى دابران و گۆشەگىرىيە نىبىن خەلدۇن له ناو ھۆزە عەربىيەكەدا بەسەرى بىدووه له رووى بەھاي داهینەرانه‌يەوه له و ماوه‌ى دابرانانه دەچىت كە ئەو گەوره پیاوانە پېيىدا گوزه‌ريان كىدووه بەر له وەي ھەستن بە كاره مىزۋوبييە گەورە‌كانيان، چونكە ئەمېش لەبەر نەنجامى ئەو ماوه‌یدا كە بە گۆشەگىرى بىدې سەر، گۆرانىك بەسەر كەسىتى دا ھات، ودك كەسىتى يەكىسىاستەدار چوەنیو ئەو ماوه‌یدو دەھاتە دەرى ببۇھ ھەرقانىكى سۇسىتولۇزى.

پياوي مارگىنالى:

لههنهندی رووهه نهود پیناسهیه بهسهر ثیبن خهلون دا دهجهسپیت کله زانستی کۆمهلتاسیی نوئ دا به (Marginal Man) ناو دهبریت، پیاوی مارگینالیش. ودک مامؤستا (بارک) پیناسهی دهکات نه و پیاویه که قهدهر ددیخانه نیوان دوو کۆمهلگه ياخود دووکهلتوری هاودزهود، بوجۆرمش هزری وي ودک (کاسهیه کی کۆکرهوه) لی دیت وھه ردوو که لتوره که تیدا ددتوبته ودو تیکه لاو دهبن. (۲۱)

ثاساین، پیاوی مارگینالی (ودک مامؤستا ستونکوست) ئامازهی پن دددات لهژیانی دا بھس قۇناغ دا گوزه دهکات، قۇناغه کانیش بېشیودیه کی نزیک کراودیي ئەمانەن :

(۱) قۇناغی يەکم، نه و قۇناغه يە کەتیا دا نه وکەسە هەست ناکات بە و هاودزیهی کله دوری دایه، شتمەكان ودک خۆی وەر دەگریت وبەپىداویستى يەکی سروشتى بونیشیان لەقەلەم دددات، لەمەدا ودک هەر كەسیکى ترى نىو خەلگە پەشۈكىيە کە وايە.

(۲) دواتر قۇناغی دووەم دیتە پېشى، لەم قۇناغەدا ناکۆکى وھاودزیتى يەکۆمهلايەتى وکەلتورييە كان زال دهبن بهسهر نه و پیاوەدا، ئىدى لە قولايىيە كانى ناخى دا قەيرانىك سەرەتلەدات و نه و بەھايانەش كەلەسەريان پەروردەبۈود، دەست بەدارمان و لىك ترازان دەكەن.

(۳) لەكۆتايش دا قۇناغى سى يەم دیتە پېشى، لەم قۇناغەدا نه و پیاوە هەون دددات شیوازىك بدۇزىتە و بۆپىكە و گونجاندى فاكتەرە ناتەباو ناکۆکە كان لەنىو ناخى دا، لەمەشدا رەنگە سەركەوتى بەدەست بىنیت ورەنگە شكسىتىش بىنیت، زۆرجارىش مەملانى دەرونیيە كە لە دەگەورەتە كە بەھەرە كانى نه و پیاوە بەرگەي بىرىت، بۆيە لەنڭامدا كەسايەتى وي دەرمىت. (۲۲) نەمەش يانى، پیاوی مارگینالی، بۆيە ھەمیه مەملانى دەرونى بىكاتە خاونى كەسايەتىيە كى داھىنەر (درېپىنى ودرگىن)... هەر دوورىيە كە لە بەردەمیدا

نواوه‌لا و کراوهن، نینجا نه و بهگویره زیرهکی و بیرتیزی خوی پیگه‌یه کیان بهپرده و دهکات، ههندي خه‌لکی ههن زیرهکی ولیهاتوی یان یارمه‌تی یان نادات له بهرددم مملمانی دهرونیه‌که دا خوگربن و، نه و مملمانی یه‌نه بیته هوی لیک ترازانی که‌سایه‌تیان... نه‌مهش ناکام و سه‌رهنجامی زوریک له‌وکه‌سانه‌یه که‌قه‌ددر خزاندونیه‌ته نیو بکرهو به‌ردیه‌کی نایدو‌لولوزی یان کوئمه‌لایه‌تی وردوخاش که‌ره‌وه، وبه و هویه‌شه‌وه بونه‌ته مرؤفانیکی بی هوده‌گه راوه‌هه موو پیوانه کانیان لف پیزربیوه.

جوره خله لکتی دیکهش له گوئیدان، ثهوانه لیهاتوی وزیره کی یه کی وايان همه،
یارمه تی دهربونه ودی چاره سه ریک بدؤزنه وه بومملانی دهرو نیه کهيان.
بويهندو چاره سه ره بوخه لکی دینن و ههول دهدن چاره سه ری کومه لگه کهيانی
پن بکهن. پیغه مبه ران وریفورمیسته کان و پیاوه بلمه ته کان لهم چه شنه بوون،
گومانیشی تیدا نیه که نین خه لدونیش له هه مان چه شن بوده.

گروکى مەبەست:

ئەمەيەستى كەددەمەويت لەم بەشەوبەشەكەي پېشويشەوە پىنى بىكمە، ئەمەيە: ئەوابازە فيگريه گەورديھى كەلايىثىن خەلدون دىتمان، دەستكىرى خۆى نەبۇو. بەلكو بەرەنjamى ھۆكارگەلن جۇراو جۇر بۇو كەددەوريان دابۇو، بىبۇنەھۆى ململانىنى دەرونى لەنىيۇناخىدا.

بەپاستى ھەزقانى داھىينەر، ياخود ھەربلىمەتىكى تر، بەخۆى ناتوانى خۆى دروست بىكەت، بەلكو ئەو دروستكراوى بارودۇخەكانى دەروروبەزىرىتى... مەرۇقانى سەركەشى نىئۇ خەلڭ، پېيان وايەھەربەوهندەي بىيانەويت يان ھەولى لەپېياناودا بىدەن، دەبىنە كەسانىكى بلىمەت، وەك ئەودى بىروايان وابىن بلىمەتىتى مل كەچى ئەو پېسايەكە دەلىت: (ھەرگەس ھەۋل بىدات دەستگىرىدەكەت، ھەرگەسىش لەسەر پىكەكە بىروات دەگاتە مەنزىل). تەنانەت ھەندى خەلڭ لەنەنجامى ئەو خەيالەدا، پېيان وايە ئەودى ويستويانە دەستييان كەوتۇھ، بۇيە ھەندى بىرۇكەي بىن ئەرزىش دېتنە نىوخەلگى وېيشيان وايە ئەو بىرۇكانە ھەممۇو دونيا دەلەر زىئىن. كەچى پۇزگار وەك ملىونەها خەلگى تر بەسەر ئەوانىش دادەگۈزەرىت، لەئاكامىشدا دەمنىن بەبىن ئەودى ناسەوارىتى شىاوى باسکەرنىان لەدوا بەجى مابىت.

گرەتى ئەوجۇرەكەسانە ئەودىھى لەدونيادا دلىيان و بەدەست سەزاىىمەين و دەدلىيەوە ئالودەنин، بەھەمان ئەوشىۋىدە بىردىكەونەوە كەخەلگى بىرى پىن دەكەنەوە، دلىاشن لەراستى و دروستى بىركردنەوە كەيان. بىرۇكەكان بەنامادەكراوى دەيان گاتى و ئەوانىش وەرى دەگىن بەبىن ئەودى لەو بىرۇكانەدا كىشەو ناكۈكىيەك بېيىن كەنيگەرانىيان بىكەت و خەويان لى بتارىئى... بەم شادومانىيە فيكىرىيەش خۆشحالىن. لەكاتىكىش دا حەزىيان لەودىھى بىنە بلىمەت، نازانىن بلىمەتىتى ئەو خۆشحالىيەيان لى بىززەدەكەت كە تىاي دا دەزىن.

پەرأویزە کانى بەشى ھەشتەم

- (١) گاستون بوتول، ابن خلدون، فلسفة الاجتماعيه، قاهره ١٩٥٥، ل. ٢١.
 - (٢) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل. ٢١٢.
 - (٣) ھ س، ل. ٢٦٩.
 - (٤) ابن خلدون، التعريف، ل. ٢٢٠.
 - (٥) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة المكتبة التجارية)، ل. ٥٨٨.
 - (٦) ساتح حمسري، دراسات عن مقدمه ابن خلدون، ل. ١١٩ - ١٣٤.
 - (٧) ھ س، ل. ١١٨.
- 8) Tyrrell .The Personality Of Man. (Pelican Book 1948) . p.30-41.
- (٨) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل. ٢٥١.
 - (٩) ھ س، ل. ٢٥٢.
 - (١٠) ھ س، ل. ٢٦٤ - ٢٦٥.
 - (١١) ھ س، ل. ٢٦١ - ٢٦٢.
 - (١٢) ھ س، ل. ٤٠٥ - ٤٠٦.
 - (١٣) تەھا حسەين، فلسفة ابن خلدون الاجتماعيه، ل. ٤٧ - ٤٨.
 - (١٤) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي)، ل. ٢٢٢.
 - (١٥) ھ س، ل. ٤٨٦ - ٤٨٧.
 - (١٦) على عبدالواحد وافي، ابن خلدون، مطبعة الرسالة، ل. ٥٣.
 - (١٧) ساتح حمسري، دراسات عن مقدمه ابن خلدون، ل. ١١٩ - ١٣٤.
 - (١٨) على عبدالواحد وافي، ابن خلدون، ل. ٦٥.
- 20) Arnold Toynbee ,Op .cit .voll. III ,p. 248 - 382.
- 21) Stonquist .The Marginal Man. (N.Y.1937) ,p.xv.
- 22) Ibid ,p. 123.

بەشى نۇيەم

(لەنىوان گشت و بەشەكاندا)

ھەندى لەرەخنه گران ھەول دەددەن لەبەھا ئىورەتكە (ئىپسىن خەملىوون) كەم بىكەنەوە، بەبىيانوى ئەوهى گوايە ئەولەھەندى بىرۇكەي پېشوتەدە بىردىزدەكەي خۆيى كۈركۈتەوە... وادەرەتكەمە ئەو پەخنه گرانە ئەوە لەبىرمەندى داهىنەردا بەگىريمانە دادەننەن كەلەنەبۇنمەوە تىورە تازەكەي دروست بىكەن، بۆيە گەر وىك چون بىيىن لەنىوان بىرۇكەكانى ئەم وەندى بىرۇكەي پېش ئەمدا تەۋا دەلىن ئەم كابرايە ھىچ شىتىكى نۇيى ئەھىتەنەدە كايەوە.

بەپاستى ئەم رايە، رايەكى ساددو ھەرزەگۆيەو، لەچەمك و تىيەشتىنى رەشۈكىيەدە نزىكتە وەك لەچەمكى زانستى يەوە... چونكە لەدىنادا ھىچ ھەزرفانىكى داهىنەر نىيە تىورى تازە بىتىنە كايەوە بەپەش پاش بەستن بەھەزرفانانى پېش خۆى. بەلگۇ زۇرىنەي جار پەتكەزەكانى تىورەكەي لەپېشىنالى ودرەتكەرىت، بەلام لەنىوان ئەورەتكەزانەدا پەيوەستەگىيەك دروست دەكەن، ياخود بەشىوەيەك دايان دەرىزىتەوە كەلەبەردا خەلگى پىنى ئاشنانەبۇون... ئەمەش يانى داهىنەن و ئەھەندا ئەو كەسەلەنىيۇ بەشەجىيا حىياكانى تىورەكەدا دەرناكەۋىت، بەۋەندازەيەي كەلەپېتكەوە گرى دانى ئەوبەشانە وپېتكەوە گونجاندىنالى دەددەكەۋىت، ... تەنانەت ئەوزىيادەكارى يەي كەسى داهىنەر لەم رەھە دەرىزىتەوە كەلەپېتكەوە تەنانەت ئەوزىيادەكارى يەي كەسى داهىنەر كەلەنىيۇ كەلەپورى پۇشىپەرى دا پېشىرەبۇون، بەلام سەربارى ئەۋەش كەسى داهىنەر شەقاوىيەكى گەورە ھەزى مەرۇ بەرەو پېشەوە دەبات وەندىگاوى پى

هله لدگری، به پیش نه و پیکهینانه نوع یهی که له بیرونکه با وکاندا دروستی کردوه. (۱)نهم وتهیه بهسهر دوزده روه (مخترع) یکدا ده چه سپیت وک چون بهسهر هزر قانیکی داهینه ریش دا ده چه سپیت و همه مهو نه و شته داهینه راوه سه رنج پاکیشانه نه مرپه دهیان بینین له راستی دا هیج نین جگه له پیکه وده بهستن و پیکه گونجاندن له نیوان چهند شتیک دا که پیشر دوزراونه ته وده هه بیون، له گهله کدمیک زیاده کاری دا بؤیه له وانه یه که سیکی ره شوکی سه پیری یه کیک له و شته داهینه راوه بکات وبه سه رسامیه و ده می بکاته وده بلیت: چهند گهور دیه نه و نه قله ای نه مهی دوزی و ده وده!

نیتر نازانیت نه م داهیتراوه نوی یه به ردن جامی زنجیر دیه کی دور و دریزی
ناوهذه داهیته رد کانه، سه رجهم نه و نه هتلانه به شداری یان کردوه له زدمینه سازی
کردن دا بوئه م داهیتنه تازه یه. دواتر داهیته ری کوتایی دیت و بارو دوخ یارمه تی
دهدات تاکو نه و زنجیر دیه ته واو بکات به کردنی کاریکی یه کلایی که رهود.

دانانەگە ئىبن خەلدون:

(ئىبن خەلدون) دان بەوەدا دەنیت كەھەندى لەو مەسەلانە لە (مقدمە)^٩ كەى دا لىكۆلەنەوهى لەسەر كردون، بەشىوەيەكى سەرپىتى لەپەرتوك و دانراوەكانى زاناو فەيلەسوف و شەرعناسەكانى پىش خۆى دا ئامازەيان پى دراوه، بەلام شېرىز و تىكەن و پېكەن بۇون و مەبەست لەئامازەدانىش بەو مەسەلانە باسکەرنى خودى مەسەلەكان نەبود... بەلام ئەم ھاتوه نەو مەسەلانە كۆكىدۇتەوەو كەردىتىيە بىنەرەتى كارەتازەكەى. (٢) رەنگە ئەم دان پېيدانانە ئىبن خەلدون) لەپۇرى خۆبەكەم زانىنەوه بى، بەلام ھەرجۈن بىت لەدىدى زانىسى ئۇي دا دان پېيدانانىيەكى راست و دروستە.

دەگۈنجىت بىگۇترىت : (ئىبن خەلدون) موتالاى زۆرىك لەو پەرتوكانە كەردو كەلەكتىبخانەكانى ئەو سەرددەمەدا ھەبۇون، بەلام لەئەنچامى خويىندىنەوهى ئەو پەرتوكانەوه بىرۇكەي جىاواز لەو بىرۇكانە و دەھەست دەھىتىنا كەھاۋىرى كانى و دەھەستىيان دەھىتى. ئەم لەدەلاقە و گوشەنىيگاي جىاوازەوە سەرنجىلى دەدا بەھۆى ئەو ھۆكارە ھەمە چەشىنانەوە كەدەورىان تەنى بۇو و سەراسىمەييان لەناخى دا دروست دەگرد... ئىدى لەنیو نەستى دا بىرۇكەكانى كارلىكىيان دەگىردى. تاكۇ دواجار شىيەت تىيورىكى يەكىرىتى تازە دارىزراودا بەيىدەست بۇونەوه، ئەوهى لەم رۇدەدەتى بىنى دەكىرى ئەودىيە، ئەوبىرۇكانە كە (ئىبن خەلدون) لەكەسانى پىش خۆى ودرى گىرتىبۇون، لەلای ئەمېش بەھەمان مۇركى يەكەم جاريانەوه دەرنەكەوتتەوه، بەلگۇ ھەندى ئال و گۇزى تىيدا كەردىبۇون تاكۇ لەگەن قاوغى تىيورە تازەكەى دا بىگۇنجىن. لەوانەيە ئىئەمە ھەندى ويڭچۈن بېبىتىن لەنیوان ئەو بىرۇكانە و بىنەرەتە كۆنەكانىيان دا بەلام لىكىچۇنىكى رەوالەتىن و دەھەست بەجى و لەگەن بەراوردىكى ورد دا لەثارادا نامىن. (ئىبن

.....لۆزیکى نىبىن خەلدون.....

خەلدون) خاودنى لۆزیکىكى تايىبەت بەخۇيەتى. ئەم لۆزىكەش رېتكە نادات بىرۇكە كۆنەكان بەسەرى دارەت بىن، بى ئەوهى مۇرکىكى تايىبەت بەخۇيەن لەسەر دابىنیت.

دەگۈنچىت ئەم پەدوھ (نىبىن خەلدون) بچوئىنин بە و نوكتە بازەي كەلەمېشلىخى خۆى دا كۆمەن نوكتە زۇر كۆدەكتەمە، بەلام لەكاتى گىپانە وەدا ئە و نوكتانە بەجۇرى دەگىپتەوە كەمۇرگى تايىبەتى خۇيىان لەسەر دادەنیت، بەجۇرە نوكتەكە و دك ئەوه وايە تازىبىت و خەلگىش بەگەرم و گورى بۇي پى دەكەن وەك ئەوهى پېشتر نەيان بىستىت.

لەماوهى دادى هەولۇ دەددىن نەمايشى ھەندى لەوبىركانە بىكەين كەبەرلە (نىبىن خەلدون) زانرابۇون، تاكوبىزانىن ئەم چۈنى چارەسەر كەردىن و جۇن چۈنى خستۇنيتە نىيۇ چوار چىيۇدى لۆزىكە نوى يەكەيمە و.

نیبن خمدون و قورئان :

به رله همر شتن تیبینی ئهود دەگەین (نیبن خمدون) لە دانانى تیورەگەی دا سودیکی زۇرى لە قورئان و درگرتوه، نەخاسمه لە بروى سەر زەنست كردنى (تەرف) و ۋون كردنەوەي كارىگەريەكانى لە لەناوبىردىنى نەتەوەكان دا... لە قورئان دا ئايەتكەلى زۇرھاتون لە سەر زەنست كردنى (تەرف) دا و دەكىت لەسەن خال دا كۆيان بىكەينەوە :

۱- قورئان پېتاسەي موترييەكان دەكتات و بەھۆكارى لەنیو چۈنى كۆمەلگەيان دەداتە قەلەم، ئەوەتە دەفەرمىت : (واذا اردنا ان نھلک قرية امرنا مترفيها ففسقوا فنها فحق عليها القول فدمرنالا تدمير) (۲)

۲- هەروەها موترييەكان بەهود دەناسىيەنیت كەبەرەھەلىستى بانگەوازە ئايىيەكان دەكەن، لەم روهشەوە دەفەرمىت : (وما رسننا في قرية من نذير الاقال مترفوها أنا بما أرسلت به كافرون) (۴)

۳- پاشان بەهود بېناسىيان دەكتات كەددەمار گىرن بۇ بىر و باوەرى باب و باپىرانىيان "ئىدى بىر و باوەرى دەكان باش بن يان بەد" لەم بارەوە دەفەرمىت : (وكذاك ما رسننا من قبلك في قرية من نذير الاقال مترفوها أنا وجدنا اباينا على امة وانا على اثارهم مقتدون قال او لو جئتنكم بأهدى مما وجدتم عليه اباءكم قالوا أنا بما أرسلت به كافرون) (۵)

لەپاستى دا ئىيمە ويچۈنۈكى گەورە دەبىنин لەنیوان نەم چەمكە قورئانيانە و ئەو سەر زەنستانەي نیبن خمدون لە مقدمەكەي دا لە بارەي تەرف و موترييەكانەوە هيئا و يەقىتى. بەلام نیبن خمدون بايمىتى تەرفى لەو قاپى ئايىيەوە كەلە قورئان دا دەبىنин گۇرپۇو بۇ قالب و چوار چىۋەيەكى كۆمەلایەتى. قورئان بۇيە سەر زەنستى تەرفى كردوھ تاكو خەلکى وريا بىكەتەوە

له‌کاریگه‌ریه خراپه‌کانی بُو دونیاو دینی خه‌لگی. به‌لام نیبن خه‌لدoron تهره‌هی به‌مه‌سه‌له‌یه‌کی حهتمی کۆمە‌لایه‌تی له‌قەلم داوه، مه‌سەله‌یه‌ک کەھه‌رده‌بین شارستانیه‌ت تی بکه‌ویت، خه‌لگیش له‌کاتش شارستانی بونیان دا ناتوانن خویان له‌و مه‌سەله‌یه لادهن چونکه ده‌بیتە به‌شیک له‌نه‌ریت وناکاریان.

وەك له‌بەريشا دیتمان، نه‌ریتەکان له‌دیدى نیبن خه‌لدoronدا داسه‌پاون.

نیبن خه‌لدoron به‌شیوازیکی کۆمە‌لناسانه‌ی قەشەنگ شرۆفه‌ی ئەود دەکات کە چوئن تەرف دەبیتە هوی ئەودی خاودنەکانی بېنەھەلگری ناکاری دزیوی وەك درۆ وقۇماركىردن و چاوبه‌ست و دەست بپین و فروھىل و دزى و خراپه و سوو خۇرى له‌کپىن و فرۇشتى دا... بەرپى وى ئەمە مه‌سەله‌یه‌کی سروشتى ونەریتەکانی تەرف (ودرازاوھىن له‌خۇراك و بۈشاك و راخەرۇ قاب و قاجاخ و كۆشك و تەلار -دەربىپىنى و درگىر-) دروستى دەگەن، نىدى دەروننى مەرۇقىش بەھۆى نەو نەریتانه‌وە هەرجارەو رەنگى و دردەگىرتى و سەقامگىرى و درناڭرى نەلە دنیاى داو نەلە دینە‌کەيىشى دا، چونکە ناچار دەبىن بەھۆى ھوننەربازى بکات لەدەست خىستنى بىزىویدا، نىت لە رېكەی راستەوە بىت پاخدۇد لەپىگەی ناراست وناشايىستەوە. نىدى خۆى يەكلايى دەکاتەوە بُو بىرگىردنەوە (لەچۈنیتى پەيدا كەردى بىزىوی -ودرگىر-) و كۆكىردنەوە فرت و فىل لەپىنناوەدا، له‌وكاتەش دا، گوئى نادات بەو كەرددەوە پەسەندانەی كەياسا ئاسمانىيەکان فەرمانىيان پى داوه. (۶)

نیبن خه‌لدoron دەلتىت : (يەك له‌خراپه‌کانی شارستانیه‌ت رۆچونه بەنیتو ئارەزو بازى دا، له‌ئارەزو وەکانى ورگ دا، بەدوات ئەمەدا ئارەزو وەکانى داۋىن بەھەم‌وشیوەکانىيەوە وەك زىناؤ نىر بازى پەيدا دەبىن... واتى دەگەم مەبەست له‌ئاوددانى بىرىت يەلە شارستانیه‌ت و تەرف، بۇيە هەركە گەشتە دوا پلەي دەگۈزۈت بەخراپه و گەندەلى و پېرى بەرۇكى دەگىرتى، وەك تەمنى سروشتى گیانلەبەران) (۷) نیبن خه‌لدoron لەم رەووه شىتىكى كۆمىدى باس دەکات، رەخنە له‌بىرۇكەيەك دەگىرى كەلەسەر دەمى ئەودا باوبىو، خه‌لگى له‌و سەرددەمەدا دەيان

گوت: (ههرشاریک نهمامی نارنجی تیندا زوربیت رپو لهویران بیونه) نینین خه‌لدون ده‌لیت زورینه خه‌لگی خو به دور ده‌گرن لمناشتنی نارنج چونکه گومانیان وايه ٿهو نهمانه ویرانه به دواودیه. (ددربرینی و درگنی).

به پریٰ نیبین خهدون مسدهله که بهو مانایه نیه، به لکو لای وايه بیستان
کردن و دروست گردنی پیره‌وی ژاو له پاشهاته و دهراه اویشته کانی شارستانیه تن.
نارنج و هاوشیوه کانیشی له وبه روبومانه ن کنه تامیان همیه و نه که لک. تمها
له بهر شیوه که شیان له دیبه ره کاندا ده نیزه‌رین، خه لکیش کاتی نه و ده کمن که
هونه ردوزی به کار دینن له ته ره دا. ئالام رو و ودیه که مهترسی له ناو چون و
ویران بونی شاره کانی لی ده گریت.... هتد) (۸)

ئىبن خەلدون و فارابى :

فارابى يەكىكە لەقەيلەسۇقەمەزنىڭانى ئىسلام، تەنانەت ھەندىك بە گەورەترين فەيىلەسۇقىشى دادھىن. لەبوارى كۆمەلتىسى دا پەرتوكىكى داناوه بەناوى (أراء أهل المدينة الفاضلة) لەم پەرتوكەدا پېرەوى ئەفلاتۇنى لە (الجمهوريه) دا گرتوه.

گومانم وايە ئىبن خەلدون ئەۋەپەرتوكەي فارابى دىودو سودى ئى وەرگرتوه... بەلكەمش لەم ۋەدۇھ ئەۋەپەرتوكەي ئىبن خەلدون يەكۆمەلە دېرىلىكۈلەنەوەكەي لەمەر (ناوەدانى مەرۆبى) دەست پى دەكتە كەلىكچۇنىكى زۇريان لەنىيواندىايە لەگەن دەربىرینەكانى فارابى دا. ھەردوکيان دەلىن : ھەرتاكە مەرۆقى بىگرى، ناچارە بەھەوە ھاوکارى بکات لەتكەن ھاۋەرەگەمەزەكانى دا، چونكە بەتەنها ناتوانىت پىداویستى يەكانى مانھەوە خۆى دابىن و مسۇگەر بکات، لەگەن ئەۋەشدا ھەرلەسەرتاواھ جىاوازى لەنىيوان پىبازى توپىزىنەوەي ھەردوکيان دا بەددەر دەكەۋىت.

لەدىدى فارابى دا خەلگى بؤيىھ ھاوکارى يەكتىرەكەن تاكو قورسايى ژيانيان تى پەرپىن و پاپەرپىن (دەربىرىنى و درگىن)، ھەرۋەھا بۇئە وەش بىگەنە ئە و بارى كامىن بونەمى كەسروشتى مەرۆقى لەپىتاودا راھىتراوە. بەلام ئىبن خەلدوندان بەھە كامىن بونە ئايد يايىھدا نانىت كە (فارابى) باسى لىيە دەكتە. بەلكو بەرىنى نەم خەلگى بؤيىھ ھاوکارى يەكتىرەكەن تاكو لەلايەكەوە بىزىوي دەست بخەن، لەلايەكى ترەوە بۇئەوە بتوانى بەرەقانى لەخۇيان بکەن لەبەرانبەر ئە و ئازەلانەدا كە تواناھ ھىزىيان لەمەرۆقى زىاترە.

(ئىبن خەلدون) بۇپشتىگىرى بۇچۇنەكەي نۇمنە كەلى لەزىيانى واقىعى دىننەتەوە، بۇئۇمنە : نان پىيوىستى بەھارپىن و شىلان و بىرزاڭدىنى زۇرھەيە،

ھەریەکە لەو سىن کارەش پېپویستىيان بەدەقرو ئامىئەر ھەمە، نەو ئامىئانەش دىارە كەلەپىشەسازى جۇراو جۇرى وەك ئاسىنگەرى دارتاشى و قەخفورچىتى يەوه پەيدا دەبن... گەنمىش كەنانى لى دروست دەكىرت پېپویستى بەھەندى كارى تەھەيە وەك چاندىن دەرۋىنەو... هەت(ھەریەكە لەوكارانەش ئاتاجىبان بەئامىرى ھەممە چەشىن و پېشەسازى زۇر ھەمە. ئەستەمىشە توانى تاكە كەسىك بەسەر بەشىك لەو ئاتاجانەدا ياخود بەسەر ھەمە مۇو ئاتاجانەدا بشكىت... ھەرودەلەمەپ بەرگىرى لەخۇز كەردىش دەگونجىت ھەمان شت بىگوتىرتىت، مەرۇف لەبەرگىرى لەخۇكىرىنىشدا پېپویستى دەبىت بەشمېشىرو رەم و سوبەر، ئەم شتانەش بەبەكارھىنانى ئامىئەر پېشەسازى جۇراو جۇر نەبىت نايەنە دەست... (٩) ئىنى دەكەين ۋارابى گۈنگى نادات بەلايەنى مادى ژىانى مەرۇف، تەنانەت پى دەچىت بەھۆكاريتكىشى زانىبىت بۇ گەياندىنى خەلگى بەلايەنە مەعنەوەيەكە. لايەنلى مەعنەوەيىش نەو كامىل بونە پەھايە كەشادومانى پى دەستەبەر دەبىت. ھەرلەدىدى ۋارابى دا شادومانى پەبىوهستە بەباشتىن ھىزى مەرۇفەوە، ئەپویش نەو ھىزىز ژىرەيە كەبە كارو كۆششى بىرنەبىت دەستەبەر نابىت. (١٠) (ئىنى خەلدون) لايەنلى مادى لەگىرد بونەوەي مەرۇقى دا بەگەرنگىز دەزانىت لەلايەنلى مەعنەوى. پېشى وايە نەو شادومانى وبەختەوەرييە لەفەراھەم بونى لايەنلى مادىيەوە بۇ مەرۇف دېتەدى، گەورەتەرە لەوەي كەتەنها بەنقوم بۇون لەنئۇ بىرگەرنەوەي ئەبىستاراكتدا بۇ مەرۇف دەستەبەر دەبن.

(ئىنى خەلدون) بەناشكاراش پى دەگەيەنلىت ھەندىك لەو كەسانەي بىرگەرنەوەي واقعى و كەردىبيان ھەمە رەنگە بىزىو يان شەراھەم ترىپى وبەختەوەر ترىپىش بن لەوانەي ئەھلى ئىبىستىمۇلۇزىياو لۆزىكىن. بە پى (ئىنى خەلدون) ھەرئەمەشە وايىردوھ نەو گوتەيە لەنئۇ خەلگىدا بىلار بىتەوەكە دەلىت: (كەسى كامىل بىت لە زانىيارى و زانىن دا بىن بەخت و كەم شانسە) چونكە مەرۇف تاكو زىاتر بىزانتىت وزانىيارى زىاد بىت نەوەندەش پېشكى لەرۇزى و خۇش

گوزه رانی که متر دهیت، که روزی و خوش گوزه رانی هۆکاری به خته و درین. نینجا (نین خمدون) لیرهدا مه بستی له زانین و زانیاری ئەو جۆرەيانه کە مرۆڤ دوور دەخاتەوه له وەی له زیانی واقعى تى بگات وجالى بىت. (۱۱) بەشیوھىيەكى گشتى دەتوانين بلىين : فارابى له پىناواي مەرامىتكى وەعزى دا كىتىبەكەيى نوسىوھ. ئەو دەيە وىت بۇ خەلگى رون بگاتەوه کە چۈن كاملى وبە خته وەرى رەھا دەستى خۆدەخەن، ھەرلەبەر ئەمەش لەپەرتوكەكەي دا حىباوازى كردوه له نیوان رپا بۇچونى خەلگى (شارە بەریزەكە) رپا بۇچونى خەلگى شارە ناچىزەكانى تردا. جىيگەي تىرامانىشە ئەولەكايىكدا ناماژە بەپاپا بۇچونى خەلگى شارە ناچىزەكان دەكتات، شىكارىكى كۆمەلايەتىانەي واي بۇ دەكتات كەله واقىعىبىنى خالى نىيە، وەك ئەمەد گەرەكى بوبىت وەصفى بارودۇخى خەللى ئەونەريتائىنە بگات كەپەگرددوه له زیانىان دا رەنگى داودتەوه، بەلام بۇيە پېتاسى حان و بالىانى كردوه. تاكو سەرزەنۋەت سەرگۈنە بگات سەردىجامە شومەكانى ئەونەريتائىنە لە سەر كۆمەلگە رون بگاتەوه. ئالىرەش دايىكە تايىبەت مەندىتى (نین خمدون) لەپەرانبەر (فارابى) دا دەرددەكە وىت. (نین خمدون) مەقىدەكەيى پېرىگرددوه لەپىناسەگردن وباسكىردى حان وبالىان و نەرىتائىنە بگات. بەلكو بەلام وەك فارابى مەبەستى ئەمەد نەبوھ سەرگۈنە ئەو نەرىتائىنە بگات. سەرگۈنە تاكو رۆزى مەردن وزىندو بونە وەشيان حان وبالىان ئاواھابوھ. نینجا خەلگى ناتوانى له نایىندىدا بەشىوھىك بن كە حىباوازى لەرابىردوو، ئەمەش سوننەتى خودايە له نیو بەندەكانى دا، سوننەتى خوداش گۈرانى بۇنيھ.

لەپەشىكى پېشىو تردا ناماژەمان بەو رايەي (فارابى) دا كەتىيە دا دەلىت سەرۇك له نیو كۆمەلگەدا وەك دل وايم له نیو جەستەدا، ھەرگا سەرۇك گۈنچا وچاڭ بۇو، ھەموو كۆمەلگەكەش دەسولھىت وچاڭ دەبىت، ئەمەش ماناي ئەودىيە، لە دىدى (فارابى) دا چاكسازى كۆمەلگە زۇر ساناو ساكارە، چونكە بەپلەي

يەكمەم پشت دەبەستىت بەھەلۈزىاردىنى سەرۋۆكتىكى باش بۇ ئەمەنلىگەيە، بەهەش خەلگى بەختەور دەبن و بارودۇخە كانىيان پىك و پېتىك و باش دەبىت. هەرودەها (فارابى) بەدۇورو درىئى باس لەو خەسلەتە كامالانە دەكات كەپتۈيىستە لەسەرۋۆك دا ھەبىن تاكو بەتەواوى چاك و گۈنچاۋ بىت... خەسلەتە كانىش بىرىتىن لەبىن ودىي ئەندامەكانى لەشى و پاراوى تىنگەشتەن ولەبەرگەردن و جوانى دەربىرىن و حەزىزىردن لەقىز بون و كەمى ئازەزۈدكەن و پاستىكى و بلند خۇڭىرن لەسوكايكەتى و دادخواھى و مىيانەرەسى... هەندى.

فارابى لەكاتىكدا ئاماژە بەھەممۇ خەسلەتە دەدات لەخۆي ناپرسىت پىباونىكى والەكوى ھەيە كەئەو ھەممۇ خەسلەتە تىدا كۆبۈبىتەوە؟ ئىنجا گىريمان پىباونىكى و دەھەشىبىت، خەلگى چۈن پىيانلىي دەكەۋىت و پىك دەكەون لەسەر ئەوهى بۇ سەرۋۆكتەتى كەردى خۇيان ھەللىيېزىرن؟ تەنانەت ئەگەر ئەوهشىان كەرد، چۈن پىكەيىان دەدرىت نەو پىاواھ بەرزىكەنەوە بۇ سەركۆئى فەرمان رەوايى لەكاتىكدا كۆمەللى پاشا زۇردار جەلەمى فەرمان رەوايى يان لەدەست دايەكە هەركەس رەكاپەريان بکات لەسەر فەرمان رەوايى دەيکۈژ؟ فارابى بەھە دەست كۆتا دەكات كەسەرۋۆكتىكى ئايدىيەت بىتىتە خەيالى خۆيەوە، ئىتىر گۈئى نادات بەۋاقۇ ئەو كۆمەلگەيەي كەتىيە دا دەزى، يانى وەك ئەمەن بىر دەكەتەوە كەلەنىيۇ (قوللەيەكى عاجى) دا دەزى، واش گومان دەبات كە خەلگى دەتوانى لەگەن دا لەنىيۇ ئەو قوللەيەدا بىزىن. بىكۈمان ئەم جۆرە بىر كەردىنەوەيە لەتەك لۇزىكەكەي (ئىبين خەلدون) دا ناگونجىت. ئىبين خەلدون نكولى ناكات لەبايەخى سەرۋۆك لەنىيۇ كۆمەلگەدا، هەرودەنا نكولى لەھەش ناكات كە كۆمەلگە زۇرپىك لەخەسلەتە كانى خۆي لەسەرۋۆكتە كەيەوە و درەگەرىت، نىدى ئەو سەرۋۆك باش بىت يان خراب بىت، بەگۈيرەدى ئەو پەندە كەدەلتىت: (خەلگى لەسەر دىنى پادشاكانىيان) (۱۲) لەگەن ئەھەشدا (ئىبين خەلدون) پىنى وايە سەرۋۆك بونەورىكى سەرىبەخۇ و دابراو نىيە لەبارودۇخە كۆمەلايەتىكەي. بەلكو بەرىنى

(ئىين خەلدون) سەرۆك بەرھەمى ئەو قۇناغەيە كەدەولەت پىاى دا گۈزدر دەكتە لەسۈرە بەرھە ژورو بەرھە خوارەكانىدا. ھەركات دەولەت لەسەرەتاي گەشەو پەرسەندىنى دابىت، سەرۆكەكى تاپادىدەكى زۇر چاڭ و گونجاو دەبىت، ئىتەر وەچە لەدواى وەچە، خەسلەتەكانى سەرۆك دەست يەدارمان دەكەن، ئەمەش بەگۇيرەپلەبەپلە نغۇرۇ بۇنى دەولەتەكە لەنىو تەردەف دا.

لەكاتىكدا بەراورد دەكەين لەننیوان چەمكى (سەرۆك چاڭ) لاي (ئىين خەلدون) لەگەن چەمكى (سەرۆكى بەرىز) لاي فارابى دا، بەى بەھەندى نىشانەمى جىباوازى لەننیوان لوزىكى ھەرىيەك لەودوو كەسىدا دەبىين. (ئىين خەلدون) دەلىت : ئەگەر لەزۇر ۋەھوھ و لەننیو زۇر نەتەوددا سەرنجى خاودن دەمارگىرىيەكان و ئەوانە بىدەين كەزان دەستى يان دەست كەوتۇھ، دەبىينىن شانكە شانكە دەكەن لەچاڭدا وله مىشەوە لەپىزدارى و چاۋ پۇشى كردن لەھەلە، بەرگە گرتىن لەبەرانبەر بى تواناكان، پىز گرتىن لەمیوان، بەئەمەكى بەرانبەر بەلەن و پەيمان، خەرج كەدىن مال و دراو بۇ پاراستنى شەرەف، گەورە راڭرتىنى شەرىعەت... مل كەچ كردن بۇ ھەق لەگەن ئەو كەسىدا كەبانگەشە بۇھەق دەكتە، دادوەرى بەرانبەر بى دەست و بى تواناكانى ناوخۇيان، خۇيەكەم گرتىن لەبەرانبەر ھەزارو نەداردا، گۇئى شىھەتون بۇ سكارلاو دادى هانا ھىنەران، پەيرەوى كەدىنى شەرىعەت و پەرسىتشەكان و بەرددەواام بۇن لەسەرى و لەسەر ھۆكارەكانىشى، خۇ دورگرتىن لەناپاڭى وقۇرۇ فيئل و پەيمان شكاندىن و... هەت... بەھەش تىن دەگەين كەخودا مۇلەتى پادشاھىتى كەدىن پېتداون و بۇيى ناردۇن... هەت) (۱۲) (دەربىرىنى ودرگىن).

(ئىين خەلدون) دەھەۋىت بلىت : مەرۇف لەبىابان دا ناتوانىت بېيتە سەرۆك، مەگەر ئەو خەسلەتە باشانە لەخۇى دا كۆبکاتەوە، چونكە بەھە

شوینکه و توانی زور دهن و ده مارگیری به هیز ده بیت و پیگهی پادشاهیه تی له به رده مدآ ئاودلا ده بیت... دو و باره (ئیبن خەلدون) ده گەرتەتەو سەر رايە کەھى خۆي و دەلیت : پادشاهیه تی کە له دواي ئەوهى داده مەزربىت و ده بیتە بۆ ماوهىي (ويراسى) له نیو و دچەكانيان دا، له سەر ھەرمان حال وبال نامىنیتەو، چونکە و دچەكان له سەر تەرەف و نازو نىعમەت پى دەگەن و ئەوه فەراموش دەگەن كەبىابان ج خەسلەتىكى پەسەندى ھەبۇد، ئىدى ھىدى ھىدى دەولەتە كە خوارد دەبىتەو بەرەو لوازى و بىن ئەرزشىي، تاكو دېر بىن يان زوو خودا فەرمانى دارمان و پوخانى بەسەردا دەدات. بەكۈرتى له حىباوازى نىوان لۇزىكى ھارابى لۇزىكى (ئیبن خەلدون) دا دەكريت بلىيىن: يەكەميان باس لە (ج پىيۆستە بېبىت) دەكتات، بەلام دو و مىيان باس لە (له واقع دا چى ھەيە) دەكتات، بىگومان ئەو جىياوازىيەش زور گەوردىيە.

جیاوازیهش زور گهوردیه.

ئیبن خلدون و ئیبن سینا :

سیی سال له دوای مردنی (فارابی)، فهیله سوفیکی دیکه له نیسلامدا له دایك بوو که ناو بانگ و شورهتی له (فارابی) کەمتر نیه. ئەویش (ئەبو عەلی ئیبن سینا) يه. ئیبن سینا له ریزه‌وی زانستی خۆی دا جیاوازه له فارابی. فارابی زیانی دونیا نەویستی و دورگەه و تنهوه له جەنجالیه کانی کۆمەلگەی بەلاوه پەسەند بولو، وەنی (ابن سینا) بەشداریه کى کارای دەکرد له زیانی رامیاری و کۆمەلاییتی دا، ئاردقى دەخوارددودو له گەل ئافرەتانیش دا رېتى دەبوارد. ئیبن سینا و اناسراوە كەيەكىك بولو له مەرقە گەشپىن و بەئومىدەكان، ديدو سەرنجى وي بەرانبەر بەگەردون له سەر بىنەماي بىناغەيە بۇوكە دەلىت : (لە توانادا نیه له مە قەشەنگىز بکرىت كەتائىستا كراوه). لەلای ئەو جىهان له سەر باشتىرين شىۋازى گۈنجاو "ممکن" د، ئىنجا گەر خراپەش له جىهان دا ھەبىت ئەو ناگەریتەوە بۇ وىستى خودا، بەلكو دەگەریتەوە بۇ بۇونى مادە. خودا چاكمىيە کى پوتە و خراپەيلىنى ناوشىتەوە، ھەندى لە بونە وەرەكانىش چاكن ولە خراپە بەدورن و دك مەسىلە ناسمانى و ئەقلی يەكان. بونىكى دیكە ھەيە كە برىتى يە لە بونە و درى زەمینى، لە مىش دا چاکە بە سەر خراپەدا زالە، خراپە كەش لە پېتىناوى چاکە دايە، بۇيە پېتىستە واز له چاكمىيە کى زۆر نەھىنرئ لە پېتىناوى خۇلادان له خراپەيە كى كەمدا. (۱۵)

پۇختەي پاکانى (ابن سینا) نەمەيە: لە بىنەرت دا مەبەست لە ئاھەر يەگىدىنى جىهان چاکە و خىرە، خراپەش بەشىۋەيە كى رەفتەنلى تىاى دا دروست دەبىت چونكە ھەندى جار بۇونى (چاکە - خىر) وا پېتىست دەكتە خراپەيە كى بىتەكايە و دەبرپىنى وەرگىن. بۇ نمونە: (ئاگر) سود بە خەش نابىت مەگەر زیانى (سوتان) ئى لە گەل دا پەيدا بىت. هەوريش بۇيە زىانمان لى ئەدات و

تىشكى خۇرمان لى بىزىدەكەت، بۇئەوەى سودىيکى تىرمان پىن بگەيمەنىت كەپرىتى يەلهەباران و ئاودانى كشتەكان، كەواتە ناتوانىن تەسەوربىكەين نەو جىهانەئى تىاي دا دەزىن چاكەيەكى بۇته يان كەمالىيکى پوته، چونكە ئەگەر ئاوا بوايە نەم جىهانە مان نەددىبوو، بوارىكىشى تىدا نەددىبوو، نەبۇ (ممکن) دەكانى بۇون و نەبۇ جىاوازى ئىيowan شتەكان. (١٦)

وادىيارە بۇيە (ابن سينا) نەم بۇ چونە گەشىپىنانەئى هىنزاوەتە كايەود تاكو جىنگەئى گرفتى (چاكەو خراپەي) پى بىگرىتەوە كەلە دىز زەمانەوە مىشكى ھزرقانانى قال كىرىبوو. شەھرستانى لەپەرتوكەكەى دا (الملل والنحل)، بەسەرهاتىيکى كۆمىدى دەگىنېتەوە بۇ وېناكىرىنى نەو گرفتە، كورتەئى چىرۇكەكەش ئاوهايە: ئىبلىس لاي خودا نازەزايى دەربىرى و لىپى پرسى: نەى خودا تۆ ئاگادارو زانابىي بەرانبەر نەو خراپەيەي كەلەمن دەۋاشىتەوە، كەواتە بۇچى دروستت كىردىم وزالت كىردىم بەسەر بەندەكانى داو مردىنى منىشت دواخست بۇ رۈزى بەرى؟ خوداش لەوەلەمى نەو پەرسىياددا گوتى: نەى ئىبلىس نەگەر تۆ ရاستگۇ بويتايە لەوەدا كەپروات ھەبىت بەمۇسى من پەروردىگارى تۆ و پەروردىگارى مەردووم، وشەي (بۇچى)ات لەبەرانبەرمدا ရاست نەكىردىدە، من خودام و هىچ پەرسىتاروى نىيە جىڭە لەخۆم، بەرپرس نىيم لەودى دەيىكەم، بەلكو خەلگى بەرسىيارى كىردىدەكانىيان. (١٧)

شەھرستانى لە لىدوانى دا لەسەر نەو بەسەرەتە دەلىت: لەسەرەتائى دروست بونى بونەودەدە، ئادەمیزاد بەھۆى وشەي (بۇچى)يەو گومانيان بۇ دروست بود. بەرپى شەھرستانى مەرۋە نابىت نەقل بىكانە دادوfer بەرانبەر مەسەلە خوايىيەكان دا، بەلكو ھىچيىشى لەسەر نىيە جىڭە لەملى كەچ بون و بىدەنگ بۇون. (١٨)

وام دى بەخەيال دا (ئىبىن سينا) رازى نەبۇ بەبى دەنگى لەبەرانبەر گرفتى (خراپە) لەجىهان دا، بەلكو بەردەوام بىرى لىكىردىتەوە تاكو گەشتۇتە نەو رايەي

کەبلىت : خراپە ھەردەبىن بونى ھەبىن، لەبەر پىويىستى يەك كەسروشتى (چاکە) دەخوازى... دواتريش (نېين خەلدون) ھات وگەشتە ئەو رايەي كەلە كۆتايى دا (ابن سينا) پىتى گەشتبوو، وەل (نېين خەلدون) ئەو پايەي لەبوارە متىافىزىكى يەكەيەوە گۇپى بۇ بوارە كۆمەلايەتىيەكەي.

(نېين خەلدون) لەباسكىرىدىن دەستەلات داران وكارىگەريەكانىيان دا لەسەر كۆمەلگە ئەو رايە پېشىكەش دەكتەن. ئەو دەلتىت بونى ئەو دەستەلات دارانە بۇ زيانى كۆمەلايەتى پىويىستە، چونكە ئەمانە لە رېگەي چەھوساندىنەوە توپزى كاريەوە، خەلگى والى دەكتەن، زيانيان لى دوربىكەۋىتەوە و سوودو كەلگەكانىيشيان لى كۆپبىتەوە، گەر ئەو دەستەلات دارانەش تەبن خەلگى پەرتەوازەو بى شىرازە دەبىن و نىودىيان نىوهكەي تريان دەخۇن. بەلام ئەوان لەكاتىكدا بەتۆپزى خەلگ بۇ ھاوكارى و كۆبۈنەوە زېر بار دەخەن. لەھەمان كات دا بۇ خزمەتكىرىدىن مەرامە تايىبەتىيەكانى خۇشىان زېرباريان دەخەن.

(بەلام يەكەميان مەبەست لەچاودىرى خوايىيە، دوھمىشيان بەشىۋەدەكى رەفتەنى تىى دەخزى وەك ھەموو ئەو خراپانەي دەچنە نىو قەزايى خوايىيەوە، چونكە بونى چاکەيەكى زۇر مسۇگەر نابىت بەبىن بەبۇنى خراپەيەكى كەم "من اجل الواد"، نىنجا چاکە زۇرە كە بەوە لەدەست دەنناچىت، بەلگۇ دەكەۋىتە سەرئەو چەرددە خراپە كەمەي كەتىي دايە، ئەمەش ماناي ئەو سىتم كەرنەيە كەلە جىيەن دا رۇدەدات...). (۱۹)

لىرىددا ئىيە تىيەنلىكچونىكى گەورە دەكەين لەنئىوان دەربىرىنەكانى (نېين خەلدون) و دەربىرىنەكانى (ابن سينا) دا، بەلام حىياوازى نىۋانىيان، وەك ئامازەمان پىيدا، بىرىتى يەلەودى ابن سينا باس لەخراپە دەكتەن لەگەردون دا بەشىۋەدەكى گشتى، بەلام نېين خەلدون باس لەخراپە دەكتەن لەكۆمەلگەدا وەو زۇدەو كە لەلایەن ھەندى لەتاڭەكانى كۆمەلگەوە سىتم لەھەندىيەكى تريان دەكىرىت.

ئىبن خەلدون وئىخوانو لسىف :

ئىخوانولسىھا گروپىن ھرزقان، ناويان ياخود كەسايىھتىيەكانىيان بەشىۋەيەكى راست و دروست و دلىاکەرانە نازانرىت. ھەرئۇوندە لەبارەيانەوە دەزانرىت كەگروپىكىن سەربە (شىعە ئىسماعىلەيە)، لەسەددەي چوارەمى كۆچى دا ڙياون. ھەندى سىپاردو نامىلەكەيان نوسىيە كەزياترلەئىنسكلۇپېيدىيەر ېڭىك وېڭىك دەچن كەزانىستەكانى نەو سەردەمەيان لەخۇ گرتۇد. (٢٠) تەنانەت ھەندىك بەيەكەمىن ئىنسكلۇپېيدىيەر لەقەلەم دەددەن لەجىيان دا.

سىپارەكانىيان زۇرىك لەو بىرۇكانەيان لەخۇ گرتىبوو كەپەيۈندىيەيان بە پرسە كۆمەلائىھتىيەكانەوە ھەدەيە. يەك لەو بىرۇكانەش نەو گوتەيان بۇو كەددەلىت: دەولەتىش تەمەننەتكى ھەدەيە، بەكۆتاپىي ھاتنى تەمەننەتكى نەويىش كۆتاپىي دېت. بەرپى نەوان دەولەتىك نىبە بۆھەتا ھەتاپە بەيىننەتكەوە بەلكو ھەردەولەتىك بىرى پىيويستە لەپاش بلند بۇونى بەرەو خوار بىتەوە. يانى لەسەرتادا بەجاپوکى وبەھىزى دەست پى دەكتات وداوتر ھىدى ھىدى بەرەو داپمان و ناتەواوى دەچىت، بەدبەختى و سەرسۇرپىش پودەكتە خەلگەكەي، ئىنجا ھەردەبىن لەكۆتاپىشدا لەسەنورىكدا راپوھستىت. (٢١)

تى بىنى دەكرى ئىبن خەلدون لەمقدەمەكەي دا ناوا بىرۇكەيەكى باس گردو، نەو وەرزەكاتى ژيانى دەولەتى بەوەرزەكانى ژيانى مەرۋەلىك چواندۇدە، كەبەنەوجهانى و كاملى وېرىتى دا تى دەپەرپى. وەلى ئىبن خەلدون لەشىكىرنەوەي نەو دىاردەيە دالەگەل (ئىخوانو لسىف) دا ناكۆك دەبىت، لېردىش دا جىاوازى ھەرەگەورە بەدەرەكەوەيت لەنىوان لۆزىكى (ئىخوانو لسىف) و لۆزىكى ئىبن خەلدون دا.

(ئىخوانو لسىف) ھەول دەددەن شىكىرنەوەيەسى غۇرمى بۇ دىاردەكە بىھەن، نەوان واي دەبىنن دەولەتەكان بەسۇر دېنەسەر زەۋى وەك چۇن كەھكەشانەكان لەناسمان دا دەسۋىپىن، ئەمەش بەگۇيىرەي ېسايىھكى گشتى كەھەمۇوگەردون دەگرىتەوە، لەو رۇدۇدە دەلىن: كات نىۋەي ېزىكى چۈنەكەو نىۋەكەي دىكەي

شەۋىنلىك تارىك ونوتەكە. ھەركات، نىوهى ھاوينىكى گەرم وبەقرچەيە و نىوهكەمى ترى زستانىكى ساردو بەكىرۇدە. ئەم دوووش بەدواي يەكدا دىن، ھەركات (ج شەوو پۇزۇ ج ھاوين وزستان) كەيەكىان ھات، ئەويان دەپرات. بەم ئەندازەيەي يەكىان كەم بکات ئەم زىاد دەكتات. (٢٢) ئەم شىاوى ئامازە پېدانە، ئەم دەنە ئەندى ھەن كەبەشىۋەيەك لەشىۋەكان پېشى (ئىخوانو لسەفە) كەتون لەپېشەش كەردىنى ئەم بېرۈكەيەدا. لەراستىش دا بېرۈكەيەكى كۆنە و كەچوار چىوەي ئەفسانە مىللە يەكان دا لەنىو زۇربەي نەتەودىرىنەكان دا لەعىراق و ئىرمان و ميسرو ھندو چىن و... ھەندى دا پەيدا بۇوه، ھۆكارى پەيدابۇونى ئەم بېرۈكەيەش بۇ ئەم دەگەپىتەوە، خەلگى بەھىوا بۇون ئەم بارودۇخى گەندەلى و سەتمەمى تىادا دەرىيان بگۈرىت، ھىواو ئومىد بەگۈرانى بارودۇخەكە پالى پېتە ئاون بۇ چاودەروان كەردىنى سەرددەمەكى تازە، وەك ھاتنى رۇز بەدواي شەودا و ھاتنى ھاوين بەدواي زستان دا. ھەرلەم ئەفسانە يەم بېرۈكەي (مەسيح) لاي عىبرىيەكان، و بېرۈكەي (مەھدى) لاي موسولمانەكان سەرى ھەلداوه. لەپاشان دا (ئىخوانو لسەفە) ھاتن و ئەم دەنە ئەم دەنە دروشمى خۆيان تاكو ئامازە بەدەنە شوينكە و توھەكانيان بەمەدى دەولەتى خىروچاکە، كەدەولەتى ئەوانە، بىنگومان ھەردەبن بىت و سەرەھەلبات.

(ئىخوانو لسەفە) دەولەتكەن بۇ دوو گروپ دەپولىن، كەسىن يەمىنى نىيە، دەولەتى چاکە و دەولەتى خرابە، لەمەشدا لەسەر ڕىسائى (نىيەندى بەرزەوەگەراو) رى دەكەن، كەديارە ئەم ڕىسايەش يەكىكە لەياساكانى لۇزىكى كۆن، وەك لەپېشەوە باسغان كرد، ھەر دەولەتىك بىرى، لەدىدى ئەوان دا، ھەرلەسەرتايەوە يان چاکەكارە ياخود خرابەكارو شەرانگىز. تا كۆتايش ھەربىھە جۇرە دەمىننەوە. مىزۇش ھىچ نىيە جەلەسۈرى بەدواي يەكدا ھاتنى دەولەتانى چاکە كارو خرابە كار.

پېم وايە ئىين خەلدون بېرۈكەكە خۆيى لەمەر (سورى كۆمەلايەتى لە (ئىخوانو لسەفە) وەرگەرتۈوه، بەلام بېرۈكەكە پېش خستوھو چەسپاندۇيەتى

له‌گهن لوزیکه تازه‌که‌ی دا. نه و دان نانیت به بونی دوو جوئر دهوله‌تی تایبه‌تمهند ولیک حیاوازدا، به‌لکو به‌پی نه و هم‌موو دهوله‌تکان تاراده‌یک له‌یه‌ک ده‌چن، هه‌رده‌وله‌تی بگریت، سه‌رها به (چاکه) دهست پن دهکات و پاشان هی‌دی هی‌دی شور ده‌بیت‌وه به‌ره‌و (خرابه‌و گه‌نده‌لی).

ثیبین خه‌لدون بمشی‌وازی متیافیزیکی نه و (پاستیه) لیک ناداته‌وه ودک (نیخوانو لس‌هذا) دهیان کرد، به‌لکو لیکدانه‌وه‌یه‌کی کومه‌لناسیانه‌ی بو دهکات. شور بونه‌وه‌ی هم‌موو دهوله‌تکان به‌ره‌و گه‌نده‌لی به‌و (ته‌رف) لیک ده‌داته‌وه که‌هام‌رایه له‌گهن گه‌شکردنی دهوله‌تکه‌دا. چونکه له‌گهن سره‌هه‌لدانی نه و ته‌رفه‌دا دهسته‌لات داره‌کان نه و خه‌سله‌تنه به‌هیزانه له‌دهست ده‌دهن که‌له سه‌رها تاوه هه‌یانبووه، بؤیه هم خوشیان داده‌رو خیتن و هم دهوله‌تکه‌ش له‌گه‌لیان دا ده‌رو خیت. نینجا کومه‌لی دهسته‌لات داری نوئ و خاوه‌ن خه‌سله‌تی به‌هیز جی‌گه‌یان ده‌گرن‌وه.

ثیبین خه‌لدون ده‌گیریت‌وه، که‌له سه‌رده‌می عومه‌ری کوری خه‌تاب دا ئاگرله (کوفه) به‌ربوه، خه‌لکه‌که داوای موله‌تیان له‌عومه‌ر کرد تاکو ریگه‌یان پن بادات شاری (کوفه) به‌هرد دروست بکه‌نه‌وه، عومه‌ر له‌ودلامیان دا گوتی : (۱) فعلوا ولایزیدن احد علی پلاپ ابیات. ولا تگاولو فی البینان، والزموا السنه تلزمكم الدوله) (۲۷) وادیاره نهم بی‌گه‌ی کوتایی له قسه‌کانی عومه‌ردا، کاریگه‌ریه‌کی گه‌وردی داناوه له‌سهر بی‌رکردن‌وه‌ی ثیبین خه‌لدون. عومه‌ر ده‌لیت : (دهست به‌سوننه‌ته‌وه بگرن دهوله‌ت دهستان پیوه ده‌گریت (یانی پیتانه‌وه ده‌لکیت - ودرگیتر). بؤیه ثیبین خه‌لدونیش دیت بؤ نه‌وه‌ی بیلت : خه‌لکی له‌دوای نه‌وه‌ی توشی ته‌رف دهین ناتوانن دهست به‌سوننه‌ته‌وه بگرن. بؤیه هه‌رده‌بین له‌کوتایش دا دهوله‌تکه‌یان له‌دهست بچیت.

ئیبن خەلدون وئەبو حەبیان :

(ئەبو حەبیانى تەوحیدى) يش يەكىك بو لەھزرفانانى سەددەي چواردەم خاودەن پۇشنبىرىيەكى فراوان و مىتۆدىكى درەوشاد بۇو. لەزۇر بواردا نوسىيويەتى وئىمە نامانەوېت لىرەدا توختى ئەو نوسىينانەي بەکەۋىن.

بەلام سەبارەت بە بابەتىك (ئەبو حەبیان) نوسىيويەتى بابەتكەش پەيۈندىيەكى ھەيە يەتىورەكەي ئىبىن خەلدون دوه، ئەويش بىرىتى يە لەپرسى "شۇوبىيەت". ھەرجى شۇوبىيەكانە زۇر تامەززۇ بۇون بۇ سەركۈنە كەردىنى (دەشتەكىتى) ودارتىنى لەھەر خەسلەتىكى باش. مەبەستىشيان كەم كەردىنەوەي بەھا ئەرەب بۇو، ئەوان لایان وابۇو (عەرەب و دەشتەكىتى) يەك شەن، ھەر خەسلەتىكىش بەسەر ھەركاميان دا بېرىت بەسەر ئەوى تىريشيان دا دەچەسپىت ورابىت دەردەچىت.

لەسەر دەھى ئەبو حەبیان دا، كابرايەكى شۇوبى و دەھرگەوت كەنازانناوى (جىهانى) بۇو. ئەم كابرايە كىتىبىكى نوسى و تىاي دا نەرىتى دەشتەكىيەكانى بەشىوەيەكى زۇر ناشىرين وقىزدۇن وينا كردىبۇو. ئەبو حەبیان لەپروي دا قوت بويەدۇ رەتى دايەدۇ. ئەم ستابىشى نەرىتى دەشتەكىيەكانى دەكىردو بەشىوەيەكى جوان ويناى دەكىر. لەم پىنناوەشدا (ئەبو حەبیان) بەراوردى دەكىر لەنىوان نەرىتەكانى دەشتەكىتى و شارنىشىنى دا. لەباردى شارستانىيەكانەوە دەلىت: (ناچىزدىي و فەرۇ فىلۇ دەست بېرىن ولاوازىتى بەسەر يان دا زالە، چونكە خولگەي كاروبارەكانىيان لەسەرمامەلەي خرەپ و، درۇ كىدىن لەھەست دا، وېن بەلىنى دەپرات بەرىۋە. بەلام خودا لەم ۋەدەت عەرەبى پېرۇز راڭرتودو بەتواناو دەستەلاتى خۆى لەسەر شەرافەتمەندانە ترىن نەرىت رېتى هىنناون...) (٢٤) كات ئەم پەيىھە (ئەبو حەبیان) دەخوينىنەوە، لىتكچۇنىكى گەورە دەبىنин لەنىوان ئەو پەيىھە و ئەو پىناسەيەدا كە ئىبىن خەلدون بۇ شارستانىتى دەكات. بۆيە بەدورىشى ناگرم ئىبىن خەلدون ئەو پەرتوكەي (ئەبو حەبیان) ئى خوينىدىتەوە، وكتىبەكەش كارىگەرى لەسەر دانابىت. بەلام لىرەدا پېتىۋىتە ئاماژە بەوە بەھىن

لورکی نین خەندۇون.....

کە ئىبىن خەلدۇن لەباسكىرىنى خراپەكانى (شارستانىتى) دا تەنها مەبەستى سەرگۈنەگىردىن نەبۇوە. وەك نەبو حەبىان كەدەۋىتى. بەلكو بۇيە ئامازەدى پىندا داوا تاكى باس لەلايەنە خراپەكەي شارستانىتىش بىكەت، لەھەمان كاتىشدا نكولى ناكات لەولايەنە ياشەي كەتىيە دايە. شارنىشىنەكان نەھلى زانست و ھونھرو پېشەسازىن، وەك چۈن نەھلى فېل و فېل و درۇو ساختەچىتىش "دەربىرىنى وەركىپ". ئىنجا ئىبىن خەلدۇن بەم سەرچە دووندەيىھە و سەيرى (دەشتەكتى) دەكتەت. لەدىدى نەمدا دەشتەكىيەكان نەھلى ئازايەتى و راشقاويتى و چەلەنگى وساف چەقەتارىن، وەك چۈن نەقام و تالانچى و تىكىدەريش.

ئىبىن خەلدۇن لەوددا جىاوازە لە (نەبو حەبىان)، كەلەدىدى نەم دا پېۋەرنىكى رەھابوونى نىيە كەبەگۈرەتى نەو پېۋەرە نەتەوە وەكان ھەلبىسىنگىزلىرىن و پەلەو شۆرمەندى يان بۇ دابىنرىت. بۇيە بەگۈرەتى پېۋەرنىكى دىيارى كراو نەتەوەيەك باش بىت، يەلام نەم نەتەوە باشە، ھەر دەپن بەگۈرەتى پېۋەرنىكى تر خراپ بىت. جىاوازىش لەمەزەنەگىرىنى خەسلەتى نەتەوە وەكان دا دەگەرېتەوە بۇ جىاوازى پېۋەرەكانى ئەوانەي سەرنجى نەتەوە وەكان دەددەن.

لەوانەيە لىرەدا كەسىك بېرسىت : ئایا ئىبىن خەلدۇن كاپرايەكى شعوبى بۇ، وەك ھەندى ئەتىزىزە تازەكان ئامازەتى بۇدەكەن؟

ئىمە لەبەردا ئامازەمان بەھە داکە ئىبىن خەلدۇن عەرەبى بەنەتەوەيەك لەقەلمەم دەدا كەزۆر بەتۇندوتىزى پۇچۇون بەنۇ ژيانى دەشتەكتىس دا. نەم رايەشى لەئەنجامى سەرنجىدان لەو ھۆزە عەرەبىانە و بۇدروست بۇو، كەلەو كاتەدا لەرۇزئۇاى عەرەبىدا ئىشىتەجى بون و لەسەرچەم ھۆزەكانى تر زىاتر دەستىيان بەخەسلەتەكانى دەشتەكتىيەتى يەوە گرتىبوو. جىنگە ئىنگەرانىشە كەدەبىنەن ئەو توپىزدرانە لەكتى لىكۈلىنە وەمى (مقدەمە) كەي ئىبىن خەلدۇندا ئەو خالە فەراموش دەكەن.

نهوان کاتن دیویانه ثین خمدون همندی خهسلهتمی به د دهداته پال
عهرب، نیز وايان گومان بردوه کهنهویش پیاویکی شعوبی وبهربهی بوده رق و
کینهی لهبهرانبهر عهرب دا زور دهستهکین نه و خهسلهتمه بهدانهی داوهته
پالیان، بهلام لهههمان کاتیش دا بهههمان پیوданگ کومهانی خهسلهتمی ستایش
کراویشی داوهتهپال نه و خهسلهتمه کهدهستهکیهکانی پن دهناسریت و
بهگونرمه کی تیورهکهی نهم ستایش کراون. واته نهگمر تیکدھر بن ودوروین له
داخوازیهکانی زانست وپیشہسازیهوه، نهوا لهپرویهکی تردوه سروشت پالترو
جاکتو نیزیکتریشن لهپرویه ناینهوه، ودک لهکمسانی تر. گرفتی ندو تویزهرانه
لهوه دایه کلهبهر رپشنایی لوزیکه کونهکهیاندا له ثین خمدون دهکولنهوه، نه و
لوزیکه کهنهها لهیهک لاینهوه سهرنجی مهسهلهکان دددات، واته لهو ردهایهوه
که هاودژبونی تیندا دروست نیه. بهلام ثین خمدون لهدوو لاینهنی هاودژوه
سهرنجی مهسهلهکانی دdda. لهدیدی نهم دا پدنگه مهسهلهیهک لهپرویهکهوه باش
بیت ولهپرویهکی دیکهوه خراب بیت.

تین خلدلون و تین همیسم:

همهنه کوری همیسم یهکیکه لهبناو بانگترین زانا سروشت ناسهکان لهنیسلام دا، تهناههت یهکیک لهبرؤز ناواییهکان به گهورهترین زانای سروشت ناسی لهقدله مداوه گله چاخه کانی ناودراست دا بهدهرکه وتبیت (۲۵).

نهم ناوبانگی بهلیکولینه وهکانی لهبواری روشنایی دیارده بهرجاوهکان (بصریات) دهرکرببو. لهم بوارهدا هاو شانه بهتین خلدلون لهبواری لیکولینه وه کومه لا یه تیهکان دا. نیمه بهتمواوی دلنيا نین لهوهی نایابین خلدلون چاوي گهونه بهپهرتوكی (المنظار) ای (تین همیسم) یان نه... ودن تن بینی ههندی لیکچون دهکدن لهنتوان ههندی لهقسه کانی (تین همیسم) و تین خلدلوندا. شیاوی باسه هه ردوکیان بانگمه شهده کهن بو پهیره دهکدن لوزیکی (مادی) له لیکولینه وهداو، له بهرانبه ریشدا رهخنه له لوزیکی (هه لگو استه کاري فورمی) ددگرن.

(تین همیسم) بروای وايه دیارده سروشتی یهکان لهسهر یهک دریم و سیستهم بهپیوه دهچن ولهسهر یهک ستایلیش روودانیان دووباره دهبتیمهوه. بو نمونه دهليت: ئهگهر دیتمان روشنایی (تیشك) دریز دهبتیمهوه یان دهشکیته وه ياخود دهچه میته وه بهشیودیه کی تایبەت، نهوا پیویسته چاودروان يکهین هه مورو تیشكه کان لیره دهويش وله هه مورو جيگه یهک و لهئیستاو داهاتوش و له هه مورو كاتېکيش داهه روان. تین همیسم بهم جۆره میتۇدى خۆی له لیکولینه وهدا شى ددکاته وه: (لیکولینه وه بهسەرنج دان له "موجودات" و تاوتوى كردنى دۆخى شتە به رچاوهکان و حبیاکارى تایبەتمەندى "جزئيات" دا کانیان دەست پى دهکەين... هەتا دهليت: پاشان له لیکولینه وه دهکەين پەپەر دهکان دا پله بهپله

سەردەكەوین لەگەن رەخنەگىرىنى پىشەكىيەكان و بەرئەنجامە پارىزراوو حازر بەدەستەكان دا "دەربىرىنى ودرگىتىر" ، نامانجىشمان لەھەمۇو ئەودى سەرنجىلى دەددەين و تاواتوئىدى دەكەين، بەكارھەنگانى دادگەرىيە نەك شوين كەوتىنى نارەزوو. لەھەمۇو ئەوانەى دا كەتاواتوئىدى دەكەين و رەخنەلى دەگىرىن، داواكىرىنى ھەق و ۋاستى يە نەك لاربۇنەوە بەلای نارەزووەكان دا...) (۲۶) كاتىكىش دېيىنه سەر ئىبىن خەلدۇن دەبىتىن ئەمېش وەك (ئىبىن ھەيسەم) دان دەنیت بەبۇنى كۆمەلتى ياساو پىساو وىكچۇدا لەھەمۇو كات و ساتىك دا. ئەگەر (ئىبىن ھەيسەم) مەبەستى لېيان ياساكانى سروشت بىت ئەوا ئىبىن خەلدۇن مەبەستى پىرى ياساكانى كۆمەلگەيە. كەثەو بە (العوارض الذاتية) ناوزىدىان دەكتە يان وەك خۆى دەلىت: (مايخلف المجتمع من العوارض الذاتية) . (۲۷) ئىبىن خەلدۇن دەلىت: (الماضى اشبىه بالاتى من الماء بالماء) لەبەرئەوش رەخنە لەو مىزۇنوسانە دەگىرىت كەئەم پىسايە فەرامؤش دەكتەن، لەو رۇوهە كە زىادە رۇپى دەكتەن لەگواستنەوەي ھەواڭ دا، رۇداوى والەھەندى لەنەتەوە كۈنەكائىمۇ دەگىرپەنەوە كەناگۇنچىت رۇداوى والە مرۆڤى وەك ئىمە رۇبدات. (۲۸) بەرپىنى وي، نەتەوە كۈنەكائىش، لەرۇداوه كۆمەلایەتىيەكانىيەندا لەسەر ھەمان ئەو پىسايانە پى يان كىدوو كەنەتەوەكائى ئىستا لەسەر يان رى دەكتەن. لەبەر ئەوە پىيويستە لەسەر باباڭ مىزۇنوس كەپىوانە ئەبىنراوەكائى بەبىنراوەكائى و بەسەر چوەكائىشى بە ھەنوكەيەكان بىكتە. (۲۹) ئىبىن خەلدۇن دەلىت: زۇر جار مىزۇ نوس وراغە كاران و پىشەوايان رۇداو و بەسەرھاتى ھەلە دەگوازىنەوە، چونكە پشتىان تەنها بەگواستنەوە بەستوھ ئىدى " گواستنەوەكە - ودرگىتىر " لازى بىت ياخود بەھىز، نەھاتون ئەو رۇداوانە بخەنەوەسەر بىنەرەتەكانىيان، بەرۇداوى ھاوشىۋەش نەيان پىياوان، نەيان داون لەپىوردى دانايى و راودستان لەسەر سروشتى بونەوەر،

نه هاتون سه رنج و به رچاو پونیی چرکه نهود له نیو هه واله کان دا، بؤیه له هه ق
لایان داوه و به بیابانی ودهم و هله کاریدا ناوره و سه رنی شیواو بوون) (۲۰) لیره دا
نه وهی جینگهی سه رنجه، نهودیه ثیبن خلدلون له کاتنیکدا دان به بیرونی نه و یاسایه
داده نیت له بیوانه کردتی رو داوه نه بیتر او و کان به بیتر او و کان داده بیتین دان
به بیرونی پیسا یه کی تردا دهنیت. که وادیاره له گهان یاساکهی تردا ناکوک و هاودزه.
دکتۆر تهه حسنهین ده لیت: ثیبن خلدلون له کومه لگه دا دوو پیسا دوزیوه
نه وهکه هه میشه هاودزه، ده گونجیت یه که میان به یاسای (ویکچون) ناو بنین و،
پیسا دوه میشیان به یاسای (جیواز بوون) ناوزدر بکهین. نه گهر کومه لگه کان
له ههندی رو دوه له یه ک بجن، نیدی نه وه ناگمه نیت که سه رجه میان
به شیوه یه کی رهها و دک یه ک وان و ویک ده چن. بدکو جیوازی گهانی له نیوانیان
دا همه که پیوسته میزو نوس تی بینی یان بکات و ناگای له جیوازیه کان بیت.
(۲۱) ثیبن خلدلون بهم تهرزه له و مفسه له یه دددویت: (ردنگه که سیک هه والیکی
زوری پیشیان ببیستیت، نیتر ناور ناداته وه به لای نه و نان و گزرانه که به سه
بار و دو خه کان دا هاتون دیت و نه و هه واله به سه ر نهودی خوی دهیزانیت
ده چه سپینیت و به گویره نه وهی دیویه تی دی پیوست، دیاره جیوازیش زوره
له نیوانیان دا، بؤیه ده که ویته نیوه له وه) (۲۲)

لام رو دوه پوخته بوجونی ثیبن خلدلون نهودیه: کومه لگه مرؤ فایه تی
کومه لی یاساو پیسا یه که لهه مه کات و شوینیکدا لیک ده چن، و دک چون
یاساکانی سروشت لیک ده چن، یه ک له و یاسایانه ش نهودیه کو سه لگه ده گوریت
و به ردو ژووریان به رهه ژیر هله لدگه ریته وه به هوی به دوای یه ک داهاتنی
دهوله ته کانه وه (۲۳). له بیه نه وه ثیبن خلدلون بانگی (میزو نوسان) ده کات تاکو
سه رنجی (مادی) وزد بدنه، له کاتی به راورد کردنی بار و دو خی کومه لگه جیا

جیاکان دا. چونکه ناگونجیت کۆمەلگەیەك لەھەرەتى چالاکى وگەشە سەندنلى دا بەراورد بکریت بەبارودۇخى کۆمەلگەیەكى ترکە لەسەرددەمى پېرىتى و دازمان دا بیت. بەبىن نەودى جیاوازى گەورە نىوان نەو دوو قۇناغە پەچاو بکریت. بەدەرىپىنىكى تر، بىبىن خەلدۇن دەيھۈت مىزۇنوسەكان، رۇداوه نادىيارەكانى کۆمەلگە بەرپداوه حازرەكان بېپىون، لەھەمان كاتىشدا داوايانلى دەكەت درك بەجیاوازى نىوان نەو قۇناغە کۆمەلگە ئەتىانەش بىكەن كەرپداوهەكان تىياياندا رۇددەدن. بۇيە پىن دەھىت پەداويىكى گەورە لەکۆمەلگەيەكى پېشکەوتودا رۇبىدات، بەلام خەلگى بىرواي پىن ناكەن چونكە بەپىوەرى نەو کۆمەلگە دارپخاوه دەپىيون كەتىيى دا دەزىن. (٢٤)

ئىبن خەلدون و ئىبن خەتىب:

(لسان الدین ئىبن خەتىب) ھاۋىپى ئىبن خەلدون بۇو، ھەرتىكەيان بە يەكتىرى سەرسام بۇون، ئىبن خەتىب لەنەندەلوس دەزىا، وەزىرى دوان لەپادشاھانى غەرناتە بۇو، وىزەوانىيەكى ناودارو نۇزىدارىيەكى بىر تىز بۇو، كىتىبىتكى بەنىيى (مقنعتاں السائل عن الرض الهاں)، لەم پەرتوكەدا باس لەو (تاعون) دېھربالاوه دەدکات كە بەرلەو سەرددەم بەسەر مەغrib و ئەو روپاداھات و ژمارە قوربانىيەكانيشى گەشتە بىست و پىئىنج ملىيون كەس.

خەلگى لەوسەرددەمدا تاعونەكەيان بەوشىۋەدە لىك دەدىيەوە كە لەم رۇزگارەماندا خەلگى پەشۈكى شتى بىن لىك دەدىنەوە، ھەندىيەكىان دەيان گوت بەھۆى سەركەشى و ياخى بونى خەلگەمە خۇدا ئەو نەخۆشىنىيە بەسەرياندا زالى كردو، ھەندىيەكى تريان پىيان واپسو بەرئەنجامى بارودۇخى تايىھەتى نەستىرەكانە.

لەم نىيۇمنددەدا (ئىبن خەتىب) ھات و گوتى: تاعون وەك پەتا لەرىيگەي جىل و بەرگ و قاب و قاجاخ وشتى تردوه بلاو دەبىتەوە، باشتىن ھۆكاريش بۇخۇ پاراستن لەو پەتايە، دوور كەوتىنەوە لەوكەسانەتى توشى بۇون. جىگەلەوەش رۇدەكاتە ئەو كەسانەتى كەنكولى لە (پەتا) دەكەن و بەگۈيرەت شەريعەت لەگەليان دا دەدۋىت و دەلىت: (بۇنى پەتا شتىكى سەلىنراوە بە ئەزمۇن ولىكۈلىنىيەوە وەوالە راست و مەمانە دارەكانىش. ئايا ئىيمە بەچاوى خۇمان نابىينىن ئەو كەسەتى تىكەلاؤى توش بودكان ناكات و توختىان ناكەۋىت بەساغى و سەلامەتى دەمىيىتەوە، كەچى ئەوكەسەتى تىكەلاؤيان دەدکات نەخۆشىنىيەكەي بۇ دەگۈيزىرەتەوە، ئىنچا شەريعەت لەبارەي مەسەلە پىزىشكى و رۇداوه سروشى.

بەكانهود نادويت "ئەو رۇداونەي كەپىيويستە مەرۆقەكان خۇيانلىقى بىكۈلەنەدەوە
ئەقلەن و ھەستەكانيان بەكار بىىن لەپىتىناوى ناسىينيان دا" (٢٥).

ئەگەرى ئەو زۇرە ئىبن خەلدون موتالاي ئەو پەرتوكەي (ئىبن
خەتىپ) ئىكردىت، ياخود بەلايەنى كەمەوە لەرىنگەي پەيوەندى شەخسى يەوە
بەدانەرەكەيەوە، كەوتېتىه ئىزىز كارىگەرى ھەندىيەك لەبۇچونەكانىيەوە. ھەرجۇن
بىت، ئىمە ويڭچونىكى گەورە بەدى دەكەين لەنىوان ئەو بۇچونانەو بىرۇكەكانى
ئىبن خەلدوندا، ئەخاسىمە لەپىوەندى شەرىعەت بەپرسەنۇزدارىيەكانەوە.

ئىبن خەلدون لەبەشى (علم الطب) (مقدمە) كەي دا دەلتىت: (خودا
پىغەمبەرى بۇ ناروين تاكو ياساشەرعىيەكانىمان فېرىبکات، بۇنەوەي نەناردوھە كە
مەسەلە نۇزىدارىيەكان يان ھەر مەسەلەيەكى ترى زانستىمان فېرى بکات "كەواتە
ناگونجىت هىچ شىنى لەو باس و خواسە پزىشىكى يانەي كەلە فەرمودە (صحىح).
كان دا ھاتوون بەوە لىك بىرىنەوە كەمەشروعەن، چونكە بەلگەيەك نىيە ئەوە
بىسەللىنىت، مەگەر بۇ بىرۇزىتى و راستىگۈيى گرى بەستى ئىمانى بەكار بەتىرىت،
بەو جۇرە سودىكى گەورەي دەبىت، ئەمەش هىچ پەيوەندىيەكى بەنۇزدارى
مەزاچىيەو نىيە، بەلكو يەكىكە لەكارىگەرى وشۇينەوارەكانى وشى ئىمانى، وەك
لەمەسەلەي چارەسەرگەرنى ژانەسک دابە ھەنگۈن دەبىنرىت. خوداش رېنمۇنى
كاردەرەو راستى و جىڭە لەۋىش خودايە ترىنە) (٢٦)

لېرەدا ئىبن خەلدون وەكى (ئىبن خەتىپ) ھەولۇ دەدات پرسە نۇزىدارىيەكان
دۇورىخاتەوە لەئاين و شەرىعەت بەلام لەپىوەدە، جىباوازى ھەيە كە ئىبن
خەلدوندان بەكارىگەرى (ئىحسانى ئىمانى) دا دەنلىت لەچارەسەرگەرنى
نەخۇشىيەكان دا. ئەودتا بەپۇنى ئامازدەدات بەدەي تەبەركى كەدن بە
(مەنسۇراتى ئايىنى) سودىكى سروشتى نىيە، بەلكو سودەكەي لەكارىگەرى
(وشە ئىمانى) كەدەيە كە لەسەر دەرون پەيدا دەبىت.

ئىپەن خەلدون بەۋىندە دەست ھەلناگىرت، بەلكو ھەول دەدات بىرسەنۈزۈدارىيەكان دوورىخاتەوە لەبوارى سىحرو جادوبازى. پەخنەش لەبۈچۈنى (ئەبى عەبىدى بەكىرى) دەكىرىت كەھاتوه بلاپۇنەوە نەخۆشىيەكان لەشارى (قابس) دا لەسەر بىناغىيەكى جادۇبىي لېك دەداتمەوە.

بەكىرى لەپەرتوكەكەى دا (المسالك والممالك) دەلىت : شارى قابس پېشتر نەخۆشىنى كەمى تىدا بۇو، دواتر چائىكى تىدا پەيدا بۇو، لەناو ئەو چالەدا دەفرىيکى مىسى سەربەقۇرقۇشم مۇركاراوى تىادا بەدەركەوت، ھەركە سەرە قۇرقۇشىنىكەى لابرا، دووگەلەتكى لى بەرز بويەوە بەرەو ھەوا، ئەمەش بويە سەرەتاي نەخۆشىن و پەتا لەشارى قابس دا. (۲۷)

(بەكىرى) بەم قىسىمەي مەبەستى ئەۋەيە بلىت، دەفرەكە ھەندى تەلىسىمى تىدا بۇو كەشارەكەى دەپاراست لەنەخۆشىن، بەلام كاتى سەرقاپەكەى لادرا، كارىگەرييەكەى نەما.

ئىپەن خەلدون ئەم لېكۈلەنەوە بەكىرى بەدەستەۋاژى (من مذاهب العامة و مباحثهم الركيبة) (۲۸) بىناسەددەكت، ئىنجا لەبرىتى ئەۋەش، ئىپەن خەلدون لېكىدانەوە يەكى كۆمەلایەتى دىننەتە ۋاراوه. لەبوارەوە دەلىت : بلاپۇنەوە نەخۆشىن "پەتا" لەشارى قابس دا دەكەرپۇتەوە بۇ ئەم و كەم و كورتىيە كە لەدانىشتowanەكەى دا پۇي دابۇو.

ھۆكاري ئەمدىش بەوه لېك دايەوە كەكمى دانىشتowan واددەكت (ھەوا) بۇھەستىت و بۇگەن بىكت، بەوش جەستەي خەلک و ئازەللىنىش بۇگەن دەكت. بەلام نەگەر ژمارەي دانىشتowan زۇر بن و جمو جولىان لەناوشاردا زۇر بىت ئەوا (ھەوا) كەش بەھۆى جمو جولى ئەوانەوە دەجولىت و لەبارى پاوهستاوى و بۇگەن كەردىبىي و گواستنەوە نەخۆشىن قوتار دەبىت. (۲۹)

ئىمە نكولى ناكەين لەو لوازىيە ئاشكرايەي لەنىيۇ لېكىدانەوەكەى ئىپەن خەلدوندا ھەيە، بەلام لەگەن ئەلولاوازىيەش دا لەوددا لەلېكۈلەنەوەكەى

(به‌گری) حباده‌بیته و که‌لیکدانه و که‌ی نیین خه‌لدون خاوه‌نی لوزیکیکی
واقعیه. بیگومان لیکدانه و که‌ی نیین خه‌لدون هه‌ولیکی سه‌رنه‌که‌وتوو بwoo، و دل
هه‌رجون بیت هه‌ولیکی (پیشکه و تنجوازانه) بwoo، به‌هراورد له‌گهان نه و هه‌ولانه‌ی
له و سه‌ردده‌مدهدا باو بwoo.

شیکی دیکه‌ش که‌په‌بودنی بهم با به‌ته‌وه هه‌یه، بریتی يه له‌رابوچونی
نیین خه‌لدون سه‌باره‌ت به‌زوری (که‌نزا) شاردر اووه له‌زیر زه‌مینی و لاتانی
رژه‌هه‌لاتدا. خه‌لگی له و سه‌ردده‌مدهدا زوری نه و که‌نزا نه له‌رژه‌هه‌لات دا و که‌منی
یان له‌رژه‌هه‌لاتدا به‌هؤکارگه‌نی نه‌ستیره‌یی يه‌وه ددبه‌سته‌وه. لیردها نیین خه‌لدون
دیت و تئ بینی يه‌کی به‌پیز پیشکه‌ش ده‌کات، له و رووه‌وه ده‌لیت: (نه‌وان
هؤکاریکی نه‌ستیره‌یی پی دده‌دن. ماویانه و نه‌وهی هؤکاریکی زه‌مینیشی بدنه
پال، نه و هؤکاره زه‌مینیش بریتی يه له‌زوری ناوددانی و تایبهمه‌ندی نه و
ناوددانیش به‌زدوی و لاته‌کانی رژه‌هه‌لات‌وه. زوری ناوددانیش دیاره به‌سوده
بو زور بیونی که‌سابه‌ت، به‌هؤی زوری نه و کارو فرمانانه که‌نزا ددانی
ده‌سازینیت. هه‌رله‌بهر نه‌وه‌شه رژه‌هه‌لات له‌نیو سه‌ردده‌مینه‌کانی تردا
"دھرپرینى و درگیپ" به‌ره‌هایه‌ت و خوش گوزه‌رانی تایبهمه‌نده، نه‌مه
ناگه‌ریته‌وه ته‌نها بو کاریگه‌ریه‌کی نه‌ستیره‌یی... هتد) (۴۰)

ئىين خلدلون و ئىين عەرەبى :

قازى ئەبو بەكر ئىين عەرەبى، يەكىكە لەشەرعناس ونوسەرە بەناوبانگەكانى ئەندەلوس، ھەولۇ داۋىتى زۆرى ھەبۈوه بۇ بەرەقانى كردن لەھۆزى ئومەبىيە، تەنانەت پەنگە يەكەمین كەسىك بىت لە ناو شەرعناسە موسوْلماَنەكاندا كە بەتوندى بەردو ئەو رېبازە رۆشتۈوه بەراشقاویش راپۆچونى خۆى بۆخەلگى ئاشكرا كردۇدە. ئىين عەرەبى پەرتوكىكى نوسيوه بەنىيۇ (العواصم من القواصم) لەپەرتوكەدا باس لەو ئازاواھو ئاشوبانە دەكتە لەسەرەتاي سەرددەمى ئىسلام دا رويان داوه و بەرگىريەكى (زۆريش- ورگىپ) دەكتە لەوانەي بەشدارى ئازاواھەكانىان كردۇدە وەك بىنەمالەي ئومەبىيە و ئەوانى تريش. ئىيمە گومانمان نىيە لەودى ئىين خلدلون ئەو پەرتوکە خويىندۇتەوه، پەرتوكەكە كارىگەريەكى زۆريش لەسەر داناوه، بۇيە دەبىينىن ھەمان رېبازى (ئىين عەرەبى) دەگرىت لەكتىك دا باس لەو ئاشوبانە دەكتە لەنىيۇ (مقدمە) كەدى دا. (٤١)

(ئىين عەرەبى) رايىكى بەناوبانگى ھەيە سەبارەت بەشۇرشهكەي (حسەين) بەسەر (يەزىد) دا. ئەو دەلىت: حسەين بەپىتى شەرعى پىغەمېرى بابىرى كۆزراوه. نەوەتا پىغەمېر " بەگوئىرىدى گىرانەوهى ئىين عەرەبى " لەفەرمودەيەكى دا دەفەرمىت : (انه ستكون هنات وھنات، فمن اراد ان یعرف امر هذه الامة وھى جمیع فاضربوھ بالسیف کائنا من کان). بۇيە (ئىين عەرەبى) لای وايھ ئەو كەسانەي بەشدارى يان كردۇدە لەكوشتنى (حسەين) دا بۇ گوئىرىيەلى كردنى ئەو فەرمانەي پىغەمبەر، ئەو كارەيان كردۇدە. چونكە ئەبوا (حسەين) لەمالەكەي خۆيدا دانىشتايە و بۇ داواكىردنى ھەق ئەو شۇرشهى بەرپا نەگردايە، چونكە شۇرشهكەي ئاشوب و پەرتەوازىيە بەسەر ئىسلام دا هيئا. (٤٢)

سهیر له ودادیه (نیین عهره‌بی) له کاتیکدا سه رکونه‌که‌ی (حسهین) دهکات دژبه (یه‌زید)، ده بینین به‌رگری دهکات له و که‌سانه‌ی ده‌چون له‌فه‌رمانی (علی کورپی نه‌بی تالب) له سه‌رده‌می خه‌لاقه‌ت‌که‌ی دا. ته‌نانه‌ت همدون ده‌دات به‌هؤکاری جودا جودا پاساویان بو بیننیت‌هه‌وه، هه‌رچه‌نده دانیش به‌موددا ده‌نیت که نه‌وکه‌سانه له سه‌رده‌تاوه به‌یعه‌تیشیان به (علی) دابوو. له و په‌دوه ده‌لیت: (پی ده‌چیت له‌پیتناوی شتیکدا درجوبن بولادانی علی که‌دواتر بؤیان دروست بوه... تاده‌لیت: پی ده‌چیت بو نه‌وهش درجوبن تاکو له‌بکوژانی عوسمانی توله بکه‌نه‌وه. پی ده‌چیت بؤیه درجوبن تاکو تایفه‌و هؤزه موسولمانه‌کان کوکه‌نه‌وه بیان گیرن‌نه‌وه بو زیر سایه‌ی یاسا، بو نه‌وهی شپرزا نه‌بن و کوشتاری يه‌کتری نه‌کمن، هه‌رئه‌مه‌ش پاسته نهک شتی تر... هه‌واله هه‌ره‌استه کانیش "که‌به‌ئیمه گه‌شتون" داکوکی له و پاستی يه‌ده‌کمن) (۴۲) ده‌توانین بیزین (نیین عهره‌بی) نه و په‌ندی به‌سه‌ردا ده‌بریت که‌ده‌لیت: (هاوین و زستانی له سه‌ریه‌ک بان کوکردت‌هه‌وه). (یان وهکو کورد ده‌لیت: بانیکه و دووه‌هه‌واه - وه‌رگیپ) چونکه ده‌بینین له باره‌ی (حسهین‌نه‌وه) ده‌لیت: نومه‌تی په‌رته‌وازه کردوه کاتی له‌دژی يه‌زید راپه‌ریوه. به‌لام له باره‌ی نه‌وانه‌وه که‌ده‌چون له‌فه‌رمانی علی ده‌لیت: ويستویانه نومه‌ت کو بکه‌نه‌وه. وادیاره نه و هویه‌ی پائی به (نیین عهره‌بی) يه‌وه ناوه که ناوا راپه‌کی هه‌بیت، نه‌وهیه که‌خوی يه‌کیکه له‌بانگه‌شه کارانی هؤزی نومه‌یه و ده‌مارگیر بوه بؤیان. که‌سی ده‌مارگیریش ده‌که و پتنه‌نیو هه‌لویستی پیچه‌وانه‌وه له‌پیتناوی به‌رگری کردن دا له‌وهی که‌ده‌مارگیره بوی، ئیدی به‌خوی بزانیت یاخود به‌خوی نه‌زانیت.

لیره‌دا جیاوازی نیوان (نیین عهره‌بی) و نیین خملدون به‌ده‌رده‌که‌ویت. نیین خملدون همدون ده‌دات له باره‌ی نه و جوزه گرفتانه‌وه هه‌لویستی نه‌وه‌سه‌ی هه‌بیت که‌له دووگوش‌هه‌نیگا و دوولایه‌نه‌وه سه‌رنجی گرفت و مه‌سه‌له‌کان ده‌دات.

بۇ سەبارەت بەھەر لایەنیکەوە لەدیدى لایەن گەركانى لایەنەكمەوە بېرىار دەدات.

ئىپىن خەلدون نەعەلەلەوە دەگىرپەتەوە كەلەبارەي كۆزراودەكانى (جەل و سەفين) وەپرسىيارى لىتكراوه، كەنايا كۆزراودەكانى ھەر دولايەنى شەرىكە جۈن؟. عەلى دەلتىت: (بەوگەسمەي گىانى بەددەستە، ھىچكامام لەوانە نامىرىت ئەگەر دلى پاڭز بىت، شىلا دەچىتە بەھەشتەوە) (٤٤) ئىپىن خەلدون لەكىرانەمەوە ئەم نەونەيەوە، دەمەۋىت بلىت: پېۋىستە بېرىار دان لەسەر ئەم كۆزراوانە پاشت بېھەستى بە باڭزى دلى و بىن خەوشى مەبەستەكان. ھەركاميان لەداواكىرىدىنى ھەق دا پاستىگۇ و بىن خەوش بوبىت دەچىتە بەھەشت. بەچاوا پۇشىن لەۋە راوا كۆددەمەي ھەرچۈن بوبىت. لەمەشدا جىباوازى نىھەن ئەنۋان ئەم كەسانەي سەر بەم بۇون يان ئەوانەي سەربەلایەنەكمەي تر بۇون. ئىپىن خەلدون بەدرېپىنىڭ كۆتاينى بەپۈچۈنەكمەي دېلىت كەلە دەرىپىنە بەناو بانگەكمەي (مەدام شتايىل) دەچىت كەددەلىت: (ئەگەر ھەممو شىتىكم بىزانىيا، ئەوا عۆزرم بەھەممو مۇۋەقىك دەدا) ئىپىن خەلدونىش دەلىت: (ئەگەر بەچاوى دادگەرىيەوە سەرنج بەھەپەت، عۆزر بەھەممو خەلگى دەددەيت...) (٤٥)

ئىپىن خەلدون ئاماژە بېراكەي (ئىپىن عەرەبى) دەدات لەبارەي دەرچۈنەكمەي حسەينەوە دەلىت: (قازى ئەبو بەگر ئىپىن عەرەبى كەوتۇتە ھەلەمەوە لەمەدا). بەھەپەت كەرپەتەكەي دا كەناتى ناوە (العواصم من القواصم) باس لەمە دەكتەن گوایە حسەين بەپىشى شەرەعەكمەي باپىرى كۆزراوه، ئەمەش ھەلەيەكە، بىن ئاكايىلىكىن لەمەرچ و بەندو باوهەكانى پېشەۋاى دادگەر ئەم كەنەنەي بەسەردا ھەتىناوه، ئەبىن كى لەسەردەمەي حسەين دا، لەحسەين دادگەر تربوبىت لەپېشەۋايدەتى كەدن و دادگەرىيەتىش دا) (٤٦)

ئىين خەلدون وغەزالى :

بەراستى ئاسەوارى (غەزالى) لەسەر ئىين خەلدون زۇر گەورەدە و نارەحەتە تويىزەر بتوانىت نەو ئاسەوارە بىنەپېرىكەت لەلەپەندە بىنەت. رەنگە راستىش بىت گەربىگۈرنىت ئىين خەلدون ئەلەندەي لەئىركارىگەرى غەزالى دا بۇوه، لەئىركارىگەرى ھىچقام لەھەزىزقانانى ئىسلام دا نەبۇد "دەپەرىنى وەرگىر".

لەبەردا ئاماڭەمان بەھەندى لەو پاپىچۇنانە كرد كەنېنىن خەلدون لە غەزالى ودرى گرتىبۇون وھەولى دا بۇو پەرەيان پىن بىدات تاكو بىيان گونجىتىت لەگەلن لۆزىكەمادىيەكەي خۆى دا لېرەدا دەمانەۋىت ئاماڭە بەرايەكى تربىدىن كەپەيدەندى بەناكارى كرددەيىھەوە ھەيە. غەزالى لەم ۋەدەشەوە رەوتىكى پىنچەوانە بەرەوتىكى زۇرىك لەھەزىزقانانى ئىسلامى ھەيە. غەزالى پىنى وايە ۋەدەشت (ناكار) يەكىكە لە مەسىلە پىزىدىي و ئىعتىبارىيەكان، ھىچ شتىكىشى تىدا نىيە كەلە خودى خۆى دا باش ياخود خراب بىت. مەرۆڤە راھاتوھ لەسەر ئەمەدە شەتكەن بەچوڭان ياخود دزىي پېنناسە بىكەت بەگۈنۈرەي پادەي گونجانى شەتكە لەتكەن ئاماڭەكانى دا يان بەپىنچەوانەوە بەرپىنى غەزالى مەرۆڤە خۇپەسەندە و بەخۆيەوە سەرقالە، لەبەر ئەمەدەش بېرىيارى چاڭ و خراب بۇون بەرەھايى بەسەر شەتكەندا دەدات.

ئىدى ناشزانىت كەكەسانى تر بەپىنچەوانەي ئەمەدەش بېرىار دەدەن.

جاڭەر بىت وئىمە وازبىنن خەلگى بەئارەزوى خۇيان بېرىار لەسەر چاڭەو خرابە بىدەن، ئۇوا پىۋەرەكان بىز دەبن. كەواتە پىۋىستە خەلگى پېشت بەشەر عىنى بېھىستن كەلە غەيىبەوە بۇيان بىت ورىيەنمۇنى يان بىكەت كامە جوان و چاڭە و كامەش خراب و دزىيە (٤٧)

غەزالى ئەم چەمك و تىنگەشتنەي خۆى بەسەر ئازىز و غەريزە مەرۆپىيەكانى ترىيش دا دەچەسپىنلىت، وەك حەز كردن لەسۇدە دنیايىيەكان، شەھەوتبازى، توردىيى... هەتى). (٤٨) ئەم شتائە لەوانەن كە واعيىز و شەرعنىسەكان بەشىۋەدەكى

رەها سەركۈنەيان دەكىردو خودى نەوشنانەيان بەدزىيۇ لەقەلەم دەدا. بەلام غەزالى واي دەبىيەن ھەريەك لەوشنانە بۇي ھەئىه باش يان خراب بىت بەگۈيرە نەو مەبەستەي كەلەپىناوى دا بەكار دەھىنرىت. جائەگەر مەبەست لەبەكار ھىنانى گەشتىن بىت بەئامانچى خراب نەوا دزىيۇ دەبىت. وەك نەودى مەرۋە لەپىناوى شتى نازەدوا و پوچدا تورە بىبىت، ياخود وەك نەودى ئارەزوى بۇ ژىنيڭى مەحرەم بچىت، يان حەزى لەپارەو پۇن بىت تاكو لەرىي شەيتاندا خەرجى بکات. بەلام گەرمەرۋە مەبەستى گەشتىن بەئامانچى دروست و رېك و پېڭ بىت، نەوا دەبىتە كەددەۋىدەكى باش و خوداش پاداشتى دەدانەوە لەسەرى.

جىيگەي سەرنجە كەددەبىنەن نىبن خەلدون لەشەن وکەو كەدنى مەسىلەي دەمارگىرى دا بەتهواوى ھەمان پېچەكەي غەزالى پەيرەو دەكتات. نەو پېنى وابە شەرع كەسەرەزەنشتى دەمارگىرى كردود، ھەرودكو شەھەتبازى و تورەيى سەرەزەنشتى كردود، نەمەش مانى نەونىيە كە وازى لى بەھىنرىت و بەتهواوى پوچەل بکرىتەوە. واتە وەك چۈن شەھەتبازى پىويستە بۇمەنەوەي (جۈزى مەرۋە)، دەمارگىريش ھەرودەا بېرىي نىبن خەلدون پىويستە بۇ گرۇھى (موسۇلمانان - وەركىن) وېبىونى دەمارگىرى شەرعى خودا تەراو دادەمەززىت. شەرعىيش بۇيە سەركۈنە دەمارگىرى كردود بۇئەوەي قەدەغەي بکات مەرۋە لەكارى پوج و نازەوا دا بەكارى بىننەت، ھەرگا لەپىناوى ھەق دا بەكار ھېنرا، نەوا شتىكى باش و سەركۈنە نەكراو دەبىت. (٤٩)

نىبن خەلدون ھەولى داوه بۇچونەكەي غەزالى فراوان بکات، تاكو دىاردە كۆمەلایەتىيە جۈراو جۈرەكانى تىريش بگرىتەوە. نەم لەبابەتكانى پادشاھىتى وپلەو پايەو كۆچ و... هەتدى كۆلۈھەتكەو بەھەمان نەوستايەلەي كەلە لىكۆلۈنەوە لەبابەتكى دەمارگىرى دا پەيرەوى كردود - وەك لەبەشىكى پىشۇ تردا دىتمان - دەگۈنچىت بگوترىت، نىبن خەلدون لەمەدا پەيرەوى لەبىنەماي (الغاىيە تىرىز الوسىلە) دەكتات، شاراوش نىيە كەلەم پەيرەو كەردىنەيدا لە مىكىاۋىللە نزىك دەبىتەوە.

ئىبن خەلدون و تەرتوشى :

ئەبوبەكر مەممەد كورى مەممەد ئەندەلوسى تەرتوشى، يەكىك بۇو لەشەرعناسەكانى سەددى پىنچەمى كۆچى. كۆمەلىنى كىتىب نوسىيە، يەك لەو كىتىبانەى ناواناوه "سراج الملوک". ئەم پەرتوكە بايەخىتكى تايىھەتى ھەمە بۇئىبىن خەلدون.

لەميانەى باس كىرىدى ئەو كەسانەدا كەبىرلەخۇى لەو بايىھەت دواون، نىبن خەلدون بەتايىھەت ئامازە بەتەرتوشى وپەرتوكەكەي دەدات. لەو بارەيەوە دەلىتىت: (قازى ئەبوبەكر تەرتوشىش لەكتىبى "سراج الملوک" دا توختى ئەم بايىھەت كەوتۇھ، بەش بەشى كىردو، بەشەكانىشى لەبەشەكانى ئەم پەرتوكەي ئىتمە نزىك دەبىتەوە. ئەوەندەھەيە نەچوختە كرۈكى بايىھەتكەدەو بەلگەكانى رون نەكىردىتەوە، تەنها بايىھەكە دەكتاتە دروازە بەشى جودا جودا، ئىتىجا كۆمەلى فەرمودەو ناسارى زۆر دەگىزپىتەوە، پەندو وتهى زۇرىك لەدانىيانى قارس وەك بوزگەھرو موبزان و، دانىيانى هيىندو نەھەنەي لەدانىيانى هەرسەوە گىردىراوەتەوە، دەگواززىتەوە. ئىت دەمامك لەپۇرى بەدوادا چونەكەي لانابات، بەگۈيرەي بەلگەي سروشتى ھىچ پەردەيەك ("لەپۇرى نەھىنى مەسىلەكان - وەرگىر") لانادات، كارەكەي ئەو گواستنەوەو پىنكەپىنانىكە كەلەمەوعىزە دەچىت، وەك نەھەنەي بەدەورى ئامانجەكەدا سوراپىتەوە بەلام نەي پىكابىت وەرامەكەبى بەدەست نەھىنابىت...). (50)

پىيم وايە ئەھەنەي ئىبن خەلدون لەبارەي پەرتوكەكەي تەرتوشى يەوە دەلىتىت پىناسەو وىنەيەكى پاستەقىنەي ئەو كىتىبەمان ناداتىن. چونكە پەرتوكەكە زۆر بەپېزەو بەلگەيە لەسەر نەھەنەي دانەرەكەي چەندەي كۆشش كىردو "دەربىرىنى وەرگىر". ھەرلەو كىتىبەدا زۇرىك لەبۇچۇنى قەيمىيەكانى دەبىنلىن لەبارە (دەولەت و ۋەعىيەت) و (كاروبارە ھاوبەيەيەندييەكانى سىاست) دوھ. بەلام تەرتوشى پىچكەيەكى وەعزى بوخت دەگىتە بەرۋا باس

لەوە دەگات کەچ شتى پیویستە لەسیاسەت كردندا ھەبىت، نەك ئەوەي لەوافعى سیاسەت داچى ھەيە.

دەگونجىت پەرتوكەكە بەمۇنەيەكى ئەوشىۋازە بىركردنەوەيە دابىرىت كەبەسەرەزى قەيمىيەكاندا زان بودو لەباردى نەم جۆرە كاروبارانەوە.

ھەرچۈنىش بىت، كىتىبەكە بەيەكىكە لەسەر چاوه گىنگەكانى نىبن خەلدون دەزمىردىت. كاتى (مقدەمە)كەى نىبن خەلدون دەخوينىنەوە، لە زۆرىك لەبەشەكانى دائىسەوارى (تەرتوشى) دېتە بەرنىگامان. وادەرددەكەۋىت نىبن خەلدون دەستى نەكىردو بەنسىنى (مقدەمە) دواي ئەمە نەبىت كەزفۇر بەوردى كىتىبەكەى (تەرتوشى) خويىندۇتەوە. ئىئەم بوارى ئەوەمان نىيە كەئەو زانىيارى و بەسەرەتاتانە بىزىرىن كە لەمقدەمەدا نوسراون و لەتەرتوشى يەود گوازراونەتەوە. چونكە زۆر زۆرن. بەلام پیویستە تى بىنى ئەدۇش بىكەين كە نىبن خەلدون لەكاتىكە ئەو زانىيارى و بەسەرەتاتانە وەرگىرتە، لەچوار چىوە وەعزىيەكانىيان دەرى هيئاون و خستۇنييەتە چوار چىوەيەكى تەرەوە كەبگونجىت لەگەن لۆزىكە واقعى يەكەي خۆى دا.

بۇ رۇن كردنەوەي ئەو قىسىمە نۇنەيەكى بىچۈلە دېنلىنەوە. تەرتوشى لەكتىبەكەى دابىرگەيەكى لەنئۇ وتارىكى وەعزى دا گواستۇتەوە و تىاي دا ھاتوە: (ايها الناس ان مابقى من الدنيا اشبى بما مضى من الماء بالماء) بىڭۈمان مەبەستى لەو بىرگەيە ئاكىدار كردنەوەي خەلگى بۇھ لەوەي مردى وەك چۈن بەرۆكى بەپېشىنان گىرتوھ ئاوا بەمانىشى دەگرىت، ھەرجۇرە تەردەقىكىش ھەرچەندە قەشەنگىش بىت ھەر دەبىت لەنئۇ بېچىت، وەك چۈن تەرفەكانى پېشىو لەنئۇ چوون. (٥١) نىبن خەلدونىش لە (مقدەمە)كەى دا ئاوا بىرگەيەكى هيئاوا، وەك لەپەردا دىتىمان، ئەم دەلىت: (ان الماضى اشبى بالآتى من الماء بالماء). بەلام مەبەستى لەھېننەوەي ئەم بىرگەيە وەعزى و ئاكىدار كردنەوەي بىن ئاكىيان نېبۇھ. بەلكو مەبەستى لەوەيە ئامازە بىدات بەوەي كۆمەلگە لەسەر كۆمەللى ياساو رىسای

سەقامگىر و نەگۇر دەروات بەپىوه. جىڭەلەوە نۇونەيەكى دېكەش ھەمە كەدەكىرت لەم پۇدوھ ئاماژەرى پىن بىدىن. تەرتوشى لەيەكىك لەبەشەكانى كىتىبەكەى دا ھەندى بەلگەى ھىنناوەتەوە تاكو بىسەلىنىت سولتان ھەم سودى بۇ خەلگى ھەيمەو ھەم زيان، بەلام سودەكانى زياتەرە وەك لەزيانەكانى. سولتان وەك باران وايە كەلەلايەكەوە دەغل ئاو دەدات، كەچى لەلايەكى ترەوە ئازارى رېبوار دەدات ياخود خانوبىرە دەرۋختىننەت و لاقاوى لى پەيدا دەبىت و ھەورەچە خماخە دادە بەزىننەت (٥٢).

تەرتوشى لەپىتاواي ئەوھدا ئاماژە بەو نۇونەيە دەدات تاكو بانگى خەلگى بکات بۇ ئەھەدى سوباسى خودا بىكەن و بىرپابىن بەھەدى خودا خىترو چاڭەى بؤيان دەۋىت. چۈن لەدىدى وى دا، سولتان حىكمەتن گەورەدى خودايە و خىترو بىرىكى فەريشە بەسەر بەندەكانەوە. گەر سولتان نەبوبا، خەلگى وەكى نەھەندى دەرىيان لى دەھات و گەورەكانىيان بىچۈلەكانىيان لوش دەدا. چۈنكە مەرۆ لەسەر ئەود پەھاتوھ كەداوا لەخەلگى بکات دادگەر بن لەبەرانبەرى دا، بەلام خۆيى لەبەرانبەر خەلگى دا، دادگەرنىبىت. (٥٣) وادەرەكەۋىت تەرتوشى ئەو بۇچۇنەي لەۋەلسەقەى (ابن سينا) دوھ وەرگرتوھ كەپىشتر ئاماژەمان پىتكەرد لەلىكىدانەوەي بۇونى خراپە لەگەردون دا. لەۋىدا گۇتمان ئىپسىن خەلدۇنيش رايەكى واي دەربرىوھ لەلىكىدانەوەي بۇونى سىتم لەكۆمەلگەدا. ئىپتە ئىپتە نازانىن ئايا ئىپسىن خەلدۇن پاستەو خۇ ئەو بۇچۇنەي لە (ابن سينا) وەرگرتوھ ياخود لەپىتى تەرتوشى يەوە پىتى گەشتەوە. بەلام زۇرىنەي گومانى من بۇ ئەو دەروات ئىپسىن خەلدۇن ھەردوو بۇچۇنەكەى موتالاڭىرددو، بۇيەلەئەنجامىش دا ئەو بۇچۇنەي بەشىوەيەك ھىنناوەتەكايەوە كەھەندى دەستەوازە دەربىرىنى تىدىايە، ھەندى جارلە دەربىرىنى يەكەميان (ابن سينا-وەرگىن) دەچن و دەربىرىنى واشى تىدىايە كەلە دەربىرىنەكانى دووهمىيان (تەرتوشى -وەرگىن) دەچن. (٥٤)

شىاوى ئامازە پىدانە، ئىبىن خەلدون واژەى (سولتان)ى لەم بوارەدا بەكار نەھىناوه، وەك تەرتۇشى بەكارى هىناوه. بەلكو لەبرى ئەو وشەيە واژەى دەستەلات -پلهو پايە)ى بەكار بىردوه. وادەردەكەۋىت ئىبىن خەلدون لەم بەكار هىناھى دا مەبەستى واتايىكى فراوانتر بوبىت لەوە تەرتۇش مەبەستى بۇه بەرپى ئىبىن خەلدون سودو زيان تەنها لەسەر دەستى سولتانەكاندا پەيدا نابىت، بەلكو لەھەرچىنىكى كۆمەلگەوە دەردەكەۋىت كەلەچىنىكى تر بالاترپىت. ھەممۇ خاوند پلهو پايەيەك سود بەخەلگى دەگەيەنىت و لەھەمان كاتىشدا زيان يانلى دەدات. چونكە لەسەر كارو فرمان دايىان دەنیت ورپىگە نادات ناكۈكى وپېتكىدا ھەلپىزان لەنیوانىيان دا روبىات. كەچى لەلايەكى تەرەوە زېرىباريان دەخات وستەمييانلى دەكەت. (55) بۇئەوهى تى بگەين لەزەدە ئەو كارىگەرەيە كەتەرتۇشى بە شىۋىدەيەكى گشتى لەنیۋو بىرگەنەوە ئىبىن خەلدوندا دروستى كردوه، جىاوازى نىوان لۆزىكى ھەر دوكىشىان پەي پى بەرپىن، نەم تەونەيە خوارەوە دېننەوه:

تەرتۇشى لەيەكىك لەبەشەكانى كىتىبەكەمى دا دەلىت: بېتۈستە لەسەر پادشا، زاناو پياو چاكان بکاتە ھاونشىنى خۆى و لەكارو بارەكانى دا راۋىزىيان پىن بکات و لەخەلگى دىكە جىايان بکاتەوە، چونكە بەوكارە لەلايەكەوە پاشتىوانى لەپادشا يەتىھەكەى قايمىت دەكەت، لەلايەكى ترىشەوە دلى رەھىيەتەكان بەلاي خۆيدا پادەكىشىت. زاناكان حى نىشىنى پىنگەمبەرانى، زانستيان لەوانەو بۇماوتەوە. مادەم پادشا لەملکى خوا دا تەسەرپۇف دەكەت و بەشەرەكەى ئەويش حۆكم دەكەت، كەواتە بېتۈستە گۈي بۇ نامۇزىگارى زانيان بىرىت. تەرتۇشى بەم شىۋىدە كۆتاپى بە گۆتهكەى دېننەت: نەو پادشا يە جىڭەكى سەرسامىيە كەتۈرە دەپىت لەھەرمان بەرەكەى ئەگەر پىچەوانە ئەرمانەكانى بجولىتەوە، بەلام ناترسىت لەتۈرەپى خودا لەكاتىكىدا خۆى پىچەوانە ئەرمانەكانى خودا دەجولىتەوە. (56) ئىبىن خەلدون لە (مقدمە)كەى دا رەخنەيەكى توند لەم بۇچونە ئەرتۇشى دەگىرتىت، ھەرچەندە بەئاشكرا ئامازە

به ناوی (تهرتوشی) نادات، به لکو ناماژه به همندی لهدربیرینه کانی ده دات و
دو اتر همهول ده دات ره خته یان لی بگرینت و بوجه لیان بکاته وه.

ئىبىن خەلدون دەلىت: زاناكان جاران ميراتىگرى بىيغەمبەران بۇون لەسەردەتاي ئىسلام دا كەكردارەكانىيان پېراو پې گەنجابو لەگەلن گوفتارەكانىيان دا، ... وەدى لەسەردەمە دوايىھەكانىيان دا وايان لىيەتاوه زۇر جار ھىچ لەشەرىيەت نازانىن جىڭە ھەندى وته بۇچون لەبارە پەرسىتىشەكان و چۈنىتى بەرى كىرىنى ماامەلەكانىوه. لەكىردارەكانىيان دايەكەمترىن شىوه. (پابەند دەپن بەشەزەعەوە- وەرگىن) (٥٧)

نیبن خه‌لدون نامؤزگاری پادشاکان ددکات که‌نه و زانایانه نه‌هیننه ناو
دهسته و کوپو کوبونه‌وهکانی خویانه‌وه، له‌روی جوانکاری نیو جفاته‌کانیان و
ودرگرتني حوكم شه‌رعی و فه‌تواوه نه‌بیت. به‌لام له‌کارو باره سیاسیه‌کان دا
زانکان دورترینی خه‌لکن له‌تن گه‌شتني سیاسه‌ته‌وه. به‌رپتی نیبن خه‌لدون نابیت
جگه‌له‌وانه‌ی خاونه‌ی دهمارگیرن که‌سی دیکه بچیته نیو بواری راویزکردنوه.
چونکه نه‌وان نه‌هله‌ی (حهل و عمه‌قدن) له‌هدوله‌ت دا. زانکان هیچ په‌یوندیه‌کیان
به حهل و عمه‌قده‌وه نیه (یان نابی ببی‌وهرگئن).

نهوان و هک ههر شارستانیه کی تر نغرو بیون لهنیو تمهدف دا و، بونهته فهرمان بهری دهولمت و بهوش بونهته بار بهسمر دهولمه توه. نهوندنه همیه یتعیبار بوق دانانیان لهدهولمت دا پیزدانانه بوق دوالهتی ناین (۵۸) لیره دا نمونه یه کی ٹاشکرای حیاوازی دهینین لهنیوان بیرگردنه ودی ته رتوشی و بیرگردنه ودی ثیبن خه لدوندا. ههرچی تمہ رتوشیه ئاموژگاری پادشاکان ده کات تاکو شه رعناسه کان له خویان نزیک بکهنه ودی پرس و پراویزیان پی بکهن له کاروباره سیاسیه کانیان دا. وهنی ثیبن خه لدون پادشاکان و ریاده کاتمه ودی هه نگاوه، چونکه به بپروای وی شرع ناسه کان له سیاسته تئی ناگهن و ناشکونجین بوق نهودی له بواری سیاسته دا پراویزیان پی بکریت، چونکه نهوان نه هله قسنه نه ک کرده ودی. یان به دهربپرینیکی تر: نهودی دهیلین نایکه نه کردار. ثیدی من نازانم شه رعناسه کان چون نهم قسنه ی ثیبن خه لدون یان پی قبول کراوه؟.

پیکوئن و دارشتنی داهینه‌رانه:

بهم راددیه دست هله‌لدگرین له بهراورد کردن له نیوان بوجونه کانی نیین خه‌لدoron و بوجونی هزرقانانی پیش ثه و دا. نه‌مدهش به و مانایه نایهت که بهراورد کردن له و سنوره‌دا کوتایی دیت، یان نیین خه‌لدoron سودی له هزرقانی دیکه‌وه و درنه‌گرتوه جگه‌له وانه‌ی که نیمه ناوامان هیناون. له راستی دا نیمه بویه دهستانمان له بهراورد کردن هله‌لگرت چونکه هه‌ستانمان به دهستانه وسانی کرد له هه‌مبهر به ردوم بیون تیای دا. دهنانه‌گه ر نیمه بمان توانایه به ردوم بین له لیکولینه‌وه له نیو نه‌ودانراوانه‌دا که پیش (نیین خه‌لدoron) به درکه‌وتون، نه‌وا بومان روون ددبوبه‌وه که زورینه‌ی بیروکه کانی (کم تازوریک) له دانراوانه‌وه و درگرتوه.

نه‌مدهش رهخنه نیه له سه‌ر (نیین خه‌لدoron) یاخود کم کردنوه‌ی مه‌زنیتی و بالایی فیکری نه و نیه. به لکو نه و بویه نه و بیروکانه‌ی و درگرتوه تاکو بتوانیت تیوره‌تازه‌که‌ی دابنیت. به همان شیوه‌ی نه و داهینه‌رده که له داهینراوه پیشودکانه‌وه داهینانه نوی یه‌که‌ی دینیته کایه‌وه.

دهکریت تیوره‌که‌ی (نیین خه‌لدoron) به و یه‌کم فرۆکه‌یه بچوینین که برایان (ولیرو نورفیل رایت) دایان هینا. نیمه کاتن سه‌رنجی نه و فرۆکه‌یه دددین خه‌ریکه هیچی تیندا نه‌بینین جگه‌له و بهشانه‌ی که پیشر خه‌لکی دایان هیناون، وهک هه‌ردو باله‌که‌ی و بزوینه‌ری گازی و... هتد.

به‌لام دواتر نه و دوبرایه هاتن ونه و بهشانه‌یان له نیو یه ک دهستانگارا کوکرده‌وه، دیاره پاش نه‌وه‌ی هه‌ندی گۆرانکاری و په‌ره‌پیدانیان به سه‌ریان دا هینا. به‌وهش توانیان نه و فرۆکه‌یه دروست بکمن که هه‌موو جیهانی هه‌زاندو ره‌وتی ژیاری مرؤفایه‌تیشی گۆزی.

بنگومان برایانی (رایت) نه‌یان ده‌توانی فرۆکه دا بهینن نه‌گه ر له به‌ردا بزوینه‌ری غازی و بهشکانی تر دانه‌هینرابان. به لکو نه‌مان داهینانه مه‌زنه که‌یان له هه‌ندی داهینراوی دیکه‌وه هینایه کایه‌وه که له سه‌رده‌می نه‌واندا هه‌بوون.

ئەمەش يانى بەتەنە زېرەكى و بىرىتىزى نەوان بەس نەبود بۇ داهىناتى فرۇكە.
بەلكو پىيىست بۇو داهىنەرى تر ھەبن و پىنگە بۇ داهىنەكەى نەمان خوش بىكەن
ونەركەكەيان بۇ ئاسان بىكەن. ئەگەر بەهاتباو نەو دووبىرايە بەرلەو سەرددەم
بىزىابان كەتىايىدا ئىبابۇن، رەنگە چارەنوسى ئەمانىش نەمان چارەنوسىنى
خوالىخۇشبو عباسى كورى فېرنساں بوايە. بۇمان ھەمىيە دەربارەي (ئىپپەن
خەلدون) يىش ھەروا بىلىن. نەو پىاوهش فرۆكەمەكى فيكىرى مەزىنى داهىنە. بەلام
نە دەتوانى نەو داهىنە بىگەيمىتىھە ئەنجام نەگەر كەسانىتىك بەرلەو ئاسان
كارى وزەمىنەسازى يان بۇ نەكىدايە.

بەدەربىرىنىكى دىكە، (ئىپپەن خەلدون) ھىچ نەبود جىڭەلەبەرەنچامى
رۇشنبىرىكى گەورە كەبەرلەو گەشەي دەكىرد. ئىمە نىكول ناكەين لەۋەدى كە
(ئىپپەن خەلدون) اتسوانى تىورەكەى بىگەيمىتىھە لوتکە، وەن ناكىرى لوتکەش
لەبۈشائىن دا ھەلۋاسىرابىت، بەلكو پىيىستە پشت بەدەر بېستى كەكەزىكى
سەرگەش لەزېردايە.

بەدەبەختى فيكىرى مەرۇف واي ھىنە، رۇشنبىرى ئىسلامى لەدواي (ئىپپەن
خەلدون) خاموش بىت، و لەدواي وي كەسىك بەدەرنەكەۋىت لوتکە بەرەو
زۇورتر بەرىت. گەر بوار بىرايە نەو رۇشنبىرى دەرىزىي بەگەشە كەندى بىايە،
ئىستا حالىتكى ترى دەببۇو، رەنگە لەو شىۋازى (ئىپپەن خەلدون) ھەزىقانى دىكە
بەدەركەوتنايەو بىيان توانىايە ھەزى مەرۇف پېش بەخەن و لەپىنگەياندىنى نەو
ھەزەدا بەشدارى بىكەن (وھرگىز).

ئىمە سەرسام نابىن بەدەركەوتنى ھەزىقانىكى مەزىنى وەكى (ئىپپەن خەلدون)
لەقۇناغى كۇتايس گەشەسەندىنى رۇشنبىرى ئىسلامى دا.
ئىمە دىتمان چۈن جۈگەلەكانى فيكىرى پەيتا پەيتا كۆددەبۈنۈدە، دواتر
(ئىپپەن خەلدون) ھاتتو بەئامادەيى لەبەرەدەستى خۇيدا بىيىنى.

نه و هیچی له سه ر نه بیوو، تممنا نه و هنده نه بیت جوگله کان بکات به یه ک تا
تیوره مهزنه که یی لی پیک بینیت. ودل ویستی خودا پنگهی نه دا نه و بیردوزه
گمشه بکات، به هوی خاموش و کپ بونه وهی نه و کمل تورو روشن بیریهی که لیه وه
هه لقو لا بیوو. به و جوزه ش تیوره که به فه راموش کراوی له سه ر رفه کاندا مایه وه
که س پی ناشنا نه بیوو جگه له کومه لی که سی که م. و دک لمه بشیکی تردا روونی
ددکه ینه وه.

پەرأویزە گانى بەشى نىۋىم

- 1) William Ogburn, Social Chang, (N.Y. 1922)p.82-83.
- (٢) مقدمه ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٢٦٧ - ٣٦٩، قورئان، سورەتى نىسرا، ئايەتى : ١٦.
- (٣) قورئان، سورەتى سبا، ئايەتى: ٢٤.
- (٤) قورئان، سورەتى زەخرف، ئايەتى : ٢٢ - ٢٤.
- (٥) مقدمه ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٨٧٦ - ٨٧٧، ه س، ل ٨٧٩ - ٨٨٠.
- (٦) مقدمه ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٨٧٦ - ٨٧٧، ه س، ل ٨٧٨ - ٨٧٩.
- (٧) ه س، ل ٢٢٢ - ٢٢٣.
- (٨) على عبدالواحد وافي، فصول من آراء أهل المدينة الفاضلة، (قاهره ١٩٦١)، ل .٢١
- (٩) مقدمه ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٩١٢، ه س، ل ٢٥٣.
- (١٠) ه س، ل ٤٤٥ - ٤٤٦.
- (١١) ه س، ل ٤٨٦ - ٤٨٧.
- (١٢) عثمان أمين، شخصيات ومذاهب فلسفية، قاهره ١٩٤٥، ل ٧٠.
- (١٣) عباس محمود العقاد، الشيخ الرئيس ابن سينا، قاهره ١٩٤٦، ل ١٠١.
- (١٤) عبدالكريم الشهريستاني، الملل والنحل، ج ١، ل ٨ - ٧.
- (١٥) ه س، ج ١، ل ١٠.
- (١٦) مقدمه ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٩١٠.
- (١٧) ت. ج. دى ور تاريخ الفقه في الاسلام، ترجمه محمد عبدالهادى، قاهره ١٩٣٧، ل ٩٨. تىپىتى : لهۇ رۇنسە عەرەبىيە لەلائى من بۇو ناوى ئەم سەرچاودىدە

- زۆر بە خراپی و ناپوتى لە سەر لایپھەگە چاپ بیبۇ، ئەگەر بەھەلە نوسييپەتمەوه داواى لىپۇردن لە خويىنەرانى بەرپىز دەكەم. وەرگىتىر.
- (٢١) رسائل اخوان الصفاء، قاهره ١٩٢٨، ج ١، ل ١٣٠ - ١٣١.
 - (٢٢) ھ، س، ج ١، ل ١٣١.
 - (٢٣) مقدمە ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٨٥٧.
 - (٢٤) ابو حیان التوحیدی، الامتناع والمؤانسة، قاهره، ج ١، ل ٨٢.
 - (٢٥) قدری حافظ طوقان، الخالدون العرب، بيروت ١٩٤٨، ل ١١٨.
 - (٢٦) جميل صليبا و كامل عياد، المنطق وطرائق العلم العامة، بيروت ١٩٤٨، ل ٨.
 - (٢٧) مقدمە ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ١١٩.
 - (٢٨) ھ، س، ل ٢٢٠.
 - (٢٩) ھ، س، ل ٢٢٩.
 - (٣٠) ھ، س، ل ٢٢٩.
 - (٣١) تەھا خسدىن، فلسفە ابن خلدون الاجتماعية، ل ٤٦ - ٤٧.
 - (٣٢) مقدمە ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٢٥٤ - ٢٥٣.
 - (٣٣) ھ، س، ل ٢٥٢.
 - (٣٤) ھ، س، ل ٤٩٦ - ٥٠٦.
 - (٣٥) جميل صليبا و كامل عياد، المنطق وطرائق العلم العامة، ل ٦ - ٧.
 - (٣٦) مقدمە ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ١١٠.
 - (٣٧) ھ، س، ل ٨٢٧.
 - (٣٨) ھ، س، ل ٨٢٧ - ٨٢٨.
 - (٣٩) ھ، س، ل ٨٢٨.
 - (٤٠) ھ، س، ل ٨٦٨.
 - (٤١) ھ، س، ل ٥٥٤ - ٥٦٤.
 - (٤٢) ابوبكر بن العربي، العواصم من القواصم، ل ٢٢٢.

- (٤٢) هـ، س، ل ١٥١.
- (٤٤) مقدمة ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٥٥٨.
- (٤٥) هـ، س، ل ٥٠٩.
- (٤٦) هـ، س، ل ٥٦٢.
- (٤٧) ذكى مبارك، الأخلاق عند الفرزالى، طبعة دار الكتاب العربى، ل ٩٢ - ٩١.
- (٤٨) سليمان دنيا، الحقيقة عند الفرزالى، طبعة دار احياء الكتب العربية، ل ٤٥٦ - ٤٥٧.
- (٤٩) مقدمة ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٥٣٩ - ٥٣٨.
- (٥٠) هـ، س، ل ٣٦٨ - ٣٦٩.
- (٥١) ابوبكر الطرطوشى، سراج الملوك، قاهره ١٩٧٥، ل ٤٦.
- (٥٢) هـ، س، ل ٨٩ - ٩٠.
- (٥٣) هـ، س، ل ٨٧.
- (٥٤) مقدمة ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٩٠٩ - ٩١٠.
- (٥٥) هـ، س، ل ٩١٠.
- (٥٦) ابوبكر الطرطوشى، سراج الملوك، ل ٩٧.
- (٥٧) مقدمة ابن خلدون (طبعة لجنة البيان العربي)، ل ٥٣٧ - ٥٧٥.
- (٥٨) هـ، س، ل ٥٣٧ - ٥٧٥.
- (٥٩)
- (٦٠)
- (٦١)
- (٦٢)
- (٦٣)
- (٦٤)
- (٦٥)
- (٦٦)
- (٦٧)
- (٦٨)
- (٦٩)
- (٧٠)

بەشی دەپەم

(تیین خەلدون و فەلسەفە)

له بهشی پیشودا یاسمان لهوه کرد که چون (ثین خه لدون) تیوره کهی خوی
له پی هزر فانانی پیشو و درگرتبوو. نه و بیرمهندانه ش جو راو جو ر بون،
شهر عناس و سوقی و فمه له سوف و زانای فیزیایی و ویژه وان و میزوه وانیان تیدا
بورو.

لهم بشهدها دهمانه ویت سه رنجمان چربکه ینه وه لمه رفه لسه فه و پاده کاریگه ری فله لسنه له نیو بیر کردن هوهی (ثیبین خه لدون) دامه بستیشمان لمه لسنه نه و هله لسنه و بیر دیه که رهگ و پیشه هی خوی لمه فله لسنه فهی نیگریکی کونه وه و در گرتبو، و دله هه ریه که له (کندی و ثیبین مسکویه و ثیبین سینناو ثیبین باجه و ثیبین تو قه پل و ثیبین روش و.... هند) داخوی ده بنیه وه.

لهنهنجامي گوزهر کردنمان دا بهنېو دنیای نه مكتتبهدا بومان رون بویهود که، بيرکردنوهی نیسلامی لهسهر دووهیلی دژبه يهك پی کردوه، هنلى يهكه میان لهچوار چیوهی نه و فهله سمهقه یهدا بwoo کله پیشهوه ناماژه دمان پیدا، هرجي هنلى دووهه میشه، پیچه وانه و نهیار بwoo بههیلی يهكه، نه م هنلى دووهه مه لههه ریهکه له (غهزال و ثیبن تمیمه و... هتد) دا خوی نمایش دهکرد. هرودها ئیمه پیمان وابوو (نیبن خه دون) لههیلی دووهه مه نزیک تر بwoo واهک لههیلی يهكه مه و، ته نانهت به دریز بونه وهی رهوتی غهزال و نیبن تمیمه دهزمیتر دریت له رهخنه گرتني فهله سمهقه و لوژیکی کون دا.

ئىمە كەئىستاكەپشت راستى نە ولايەنە دەكەينەوە لەنىو بىرگىرنەوەدى
 (ئىبن خەلدون) دا، مەبەس ستمان لە وەنیيە بلىيىن بەرەھايى (ئىبن خەلدون)

نەچودتە ئىر کارىگەرى ئەو بىرۇكانەى كەلەكتىپى فەيلەسوفەكان دا باس كراون.
چۈنكە وەك لەم بەشەدا بەرۇنى دەبىيەنин سودى لەوبىرۇكانەش وەرگرتۇھ وەك
چۈن كەلگى لمراو بۇچۇنى كەسانى تريش وەرگرتۇھ.

لەم بەشەدا لەكارىگەرى فەلسەفە دەكۈلىنەوە لەسەر بىرگەرنەوە (ئىبن
خەلدون) لەيەك لايەنی دىيارى كراوەوە، ئەو لايەنەش بىرىتى يەلە ھەلۇستى
فەيلەسوفەكان بەرانبەر بەعامەمى خەلک (كەئىمە لەئىستايدواوه وشەى
جەماوەرى بۇ بەكار دەھىننىن -وەرگىز).

من پىم وايە ئەم لايەنە پەيودنەيەكى توندو تۆلى ھەيە بەبىرگەرنەوە
(ئىبن خەلدون) دوھ. چۈنكە زۇرىنەي جار جەماوەر تەودرى كۆمەلگە پىك
دەھىتىت.

ھەرئەوانىش زۇرىنەي ئەو دىاردە كۆمەلايەتىانە بەرھەم دېن كە (ئىبن
خەلدون) گرنگى دەدات بەلىكۈلىنەوەيان. جاتايا فەيلەسوفەكان چۈن
لەجەماوەريان دەروانى؟وراوبۇچۇنى (ئىبن خەلدون) يش چى يەلەبارەيانەوە؟.
لەماوەدى دا ھاتودا ھەولۇ دەددىن ئەدگارە سەرەكىيەكانى ھەلۇستى
فەيلەسوفەكان بەرانبەر بەجەماوەر ئمايش بىھىن، لەوساوهكە فەلسەفە
لەسەر دەستى (مۇعەتەزىلە) بۇيەكەمین جار لەجىبهانى ئىسلامى دابەدەرگەوت
تاڭەو كاتىھى لەسەر دەستى (ئىبن روشىدا)دا كۆتايى پىن ھېنرا.ھەرچەندە ئىمە
پرۇپاگەندە ئەو ناكەين ئەم ئمايش كردەمان ئمايشكەرنىكى گشتىگۈرەۋەواوه.
بەلام ھەرچۈن بىت پىخۇشكەرنىكەو لەوانەيە ھەندى سودىشى تىدا بىت
لەرونكەرنەوەي ھەندى لەو ۋەگ و پىشە فىكىيانەى كە (ئىبن خەلدون) تىورە
كۆمەلايەتىيەمەزەكەبى لېيانەوە وەرگرتۇھ.

پاوبۇچۇنى مۇعەتەزىلە سەبارەت بەجەماوەر:

دەگری موعته زیله کان بە فەیله سوقانی بە راپی ئىسلام لە قەلەم بىرىن تەم پېزە هەرلە سەرتاي ھاتنە ناودوهى فەلسەفە ئىگریکى يەوه بۇ ناوجىھانى ئىسلام، نەو فەلسەفەيان تەبەنى كرد. زۆريش دلگەرم بۇون بۇي. لە بەر نەو ھۆيە موعته زیله کان بايە خىنکى گەورەيان ھەمە يە لە بەرە پىدانى ھىكىرى ئىسلامى وەممە چەشىنە كىردى نەو فيكىرىدە.

موعته زیله لەھەمبەر جەماوەردا ھەلۈيستىكىان ھەبۇو كەلە سەرزەنلىق و بەكەم سەير كىردىيان خالى نەبۇو. نەمەش نامۇنىيە بەتىسبەت نەوانەوه. چونكە جەماوەر بەشىۋەيەكى گشتى تەسلىم بەھەر نەرىت و بىر و باوەرى دەبن كەلە باو باپىرەوه بۇيان بەيىتەوه، ئىدى شتىكى ئاسابىيە كەموعته زیله نەو ھەستى خۇيە دەستە و دان و تەسلىم بونەي كەلە جەماوەردا دەيان بىنى بەسوك سەير بىكەن.

موعته زیله خەلگانىكى نەقلانىن و ناودزو لۇزىك وەكار دەبەن لەكارو بارە ئايىن و دنیايىيە كانىيان دا. بۇيە دەبىنин ھەولىان داوه رېقۇرم لە بىر و باوەرى جەماوەردا بىكەن لەرىيگەي بلاۋى كەردنەوهى بىر كەردنەوهى فەيلە سوقەوه لەنئىو خەلگىدا. وەك لە ماوەدى داھاتوش دا دەي بىنин نەو ھەولەيان سەرىيەشەى زۆرى بۇدرۇست كردون. (سەمامەي كۈرىئە شەرس) كەلە سەرددەمى (مەئمۇن) دازىياوەرى رېززو پەلەي ھەبۇدلاي (مەئمۇن) لەھەمۇ موعته زیله كانى دىكە زىاتر جەماوەردى بەكەم سەير كردوه. جارىك لەميانەي ھاندانى مەقەمۇن دا تاكو سوکايدەتى بە جەماوەر بىكەت. دەلىت: (جەماوەر كىيە؟ دەي بەخوا نەگەر كەسىتكى گالۇڭ بە دەست بىنېرىت دەھەزار كەست لە وجە ماوەرە بۇ دەداتە بەر. خوداش نەو جەماوەردى يەكسان كەدوه بە چوارپى، نەودتا دەغەرمىت: (ام تەحسب ان اكتەرەم يىسعون او يىقلۇن ان ھەم كالانعام بل ھەم اضل سېيلا...) (ا) وادىارە نەم (سەمامە) يە، دەستىتكى بالاى ھەبۇھ لە راکىشانى (مەئمۇن) دا بەردو رېبازى موعته زیله. ھەرچەندە (مەئمۇن) لە رۇزگارە يەكەمینە كانى دا بە وەناسرا بىوو كە

لایه‌نگری عله‌ویه‌کانه، وهی هیدی هیدی روی کرده ریبازی موعته‌زیله. له‌سالی (۲۱۲) شدا (مه‌ثمون) بوجونی (خه‌لقی قورثان) ای ثاشکرا کرد، نه‌مهمش بوجونیک بwoo، موعته‌زیله‌کان بروایان پیی ههبوو، به‌پیچه‌وانه‌ی (فهرموده ناسه‌کانه‌وه) که‌بروایان وابوو قورثان کونه و مه‌خلوق نیه.

له‌سالی (۲۱۳) دا مه‌ثمون فهرمانی دا له‌مه‌سله‌ی (خه‌لقی قورثان) داقازیه‌کان تاچی بکرنه‌وه. بهو جوژرهش نه و (ته‌نگانه می‌جنهت) دبه‌ناوبانگه دهستی بیکرد که‌تیای دا مملانی له‌نیوان موعته‌زیله و فهرموده‌ناسه‌کاندا گه‌شته نه و په‌ری توندوتیزی. جه‌ماودریش له‌م مملانی‌یه‌دا دزی موعته‌زیله، بونه لایه‌نگری فهرموده‌ناسه‌کان. نه و ته‌نگانه‌یه، پوداویکی پربایه‌خه‌له‌دیرۆکی فیکری نیسلامیدا. روداوه‌که چوارده سالی ره‌بەقی خایاند، شه‌رع ناسه‌کان له‌وماودیه‌دا دوچاری چه‌نده‌هاجوئری به‌لاو چه‌وسانه‌وه بون، پیش‌وا (نه‌حمدەدی کوری حه‌نبه‌ل) را به‌ری فهرموده‌ناسه‌کان بwoo. پله و پایه‌شی له‌نیو دل و ده‌رونی جه‌ماودردا زیاتر ده‌بwoo به‌راده‌ی نه و نازارو چه‌وساندنه‌ودیه‌ی که‌دو و چاری ده‌بwoo. هه‌ندی له‌شەرع‌ناسه‌کانی تریش بؤئه‌وه‌ی پله و پایه‌یان له‌لای جه‌ماودر بلند بیت، هه‌ولیان دددا چاوله پیش‌وا (نه‌حمدەدی کوری حه‌نبه‌ل) بکمن. (۲)

نه‌حمدەدی کوری حه‌نبه‌ل و نه و شەرع‌ناسانه‌ی تریش که‌شوئینی که‌وتبوون بروایان وابوو باس و خواسی تایبەت به (خه‌لقی قورثان) نابیت دابه‌زیته خواری بۆ نیو جه‌ماودر، چونکه جه‌ماودر نه‌هلى سه‌رنج و رامان نین. جائه‌گه‌ر پییان بیزین (قورثان مه‌خلوقه) نه‌وا له‌دھرونیان دا هیچ نامیتیته‌وه جگه‌له ناپیرۆزیتی (باه‌ناپیرۆز سه‌یرکردنی قورثان سودگیر) نه‌مهمش ده‌بیتە هوی لاوازی بیرو باوهر. که‌واته پیویسته نه‌و دھرگایه به‌ته‌وا و دتی دابخربیت، نه‌مهمش بۆ پاراستنی ناینس جه‌ماودر، چونکه جه‌ماودر زۆرینه‌ی ردهای ئومەتن. (۲) به‌لام موعته‌زیله پایان وابوو، لە‌میتە بیرو باوهری جه‌ماودر به‌هوی نه و نه‌فسانه و خورافاته‌وه

کەلهنیویاندا بلاوه خراب بووه. بیر وباوەرپیشیان چاک ناکریت بەوهنەبیت کەراپەھینرین لەسەر ئەوەی لەكاروباره ئایینی يەکانیان دا سەرنجى ئەقلانى بەدن. لەم پیناوهشدا موعۇتەزىلە مەسىلەی خەلقى ھورئانیان كردبويە دروشم بەدەستیانەوە. ئەوان بەگۆپەرەي ئەو دروشمە شەرعناسەکانیان تاقى دەگرددەوە، تاكو بؤیان دەربكەۋىت كام لەوشەرعناسانە لەيركىرىنەوە دا كەسيتكى رەشۈكىھە و كامېشیان ئەقلانىيە. حۆكمەتىش لەم ۋودوھ پشتگىرى لى دەكىدىن و سزاي ئەوانەيشى دەدا كەناكۇك بون لەگەلىان دا.

لەدواي مردىنى مەئۇنىش (تەنگانە) كە هەر دەر دەدام بۇو، (موعۇتەسەم) و (واسق) يش لەسەر ھەمان رەوتى ئەو رۇشتىن بەرى دا. واتە (تەنگانە) كە كۆتايى نەھات تاكو (مەتەوەكىل) خەلاقەتى گرتە دەست. مەسعودى دەلىت: (كە خەلاقەت درايە دەست مەتەوەكىل

، فەرمانى دا وا زبەھىرى لە دەمبەدەمە و مشت و مر، وا زبەھىرى لەو خۇوەي كە خەلگى لە سەر دەمى موعۇتەسەم و واسق دا لەسەرى بۇون، فەرمانى كرد خەلگى پەيرەوىلەتە قلىيد بکەن، فەرمانى دابەپىرانى فەرمۇدەناس تاكو لەپرۇسەي (تحديث) يان بەر دەدام بىن، پالپىشى لە سۈننەت و جەماعەت بکەن) (٤) وادىارە سەر دەمى (متوكىل) بايەخىنلى زۆرى ھەبۇوە لە دېرۇكى ھەزرى نىسلامىدا. دەگۈنچىت بىكۆتىرى وازىدى (ئەھلى سۈننەت و جەماعەت لە سەر دەمىدا لەناإ خەلگىدا سەرى ھەلدا، وا زدەش بەواتاي سۈننەتەوە لايەنگىرى (جەماعەت) بکەن لە بىرىتى ناكۇكى و خۇخەرەپ كىرىن بەلۇزىكىارىيەوە. هەرلىرىدەكانەشەوە ئەو و تە بە نىيۇ بانگە لەننیویاندا بلاو بويەوە كە دەلىت (من تە منطقى قىد تىزندىق).

عىراق لەم سەر دەمانەي دوايى داملىغانى يەكى توندو تىزى نىيوان شىعە و سۈننەي بە خۇوە بىنى. وادىارە ئەم مەملانى يەلە سەر دەمى متەكىل داشتىكى وانە بۇوە كەشىاوى باسکىردىن بىت، بەلكو لە جىياتى داناكۇكى نىيوان موعۇتەزىلە و

ئەھلى سوننە لەئارادا بۇو. نەم ململانى يەش كاريگەريەكىگەورەي ھەبۇو لەسەر بىر كىردىنەوەي ئىسلامى. يەك لەو گروپانەي كەزيا ترىنى دلگەرمى و توندو تىزى پېچە دەبىنرا (حەنبەلىيەكان) بۇون. نەم گروپە دەھاتن و دەچون و چەكى (سوننەت) يان بەدەستەوە گرتىبوو، هىرىشيان دەكىر دەسەر ھەمۆ ۋەوانەي لەبۈچۈن يان دا ياخود لەبىر و بارۇمپىان دا پىچەوانەي ئەوان بۇون. جارى واھەبۇو مالانىان بەرد باران دەكىر. نىدى پاشاكەردا ئى وغە وغايمەكى والەنئۇ كۆچەو كۆلانەكاندا بلاو بويەوە، كەلەھەندى رۈودو لەوغە وغايمە دەچۈوكەلە كۆتاينى سالەكانى (1958) و (1959) دالەعىراق دا رۇوى دا.

موعتعەزىلەكان لەم (ھات وھەرايە ودرگىنر) پىشكى ھەرەگەورەيان بەركەوت. خەلگى لەھەمۆ جىنگەيەك راوددويان دەننەن و دەيىان چەوساندىنەوە. ھەر كەسىك ئەوەي لى دەربكەوتايە كەلەسەر رىچكەي موعتعەزىلەكان، جەماودى لى دەنالۇزا، لەبەر ئەمە موعتعەزىلەكان بىرپەراكان خۇيىان دەشاردەدەوە پەميرەوى (توقىيە) يان دەكىر. تەنانەت ھەندىيەكىان ھەولىياندا خۇيىان دەربازبىكەن و بەردۇ و لاتە دوورە دەستەكان ھەلتىن. لەم بارەيەوە رۇداوېيکى كۆمىدى دەگىزىنەوە. رۇداوەكەش بەم جۇرەيە) سىبوبىيەمىسىرى (بىرپەوابەرلى موعتعەزىلەيىن خۇي لەناو خەلگى دا رادەگەياندۇ نەي دەشارىيەوە. خەلگىش ئەمەيان لى قىبول دەكىر، چۈنكە بەم ناسرابۇ كەكابرىايەكى شىتۆكەو پارايە. دەلتىن جارىيەكىان دەچىتە بازارلى (وراقىن) لەناو خەلگەكەدا شىخىتى موعتعەزىلەي تىندا دەبىت كەناوى نەبۇ عمرانە. سىبوبىيە ھاواردەكتا : (ئەم و لاتە و لاتى كوفە، ئەودتان بەسە كەلەم شارە گەورەيەدا كەسىكى تىندا نەماواه بلىت قورئان مەخلوقە، جىڭەلەمن و ئەو شىخە، نەبۇ عمران خوا بەرخوردارى كات) نەبۇ عمران لەترسان دا ھەلەستىتەوە بەپىي پىخاوس رادەكتا. تاكابرىايەك نەعلەكەيى بۇ ھىتىنەيەوە.

فەيىلەسۈفەمەزىنە كان :

ئەوچەوساندىنەوەيەرى كە لەدۋاي (تەنگانە) بەناوبانگە كە بەرۆكى موعىتەزىلەرى گرت، بەرددەوام چوارچىودىكە فراوان دەببۇ، تاڭو كارگەيىھە نەوەي ھەممۇ جۆرە سەرنج دانىكى ئەقلى و فەلسەفە يىشى گرتەوە. ھەرلەو ماوەيەدا كۆمەلى فەيىلەسۈفە مەزىنە وەك (كىنى دەوارابى و ئىپىن سىنما ئىپىن مىسکوئىھە) بەدەركەوتى.

دەگۈنجىت بىزىن ئەو فەيىلەسۈفانە لەسەر داروپەردۇي پوخاوى موعىتەزىلەر دروست بۇون بەلام وايان بەباش زانى كە مۇدەلىكىتىن، بۇيە ھەولىاندا دوور بىكەونەرە لەتىكەلاؤى گردن لەگەل جەماوەر و پىاوانى ئايىنى دا. ھەندى لەمېرە موترىفە كانىش، فەيىلەسۈفە كانىان دەپاراست و (موجە) ئايىبەتىان پى دەدان. ئەو كارەشىان لەرۇي شانازى و كەشخە كەردىنەرە دەكىردى تاڭو پىييان بىگۇتىرىت خاودنى بىر كەردىنەرە قۇل و زىرەكى يەكى فراوانى. ھەندى لەدەلەمەندە كانىش پىداگىرى يان دەكىردى لەسەر ئەوەرە پەرتوكە فەلسەفيە كان بىكەن و نەرخىكى زۇرىشى بۇتەرخان بىكەن.

ھەرچى جەماوەريشە، وەك نەرىتى ھەمىشە بىيان بەجۆرى سەيرى فەلسەفە يان دەكىردى، وەك ئەوەرە هاو واتاى زەندەقەبىت. ئىنجا كاتىن بىيان بىنیايدى مىرىك يەكىك لەو فەيىلەسۈفانە لەخۇرى نىزىك دەكتەرە، ئەوا بەزەندەقىيەت تاوانباريان دەكىردى. شىاوى باسکەردىنە جەماوەر (علاءالدۇلە بن كاكویة) يان بەزەندەقىيەت تۆمەتبار كەردى، چۈنكە ئەو ئىپىن سىنما لەخۇرى نىزىك كەردىنەرە گۆيىشى بۇزادەدىرا. (۱) لەھەندى باردا سوتاندىنى كەتىبە فەلسەفيە كان لەسەر شەقام و گۆرەپانە گىشتى يەكان دا بىبويە باو. يەكى لەپاۋىيە كان بۇمان

دەگىرپىتەوە كەجارىكىان بە بازىرگانى پى دەكەۋىتە بەغداد. لەمۇ دەبىننىت كىتىبە فەلسەفە كەن دەسۋىتىن. لەنزىك نەمە شويىنەدا بائىند گۆيەك دروست كراوهە و تاربىزىكى تىيە دانىشتوە، تاكو سەرپەرشتى سوتاندىنى كىتىبە كان بىكەت. كاپرىز و تاربىز دانە كىتىبە كانى بە دەستەوە دەگىرت تاكو كەشتە سەركەتكىتىبى (الهئىنە) ئى (ابن هىبىم)، ئامازەتى كرد بۇئەو بازىنەيە كەنيشانەيە بۇ (فللە) و گونتى: (ھەزەدى الداھىيە الدھىياو، والنازلە الصماو، والمصييە العمياو) ئىنجا لابەرەكە ئى دراندو تورى دائىه ئىنۇ ئاڭىرەكە كەمە. (٧)

شىعەي ئىسماعىلیيە:

ماوهىكى كەم لەدواي كۆتايى هاتنى (تەنگانەكە) گرۇھىكى سەيرونامۇ لەئىسلام دا دەركەوتىن كەبرىتى بۇون لە شىعەي ئىسماعىلیيە. نەم گرۇھەبە چەند ناوىكى ترەوە ناسراون، وەك: (باتنىيە، رافىزە، تەعلىمە، سەبعىيە... ھەتى). نەم گرۇھە لەوددا لەمۇعتەزىلە دەچىن كەپىرو راكانىيان لەسەر بىتەمای فەلسەفە و سەرنجىدانى ئەقلى بىتادەكەن. وەلى سەباردت بەدىدو تىپۋانىنيان لەجەماودر لەگەل مۇعتەزىلەدا لېڭ حىبابۇون. ئىمە دىتمان چۆن مۇعتەزىلە ھەولىان دەدا بىرۇباوەرى جەماودر پاست بىكەنەوە لەپىنى راھىتانايانەوە لەسەر تىپامانى ئەقلى. بەلام ئىسماعىلیيە كان پەندىيان لە (تەنگانەكە) وەرگرتبوو. تى گەشتىپۇن لەودى ناڭرىتىت بەو رېنگىيە رېفورم لەپىرو بارودەرى جەماودردا بەرپابكىرىت. بۇيە رېنگىيەكى تريان دۆزىيەوە، رېنگەكەشىyan خالى نەبۇو لەقۇن بونەوە لەتى گەشتىنى واڭىعى كۆمەلايەتى دا.

ئىسماعىلیيە كان پېيان واپسو، خەلگى لەررووى هيىزى دەرونپىان و ساغى بىرگىردنەو يانەوە، دووبەشىن : جەماودرە بىزاردە. بەتەنها گرۇھى بىزاردە دەتوانى سەرنجى ئەقلى بىدەن و پىتىپىستىشە لەچاڭىردىنى بىرۇباوەرى جەماودردا پېتىت بەوان بىبەستىتىت. ھەرچى جەماودرىشە، ھىچيان لەسەر نىيە ئەوە نەبىت كەلەبىزاردەوە (قىربىن) و بەبىن مىشت و مىر خۇيان بىدەن بەددەم ئەو شتەوەكە بىزاردە پېيانى دەلىن. (۸) جىڭە لەوش، ئىسماعىلیيە كان، چىنى بىزاردەيان گردوتە چەند پەلەيەكەوە، بەم شىۋىدە: لەسەرروى ھەمۇوجىنەكانەوە پېشەوا ھەيەكە موجتە هيىدى ھەردەگەوردىيە، پېشەوا لەنىيۇ خۆى دا ھەقىقەتى شەرىعەت و ھەقىقەتى فەلسەفە كۈدەكتەوە. لەدواي ئەمېشەوە پەلەكانى تر يەك لەدواي يەك دىن. پەلەو پايدە ئەمان لەپېشەواوە بەئەندازە ئەمۇدە كە ئەقلىيان چەندە

هیزی سهرنج دان و پیگه شتنی له بیر کردن هوددا تیدایه. نهم چینه ده بنه ناوهند
گیر له نیوان پیشه واو جه ماوردا.

نیسماعیلیه کان بروایان وايه، هه مهو نه و شه ریعه تانه که پیغه مبه ران
هیناویانن دو ولایه نیان هه يه (پواله تی) و (ناوه کی). به شه رو اله ته که هی بو
چاره سه ر گردنی درونه نه خوش ه کانی نیو جه ماوردا. و هل لایه نه ناوه کیه که هی
مه بهستی راسته فینه هی چاک سازی کومه لا یه تی شه ریعه ت له خو ده گریت، نه ویش
نه بی نی یه که که س لی بی تی ناگات جگه له پیغه مبه ران و قهیله سو فان و نه وانه هی
خاوه نی ناوه زیکی بالان.

واه در ده که ویت نیسماعیلیه کان ویستویانه بهو شیوه ده چاره سه ری نه و
گرفته بکه ن که موعده زیله کان له بیر انبه ر جه ماوردا تی که و تبوون. له بیر
نه و نیسماعیلیه کان سیسته می ناینی خویان له سه ر بناغه هی چینایه تیه کی نه قلی
دامه زراند. هه رچی شتی بو چینی کی نه قلی دهست بدات بو چینه کانی تر دهست
نادات و ناگونجیت. ده گریت بگوتری، له وریک خسته یان دا سه رکه و تیکی
گه ور یان به دهست هینا. یه کیکیش له بیر نه نجامه کانی بریتی بوله سه رهه لدانی
بر افی قه رمتیه کان و حه شاشیه کان. هدروهها سه رهه لدانی ده له تی فاتمیش
که ماو دیه ک له سه ر خه لاده ت شانه خری له گهه ده له تی عه باسی دا کرد. شیاوی
نامازه پیدانه، فه رمو و دنase کان جه نگیکی پر پاگه ندیی بھریلا ویان کرده
سه ر نیسماعیلیه کان وبه بی با ودرو زهندقه ش تؤمه تباریان کردن. ته نانه ت نیازی
له ناوبر دنی (میللہ نیسلامی) یان دایه پالیان. نه مه ش شتیکی سه بیرو نامؤ نیه.
چونکه شه ر عناسه کان هه ر له سه ر ده می روزگاری (تمنگانه که) ود، راهات بیون له سه ر
نه و دی تؤمه تی زهندقه بنو سین بنو سه فه شه فه ده له هه مهو پواله ته کانی دا. دوو
ھوکاریش بونه یارمه تی ده ری لکاندنی نه و تؤمه ته بھر تچکه هی نیسماعیلیه وه.
ھوکاره کانیش نه مانه بیون :

یه‌که‌م: ئىسماعىلەكان رېكخستنەكەمى خۇيان بەشىوازىكى نەيىنى ولهسەر
ھەمان پېچكەمى ماسۇنىيەت توئى بەرىپوھ دەبىرد. پەيرەدوي خۇيان بۇھىج كەس
ناشىرانەدەكىد مەگەرنەوكەسە بىزادانەي كەمەتمانەيان بېتىان ھەبىو. ئەوانەي
كەپلەي نىزمىيان ھەبىو كەمەتكان لەووردەكارى پەيرەدەكە دەزانى. لەبەرنەوه
دەكەنائىان توانىيان گومان و تۆمەتىان لەدەور بورۋەزىن، بەبىن ئەوهى ئەمان
بىتوانن پەدىيىكى راشقاوانەو پەپونى ئەوتۆمەتانە بىدەنەوه.

دوووه: دوودم ھۆكاري يارمەتى دەر بۇ رەواج پەيدا كەردىنى تۆمەتەكانى دېبە
ئىسماعىلە. ئەوه بىو، ئەو گروپە لەدەزى خەلاقەتى عەباسى يەك لەدواي يەك
شۇرۇشىان دەكىد، تەنانەت پەر لەجارىك ھەرۋەشەيان لەسەر (بغداد) ئى پايىتەختى
خەلاقەت دروست كەرد. بۇيە بەرژەدونى خەلاقەتى عەباسى واي دەخواست ئەو
تۆمەتە لەناو خەلگىدا باڭا و بکاتەوه. ھەمېشە دۆزمن تۆمەت لەسەر دۆزمنەكەمى
دروست دەكتات بۇ ئەوهى لاۋازى بکات. لەپاستىش دا ئەو تۆمەت يارمەتى يەكى
زۆرى ئۆرددەكەنلىكىدا عەباسى دا لەفەلاچۇ كەردن و كې كەردىنەوهى شۇرۇشەكانى
گروپى ئىسماعىلەدا.

جىيەكەمى سەرنجە ئەو تۆمەتە لەدەورى رېبازى ئىسماعىلە دروست كەرا
تاڭو ئەم سەرددەمانەش بەسەر ھەزىزى زۆرىك لەخەلگى دا زال بىو.
تەنانەت زۆرىك لەپۇزەھەلاتناس و توپۇزەرە تازەكانىش رەچاوى ئەو
تۆمەتانەيان كەرددووه.

گورزەگەی غەزالى:

لەكۆتايىش دا لەسەردەستى غەزال دا گورزىكى كەمەرشكىن "دەربېرىنى ودرگىر" لەفەلسەفە وەشىنرا. غەزال خاودنى پىتنوسيكى بەپېشت و مىتۈدىكى قەشەنگى نوسىن بۇو. نەمەيشى بەكارهيتنا لەھېرىش كىرىنەسەر فەلسەفە و رون كىرىنەوەي پۇچىتى وناسازىتى وى لەتەك شەريعةت دالەم ۋەشەوە بەجۇرى جى پەنجهى دىارە كەپىناتچىتتى هىچ كەمس لەنیسلامدا شان بىدات لەشانى.

يەك لەو موقارەقانەي لەم ڕووهە جىنگەي سەرنجە، نەودىيە تاچەندە فەلسەفە لەبرابەر شالاۋەكانى غەزال دا نووجى بىدایە. بەورادىيەش لۆزىكى ئەرسەتىسى سەردەكەوت و بازارى گەرم دەبۇو لەنئۇ شەرعناس و پىياوانى ئايىنى دا. ھەرلەزىركارىگەرى غەزالىش دا ئەولۆزىكە بويە زانستىكى شەرعى كەپىويسىتە ھەموو شەرعناسىك پىنى ئاشنابىت، و دگەرنا مەتمانە بەزانيارىيەكانى ناكىت.

وەك لەبەشىكى پىشىردا ناماژەمان پىدا، غەزال پىنى وابۇو، مەنتىق شتىكى پىويسىتە و بەكەلکە بۇ شەرعناسەكان، چۈنكە دەتوانن بەھۆى (مەنتىق)ە وە حۆكمى شەرعى لەسەرچاوه ئايىنى يەكانەوە ھەلبگوازنى. شەرع كۆمەلتى كۆپەرەنjamى گشتى ھىنناوه. ناگونجىت لۆزىك لەم بەرەنjamانەدا بىخىتەكار. بەلکو دەبىن مىشت و مەرپۇ گومان و دريان بىگرىن. بەكارهيتانى لۆزىك لەپاشدا دىت، بۇدەرىھەنلىنى ورددەمەسلە لەنئۇ ئەوكوبەرەنjamە گشتى يانەدا كەشەرع ھىنناونى.

لەدىدى غەزالى دا ناتەواوى فەلسەفە لەوەدایەكە لەھەموو كاروبارەكان دا لۆزىك وەكار دەبات. ئىدى جىاوازى ناكات لەنئۇان ئەو كارو بارانەدا كەشەرع بىرىونىيەتەوە ئەوانەشى كەئاۋەزى مەرۋەپىيان گەشتەوە. ھەرلەبەر ئەودشە كەدەبىنن زۇرجار بەپېچەوانەي شەريعةتەوە بەرەنjam بەدەستەوە دەدات "دەربېرىنى ودرگىر". نەمەش كوفرىكى ئاشكرايە، خواپەنامان بىدات لىي. غەزالى

پیش وايه (نیگا) تاکه سه رچاوهیه بؤ گەشتى بەراستى. فەلسەفەش بۇي نىيە لە
رۇدۇھ ناكۆك بىت لەگەن نىگادا. نىگا لاي خوداوهىكە خۆى (علام الغیوب) دەلام
فەلسەفە ج نىيە، جىگە لەھەندى شى پەروپالانته كەلە ئاۋەز گەلىكى سئورداردۇھ
بەرھەم دەھىئىرىت. ۋەنگە ئەقل بگونجىت بۇ كاروبارەكانى نەم دنياتەسک و
تروسکە. وەن بەبىن گومان ناگونجىت بۇ كاروبارەكانى گەردۇنى مەزن،
ئەوگەردونە كە جىگە لەبەدى ھېنەرەكەى كەسى تر بەتەواوى پىش ناشنا نىيە
"دەربىرىنى وەرگىيە".

غەزالى يەكىڭ بۇو لە دۈزمنە سەرسەختە كانى ئىسماعىليە، ھېرىشىكى توندو
تىزى كرده سەر ئەپریبازە، وەك چۈن ھېرىشى كردى سەر فەيلەسوفەكان.
سەربارى ئەوھەش ھېشىز وادىرەكەۋىت كە لەپۇرى پۇلاندىنى خەلکەو بۇ
(جهماوھر) و (بىزاردە) كەلگى لە ئىسماعىليەكان وەرگىتى. ئەوھەندە نەبىت
كە لمىنيو چىنى بىزارددا، فەيلەسوفەكانى لابردوو، لە وجىگەياندا پېرانى سوقى
گەرى داناوه. لاي غەزالى ئە چىنه، پلهىكى بىزاردەو تايىبەتى نىيۇ مەردومن و
لە دوای پلهى پىيغەمبەر انەو دىن. چونكە ئەمانىش راستەو خۇ لەپىي (كەشقى
سوقى) يەوه ھەقىقەت لەخواوه وەرەگەن. (٩) غەزال لە دىدىيەك تارادىيەك نزىك
لە دىدىي ئىسماعىليەكانەوە سەرنجى جەماوھر دەدات. ئەقىش پىش وايه پىيويستە
جەماوھر جىگەلەگۈز رايەتى و خۇبىدەستەو دان ھىچى دىكە لەكارو بارى
ناینەكەيان شارەزانەبن. پىيويستە ھەقىقەت لە سەر چاودكانيەوە وەرگەن و بەبىن
مشت و مې خۇيانى بەدەستەو بددەن. بەو جۈرەش دنيا و دينيان باش دەبىت.

(١٠)

نهقل لای سوْفی گهراکان :

دەتوانین بلىين، نەو گورزەي غەزالى وەشاندى، چەندە زيانى لەفەلسەفتەدا، نەوندەش قازانچى بەرپىازى سوْفىگەرى گەياند. نەوه بۇو لەدواي غەزالى تەسەوف دەستى بەنەشۈنماكىرد لەئىسلام دا. خەلگىش بەفراوانى دەھاتنە نىتو پېبازەكەوه، يان ئارەزويان دەكىدو پشتىوانيان لى دەكىد.

سوْلتان و موترييەكانىش پەيتا پەيتا تەكىيە خانەقايان بۇ سوْفى گەراکان دروست دەكىد لەھەمموو كون و قۆزبىنىك دا، خواردەمەنى وپىتاكىان بۇ سازدەكردن و خۇيان لى نزىك دەكىرنەوە داواي نزاي سەركەوتىيان بەسەر دۈزۈنەكانىاندا لى دەكىد.

سوْفى گەراکانىش بەتى پەرينى رۇزگار زىادەپەۋىي يان دەست پېتكىرد لە بەكم سەيركىرىنى نەقل دا. تەنانەت رەنگە ရاست بىت بگوتىرتىت ھەندى لەسوْفى يەكان شىتى يان پى باشتى بۇو لەنەقل. نىبن عەربى كەيەكىكە لەسوْفىيەناوداردىكان، شانازى بەۋەوە دەكتات كەپتە لەجاريڭ توشى شىتى بۇود .(11)

بەپىنى نەوان شىتى زياتر مەرۋە لەپەروردىگارىيەوە نىزىك دەكتەوە وەك لەتىپامانى نەقلى. هەرلىرىدە خەلکە رەشۇكىيەكە وايان لىھات ھەندى لەشىتەكانىان بەپېرۋۇز دەزانى. ھەممۇ ئازارو بەدەفالىيەكىشيان لى قبۇن دەكىردىن، چونكە بىرپایان وابۇوە نەو شىتىنە لاي خودا خاوهنى كەرامەتن. سوْفىيەكان ميكانيزمى جۇرما جۇرما گىرته بەرلەپتىناوى زال بۇون بەسەر نەقل و خاموش كىرىنى بىرگىردىنەوەدا بەمەبەستى كەشتىن بە (كەشىپ سوْفى). نەم ميكانيزم و شىۋازانەش بونە جۇرەيەك لەپەرسىتش و لەكۆرۈزىكىرى تايىھەت دا جى بەجى دەكرا لەو كۆرانەدا وشەى (ئەللا) بەجۇرەيەك يەك لەدواي يەك دەلىنەوە، ئىنجا ياخود دەخولىنەوە ياخود سەمادەكەن بەدەورى كۆرەكەدا، تاكو

لەھۆش خۇيان دەچن بەھۆش واهەست دەگەن كەلەخودا نىزىك كەوتونەتەوە
پەرددى غەيىبىان بولادراوه.

سۇفيەكان (خەون) يش بەميكانيزمىك لەميكانيزمىك كانى (كەشىف) لەقەلم
دەدەن. چونكە لەنىتو خەونەكان دا "خەونى راست" ھەمەكە بەرىي ئەوان
پەليەكە لەپلەكانى پېغەمبەرىتى. كەواتە لاي ئەوان خەونەكان لەبەرتىن بە
(معاريفە) لەو ئەندىشەو شتەپەپەچانە كەنەقلى سئوردار پىي دەگات...
سۇفيەكان ئەو بىرو ရايەي خۇيان لەدەستەوازەيەكدا كورت كردۇتەوە كەمدەلىن:
(نوستن بىدارىيەو بىدارىش نوستنە) (۱۲) ھەرجى مەرنىشە بەلاي ئەوانەو ئەو
نوستنە گەورەيەيە كە بىدارى ھەر دەگەوردى بىن دەستەبەر دەبىت، وەك
لەفەرمودەكەدا ھاتوھ: (خەلگى نوستون ھەركەمەرن بىدار دەبنەو).

ھەندى لەناودارانى سۇفيەكەرا، پەرتوكەكانى خۇيان بەپشت بەستن بەھو
(كەشىف) دەنۇسى كەلەكتى لەھۆش چونيان دا بىيى دەگەشتىن. وەك لەمنسىنى
كتىبى (الفتوحات الملكية) دا (ئىپىن عەرەبى) انهو شىۋازە پەيرەو كرد. ئىپىن
عەرەبى لەسەرەتاي ئەو كتىبەدا باسى ئەۋەمان بىز دەگات كەچۈن لە (عالىم
المىل) دامەجەمەدى بىنیوھ لەسەر كورسى يەك دانىشىتەوە فريشەكان دەوريان داوه،
گوایيە لەۋاتەدا ھەرمانى لەپېغەمبەر دەرگەرتوھ بۆ ئەمەد لەنىتو نەھىنى يە
خوايىيەكان دا دەست بەلىكۈلىنەوە بىكەت !!.

سیسته‌می چینایه‌تی سوْفی گه‌رآگان:

سوْفیه‌کان سیسته‌می‌تکی چینایه‌تی یان ههیه، له‌وسیته‌می چینایه‌تیه ده‌جیت که لای نیسماعیلیه‌کان بینیمان. لای سوْفیه‌کان مه‌ردم له‌پروی نزیکیانه‌وه له‌خواو پاده‌ی ٻونه‌وهی غمیبه‌وه بؤیان چهند پله‌یه‌کن. نه‌وکه‌سه‌ی که‌له‌پله‌ی بالا‌دایه سه‌ربه‌سته له‌وهدا که‌چی دهکات و چی ده‌لیت. ته‌نانه‌ت مافی نه‌ودشی ههیه په‌یگیر نه‌بیت به‌سروته ناینی یه‌کانه‌وه به‌وشپووه‌یه که‌خه‌لکی ره‌شُوكی پئیه‌وه پابه‌ند دهبن. نه‌وکه‌سه‌ش که‌له‌پله‌ی خوارو‌ووایه پیویسته له‌شیخه‌کانی ناین‌که‌هی وه‌رگرفت و گوی رایه‌لی ره‌های شیخه‌کانی بکات. چونکه نه‌وان له باشت له‌هه‌قیقه‌تی ناین شاره‌زان. نین خه‌لدون بپروای وايه، سوْفیه‌کان نه‌م سیسته‌می‌یان له‌نیسماعیلیه‌کانه‌وه وه‌رگرتوه. له رو‌دهوه ده‌لیت: (له‌نیو سوْفیه‌کاندا باس له‌قوتب کراوه، که به‌مانای سه‌رداری خوانا‌سان دیت، پی‌یان وايه هیچ که‌س هاوتای پله‌و پایه نه‌و نابیت تائه‌و کاته‌ی خودا گیانی ده‌کیشیت. که‌نه‌ویش مرد، خودا که‌سیکی ترله‌خودان‌سان ده‌کاته جینکرو میراتگری. دیاره را‌فزیه‌کانیش هه‌مان شت ده‌لین سه‌باردت به میراتگرایه‌تی پیش‌هواکانیان. نینجا سه‌رنج بده چون سروشتنی نه‌و خه‌لکه (واته سوْفی گه‌رآکانی -وهرگیپ-) نه‌و رایه‌ی له‌فیزیه‌کان دزیوه. دواتریش باس له‌بهدوای یه‌کداهاتنی جی‌که‌گردوه‌کان ده‌کهن لمدوای (قوتب) دکان، وده هه‌مان نه‌و رایه‌ی که شیعه‌کان له‌مه‌پ (نقباو) هه‌یانه!! ته‌نانه‌ت له‌کاتیکدا پوشانکی (خوری) یان هه‌لبزاردوه تاکو بیکه‌نه بنه‌ره‌تی ری‌بازه‌که‌یان، نه‌و پوشانکه‌یان کردؤته‌مال به‌سهر عه‌لکیه‌وه... به‌لام عه‌لی ره‌زای خواي لی بیت له‌مناو هاوه‌لاندا تاک نه‌بوسیه‌وه به شیوه‌جل و پوشانکی یان حال و پالیکی تایبہت... هه‌رچه‌نده

شیعه کان به خهیالی خویان شت دهگوازنده و سه باره و هی عهی تایبەتمەندیه کی
ھەیه لە روی فەزلەود لە نیو ھا وە لانی تردا.

وا دهردهکه ویت سوْفی گمراکان له عیّراق دا، دواي به دهرکه وتنی نیسماعیلیه کان له نبیو شیعه داو، دواي دهرکه وتنی پاوبچونی نیسماعیلیه کان لمبارهی (نیمامه ت) دوه. نه مانیش له وراو بوجونه ووه به راوردی نیوان (برواله ت) و (ناودرولک) یان هه لگواستووه.... تاکوده لیت: نینجا سه رنج بدله قسسهی نه و سوْفیانه ونه وده که تیبه کانیان پن لیوان لیوکردوه له وشتانهی که پیشینانی گهر هیج رایه کیان لمباردوه نه داوه نه به نه مری و نه به نه مری. به لکو نه و قسانه یان له شیعه و رافیز دو ری باز هکانیانی شیعه ووه و در گرتوه... خوداش رینمونی کاره به ره و هه ق (۱۲)

فهلهسه‌فه لهمه‌غیرب ۱۵:

یهک لهو دیاردانه‌ی لهدیرؤگی فهلهسه‌فهی نیسلامدا جینگه‌ی سه‌رنجه،
نه‌وهده که رۆژه‌لات له‌دوای غەزال فەمیله‌سوفي گەورەت تىدابەدەر نەکەوتوه.
بەپیچەوانه‌ی نەمه‌یشه‌وه، رۆژنوا (ى عەردبى - وەرگىپ) لهوكاتمدا سەرەلدنى
گەورە فەمیله‌سوفانىكى وەك (نېبن باجه و نېبن توھەيل و نېبن روشد) اى بەخۇوه
دەبىنى. نەمەش پرسىكى سەيرەو پېيوىستى بەشىكار كردن ولېكدانه‌وه
ھەيە. ئاشكرايە خەلگى رۆژنوا زىاد لهبرا رۆژه‌لاتىھەكانيان رېقىان له‌فەمیله‌سوف
بۇو، هەرودها لهمان زىاترىش بەهاوتاى بىن بىرۋايى وزەندەقىھەتىان دەزانى.
مەقرى لهكتىبەكەي دا (نفح الطيب) سەبارەت بەخەلگى رۆژنوا دەلتىت: (ھەمۇو
زانستەكان لاي نەوان شانسىيان ھەيە جىڭلەو فهلهسه‌فه و نەستىرەناسىي، نەو
زانستە لاي بىزادەكانيان شانسىكى مەزنى ھەيە، بەلام لمۇرسى جەماوەر ناتوانى
ئاشكراي بىكەن "كەسەرقالى فهلهسه‌فه - وەرگىپ). چونكە ھەرنەوەندە گوترا
ھلائن كەس فهلهسه‌فه دەخويتىتەوه، يان لهبوارى نەستىرە ناسى دا كاردهكات،
دەست بەجىن جەماوەر ناوى زەندىقى بەسەردا دەپىن و ھەنناسەي لهبەر دەپىن.
نەگەر پىيى بخلىسكى بەرەو گومانىك نەوا جەماوەر بەرددە بارانى دەكەن ياخود
بەرلەوهى مەسىلەكەي بگاتەلاي سولتان ناوري تى بەرددەن. ياخود سولتان
دىكۈزىت، بۇئەوهى خۇي لەجەماوەر نىزىك بگاتمەوه. زۇرجارى وادەبىت
پادشاكانيان فەرمان نەددەن نەگەر كىتىبى لهوبابەته ھەبىن بىسوتىنرى. مەنسۇرى
كۈرى نەبى عامر لهسەرەتاي درىكەوتىن و پاپەرىنى دا بەوجۇرە خۇي لهەلى
جەماوەر نىزىك كرددەوه، ھەرچەندە بەپەنامەكىش خۇي سەرقالى نەو بوارە
دەبىوو...) (١٤)

ده گونجیت بلین، ته و بارودو خه جه ماوهرله مه غریب دا هه یانبوو، وايکرد
فه لسه فهی مه غریبی مورگنیکی تایبەتى هەبىت. مامۆستا (ماکدونالد) ثاماژە بهم
راستى يەددات و دەلیت: (گرفتى فەيلەسوف لە ويىندر برىتى بولو له چۈنیتى
دەستكەوتنى پلەو پايە لە كۆمەلگە يەكدا كەپىك هاتبوو لە كۆمەنلى خەلگى
ده مارگىر دېزىھە لسەفە، ئىنجا فەيلەسوف چۈن لەئاوا كۆمەلگە يەكدا دەتوانىت
بىرورا كانى پىشىكەش بکات وزيانى خوى بگونجىتىت...) (15) ئىتمە دەتوانىن پەھى
بە مورگى تایبەتى فەيلەسوفانى مەغريپ بەرین لە ميانەي تىپوانىنى ئەوانە وە
لە جە ماوەر وە رودە لە ميانە زانىنى چۈنیتى پەنگدانە وە دە تىپوانىنە وە
لە سەر فەلە سەفە كەيان. ئەوان بەھو تىپوانىنە يان لە فەيلەسوفە پىشىنە كانى
پۇزەھە لات جىاواز بولۇن. ئەوان رايەكىان سەبارەت بە جە ماوەر ھە يەكە لە پروى
كۆمەلايەتىھە زۇر گرنگ و پېرىايدە خە. بۇئە وە بە باشى لەو تىپوانىنە
شارەزابىن، باپىشەكى راوبۇ چونى ئەوسىن فەيلەسوفە بېشكىنин كەلە پۇزىنا وادا
بەناء يانگ بولۇن.

فیض بارہ

یه کمه مین فهیله سوپی موسولمانی رؤز هه لاتی (ثیبن باجه) يه، ههندی جاریش به (ثیبن صائغ) ناوده بری. ثیبن باجه له سالی (۵۲۲) دا کوچی دوايی کردوه. واته نزیکه بیست و ههشت سال له دواي مردنی غهزالی. يه کیک له به پیز ترینی دانراوه فه لسه فه کانیشی کتیبیکه به ناوی (فی تدبیر المتوحد) به داخله وه نه و کتیبه بزر بووه. به لام (موسانار بونی) الله یه کیک له کتیبه (عیبری) يه کانی دا هه لسنه نگاندنه کی پربه های بو نه و کتیبه کردوه، له و ریس یه وه بوارمان بو ره خسا تاکو که میک زانیاری پهیدا که مین له سهر ههندی له و راو بو چونانه دی له کتیبه که می (ثیبن باجه دا هاتوه - ده بربینی و در گین) (۱۶) فه لسه فه نه و کتیبه له خولگه دی بیروکه دی (تمهنا بونه وه - التوحد) دا ده سوریت وه، یانی دور گه و تنه وه له خه لک و دابران له ههینه تی کوچه لایه تی.

به رئیسی (ثیبین باجه) کوْمَه لگه زال ددبیت به سمر تاکدا و به هرمه نه قلیه کانی پهک دهخات و ددبیته ریگری لهودی پلهی کاملیتی به ددهست بینیت. هه میشه کوْمَه لگه شهکهته به ددهست نهربیت و خوه دزیوه کان و جو ردها نه زانینه ود که فهیله سوفیش ناتوانی بگاته چاکه و ههق، مهگهر تاک بینته و هو له و کوْمَه لگه یه دابیریت و دور بکه و نیته وه که پیک هاتوه له خه لکی نه قام و هیچ و بوج.

(نیین باجه) پیش باشه همیله سوشه کان کومه لگمه یه کی تایبہت به خویان پیکمه وه بنین و لهو کومه لگمه یه دا به گویره لوزیک و بیرکردنہ ودی ساغ به ریوه بچن. به ودش لهوبه پری چاکه و خوشندی دا ده زین. نیدی لهو کومه لگمه یه ش دا پیوستیان به دادوهر ياخود پزیشک نابیت. چونکه ئه بئی سودی بوونی نوژدار و دادوهر چی بیت له نیتو خه لکیکدا کە هه مویان له ش ساغ و چاکه ویست و دادیه روهرین. (۱۷).

بهم رایهی (ئىپىن باجە)، ئەو بىن ئومىدېيە دەرك پى دەگەين كەفەيلەسۋاقانى ئىسلامى پى گەشت بۇون لەبەرانبەر جەماواهردا. لەدىدى فەلسەفەدا جەماواهر وايانلىق ھاتبۇو ھەرگىز ئومىدى خىرپىانلىق نەكىرىت. ئەو فەيلەسۋاقەش كەلەناوپىان دا دەزىبەھەرە ئەقلەيەكانى لەكار دەكەون. چونكە ئەو داب و نەريتائى كەبەسەرپىان دازالە وەك كۆت و پىۋەندى وان و پەكى مەرۆڤ دەخەن لەودى بگاتە كاملى. مادەم داب و نەريتەكان پېن لەنابوتى و نارەزۈي گومراڭەرانە. بۇيە تاكو فەيلەسۋە لىنى دور بکەۋىتەوە، بەو ئەندازەيە بىرگەرنەوە ساغ دەبىت و كاروبارەكانىيىشى چاڭ دەبن.

ئىين توفىيل:

لەدواي (ئىين باجه) لەمەغريب دا فەيلەسوفىكى تر بەدەركەوت كەلەپۈرى
ناوبانگەوە لەو كەمتر نەبۇو. ئەويش (ئىين توفىيل) بۇو. لەبەناو بانگتىرىنى
دانراوه فەلسەفيه كانىشى كىتىبى (حى بن يقظان) بۇو. ئەم پەرتوكە وەرگىزىرىايە
سەر زۇرىك لەزمانە ئەوروپىيەكان و لەنئۇ نىيەندە فەلسەفيه كانى ئەويىدا
پلەيەكى بلنىدى هەبۇو. لەو كىتىبەدا (ئىين توفىيل) ھەول دەدات ئەو تىورى (تاك
بوونەوە) يە پەردپىن بىدات كەپىشىنەكەى (فەيلەسوفەكەى بەرلەو وەرگىز)
ھېنباوبىيە ئاراوه. تى بىنى دەكىرى، ئەم سەرەپنى بايەخ دانى بەم تىورى (تاك
بوونەوە) يە بەلام تاپادەيەكىش ھەق بەو فەيلەسوفە دەدات كەلەنئۇ جەماوەردا
دەزى و ھەول دەدات بەگۇيرەي ئەقلەيان چاكسازى يان تىدا بەرپا بىكەت. لىردىش
دا دەبىننەن ئىين توفىيل پايەكى مام ناودەندىپەپرەو دەكەت، لەنئوان (ئىين باجه)
ئىين پوشىد) دا.

كتىبى (حى بن يقظان) چىرۇكى مندالىكمان بۇ دەكىزىتەوە
كەلەدورگەيەكى دوردەستدا پەرورەدە دەبىت و، كەزايىك شىرى دەداتى،
كەزائىكە دوو بىنچوھەكەيى لەدەست چوھ. (حى) لەۋىندر گەورە دەبىت و دەست
دەكەت بەبىركردنەوە لەنھىئى يەكانى گەردون. لەپاشداو تەنها بەھۆى
بىركردنەوەوە، بىركردنەوەيەك كەپرۇپالانتەكانى كۆمەلگە بلىخيان نەكربىوو.
توانى بگاتە زانسى راستەقىنە. كاتىكىش (حى) بەھۆى زانى كەنەو دوورگەيى
بەرانبەر بە دورگەكەى خۇيەتى پېرەلەخەللىك و، خەلگەكەيىشى لەنئوشەوەزەنگى
نەقامىن دان "دەربېرىنى وەرگىز". عەزمى جەزم كرد بۇئەوەي بچىتە لایان
پەيىنمۇنى يان بىكەت بەرەوھەقىقهەت.

ئىين توفىيل دەلىت: كاتى (حى بن يقظان) چوھ دوورگەكەوە دەستى
كىردى بانگ كىردى خەلگەكەى بەرەو ھەقىقەت. دەركى بەوه كەتكەنەو خەلگە
ناتوانى لەقسەكانى تى بگەن. ئەوانىش وەك جەماوەرىكى تر وان لەدونىياد،

ناتوانی لههیچ تئی بگهن جگه لهو نمونه به رجه ستانه‌ی کنه قلیان و هری دهگرت. لیرهدا (حی) دهرگی به راستی ته و شیوازه کرد که محمد مهد (د.خ) پهیره‌وی دهگرد، به‌وهی نمونه‌ی به رههستی بو خه‌لکی دههینایه‌وه. ههروهها ههستی کرد ته میش گهر بیه‌ویت له‌گهن خه‌لکیدا بژی پیویسته پهیره‌وی له و شیوازه‌ی پیغمه‌بهر (د.خ) ایکات. ته‌گه‌رنا باشتره بگه‌ریته‌وه بو دوورگه‌که‌ی خوی و به‌ته‌نها بژی. ته‌وه بوو (حی) له‌کوتایی دا گه‌را‌یه‌وه بو دوورگه‌که‌ی خوی. (۱۸)

له م چیز که دا (ئىپىن توقھەيل) مەبەستى يەتى پېيىمان بلىت، يۇخۇشگۈزەرانى وگەشتن بە كاملىقى ۋيانى (تەنھايى) باشتە له تىكەلاؤ خەلک. بەلام لەگەن ئەوهشدا ناكىرىت وازلە جەماودر بەھىنرىت بەبىن رىتمونى كەرنىان. هەرلەبەر ئەوهش پىغەمبەران نىيردراون تاكو بە و شىوەدە رىتمونى خەلکى بىكەن كەخۇيان لەكىنى تىن دەدگەن.

ئىين روشد:

ئىين روشد كوتايەمین و مەزنترىن فەيەلەسۋە مەغريبە. بەئىين روشد كوتايى بەزنجىرى ئەو فەيەلەسۋە موسۇلمانانە ھات كەفەلسەكە ئەخۇيان لەكەلە پورى ئىگرېكى يەوه و دردەگرت. لەنىوان ئىين روشد و ئىين توفەيل دا خۇشەويستى ھەبۇو. ئىين توفەيل ئەھى يەمير (ئەبى يەعقولى مۇھىدى) ناساندو ئەھەبۇو لەلای مىر پلەوبايەپارىزراوى دەست كەوت.

ئىين روشد لەتىرامانى دا بۆجه ماودر، جىاوازە لەئىين باجە و ئىين توفەيل. ئەم بۈچۈنەكە ئەوانى سەبارەت بەتاك بونمۇ لايەسەند نىيە. بەلكو واى بەباش دەزانىت لەپىتناوى رېفۇرم كەردىنى خەلگى دا، فەيەلەسۋە لەناو خەلگىدا بىزى.

ئەلېته دان بەمۇدا دەنلىت كەجىاوازىيەكى گەورە ھەمە لەنىوان بېرگەردنەوەي جەماودرو بېرگەردنەوەي فەيەلەسۋە كاندا. بەلام واى بەباش دەزانىت فەيەلەسۋە كان كەمەنلەك لە پلە بىلەدىيان بىتنە خوارى بۇ ئەھەد بەگۇيرەت تىگەشتى خەلگى رېئىمۇنى يان بىكەن. ئىين روشد لەم بۈچۈنە ئەپشت ئەستورە بەقەرمۇدەيەكى (عەلى كۈرى ئەبى تالب) كەدەلتىت: (بەگۇيرەت ئەقلى خەلگى، لەگەلەيان دابىدونىن). (۱۹)

ئىين روشد بىيى وايە ھەلەمەكى گەورەيە ئەگەر فەيەلەسۋە بۈچۈنە فەلسەفيەكانى بۇ جەماودر ئاشكرا بىكت، بەلكو پىتىويستە (مېرىي) بەدانانى سزا پىتەلە فەيەلەسۋە كان بىگى لەھەدە ئاشكرا بىكت. چونكە جەماودر (خەلگى پەشۈكى) وەكى نەخۇشى وان. ھېج وەخت لەبەرزەدەندى نەخۇشىش دانىيە كەھەمان خۇراكى كەسىنلىكى ساغلەمى بىرىتى. چونكە ئەو خۇراكە وەك ژەھرى كوشىندهلى دىت بۇي. بەرىي ئىين روشد، تەنهاو تەنها

ثاین سودی ههیه بُو جه ماوهر. پیغه مبه رانیش سروشتی جه ماوهریان باش ناسیوه بُویه کۆمەله یاساو شەریعەتیکیان بُو هیناون کەله گەلیاندا بگونجێت. هەر فەیله سوفیکیش بیه ویت چاکسازی لهنیو جه ماوهردا بکات. پیویسته له گەلیان دا پېزدەوی له هەمان نەو شیوازە پیغه مبه ران بکات. هەرجى بىرە فەلسەفە کانیشی يەتى. پیویسته هەنلى بگریت بُو خۆی و تەنها بُو فەیله سوفە کانی شاکرا بکات. نىبن پوشد به تىورە گەی سابارت بە (راڤە کارى- تاولى) ناوبانگى دەرکرد. نەو دەلتىت فەلسەفە و ثاین ھەردوکیان هەق، كەواتە له گەلن يەك ناكۇك نابن. چونكە ھەق ناكۇك نىبە له گەلن ھەق دا. تەنها ئەمەندە هەیە گە ئاین پوو له جه ماوهر دەکات و فەلسەفە بروولە بىزادە دەکات. نەگەرناكۇكیش له نیوانیان دا بە دەرگەوت. ھۆکەی دەگەرپەتەو بُو نەو شیوازە کەھەر کامیان له موختا به کردنى يە رانبەرە کانیان دا پەزەرەوی دەکەن. ثىنجا پیویسته له سەر جه ماوهر كە دەست بە (دەقى حەرفى) نايىنه و بگرن و پىيەوە پابەندىن، چونكە نەو گونجاوە له گەلن نە قىليان دا. بەلام فەیله سوفە کان پیویسته له سەریان دەقە ئايىنى يە کان راڤە بکەن و ماناو واتاى فەلسەفى يانلى دەرىيەتن. بەو مەرجەی نەو واتا فەلسەفیانە دەرى دىئن بشارنە وەو بُو جه ماوھرى بلاو نەگەنەوە.

ئىبن پوشد له پىناسەی (راڤە - تەنۈيل) دا دەلتىت: بىرىتى يە له دەرىيەنانى واژە له ماناو دەلالەتى (راستە قىينە) وە بُو ماناو دەلالەتى (مەجازى). جانە گەدر لە قورئان دا، بُو نەونە دەقىكىمان بىنى ناكۇك بىت له گەلن بەرەنjam گىرييە فەلسەفە کان دا، نەوا پیویسته دەقە كە بخەينە سەر نە و مانا مەجازىيە كە پىچەوانە يە به مانا (حەرفى) يە كە ئاما زەو جەفەنگە. (٢٠) لىزىدا تى بىنى دەكەين، ئىبن پوشد تاڭ بونە وە پى پەسەند نىبە بەو جۆردى كە (ئىبن باجه) باس لىيە دەکات. رەنگە پەرهى بە (تاڭ بونە وە) دابىت تا نەو رادەيەي مانا ئەو بگەيەنىت كە فەیله سوفە کان راۋ بۇ چونە کانیان بشارنە وەو تەنها

لە جفاته تايىبەتىيەكانى خۇيان دا ئەو راۋ بۇچۇنانە ناشكرا بىكەن. وەلى كەھاتنە نىيۇ جەماودر پېيۈستە خۇيان لەگەل بىرگىرىنىھەوەي جەماودردا بىگۈنجىن.

بەپېتى (ئىبن روش) پېيۈستە لەنىيۇ پانتايى بىرگىرىنىھەوەي فەيلەسوفدا بايەخ بەجەماودر بىرىت، ئەو جەماودر بەھە دادەنیت كەنەقلان نەخۆشە، دەي خۇ نابىتتى واژلە خەستەكان بەينىرىت تانەخۇشىنەكە لەناويان دەبات. بەلگۇ پېيۈستە بەھە دەرمانە چارەسەر بىرىت كەبۇ نەخۇشىنەكەيان گونجاوە. وادىارە (ئىبن روش) ئەم بىرۇكەيە لە (ئىبن توقةيل) دوه ودرگىرتوھ دواتر پەردى پى داود، وەك چۈن بىرۇكەي (تاك بونەوە) لەئىبن باجەوه ودرگىرتوھ.

ئەم رايەي ئىبن روش، چىرۇكە بەناوابانگەكە (رۇبارى شىتى) مان وەپىر دىئىتىھەوە. بەگۇيردى ئەو چىرۇكە دەرمان گرايە نىيۇ رۇبارى گوندىكەوە، ئاوى رۇبارەكە واي لىيەت ھەركەس لىيى بخواردايەتھەوە شىتى دەكىرد. خەلگى ئاوايىيەكە ھەرھەمۇويان لېيان خواردەوە. تەنها پادشاھەيان نەبىت.

ئىدى خەلگى گوندەكە كەوتىھە چې گوايە پادشا شىت بۇدە پېيۈستە لەسەركار لابرى. بۇيە پادشا ناچار بوبەوە لە (رۇبارى شىتى) بخواتەوە، بۇ ئەوەي وەكى خەلگەكە ژىر بېتت !! بەھە جۇرە توانى پارىزگارى لەکورسى يەكەي بىكتە.

ئىبن روش گەرەكىيەتى فەيلەسوفەكان خۇيان لەگەل بىرگىرىنىھەوەي جەماودردا بىگۈنجىن، وەك چۈن پادشاھە خۇى گونجاند لەگەل شىتى دەست و پېيۈندەكانى دا. ئەمەش درەشانىيەكى هيکىريھ و بۇ يەكەمەن جارە لەمیزۈي فەلسەفەدا بەھە رونىيە تېبىنى بىرىت. بۇيە خەرىكە بەتەواوى بىروابىكەم بەمۇھى كەنەم پېرەوە كارىگەرەيەكى گەورەيە ھەبۇھ لەسەر بىرگىرىنىھەوەي ئىبن خەلدون.

نیبن خه‌لدون وجه‌ماهر:

وەك لمبەشیکی پیشوتدا باسمان لیوه کرد. نیبن خه‌لدون ئاگای له‌فەلسەفەکەی نیبن پوشد هەبود. تەنانەت پى دەچى له‌پۆزگارەکانى لاوینى دا پیشى سەرسام بوبىت، بەبەلگەي ئەودى له‌وكاتەدا پەرتوكىكى داناوهۇ ئەو فەلسەفەيەتىدا كورت كردۇتەوە.

وام دئ بەخەيال دا، نیبن خه‌لدون له‌كتى خويىندنەوەي ئەو فەلسەفەيەدا راوهستاوهۇ يېرى كردۇتەوە. رەنگە له‌خوشى پرسى بىت: ئەگەر جەماوەر نەخوش بن و فەيلەسۋەن ساغلەم بن بەگوتەي نیبن پوشد، ئەدى ناكى ئەسەلەكە هەلگىرىنەوەو فەيلەسۋەكەن بەنەخوش و جەماوەر بەساغلەم له‌قەلەم بىدىن؟

ياخود ئەگەر پىغەمبەران له‌بىر كردەنەوەياندا خويان له‌گەل جەماوەردا گونجاندىن، ئايا ناكى ئىمەش خۆمانيان له‌گەل دابگونجىنин نیبن خه‌لدون ھەمان پى غەزالى ھەيە له‌وددا كەفەيلەسۋەكەن له‌ئاين لايادا داوهۇ پىچەوانەي ياساناسمانىيەكان بونەتەوە. پىدەچى نیبن خه‌لدون راوا بۈچۈنى ھەرييەك له‌غەزال و نیبن پوشى كۆكربىتەوەو بەھۇي ھەر دوو راکەوە گەشتىتە ئەوقەناعەتەي كەبلىت بىر كردەنەوەي جەماوەر نىزىك ترەلەراستى يەوه، وەك له‌بىر كردەنەوەي فەيلەسۋەكەن.

ئادەمیزاد بۇيە دەزى تاكو له‌دنياو قىامەتىش دا خوش گوزەرانى و بەختىارى دەست خۇي بخات. بەرپى نیبن خه‌لدون له‌ھەر دوو دونياكەدا جەماوەر خەلگى رەشۇكى بەتواناترن له‌فەيلەسۋەكەن له‌بەمدەست ھىنائى بەختىارى دا. ئەوهەتا له‌دنيادا له‌تك تەۋەزى بويەرە كۆمەلەزىتەكەدا دەرۇن بۇ ھەرلايەكىيان بەرى. بەم ھۆيەشەوە بېرىۋى و بەختىارى يان دەست دەكەۋىت. پەر

.....لوزیکی نین خمدوون.....

لهوهی لوزیک سازو فهیله سوفه کان دهستیان دهکه ویت (۲۱). له قیامه تیش دا به هه مان شیوه به خته ودر ده بن چونکه دورکه وتونه تهود لهو خلیسان و له نیو چونهی که فهیله سوفه کان تیی که وتون "ده بربینی و درگیر".

نین خه لدون له بارهی نه و که سانه وه که سه رقالن به فه لسه فه وه ده لیت: (ده بینیت نه و که سه یان که کارا مهیه تیایان دا سه ری شوپر کرد و تهود به سه ر کتیبی شیفاو ئاما زه کان و پزگار بون ونه و کورت کرد نه وانه نین پوشد بو (دهق) ای کرد و دله دانرا و دکانی نه رستو و نه وانی ترده وه. لا په ر دکانی شپر ز ده کات و به لگه کانی تؤکمه ده کات. به وش به شیک له خوشنودی دهست ده که ویت، ثیدی نازانیت که له هه مان کاتدا به ربہ ستہ کانی به خته ودری له سه ر خوی زیاد کرد وه.

لهم روشنوده پشت به و گوته یه ده به ستن کله نه رستو و فارابی و نین سینا وه دهیگیر نه وه گوایه هه رکه س گه شته ده رک کردن به نه قلیکی کارا وه و په یودست بوو پییه وه نهوا له زیانی دا به شی خویی له به خته ودری دهست که وتوه. به لام نه و قسه یان که دلین نه و شادومانیهی له و ده رک پیکر دنده وه دروست ده بیت کروگی به خته ودریه قسیه کی پوچه هند) (۲۲)

ثین خلدلون ویاساکومه لایه تیه کان :

له به شیکی (مقدمه) دا باس له به سهر هاتیک کراوه که زور له چیر و کی رو باری
شیتی ده چیت که نیمه له به ردا ناماژه مان پیدا. لهم به شه دا ثین خلدلون ناماژه
بو ناریکی و ناسازی همندی لهو خه لگانه ده کات که هه ول دهدن پیچه وانه ببنه و
له گهان داب و نهربانیه باوه کان دا، گوایه نه داب و نهربانیه به جاک نازانن بویه
دهست ده کنه پیزه دوی کردن له ههندی نهربانیه و خوی تر که خویان به باشیان
دهبین. لهم کاته دا خه لگ به شیتیان قله له مداد ده که ن. نهمه ش ترسناکه بؤیان،
چونکه لهوانه یه به هوی به شیت له قله لم دانیانه وه نه پله و پایه و دهسته لاته هی
ههیانه له کیس یان بجیت. (۲۲)

رهنگه هر نهمه ش پالی به ثین خلدلونه وه نابی تاکو بگاته نه و بروایه هی
کمبلیت کومه لگه له سهر کومه لگن یاسای سه قامگیرو نه گزپ دروات
بریوه. کومه لگه پیک دیت له جه ماور. جه ماوره ریش به هیچ جوئی کوئرانکاری
لهو نهربانیه دا قبول ناکهن که له باوانیانه وه بؤیان ده مینیته وه. هرگا که سیک
بیت و پیچه وانه نه داب و نهربانیه یان بجولیته وه، نهوان له دزی پاده و هستن
وبیا دا هه لده شاخین. بهم پی یه ش کومه لگه مل که جی بیروکه تاکه کمی و
ثاره زوه تایبه ته کانیان نابیت، به لگو له سهر ههندی ریچکه هی حتمی به پیوه
ده چیت، پیچکه کانیش هه لقو لاوی نیو نهربانیه کانی جه ماوره مینودی
بر کردن و هیانه.

د. عملی عهیدوا واحد و افق ده لیت: (بینین و تیرامانه فونه کانی ثین
خلدلون بؤکار و باره کانی گردبونه و دی مرؤی، پینمونی یان کردوه بمردو نه و
بروایه هی که دیارده کومه لایه تیه کان له دیارده گه ردونیه کانی تر ریز بېرنین. به لگو

مه حکومن به هندی یاسای سروشتنی هاوشنیوهی ئه و یاسایانهی که دیارده گه ردونیه کانی تر بھرپیوه ده بن. وەك دیارده کانی ژماره و سروشت و کیمیا و نازدەل پروهک) همرودها دکتۆر وافی دەلتیت: (ئەم راستی يەش بەرلەثین خەلدون بىرگىردنەوەي كەسى پىرپانەگەشتوه. بەلكو پىچەوانەكەي بەسەر بىرگىردنەوەي هەموياندا زال بۇو. ئەوان بىروايان وابوو دیارده کانس كۆمەلايەتنى و كۆمەل بونى مروق بەدەره لەچوار چىوهى یاساكان و مل كەچە بۇ ئارەزۈوی سەركىردىكەن و تاراستەكارى رېبەران و ياسارىزىان و يانگىمشەكارانى چاكسازى) (٤٤)

ئىبن خەلدۇن وفەلسەفە:

مامۆستا (تىايى) دەلىت: ئىبن خەلدۇن فەيلەسوف بۇو، سەر بەبنەمالەى مەزنى فەيلەسوفە كانىش بۇو. مادامىن تونسى و لەبنەمالەيەكى ئەندەلوسى بود، تەوا هېچ جىنگەي سەرسورەمان نىيە كەنەبىرگەردىنەوهى فەلسەفى دا درىزگەراوهى بىرگەردىنەوهى ئىبن پوشىد بوبىت (٢٥) نەم بۇچونەي (تىايى) لەورايەي دكتۇر (محسن مەھى) دەجىت كەلەپىشەكى ئەم كىتىبەدا ئامازەمان بىتىدا. بىتۈستە دووبىارە بىگەر زىنەوهە سەرلەو بۇچونە تاكۇ لەپەر رۇشنىاي ئەوهى ئەم بەشەدا ھاتوھ تاواتوھى و شەن و كەۋى بىكەين.

يەكمەجار دەمانەۋىت بېرسىن : (تىايى) مەبەستى چى يە لەوهى كەددلىت ئىبن خەلدۇن فەيلەسوف و سەر بە بنەمالەى مەزنى فەيلەسوفان بود ؟ ئەگەر مەبەستلى لەوه بىت ئىبن خەلدۇن لەدارشتى تىورەكى دا لەسەر ئەمەن و تەوهەرە پىرى كىدوھ كەفەيلەسوفەكانى ئىگىركى ولەباش ئەوانىش فەيلەسوفەكانى ئىسلام لەسەرى دەرۋىشتن. تەوا نىمە ھاورانىن لەگەلى دا.

بەلىن، ودك لەپەريش دا ئامازەمان بىتىدا، ئىبن خەلدۇن كەلکى لەوبىرو بۇچونە جۇراو جۇرانە دىتىوھ كەلەپەراوى فەيلەسوفەكان دا بەر نىگاكانى كەوتۇن. بەلەم سود لى ودرگەرنەكەي، ودك سود ودرگەرنى وابوھ لەپەرپەرى كەسانى تر. ودك سود ودرگەرنى وابوھ لەممۇنە و پەندە مىلىي يەكان. جىاوازى يەكى گەورە ھەيە لەنیوان ئەوەدا بېرىندى لېرەو لەۋى راو بۇچون ودرگەرىت، لەگەول ئەوەدا كەشۈنى ئەو لۇزىكە بکەۋىت كەبەسەر ئەم بۇچونانەدا زالە.

ئىبن خەلدۇن بەتوندى رەخنەي لەو لۇزىكە گرتۇھ كەفەيلەسوفەكان لەسەرى رۇشتۇن. لەم رۇدوھ لەسەر ھەمان ئەمەن ھەنەلە پىنى كىدوھ كەغەزىلى و ئىبن روشىد لەسەرى رۇشتۇن. تىبىنى ئەوەمان كرد چۆن غەزالى ھەولى دا ئەم بوارە دىيارى بىكەت كەدرۇستە لۇزىكى تىادا بەكار بەھىنەرتىت، دواى ئەويش (ئىبن تەميمىيە) ھات و ھەولى دا سەرلەنۈي سىنور بەندى بىكەت. ئەم بۇو لەغەزىلى زىاتر

چوار چیوهکەی بەرتەسک کردەوە. ئىنجا ئىبن خەلدون هات و بوارەکەی سنوردار ترۆتەسک تر کردەوە. بەریقى ئىبن خەلدون، لۆزیکی كۆن بەسۇد نىيە، تەنھا لەچوار چیوهەكى زۆر بەرتەسک دانەبىت. چوار چیوهکەش تايىبەتە بەرپىز كەدنى بەلگەكان. واتەتۈزۈرېك ئاتاجى بەلۆزىك نىيە لەدواى ئەۋەد نەبىت كەتەواو دەبىت لەلىكۈلەنەوە. دواى تەواو بونى لەلىكۈلەنەوە. ئەوجا لۆزىك بەكار دىئن بەمەبەستنى پېشکەش كەدنى بەلگەكانى بۆخەلگى بەشىوازىكى پېك و پېك. جىڭلەو بوارەش ئىدى وەكار بەرپىز بەرەنjamى ھەلەو پېچەوانەلى دەكەۋىتەوە. لېرەدەيە كە دەبىنن لۆزىككارەكان ناتوانن بگەنە بەرەنjamى راست لە (مەسىلە خوايىيەكان وپرسە سىاسىيەكان و...ھەتىد) يشدا.

ئىبن خەلدون لە (مقدمە)كەى دا لەمەر ۋەخنە كەدنى فەلسەفەو لۆزىكى كۆن دەلىت: "ئەو زانستە وەك من دىتومە. سەربارى ئەودى پېچەوانەيە بەشەرىعەتكان، كەلگىشى نىيە بۇ ئەو مەبەستەي بەدواى دا دەخولىنەوە. بەگۇيرەز زانيارى ئىمە تەنبا يەك بەرەمى ھەيە، ئەويش بىرىتى يە لەتىزكەرنەوەي ھۆز بۇ پېك كەدنى بەلگەكان بەمەبەستى گەشتىن بەمەلەكەى فەشەنگى ونىشانە بىتىكانى بەلگەكان. سىستەمى پىوانەكارىيەكان ورېك كەردىن ئەشىوازى پېك وچوان بەگۇيرەز ئەو مەرجانەيە كەنەوان لەپىشەسازىيە لۆزىكىيەكىيان دا دايىن ناوەو زۆر جارىش لەزانستە "حكمىيە" كانيان دا بەكارى دىئن...تاڭو دەلىت: باھەركەسىك سەرنجى "ئەو زانستە - وەرگىز" دەدات، دواى ئەو سەرنج بىدات كەلىوان بوبىت لەزانستە شەرعىيەكان و ئاكاداربۇن لەتەفسىرو فيقه. باھىج كەسىك خۆى سەرقال نەكتە بەو زانستەوە لەكتىكدا كەخالى يە لەزانستەكانى (مېلە=زانستەشەرعىيەكان "وەرگىز") ھەرخوداش پېنۇمنى كاربەردو پېگەي راست و ھەق. ئىمە ئەگەر پېنۇمنى خوا نەبىت رى ئابەينەوەسەر پېي راست) (٣٦)

لەبەشى ترى (مقدمە) دا كەناوى ناوه (فى ان العلماء من بين البشر بعد عن السياسة ومذاهبيها) بهم جۆرە دەۋىت: ئەوان راھاتون لەسەر سەرنج دانى فيكى وقول بونبود بەسەرماناكانداو دابىننیان لەشتە بەرھەستەكان وروت كردنەوەيان لەھەزداو كردىنيان بەھەندى مەسىلەمى گشتى. تاكو بەگشتگىرى حۆكمىيان بەسەردا بىرىت نەك بەھۆى تايىبەتمەندى هيچكام لەمادەو كەس ووھچە و نەتەودو گرۇھىيەنى خەتكەدە. دواتر نەو حۆكمە گشتگىرو كۆپەرنجامانە پراكتىزە دەگەن بەسەر شتە دەرەكىيەكان دا. حۆكم وسەرنجەكانيان لەنیو ھەزدايە و نايىخەنە بوارى بەراوردەدە (لەگەن مەسىلەدەركى و واقعى يەكان دا. ودرگىر) دواى ئەوه نەبىت كەتەواودەبن لەسەرنج دان و توپىزىنەوه... ئەو كەسەي خۆى بەسياسەتەوە سەرقان دەكەت پىويستى بەرەچاو كردى دىاردا دەرەكىيەكان (واقىع يەكان) و ئەو بارەو دۆخانە ھەمە كەپىيەوه دەلكىن و دەينەپاشگىرى. چونكە شتانيكى پەنهانىن و بۆي ھەمە شتىكى تىدابىت پى بىرىت لەوهى (واقعەكە) بلکىنلىت بەمۇنەيەكەمە و بېتىچەوانەش بىت بەوكۇبەرنجامە كەھەول دەدات بچەسېپىنرئ بەسەرى دا. ھىچ بارود دۆخىتكى ئاوددانىش بەبارو دۆخىتكى تر پىوانە ناڭرىت. ئىنجا زاناكان چونكە راھاتون لەسەر گشتاندىنى حۆكمەكانيان و پىوانە كردىكەندى لەشتەكان لەسەر ھەندىكى تريان، ھەركات سەرنجى سياست دەدەن لەنیو قاوغىتىپوانىن و جۆرى بەلگە ھاودەرى خۆيان دا خانى دەكەنەوه. بە وجۇردەش دەكەمۇنە ھەلەوه...) (٢٧) لەمەوه رۇن دەبىتەوە كەنېن خەلدون پاشكاو بوه لەرەخنە كردىنى لۆزىك و سئور بەند كردى بوارەكە دا بۇ سئورىكەبەرتەسک تر. بەمەش لەوفەيلەسوغانە جىاد دېتەوە كەلۆزىكىيان بەرىنگە راستى بىركردنەوه دەزانى لەھەمەوو مەسىلە ئايىنى و دونىيابىيەكانىش دا.

ئايائىبن خەلدۇن فەيلەسوف بۇو؟

شىتىكى دىكەمان ماوه، ئەويش نەم پرسىاردىيە: ئايائىبن خەلدۇن فەيلەسوف بۇو؟ بۇ ودلام دانەودى ئەو پرسىاره پىنيستە مانى ھەرىيەك لەفەلسەفە و فەيلەسوف دەست نىشان بىكەين. خەلگى لەكۈن دا، و نەخاسىمە لەئىسلامدا، ناوى فەيلەسوفيان بەسەر ھىچ كەسىكىدا نەددېرى مەگىر نەوكەسە لەسەر رەوتى فەلسەفە ئىگرىكى بىرۋاشتايەو لەقسەكانى دا. زاراودى كلاسيكى يەكانى وەك (ناوەزى كارا، هيولى، بون پىيىست "واجب الوجود" ... هەتدى) بەكار بەتىنايە. نەم زاراوانەش تەم ومىزدار بۇون و خەلگى رەشۇكى نەيان دەتوانى لىنى تى بىگەن. رەنگە ئەوتەم ومىزدارىيەش بۇ خۇى ئامانج بوبىن تاكو واهەست بىكى ئەو كەسە ئازاراودكان لەزارى دېتەدەر لەنھېنى يەكانى گەردون دەكۈلىتەوە. ئەو نھېنى يانە ئەخەلگى رەشۇكى لىيان حالى نابىن. خەلگى لەكۈن دا ناواها پىيان دەكىرد. بۇيە كەسانىتكى وەك فارابى و ئىبن سينا و ئىبن روش لەنیيوياندا بونە ھەلگرى نازناوى فەلسەفە (يان فەيلەسوف - ودرگىز).

ھەركات ھزرقانىكى دەربكەوتايە ورەختنە لەو جۆرە فەلسەفە يە بىگرتايە. خەلگى بەكەسىكى دەرەودى بازنه ئەيلەسوفانىيان دەزمارد. بىرويان وابوو نەگەر ئەوكەسە فەيلەسوف بوايە، لەسەر ھەمان ئەو رەوتە دەپۋشت كەفەيلەسوفە كانى تىلەسەرى رۇشتۇرون.

لەپاستى دا رەوتى نوئى پىناسەكىدى فەلسەفە جىاوازە لەو رەوتەكۈنە. دەكىرلەواتاي تازدىدا "فەلسەفە" بەم جۆرە پىناسەبىكەين: ھەر ھەموئىكى ئەقلەيە كەھزرقانىكى پىتى ھەلدىستى بۇ راڭەكىرىن و لىيک دانەودى گەردون وجىگە ئەرۇش تىيى دا. (۲۸) بەم پىۋدانگەش دەكىرىت نازناوى فەيلەسوف بىردرىت بەسەر ئەوكەسەدا كەرەخنە ئەفەلسەفە ئىگرىكى گرتۇد، وەك چۈن

دەگۈنجىت بەسەر ئەوكەسەش دا بېرىدىت كەشونپى ئەو فەلسەفەيەى
ھەنگرتوه. چونكە ھەموويان ھەوليان داوه شرۇفەى گەردون بىكەن و جىڭەى
مۇرقۇ ئىادا دىيارى بىكەن. بەلام ناكۆكى و جىباوازى ئەوان لەلۇزىك دا,
مەسىلەيەكە پەيودنى بەمىكانىزىمى راڭە كەرنەوە ھەيە. دەنە
لەمەبەستەكەيان دا ھەردوولايىان يەكسانىن. شىاوي ئامازە پىدانە، ھەندى
لەدانەرە تازەكەن پىناسەسى فەلسەفەيان فراوان كەرددە، بەجۇرى ھەرمۇرقۇقىك
كەلەم دەنیايدا دەزى بەفەيەلەسۆفى لەقەلەم دەددەن. چونكە ھەرمۇرقۇقىك بىكى
ھەردەبى بىرۇكەيەكى گشتى ھەبىت وەھەن بەتات بەگۈيردى ئەوبىرۇكەيە
ناوەرۇكى گەردون شرۇفە بکات و ئەۋەش لىك بەتاتەوە كەمۇرقۇ لەبەرانبەرى دا
چۈن رى دەكەت. ودىن بىكۆمان لەمەدا خەلگى جىباوازن. ھەيانە سادە ساكارىن
وپىيان وايە گەردون لىۋانەلە پەرى و دىۋو، ھەشىانە ھىزىقانى قول بۇمۇدن
كەبەگۈيرە تازەتىرىن چەمكى فەلسەفى ياخود تىورى زانسى، پاڭە ئەرەن گەردون
دەنە.

ھەرچۈن بىت، ئىئە كاتى لەبەر رۇشنىي پىناسەسى تازە فەلسەفەدا
سەپىرى ئىبن خەلدۇن دەكەين ھىچمان لەبەرددەمدا نامىننەتى، وە ئەۋەنەبىت
كەبەفەيەلەسۆفەنەكى پەلەيەكى لەقەلەم بەدىن. چونكە ئەو لەدارشتى بىرددۆزىكەى
دا سەبارەت بەگەردون و كۆمەلگە پاشى بەسەرچەم ئەو زانست و فەلسەفانە
بەستوەكەپىرى مەرۆلەچاخدەكەنى پىشوتدا پىنى گەشتبوو. ھەندى
لەپۇزە لەتناسەكەن راھاتون لەسەر ئەوبىرۇايدى كەددەلىن فەلسەفە ئىسلامى
شۇنپى ھەنگىرى فەلسەفە ئىگىرىكىبۇد، و لەخۇدى خۇىدا شتىكى نۇنى
بەرھەم نەھىيەنادە. يەكى لەوانەى بەم جۇزە بىرددەكەتە (رینان) ئى فەرەنسى
يەكەلەوبارەيەوە دەلتىت: (فەلسەفە ئىسلامى ھىچ نىيە جىڭەلە فەلسەفە ئىۋانى)
كۆن ئەۋەنە ھەيە بەپىتى عارقىبى نوسراوەتەوە. وادەرددەكەۋىت (رینان) و
ھاوشىۋە پۇزە لەتناسەكەنى، فەلسەفە دەناختنە نىيۇ ئەو چوار چىتە كلاسيكى

یهی کېخەلگى لەکۈن دا لەگەلى دا پاھاتبۇون. ئىمەش كاتى لهو چوار چىۋەد بەرتەسکەوە سەرنجى فەيلەسۈفەكانى نىسلام دەددىن خەرىكە بچىنە سەر پايدەگەى (پىنان). بەلام كاتى لەپوکارىيکى گشتى يەۋە سەرنجى دەددىن دەبىنەن نوى بونەودى هيئىناوەتە كايەوە.

له ئىسلامىش دا كۆمەلنى فەيلەسۇقى داھىنەر بەدىار كەوتىن كەلەروى
فەشەنگى داھىنەكائىانەوە ھىچيان كەمتر نەبۈوەلە فەيلەسۇقانى چاخى نوى.
ئەوەندە بەسە ناوى يەك كەسىان بىتىنى، نەوېش ئىپىن خەلدۇنى ھاۋرىيەمانە.
ئەگەر لەنىيۇ ۋىيارى ئىسلامى دا جىڭلەو بىاواه كەستىكى تربەدەر نەكەوتبا، تەنها
ئەو بىاواه بەس بۇو بۇئەوهى ۋىيارى ئىسلامى شانازى پېتۇھ بىكات. ئىدى لەمەد
گەپى كەفەيلەسۇقىكىش بىت و زانستىكى نوى ئى داھىنەبابىت. زانستىك بىرى مەرۇ
ئە توانى پېتى را بىگات، مەگەر دواي پېشىقە چونىكى خاوخلىچەك نەبىت
كەماوهى پېتىج سەددەپەر دەۋام بۇو.

توسى وي له تومه‌تى فەلسەفە:

ئىمەلەبەشىكى پېشىو ئەم كىتىبەدا پاسمان لهود كردىكەئىبىن خەلدون
لەتافى لاۋىدا فەلسەفە كۆنى دەخويىند، لهو بوارەش دا چەندىن كىتىبى داناده،
يەك لهوانە سىپارەيە بۇو لهلۇزىك دا، يەكىكى دىكە كورت كردىنەوەي
فەلسەفەكەي ئىبىن پوشد بۇو. هەروەها پەرتوكى (المحصل) ئەخەرەدىنى پازىشى
كورت كردۇتەوە وەلام ورەت دانەوەيەكى درېزى (نصر الدین
الطوسى) شىلەسەر نوسىوەتەوە. كەنەمى كۆتاينى يەكىك بۇه لهشۈنگەوتەكانى
فەلسەفە كۆن.

بەداخ وکەسەرەدەوە، سەرجەم ئەو پەرتوكانە بىز بۇن وتهنە ئەمەن كۆتاينى
ماوەتەوە. ئىستاكەش لەكتىبخانەي (ئىسکۈریال) لەنزيك (مدرييد) پارىزراوە، كە
بەددەستى ئىبىن خەلدون خۆى نوسراوەتەوە. لهودەست نوسەدا دەبىننەن ئىبىن
خەلدون لهەدەسى (توسى) دا دەلىت (پېشەوابى مەزن). (۲۹)

سەير لهەدایە ئىبىن خەلدون لهەرتوكى (التعریف) دەكەي دا كەلەسەرەدەمى
ئىيانى خۆى دا وەرگىزىپ دراوە باسى لهو كىتىبانە نەكردۇو. ئەمە لەكاتىكىدا شتائىكى
باس كردۇو كەزۈر كەم بايەخ ترن. كەواتە ئەبىن ھۆكارى ئەمە چى بىت؟

وام دى بەخەيال دايىن خەلدون بۆيە ئەو كىتىبە فەلسەفيانەي خۆىي
فەراموش كردۇو تاخەلگى نەلتىن كاپرىاپەكى فەيلەسوف و زەنديقە. تەنانەت
كتىبى (التعریف) دا خستۇتە بەشى كۆتاينى مىزۇدگىشتى يەكەيدۇو. رەنگە
ھەزىشى نەكردېت خويىنەر بېبىنېت كىتىبى لەبارەي فەلسەفەدە دانادە،
لەكاتىكىدا لەپېشەكى مىزۇدگەي دا رەخنەيەكى توندۇتىزى لەفەلسەفە گرتۇدۇ
باسى لهو كردۇو كەفەلسەفە مەرۋە بەرە كوفر پەل كىش دەگات.

لەكتىبى (التعریف) دا ئىبىن خەلدون ياسى زۇرمان بۇدەكتە سەبارەت بەو
وانە فەلسەفيانەي كەكاتى خۆى لەلای (ئابىلى) مامۇستاي خويىندۇنى، شانا زىشى
پېتۇھ كردۇو. وادىيارە بەم باسکەرنەي ويستوپەتى بەخەلگى بىزىت كەمن لەتافى

لاوى دا بەتىرو تەسەلى لەفەلسەفەم كۆلۈدەتەوە. يان واى دەرىخات كەسىدى لەفەلسەفە بىنیوھ بۇ تىزكىردنەوەي ھزرو رېك كردى بەلگەكانى. بەلام بپرواي نەكىدۇھ بەو چۈچۈنەنە كە لەفەلسەفەدان وېيچەوانەن بەشەرىعەت. پۇختەئى بۇچۇنى ئىبىن خەلدۇن سەبارەت بەفەلسەفە ئەۋەيدە كەھىيە بەرەھەمەنلىكى تىندا نىيە جىگەلەبەرەھەمى تىزكىردنەوەي ھزر لەرېك كردى بەلگەكان دا.ھەرودەن ئامۇزىگارى ئەوكەسانە دەكتەن كەئارەزوی تىپامان لەفەلسەفە دەكەن، تاكو خۆبەدورىگەن لەخراپەكانى فەلسەفەو لەدواي تىر بون لەزانستە شەرعىيەكان ئەو جالەفەلسەفە ရابمەن. وادەر دەكەۋىت ئىبىن خەلدۇن بۇيە ئەم بۇچۇنەي دركەندۇھ تاكو ئاماژە بەخۆي بىدات. وەك ئەۋەي بىزىت من لەدواي تىر بون لەزانستى شەرعى ئەو جا فەلسەفەم خويىندەوە. گوايە باشىھەكانى فەلسەفەي ودرگەرتەوە خراپەكانى وەلاناوه.

ھەرجۈن بىت. ئىبىن خەلدۇن دەترساو دەسلەمايەوە لەۋەي خەلگى بەفەيلەسوف تۆمەتبارى بىكەن. چونكە لەرۇزىگارى ژىيانى وي دا ئەو تۆمەتە سزاي لەدوا بۇو. بۇئەوەي لەسەرەنجامى ئەو تۆمەتە تىن بىكەين، واباشتە سەرنج بىدەن بىزائىن لەكۆتايى تەمەنى دا (ئىبىن پوشىد) بەسەردا هات. ئەۋەبۇو لەتكە قوتاپىيەكانى دا بەتۆمەتى فەلسەفە چىتى حۆكم دران و بىريارى دورخىستەوەي خۇيان و سوتاندىنى پەرتوكەكە كانيان دەرچۈو. لەبەرەنجامى ئەۋەشدا، ئەبۇ يوسفى مەنسور، پادشاي موحەدىنەكان لەو پۇزىگارىدا، پەخشىنامەيەكى بۇخەلگى بىلاو كرددەدەو تىيى داخەلگى بەئاگا دېننەتەوە لەخۇ وەردىان لەفەلسەفەو لە سزاي توندىشاواكارىئى ھۆشىياريان دەكتەوە. پەخشىنامەكە دوور و درىزە ئىئە چەند دېرىكى كەمىلى وەردەگرىن، كەتىيە دا ھاتو:

(ئىئەلەبەر خودا تەرىزمان لەوان (لەگرۇي فەيلەسوفەكان - ودرگەنلىكى) كەر، دەربەدەرمان كردىن وەك چۈن دەبەنگان دەربەدەر دەكىرىن. لەبەر خودا ئەوانمان بوغزاند، وەك چۈن لەبەر خوداش بىرۋادارانمان خۆش دەۋىت... تاكو دەلىت:

وریابن لهو گرۆهله سه‌ر ئیمان‌تان وەک چۆن وریان له‌بە رانبەر ژارى بچىتە نىپو
گیانتان. هەرکەس كىتىپىكى نەوانەي پىۋە بېبىنرى، سزاکەي نەو ئاڭرىھىيە كەدارو
دەستەكەيى پىن ئەشكەنچە دەدرىت، سەرەنجامى دانەرو خويئەرەكەيىش
ھەربەرەو ئاور دەبى... هەت) (٢٠) نەم پەخسانامەيە نەو كەش و ھەوا ھىكىريەمان
بۇرۇن دەكتەوه كەلەو سەرددەمەدا بەسەر كۆمەلگەي مەغريبي داولەبە رانبەر
فەلسەفەدا زال دەست بىو. هەرودەها نەو كۆتايىيەشمەن بۇ وىتا دەكت كەفەلسەفە
لەمەغريب دابەتايىبەت وله ئىسلامىش دابەگشتى، پىنى گەشت.

پادشاھ فەیله سوھ:

ئەقلاتۇن بىرپاى وابۇو، كۆمەلگە چاكسازى ناکرىت و ناگاتە كامەرانى تەواو، مەگەر پادشاھى كىفەيىلە سوھ جەلەوەكەي بىگرىت. زۇرىنەي فەيە سوھ كۈنە كانىش ھەمان رايان دوبات كردۇتەوە. رەنگە ويستېتىان خۇيان بىنە دەستە لات دار لە حېيگەي تەو پادشاھدا (نەقام و دەبەنگ) انە.

لىرەدا پىويىستە ئاماژە بەھە بەدىن كە ئىبىن خەلدون رايەكى تەواو پىچەوانە يەو بۇچونەي ھىنایە ئاراود. تەو بىرپاى وايە يەكىك لەپىداويسى يەكانى بەزەپىي ھاتنەوە بە مسکىنان دا ئەھەدە دەستە لات دار لە ئاستى بىرگەنەوەي جەماودەكەدا بىت. ئىبىن خەلدون دەلىت نەگەر دەستە لات دار زۇر زىرەك بۇو، ئەمە دەبىتە هوى ئەھەدە لەسەرە توانى بەر دەستە كانەوە فەرمانىيان بەسەردا بىدات و شتائىكىيان بەسەر دا بىسەپىنىت كەلەتك سروشتىان دا وىك نەيمەتەوە. ئەمەش لەبەر (بىرتىزى تەو و پەپىيە بىردىنى بەپشتى نەھەدەن دەرگى پى ناكەن..... (٢١) ئىبىن خەلدون لەم بۇچونەي دا پشت بەو فەرمودەيە دەبەستىت كەددە فەرمىت: (سېروا على سير اضعفكم) وەرپى لوازىتىن دا رى بىكەن. ھەزەردا چىرۇكى لەسەر لابىدىنى (زىيادى كورى ئەبۇ سوھيان) بەلەلگە دېنىتەوە. ئەھەبۇو كاتى عومەرى كورى خەتاب پۆستى والىتى عېرالى لەزىياد وەگەرتەوە. زىياد پرسىيارى لەھۇكارى لەكار لادانەكەي كىرد: ئىيا بەھۆي نەتوانايىيەوە يە ياخود بەھۆي ناپاكييەوە؟ عومەر گوتى) لەبەر ھېچكام لە دەوانە نىيە بەلامىكەم حەزناكەم فەزلى ئەقلت بىدم بەسەر خەلەك دا) (٢٢) ئەم بەلەل ئىبىن خەلدون ھىنایەتىيە كايەوە، لەھەندى رەھووە لە (ورايە وەرگىن) دەچىت كەدىمۇ كراسىيەتى نوى بىرپاى پى يەتى؟ چونكە ھەلبىزادەن كە بەھۆيەوە دەستە لات دار دەست نىشان دەگرىت، بەزۇرى پشت بەھە سلەتانە

دەبىستىت كە پالىوراوى لاي جەماوەر خۆشەۋىست دەكەن. ئەمەش نزىكە لەچەمكى (پۇبارى شىتى) يەوه كەلەپەردا باسمان لىيۆگەر. نەگەر ژىردىستەكان شىت بۇون پېيويستە دەستەلات دارىش وەك ئەوان شىت بىنت. نەگەر وانھىت ناتوانىت ئەۋەن دەيانەۋىت وېت وېتى شادومان دەبن بۇيان فەراھەم بىتنى. نىبن خەلدون دەلىت: (بىزانە! بەرژەۋەندى ژىردىستان لەسۈلتان ودەستەلات داردا لەخودى دەستەلات داردەكەو جوانى پوخساري وباھوی دانىيە... بەڭو بەرژەۋەندى ئەۋەن لەودىايدى كەسۈلتان بۇيانى ئىزافە دەكتات... . (۲۲)

پوختە گىرىيەكى گۇقايسى گشتى:

كاتى بەشىوه يەكى گشتى لەدىر وۇكى ھزرى مەرقايمەتى دەكۈلىنەوە، دووبازى سەرەكى تىدا دەبىنин: يەكەميان ئەۋبازە فەلسەفيه يە كەنېغىريقىيەكۈنەكان ھاوېشىيان. دووهەميان ئەو بازە زانستى يە مۇدېرنەيە كە گالىيۇبىكۈن دەستىيان بېكىردو دواتر ئەم كەلەپورە زەيدەلاخە فيكىريە بۇ ئىمە بەرھەم ھىنى. لەبەشەكانى پېشىو ئەم پەراواھدا دېتمان چۈن بازى ئېغىريقىيەكەن شۇرۇشى بۇو بەسەر ئەو بېركىردنەوە ئەفسانەيەيە كەبەسەر ھزرى خەلڭ دا زال بۇو. وەن ئەم بازە، ناتەواوييەكەن لەناوخۇئى دا بۇو. ناتەواوييەكەن ئەوە بۇو ھزرەكانى ناراستەكىرد بەرەو شىۋازىكى ئايىدىياسى بلندوھىج گۈى بەبوييەرى ژيان نەددە. كەواتە بىرى ئادەمېزاد پېۋىستى بە بازىكى ترەھبۇو تاكوبالى پېۋە بنىت بەرەو گۈنگى دان بە (بوييەر)البىرى بايەخ دان بەجىھانى ئايىدا. دەبوانەم بازدىيان لەننیو كەلتورى ئىسلامى دا بەھاتايىتە گۇزى، لەپاش ئەوە لۆزىكى ئېگىرىكى لەننیو ئەو كەلتورەدا بلاو بوييەوە. ئىمە تىبىنى نۆبەرەو ئامازەكانى ئەو بازەمان كىرد لە (جاحف و ئىبىن ھەيسەم و غەزالى و ئىبن تەيمىيە و...ھەتىد) دا. سەرجمەم ئەو ئامازانەش بەشىوه يەكى رۇن لەلائى ئىبن خەلدون كۆبۈنەوە. وەن كەلتورى ئىسلامى لەدواي ئىبىن خەلدون لەگەشمەو نەش و دما بەرددوام نەبۇو. بوييە بازدانەكەش لەو ئاستەناتەواوددا راۋەستا. لەو كاتەدا ئەورۇپا جىېنگلى دەدا بۇئەوە لەبارى مت بون و خەود قولەكەن وەنگابىتەوە. تائەودەمەش ئەورۇپا لەئىر كۆنترولى رەوتى ئېغىريقى دابۇو. لەبەرئەوە رېبەرانى رەوتى زانستى نوى، پېۋىستىان بەوە بۇو سەرلەنۈ ئەھبەت بکەنەوە. ھەرئەمەش واى لەئىمە كىردو و يېڭىچونىكى گەورە بەدى بکەين

لەنیوان نەدگارەكانى بازھېيکىرىھەمى نەوان و نەو (ھەولانە - وەرگىن) ئىلاي
پىتەرەمۇسۇلمانەكان دېتىمان.

لەپاستى دانەو لىتكچونە ئىمە تىبىنى دەكەين بۇ نەونە لەنیوان (غەزالى
ۋەكانت)دا ياخود لەنیوان (ئىبىن تەيمىيە وبىكۈن)دا، يان لەنیوان (ئىبىن خەلدون
ۋازانىيەنى كۆمەلتەسى نۇى)دا. شتىك نىيە لەپىزى رېكەوتە دەكەمنەكان
بىزمىردىت. بەلكو يەكىك لەو ناتاجانەيە كەسرۇشتى نەو بازە خوازىيارىيەتى
كەھەرىيەك لەپىتەرەنە ھەولىيان داوه بىهاوىتىن.

پەرأویزە گانى بەشى ۵۵ يەم

- (۱) احمد امين، ضحى الاسلام، قاهره ۱۹۴۲، ج ۲، ل ۷۲.
- (۲) هـ، سـ، ج ۲، ل ۱۸۸.
- (۳) هـ، سـ، ج ۲، ل ۱۶۹.
- (۴) هـ، سـ، ج ۲، ل ۱۹۹.
- (۵) هـ، سـ، ج ۲، ل ۲۰۱.
- (۶) عباس محمود العقاد، الشیخ الرئيس ابن سينا، قاهره ۱۹۴۶، ل ۱۱.
- (۷) دى بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، قاهره ۱۹۲۷، ۵، ل ۱۹۴ - ۱۹۵.
- 8) A literary History of persian .Browne. (Y. N 1902)p.p 1. 408.
- (۹) دى بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، ل ۲۲۸.
- (۱۰) ابو حامد الغزالى، الجام العوام من علم الكلام، (گباعە المنیریە) ل ۱۲ - ۱۳.
- 11) Margoliouth .The Earth Development of Mohammedanism (N.Y.1914).P.176.
- (۱۲) بنوارە پەرتوكى (خەونەكان لەنیوان زانست و بىرۋاودىدا) نوسىنى نوسىرى ئەم دېپانە، ل ۲۵ - ۲۷. نەو پەرتوكەش لەلایم وەرگىزى ئەم پەرتوكەوە كراوەتە كوردى....وەرگىز.
- (۱۳) مقدمە ابن خلدون، (طبعە لجنة البيان العربي)، ل ۱۰۷۴ - ۱۰۷۵.
- (۱۴) عثمان امين، شخصيات ومذاهب فلسفية، قاهره، ۱۹۴۵، ل ۳۷۰.
- 15) Macdonald .The Development of Muslim Theology. (N.Y1903)p.250.
- (۱۶) محمد غلاب، الفلسفة الاسلامية في المغرب، قاهره، ل ۸۲ - ۹۲.
- (۱۷) دى بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، ل ۲۱۷ - ۲۲۷.
- (۱۸) هـ، سـ، ل ۲۵۰ - ۲۵۱.

- (١٩) عبد الرحمن غنوم، ابن رشد بين الدين و الفلسفه، تهرابلوس، ل. ٢٥.
٢٠) هـ، س، ل. ٢٥.
- (٢١) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي) ل. ٩٢١ - ٩٠٨.
- (٢٢) مقدمه ابن خلدون، (طبعة المكتبة التجارية) ل. ٥٨١.
- (٢٣) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي) ل. ٦٩٢ - ٦٩٣.
- (٢٤) هـ، س، ل. ١١٨ - ١١٩.
- (٢٥) مجلة الفكر التونسي، مارس ١٩٦١، ل. ٢.
- (٢٦) مقدمه ابن خلدون، (المطبعة الأدبية - بيروت) ل. ٤٩٦.
- (٢٧) مقدمه ابن خلدون، (طبعة المكتبة التجارية) ل. ٥١٩.
- 28) Harold Titus .Living Issue in philosophy. (U.S.A 1946)P. 8.

- (٢٩) عبد الرحمن بدوى، مؤلفات ابن خلدون، ل. ٦٧ - ٧٠.
- (٣٠) محمد غلاب، الفلسفة الإسلامية في المغرب، ل. ٦٢ - ٦٦.
- (٣١) مقدمه ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي) ل. ٥٥.
- (٣٢) هـ، س، ل. ٥١٥ - ٥١٦.
- (٣٣) هـ، س، ل. ٥١٤.

بهشی یازدهم

نَاكَارُو تِيُور

پاش نمهوهی لەپروه جیاچیاکانه وە لەبارەی تیورەکەی نیبن خەلدونە وە دواين. لەم کۆتا یەیدا پىتم باشە كەمەتىكىش لەبارە ئاكارى شەخسى ئىبىن خەلدون و پەيوەندى ئەو ئاكارەش بەتىورە كۆمەلازىھەتىھە يەوه بدوين.

لەزيانى ئىبىن خەلدوندا ئەوهى سەرنج رادەكىشىت، ئەخاسىم لەم و ماوهەدا كەسەرقان بۇو بەسياسەتە وە، ئەوهىدە كەنەو زىانەي خالى نەبۇو لەخولقاندىنى ناھەقى و دورپىي و هەل پەرسى. ئەمەش مەسەلەيەكە خەرېكە زۆرىنەي توېزەران لەسەرى كۆك و كۈبن. ئىبىن خەلدون بەو ناسراوە كەدۇستايەتى وي لەسەر شتن سەقامگىر نەبۇو زۇر جارىش مەرامىيى كردۇو بۇ ئەوكەسەي كەچاودەوانى كردۇو سودىكى لىپوھ دەست بەكۈنت ولەبرانبەر ئەو كەسەدا نىشانەگەلى دلسۇزى و ئامۇزگارى دەربىريوھ. كەچى هەرئەوەندە ئەو كەسەي بەشكىت خواردۇيى دىبىي، پشتى تىكىردوھو روی كردۇتە دوزمنەسەر كەتوھەكەي و دەستى كردۇتە مەرامى بۇ كردنى و دك چۈن لەپەردا بۇئەوهى ترىيشى كردىبوو. وادەرەتكەوى، زۇر زۇر حەزى بەپلەو پايەو دەستەلات كردۇو. تەنانەت گۈئى نەداوه بەوهى لەپىتىناوى گەشتىن بەدەستەلات دا ھەمۇو بىنەما رەوشتىيەكان پېشىل بىكەت. من وادەزانم لەو روھو بۇ ماوهەدە كى درېز ئالودە بوبىن بەدەستى گرىيەكى دەرونى تىك شكىنەرە وە. گومانى تىئىدا نىيەنەو گرىي يە لەدواي توسينى (مقدمە) لاۋازبۇوە. بەلام بەتەواوى بىنەبرىنەبۇو. بەلكو تاكو كۆتا رۆزى تەممەنى كەم تازۇرېك بەدەست ئەو گرى يەوه نالاندويەتى.

ئىبىن خەلدون پوخسار جوان و زمان لوس و قىسەزان بۇھ سەربىارى ئەوه دەش لىتەاتوپىيەكى دېلۇماسيانە ئايابى ھەبۇوە. چاکى زانىوھ چۈن لەگەن پادشايان دا ھەلس و كەوت بىكەت و جىڭەي خۆي لەدىياندا بىكاتە وە. پەنگە هەرئەمەش

وايگردىن پادشاكان ھەولۇ بىدەن لەخۇيانى نىزىك بىكەنەوە، ھەرچەندە بەكەم ئەمەكىش ناسراو بىوود.

ھەرجۇن بىت، ئىين خەلدون لەمەغىرىپ دا ناوبانگى لەكەدار بۇو بۇيە كاتىن چوھ مىسرۇ پۇستى (دادوھر)ى مىسىرى ودرگرت، خەلگى مەغىرىپ سەرسام بۇون وبەھۆيەشەوە تۆمەتى (كەمزانسى) يان دايە پال مىسىريەكان. تەنانەت (ابن عرفە) كاتىن دەچىتە حەج دەلىت:

(ئىمە دادودريمان لەسەروى زۇربەي پۇستەكانەوە دادەنا. بەلام كاتى بىستىمان ئىين خەلدون پۇستى دادوھرى ودرگرتە شېرىئەو پۇستەشمان بەپىچەوانەوە يەكەم جاردوھ دانا) (۱) لەمىسىرىشدا ناحەزانىكى زۇرلەبەرانبەر ئىين خەلدوندا بەدرىكەوتىن و ھەندى تۆمەتى ۋەشتىيان دايە پالى. تۆمەتەكانيشى زياتر ئەوهبوو دەيان گوت ئەو كابرايە زۇر گۈئ دەشنەوى بۇ ژەنە گۈرانى بىزەكەن و لەگەنلەن نەھوجوانانىش دا زۇر تىكەل دەپى... كەلەكاتىكىدا بەپۇستى دادوھرى دايە زۇر توندوتىزە لەبەرانبەر خەلک داوبى دادى يان خەلگى دا نەرمى و دۆستىايەتى دەنۋىتىنەت و لەئاقاريان دا خۆبەكەم دەگرى.

(بەشىتى) لەوبارديەوە لەمەر ئىين خەلدون دەلىت: (زۇر بى دادى بەرانبەر بەخەلک دەنۋىتىنەت. تەنها لەوكاتەدا كەلەسەر پۇستەكەى لاددېرى تىكەلەلە كەن لەتەكى دا خۆشە. ئەمما ھەركاتىن پۇستى ودرگرت، توندوتىزى و نەزاندويى بەسەر دا زال دەبىت، مامەلە و ھەلس و كەوتى لەگەلدا ناكىرى، بەلكو پىيوىستە ھەرنەش بىنرى) (۲) ئەم تۆمەتانە ۋەنگە درۈپىن و دېڭەكەن ئىين خەلدون دروستىيان كردىن يان زىادەردو يان تىدا كردىن. بەلام تىبىنى دەكەين يەكىك لەوكەسانەي باسيان لەو تۆمەتانە كردوو بىروايان بىتى ھەبۇھ (ابن حەجەرى عەسقەلانى) يە. ئەم بىياوەبەيەكىك لەپىاوه مەتمانەداردەكانى نىۋە فەرمودە ناسەكان دەزمىردى. يەكىكىشە لەوكەسانەي كەھاوسەردەمى ئىين

خەلدون بوه. (ئىيىن حەجەر) سەربارى نەوهى حەزى بەسەركۈنى كەرنى ئىيىن خەلدون كەردەوە باسى لە خراپەكانى كەردە، كەجي لە رۇيەكى ترىشىدە لە باردى ئىيىن خەلدونە و دەلىت: (ھەرگىز لە پۇستەكانىدا جەڭلە توندو توپلى و گورج و گۆلى و دامەز زاراى بەھىچى دىكەنە ناسراواه).

لەمەوه دەتوانم بىگەمەنە وبەرەنجامەى كە ئىيىن خەلدون يەكىك بۇوه لە وەخەنگانەى كە حەزىيان لەپارەپۈول نەبۇوه، بەلكو حەزىيان لەپلەۋپايەبۇوه. چۈنكە سەرەپلىقى نەوهەمۇو خراپىيەكە دەزەكانى لىتى دەگىيرنەوه، نەيان توانىيە بە (بەرتىيل خۆر) تۆمەتبارى بىكەن لە وەكتەدا كە لە پۇستى دادودرىدا بۇوه. وادەرەتكەۋى بۆيە حەزى لە پۇستى دادوھرى كەردە، چۈنكە ئەم بۇستە دەستەلات و ھەزمۇنى تىدا بۇوه.

ۋەنگە لە مىسردا شەرەپەمىزاتىشى "دەربېرىنى وەرگىنر" لە سەر پۇستى دادوھرى گردىن، وەك چۈن لەمەغەریب دا لە سەر پۇستى (میرايەتى) دەيىكەر. چۈنكە لەھەر دەوو پۇستەكەدا تىئىر بۇنى نازارەزەكانى بۇ دەستەلات بەدى دەكەر. لىئەرەوەيە كە دەبىينىن ھەركات پۇستى وەرگەرتىن كەپۇي بەر زىكىر دەۋەدە، ھەرگا لە سەر كارىيەكىش لادرابىن و لە پۇستەكە لابرابىن، ملى كەچ كەردەوە بە بچۇك خۆى نىشان داوه.

دەگۈنجىت بىگوتىرىت، ئەمە سروشتى ھەمۇو ئەو گەسانىيە كە پلەو پايە بەپىوهرى مەزنىتى مەرۇۋ دادەنلىن. بۆيە ھەركاتىن پلەۋپايەيان دەست كەوت ھەست بە بەر زىتى دەكەن و ئىيدى خۇيان بە گەورە سەير دەكەن. كە لە دەستىشىان دەرددەچىت ھەست بە كەمى دەكەن و بچۇكى دەنۋىيەن. تىيىنى دەكىرى ئەم جۆرە كەسانە لە كاتىيەكىشدا كە لە دەستەلات دان بىن بە روان لە خۇ بە گچە نىشاندان و مەرامى كەن لە بەر دەم ئەو گەسانە دا كە لە پلەي با لاتىردا. وەك چۈن لە بەر انېر لە خۇيان خوارىردا گەورەيى دەنۋىيەن، ئاواهاش لە بەر انېر لە خۇيان بىلەتىردا بچۇكى نىشان دەدەن. ئىيمە نەمونە ئە وجۇرە كەسانە مان زۇر دىتە. ج لە سەر دەمى خۇماندا ياخود لەھەمۇو سەر دەمە كانى تردا.

نۇونەيەك لەئاكارى ئىبن خەلدون :

مېزۇو نۇونەيەك لەشىوازى مەرامى كىرىدىنى ئىبن خەلدون بۇمۇرۇپادشاڭان بۇ پاراستوين. ئەم نۇونەيەش دۆزمنەكانى ئىبن خەلدون نەيان گىتىرا وەتەوە، بىلگۈ ئىبن خەلدون خۆزى لەكتىبى (التعریف)دا باسى دەكات. لەگاتىنگدا چۈنۈتى چاوبىتكەوتى بە (تەيمۇرى لەنگ)لەدەرەوە شوراكانى دىمەشق داولەسالى (٨٠٢) ك(دادەگىرېتى) وە.

پوخته بەسەرھاتەكەش تەۋەديه، لەشكرو نۇردۇى تەيمۇرى لەنگ ئابلىقەدى دىمەشقى دا، تاكو يان بەتۈبىزى ياخود بەرىتكەوتىن ئەو شارە بىگىت. ئىبن خەلدونىش لەوكاتىددا لەدىمەشق دا دەبىت. زۆرددىرسى لەوە شاردەكە بىكەۋىتە دەستى تەيمۇرى لەنگەوەو چاردنوسى ئەمېش كوشتن ياخود سوكايدەتى بىت. بۇيە حەزى سەرەپقۇي لەناخى دا زال بۇو. خۆزى گەياندە شوراكان و بەگورىسىك خۆزى شۇر كردهوە بەويوداو گەشتە سوباكەو داواي چاوبىتكەوتى (تەيمۇرى لەنگ) كەرت.

ئىبن خەلدون دەلىت : لەبەر ئەو ترسەى كەتىيى دا بۇوم، هاتە دلەمەوە دانوستانىكى لەگەلنى بىكم كەنەو پىتى بەجەۋىتەوە بەھۆزىيەشەوە بىگىتە لای خۆزى. بۇيە ۋۇيقسەم تىكىردو گۇتم : خودا بەرخوردارت كات. ئەمەرۇبەتەمەن سىي يان چىل سالىم وەدەخوازم چاوم پىتى بىكەۋىت. عبدالجبار (كەورگىزى بۇو) گۇتى: بۇجى؟ وەم: لەبەر دووھەو. يەكەميان تۈددەستە لاتدارى جىھانىت، پادشاھى سەرزەۋىت، بىرۋاشم نىيە لەسەرددەمى ئادەمەوە تائىيىستاكە پادشايدەكى وەكى تو لەنیومەر دەركەوتىي. منىش لەوكەسانەنیم كەفسان بەبىيەلگەۋىن بىناغە دەكەن. بەلگۇ من ئەھلى زانىت وزانىيارىم. راستى ئەم قىسەيەش ئاواها رۇون دەكەمە دەدەللىم...).

ئىينجا ئىين خەلدون دەست دەكتەشىكىرىدەوە ئەودۇومەسەلەيە كەنامازەپىداون. لەيەكەمياندا باس لەو دەكتات كەچۈن دەولەتكان بەپى دەمارگىرى دروست نابىن و، بەگۇيرە زەوەندى دەمارگىرىش پەلەورېزوشكۈ دەولەتكان دىيارىدەكىرىت. ئىين خەلدون بەپەيقانەدىيەۋەت بەلكە بۇ (تەيمۇرى لەنگ) بىتىتەوە گوايە يەكتىكە لە پادشا ھەرەمەزىنەكانى سەرزەمىن. چونكە ئەوگۇرۇ دەمارگىرىيە لەپاشتىيەوە گەورەترين گرۇو دەمارگىرىيە لەسەر روی زەمەنىدا. پاشان ئىين خەلدون واخول دەكتەوە بەلاى مەسىلەى دوودمدا و باس لەوقسانە دەكتات كەلەسەر زمانى ئەستىرەناسەكان وپېرانى سۆفيگەر بىستۇنى وباش لەنزىك بونەوە وادەي بەدەركەوتىنىڭە شۇرۇشكىپە مەزىنەدەكەن كەدەست بەسەر زۇرىنەى سەرزەویدا دەكىرىت. دواتر ئىين خەلدون باسى ئەوھى بۇ دەكتات كەخەسلەتكانى ئەو شۇرۇش گىپە مەزىنە بەتەواوى لەگەن سىفەتكانى تەيمۇرى لەنگ دا يەك دەگىرنەوە. (٤)

ھەرسەبارەت بەھەۋىتىنى ئىين خەلدون لەگەن تەيمۇرى لەنگ دا ریوايەتىكى تىريش ھەيەكە (ئەحمدەبن عەربىشا) لەكتىبەكەي دا (عجائب المقدور فى نواب تىمور) دەي گىپىتەوە. ئەم ریوايەتە جىاوازە لەوەي كە ئىين خەلدون خۇي دەي گىپىتەوە. گومانىش وايە ریوايەتكەي (عەربىشا) ادەربارە چاپىكەوتى دوودم بىت كە ئىين خەلدون بەھاوبەشى كۆمەلتىك لەشەرعناسەكانى دىمەشق دەچنەلائى تەيمۇرى لەنگ تاكۇ لەمەپ بەدەستە وەدانى شارەكە و توپىزى لەگەن دا بکەن. عەربىشا دەلىت: تەيمۇرى لەنگ فەرمانى دا خوانىيان بۇ سازىكەن. سفرەپەلە و لمەگۇشتىيان لەبەرددم دا دانرا "دەربىرىنى وەرگىپە".

ھەندىكىيان بۇ دەربىرىنى (جۇرىلەنەدەپ وەرگىپە) لەخواردنەكەيان نەخوارد. ھەندىكى تىريشيان سەرقالى گفتوكۈكىرىن بۇون لمبارەيەوە. تاقۇمۇتىكى تريان بەھەلپە خەرىكى خواردن بۇون. ئىين خەلدون يەكتىك بۇو لمېخۇرەكان.

نیین خه‌لدون نه م هله‌می قوسته‌وه بدهنگی بلند هاواری کرد : نهی نه‌میری
مه‌ولامان!! سوپاس بؤ خوای به‌رزی مه‌زن. ببراستی من پیشتریش شهرافه‌تمه‌ند
بوم به‌ثاماده بوونم لای زوریک له‌پادشايانی ترجیجهان، به‌میزوه‌که‌م رؤژوه
مردوه‌کانیانم بؤ زیندو کردن‌وه. له‌پادشايانی مه‌غريب فلان وفلاتم دیتوه، رؤژ
نه‌لات و رؤژناوای دنیام دیوه. له‌هه‌رپارچه‌یه‌کی سه‌رزوه‌ی دا تیکه‌لاوی نه‌میری
گه‌وره‌کانیان بوم. به‌لام خودا منه‌تی ناودته‌سهرم که‌رؤژگاره‌کانی تم‌منی
دریزگردومه‌وه، خودا منه‌ت باری کردم به‌وه‌ی که‌زیاندی، تاکو نه‌و کس‌هه
بینی که‌پادشايه له‌سهر هه‌قیقه‌ت... تاکو ده‌لیت: خوراکی هه‌موو پادشاکان
ده‌خوری بؤ نه‌وه‌ی خراب و شپر ز نه‌بیت و هل خوراکی نه‌میری مه‌ولامان
بؤن‌وه‌ش دخوریت و بؤیه‌ددست هینانی شانازی و سه‌ربه‌رزیش!!

(نیین عه‌ربشا) ده‌لیت : تمیمور به‌وه له‌سهر سامیدا ده‌لهرزی و سه‌مای
بؤده‌کرد. پاشان پرسیاری پادشايانی مه‌غريب و هه‌والی نه‌وه‌ی لیکرد. پرسیاری
ده‌لهمت و ناسه‌واره‌کانی مه‌غribی لیکرد. نه‌ویش هینده بؤ گیراوه‌وه تاکو
ناودزی نه‌وه‌ی فریو داو سه‌رامی کرد... (۵)

نیین خه‌لدون باسی نه‌وه‌مان بؤ ده‌کات که‌چون بوده‌جی‌گهی گرنگی
پیدانی تمیموری له‌نگ و ماوه‌ی (۲۵) رؤژ له‌میوانداری خوی دا هیشت‌ویه‌تیه‌وه.
واته هه‌موو نه‌و ماوه‌یه که‌له‌دیمه‌شقدا ماوه‌ته‌وه بدل‌له‌وه بگه‌ریته‌وه بؤ
میسر. هدلله‌و ماوه‌یدا وله‌سه‌رداواکاری تمیموری له‌نگ سیپاراهیه‌کی سه‌باردت
به‌جوگرافیا مه‌غريب نوسیوه، گومانیش له‌سهر نه‌وه‌یه تمیموری له‌نگ
ویستویه‌تی ولاته‌کانی مه‌غribیش داگیر بکات بؤیه مه‌به‌ستی بوه پیش و‌هخت
شاره‌زای جوگرافیا ناوجه‌که بیت. نیین خه‌لدون سیپاراهکه‌ی له‌دوازه نامیلکه‌دا
نه‌واوه‌دوه پیشکه‌شی تمیموری گردوه. نه‌ویش به‌رؤلی خوی فهرمانی
کردوه په‌رچه‌ی بکه‌نه‌سه‌رمانی مه‌غولی.

دوااتر ئىبىن خەلدون حەزى كىدوه دىيارى يەكى تر پىشىكەشى تەيمورى لەنگ بىكت، تاكو زياتر شەنسى لەلائى بىكىيتمەوە. ئەوه بۇو لەيازارى دىمەشق، قورئانىكى قەشەنگ و بەرمالىكى رازاودو رۇنوسىك لەقەسىدە (بورده) و چوارپاڭەت شىرىينى نايابى ميسىرىسى كېرى و پىشىكەشى تەيمورى كرد، ئەويش زۇر بەباشى وەرى گرت و شادومانى خۆيى دەربىرى.

شىماوى باسکىردىنە دىمەشق لەوكاتەدا خۆى دابود دەست تەيمورەوە تالان و سوتانى تىدا بىلەو ببويھەد. تاڭر لەھەمموو لايەكى ئەوشارە بەربىوو، تاڭەشتە مىزگەوتى ئەممەوى و قورقۇشمەكەي چۈرۈيە خوارى و دیوارو بانەكەيشى روخا. بەرادىدەك دۆخەكە گەشتە ئەو پەپى ئەترىنىنى وقىزەونى دا سېپتى دەربىرىنى ئىبىن خەلدون. (٦)

پوژگاره گانی لاویتی:

ئەو نمونه يەھى باسمان كرد، وىنەيەكى پۇنى ئاكارى نىبن خمدونمان دەدادتى و تەپ دەستى ولىزاتى ئەومان بۆ دەرەخات لەدۇرۇيى و مەرامى كردىدا. سەپەرىش لەودادىھ کاتى ئەودى كردۇ تەممەنلى لە حەفتاسالى بەرەو ۋوربۇتەوه. نىنجا ئىمە لەيەشىكى پېشوتىدا ئامازەمان بەوددا كەنەو لەدواي نوسىنى (مقدمە) دوه ئاكارو رەفتارى خۆيى گۈپى، روپى كرده سەرقان بون بەزانست و زانىارى لەبرى سەرقان بون بەسياسەتهوه. لېرددادەپرسىن: ئەگەر ئاكارى نىبن خمدون ئاواها بوبىت لەدواي ئەودى رەفتارى خۆى گۈپىدە گەشتۇتە تەممەنلى، ئەدى هەياران "دەربىپىنى ودرگىپ" نەبىن رەفتارى لەكاتىكىدا چۈن بوبىت كەنەج بودو حەزى لەسياسەت كردۇ لهو پېنناوددا بەگەرمى تىكۈشاوه؟.

د. على عبد الواحد وافي، لەبارە سەرەدەمى لاویتى نىبن خمدون دەلىت: (لەسەرەدەمى لاویتى يەى دا ھەستىكى دىزىو لاي نىبن خمدون ھېزى پەيدا كرد، ئەو بۇخۇشى وىنای ئەو ھەستەدەكتا وەھەنل نادات بىشارىتەوه ھەرچەندە پاساوىشى بۆ دەھىيەتتەوه. ھەستەكەش بىرىتى يە لەھەل قۆستەوه بەھەرشىۋازىك، ھەول دان بۇگەشتەن ئامانچ لەھەزىگەيەكەوه بىت. تەنانەت لهو پېنناوى گەشتىن بەسودو ئامانچەتاپەتىيەكانيدا، سلى نەكىر دۇتەوه لەۋە خراپە بەوكەسانە بگەيەنەت كەچاكەيان لەگەلدا كردۇ. پلان دانى لەدۇي ئەوانەي فەزلىن ورېزيان بەسەردا رېشتوه... ئەم ھەستەمش بەبەرەدەۋامى بۇھەن سەرقافلەي سەرەپۆيىھەسىسىھەكاني و پەيوەندى وي بەپادشاو مىرەكانەوه لەوكاتەوه كەپەيۈندى كردۇ بەفەرمانبەرىيەكاني دەولەتەوه تاكو ئەموکاتەي كەمردۇدە (٧)

بوجونیگی هله:

هنهندی لهوکهسانهی سهرسامن بهثین خمدون، همول ددهن دوری بخنه ودو پاکی بکنهوه لهمورکی دورویی و مهرامی کردن. وک نهوهی نهوانن قهناعهت بهوه بکهن هزرقانیکی مهزنی ودکو نین خمدون لهرهفتاری دا لهسهر نه و شیوازه دزیوه ری کردبی. رهنگه وابزانن گهربیاوی لهبرکردنوهی دا مهزن بیت، پیویسته لهرهفتاریشی داگهوره بیت. نهم بوجونه ناسازهلهگهنه نهوهی زانستی نوی لهمهسلهی پیکهاتنی کهسايجهتی مرؤف و پهیوهندی نیوان رهفتارو برکردنوهدا بروای پن یهتی. دهگونج مرؤفی لهپوی بيرکردنوهده زور گهوره بیت، لهههمان کاتیش دا لهپوی ناکارده زور دارو خاو بیت.

لهبهردا فهیلهسوهانی کون دهیان گوت رهفتار بهنهنجامی بيرکردنوهده. تاجهنهدبرکردنوهی مرؤف راست بیت نهوندهش ناکاری دروست دهیت. بؤیه ههراگا مرؤفیکیان بدیبا کهرهوشت و ناکاری نزم بوبن، نهودیان تیدا ددگه راندهوه بو نهزانین و نهزوكی بيرکردنوه. نهم راوبوجونه تائیستاکهش زاله بهسهر میشکی زور کهسى دا.

هنهنکه نیمه نامانه ویت تاوتویی نه و رایه بکهین و پوچهلى بکهینهوه. تنهها نهونده دهليین: پهیوهسته گیکی پیویست لهثارادانیه لهنیوان نهوهی مرؤف بیری لىدەکاتهوه لهتهک نه و رهفتاره دا کهبهکردهوه لیی دهبيتری. هنهندی جار رهنگه نه و دوانه لهمرؤفیکدا وک يهک بن. هنهندی جاري تريش وک يهک نهبن و پیچهوانه نهبن. ناسازی نه و دوو مهسلهله (بیرکردنوهده) ناکار لهزور گهوره هزرقانی جیهاندا تئ بینی کراوه، وک بیکون ورؤسّو وايد و گوڈ. لیرهدا بهتایبیهت ئاماژه ددهین بهمامؤستا (گوڈ). نه و پیاوه يهکیک لهگهوره ترین هزرقانانی نهم چهارخه و سهرؤکایهتی بهشی فهلهسهنهی زانکو لهندهنى دهکردو كۆمهلى دانراویشی ههیه كهشايسهی سهرسامی وریزن.

ماودیهک لەمەوپیش مرد، لەدواي نەوهى ریسواییەکى گەورەى لەسەر بلاو
بويەوه. نەو كابرايە سەرەپتى پېرىتى وزانىارىيەكەيش، سوارى (متىرف) دەببو بى
نەوهى پارە بىدات. زۆرجار فۇوفىلى دەگردىلەو پېنناوەدا بەخاترى چەند فلىستىك.
دواي نەوهى فىلەكەى ناشكرا بىو دانى بەوهەدا نا كەگرى يەكى دەروننى ھەبۇه
وپالى پىيوە ناوهبەرەو نەو كارە قىزەونە، بى نەوهى بىزانىيەت چۈن چۈنى خۆى لى
پىزگار بىكەت.

بهره‌وائمه‌گهی عهدبول قادر مه‌غیریبی :

شیخ عهدبول قادر مه‌غیریبی یه‌کیکه له‌وکه‌سانه‌ی سه‌رسامن به‌ثین خه‌لدون. هدویشی داوه به‌ردانی له‌ثین خه‌لدون بکات و دوری بخاته‌وه له‌مئزکی دورویی و مه‌رامی کردن. کاتن دیته سه‌رباس کردن همه‌قیه‌یقینه‌که‌یثین خه‌لدون و ته‌یموری له‌نگ، ده‌لیت: نه‌وکاره‌ی نیین خه‌لدون له‌و وخته‌دا پیّن هه‌ستاوه له‌پروی سازش و دوروییه‌وه نه‌بوه. به‌لکو له‌پیناوی پرگار بون و به‌رگری کردن بوه له‌زیان. چونکه ته‌یموری له‌نگ کابراهیکی دل رهق بwoo، له‌هرکه‌س توره بوایه سزاو نه‌شکه‌نجه‌یه‌کی سه‌ختی ده‌دا. (۹)

به‌راستی نه‌م پاساوه‌ی شیخ عهدبول قادر به‌ثاسانی قبول ناکری. چونکه شان به‌شانی نیین خه‌لدون کومه‌لی شه‌رعناسی دیکه‌ش له‌و دیداره‌دادبوون، به‌لام له‌پیناوی به‌رگری کردن له‌زیانیان دا نه‌و کاره‌یان نه‌کرد که‌ثین خه‌لدون کردن. نیمه‌ش کاتن بریار له‌سهر شتی دده‌هین که‌به‌هاوشیوه‌کانی ده‌پیّوین، ودک چون نیین خه‌لدون لیمانی ده‌خوازیت له‌لیکولینه‌وهی رواداه‌کانی می‌زوو پیاوه‌کانی دا وابکه‌ین به‌بن گومان نه‌گهر له‌بهر پوچنایی نه‌و بوچونه‌ی (مه‌غیریبی) دا حوكم له‌باره‌ی پیاوه‌کانه‌وه بدهین، نه‌وا له‌دنیادا هیج کاریکی خراپه نامینیته‌وه و پیاوه دووروه‌کانیش ده‌بنه پیاوی به‌پیز.

مه‌غیریبی وینه‌یه‌کی جوان و گه‌شاودی نیین خه‌لدونمان پی ده‌به‌خشیت. به‌وهی که‌ثین خه‌لدون به‌جه‌ماله‌دینی نه‌فغانی ده‌چوینی. وای و دسف ده‌کات گوایه نه‌ویش و دکو نه‌فغانی دل پاک بوهه روالت و ناوه‌رۆکی و دکو یه‌ک وابووه. عه‌ردب په‌روده‌ریکی سه‌خت گیر بوهه غیره‌تی زۆر بوه به‌رانبه‌ر به‌ناینه‌که‌یی و ده‌سته‌لاتی نه‌ته‌وه‌که‌ی. کاتیکیش دیویه‌تی نه‌و ده‌سته‌لاته شیرازه‌ی تیک چوهو عه‌جه‌مه‌کان به‌سهری دا زال بون. توشی جه‌خار بودو به‌جبهانی نیسلامی دا

كەراوه، دەستى كردوتە نوسىن و لىتكۈلىنەوە خويىندىن. دەستى كردوتە راتەكىنى دەرونە دۆگمەكان. بەلام هيچى دەست نەكەوتە تەنها دەنگ دانەوەيەك نەبىن (وەك چۈن مەرۋە ھاوارىكى بەرزا بەرە كىيەن بىات كىيەكە دووبارە دەنگەكە دەداتەوە - وەرگىن) بەلكو بەپشت تىكىردىن ورەنجدانىش پېشوازى لىتكراوه) (۱۰)

من نازانم مەغribىنى ئە وېنە جوانە ئىبىن خەلدونى لەكويىندرى ھىنماوه. چونكە زۇرىنە ئە و دىكۆمىتىن و بەلكە مىزۇييانە كەلەبەر دەستمان دان پىيچەوانە ئە و وېنە يە ئىشان دەددەن. دەكىرتى بىزىن ئىبىن خەلدون و ئەفغانى ئەواو پىيچەوانە يەكترى بۇون. لەبىر كەردىنەوەشدا و لەرەفتارىش دا. ئەفغانىلەھەرنىڭ رۇھكەوە كابرايەكى ئايديايى بۇو، ئەمە لەكاتىكىدا ئىبىن خەلدون لەھەردوكىيان دا كەسىكى زۇر واقىع بىن بۇو، زىادەپ دەۋىشى كردوه لەواقىعىيەكەيدا. ئەگەر ئەفغانى بىویستايە مەرامىي بۇ پادشاكان بىات وەك چۈن ئىبىن خەلدون مەرامىي بۇ دەكىردىن، رەنگە ببوايەتە سەرۋەك و دەزىران لەكۆشكەكە ئىبىن خەلدون سولتان عبدالحميد داياخود لەتەلارەكە ئىناصرىدىن شادا.

کورت بینی:

نین خمدون لەرەفتاریدا کورت بین بود، وەك هەركەسىيکى تىلەمەرۆقە
ھەلپەرسەت و دوورپەگان. ھەولى دەدا سود لەئەمېرۇ وەرىگىرى كەتىياتى دا دەزىيا،
ئىتىر گۈيى بەھەدە سۆزى (سبەينى) چى لەگەن خۆيدا دىنىتەھە پېشىن. ئەوا
كاتى خۆى لەمیرەكان دەبىرەدە پېشەدە مەرامى دەكىرد بۇيان، نەئى دەزانى دېر بى
يان زوو ئەو نەھىنى يەھەرناشكرا دەبى، ئەو جا خەلگى بىرپاو مەتمانەپىنى
ناكەن. بەگىرددەش واي بەسەرەت، ئەو بۇ لەناو خەلگى مەغىرېب دا ناوابانگى
خراپى بلاو بويەدە. ھىچ چاردىھەكىش بۇ ئەو حالەتە نەدىتەھە ئەۋەنەبى
لەمەغىرېب ھەلبىت و پۈكەتە ولاتىكى تىركەخەلگەھە ھېجىنلىكى واي لەباردۇدە
نەزانىن. دەگونجىت لەم رپەدە ئىبن خمدون بەباباى بازىرگانى دەست بىرۋەنلىباز
بچوئىن. بازىرگانىش دەتوانىت بۇ ماوەيەك دەستى خەلگ بېرىت و درۇيان لەگەن
بکات، بەلام ناتوانىت تاسەر لەسەر درۇو دەست بېرىنى لەگەن ئەو خەلگەدا
بەردهوام بېت. ھەزدىبى مەسەلەكەھە ناشكرا بېت و بازارى نەمىنیت. ئەو
كاتەش ناچاردەبى بۇبارزايىكى تىركەپەت.

ئەو گرى يەئى كەبەسەر ئىبن خمدوندا زال بۇو، واي لىتكەردىبوو نەتوانىت
سەرنج بىدات لەسەر ئەنجامى ەفتارەكانى. بەلگۇ بەشىۋەيەكى نەستى بەرەدە
رپيان پال دەنرا، وەك جۇن كاپراي چاوجىنۇك بەرەدە پەزمەندە كەنلى مان و
سامان پال دەنرى. رەنگە دواي ئەوهى كارلەكار دەترازى ئەو جا بەخۆى بىزانى.

حالیکی سه رنج راکیش:

له باره‌ی نیبن خمدونه و حالیکی سه رنج راکیش له نارادایه، له وانه‌یه به‌هوی نه و حاله‌و نیبن خمدون جیا ببیته‌وه له وکه‌سانه‌ی خیوی گریتی دهرونین. نه و جوڑه که‌سانه له نوسینه‌کانیاندا ناسه‌واری گری دهرونه‌کانیان به‌دی ناکری، زور جار به‌که‌سایه‌تیه‌کی دووجه‌مسفر دینه به‌رنیگا. به‌جوڑی بیرده‌که‌نه‌وه و به‌شیوازیکی تر رفتار دهکن. وهی نیبن خمدون به پیچه‌وانه ودیه، ناسه‌واری رفتاری به‌پروونی له سه‌ر نوسینه‌کانی ده‌ردکه‌وهی، ته‌نانه‌ت له‌هه‌ندی روهه و پی‌ناسه‌یه‌ی مه‌غیری‌بی به‌سه‌ردا ددبی که‌گوتی: رواله‌ت و ناوه‌رؤکی ودکو یهک وان. نه‌ودتا ده‌بینین له‌کتیبی (التعريف) دا به‌راشکاویه‌کی سه‌یر، باسی نه و کرده‌وه هله‌په‌رستانه‌ی خویمان بوده‌کات کله‌سه‌ردده‌مس لاویتی دا کردونی، هیج نایان شاریت‌هه ودو پاساویشیان بو نادوزیت‌هه وه. دروست ودک نه‌وهی نه و کرده‌وانه‌ی به‌رفتار گله‌یکی سروشتی زانیبی که‌هیج پیویست به‌شاردنه‌وه نه‌کهن. له (مقدمه) شدا دوویتین به‌شیکی ناوناوه (سه‌باره‌ت به‌وهی شادومانی وبه‌دهست هاوردن زور جار بو خه‌لکانی مل که‌ج ومه‌رامی که‌ره و نه‌وره‌فتارهش هؤکاریکی به‌خته‌وهریه) (۱۱).

نیبن خمدون به‌وهش دهست هه‌لناگری، به‌لکو له‌زور به‌شی (مقدمه) دا ده‌بینین سه‌رکونه‌ی بریندارکه‌رانه ناراسته‌ی مرؤفه نایدیاپیه چهق به‌ستودکان ده‌کات. چونکه به‌رای وی، نه و که‌سانه له‌گه‌ل ره‌وتکه‌دا پی ناکهن و به‌گویره‌ی سروشتی کۆمه‌لگه‌که‌یان ناجولت‌هه وه. وام دئ به‌خه‌یالد، یهکن له و هؤکارانه‌ی پالیان به‌ثیبن خمدونه و نابو داهینانی تیوره‌که‌ی، نه‌وه بوه که‌ویستویه‌تی به‌ئه‌فراندنی تیوره‌که به‌رگری له‌خوی بکات. یانی که‌دیویه‌تی خه‌لکی سه‌رزه‌نستی دوو روویه‌که‌ی دهکن ویستویه‌تی زانستیکی نوی دابمه‌زربین تاکو

له میانه‌ی دا بیژیت: پیویسته خله‌گیش بهو جوره رهفتاربکهن و نه و خود بگرن.
جونکه نه و خود له تهک سروشتی ژیانی کومه‌لایه‌تی دا ویک دیته‌وه.

ثیبن خه‌لدون لهزانسته تازه‌که‌یدا که‌سیتکی واقعیت بین بووه، به‌جورنیکی
نه‌شنهنگ و حوان و هسفی نه و کۆمەنگه‌یدی بۆ کردوین که‌تیاییدا ده‌زیا. وهن لهو
که‌وشه‌نه‌دا نه‌وستا به‌لکو نامؤزگاری مه‌رdom ددکات تاکو واقعیت بینانه رهفتار
بکهن وله‌گه‌ل ته‌وژمه کۆمەلایه‌تیه‌که‌دا پی بکهن، بهین ره‌چاوکردنی بنه‌ما
ره‌وشتی یه‌کان. به‌ده‌برینیکی تر: ده‌یه‌وینت خه‌لکیش و دک خوی هله‌په‌رسن و
۱۹۸۵ء.

بوجونی وی سهبارهت بهشپرس:

له پرسی شوپردا په یوهندی رهفاری شیبن خه لدون له تهک بیدوزه کهی دابه شنوده کی ناشکرا درده کهی دهستک واقع بینی واي لیکردوه لمبابه تی شوپردا پیبازی پیپردو بکات که له زیاده دهی و ناموئی خالی نه بی ودک درده کهی شوپرشه کانی کردته دوو به شهود : سه رکه و توهکان و شکست خواردوه کان. به ناشکرا دهست خوشانه له شوپرشه سه رکه و توهکان دهکات و نای شاریته ود. هرجی شوپرشه شکست خواردوه کانی شه له دیدی شهودا زور جینگی سه رکونه. بویه به شنوده کی سه خت گیرانه سه رکونه شوپرشه شکست خواردوه کان دهکات به بی نه وهی گوی به وه برات که چه نه بنه مای چاک و نمونه با الایان تیدایه.

ثیبن خه لدون به ددبه نگ یاخود چاویه است لیکراو و هسفی شوپرشه گیزه ژیرکه و توهکان دهکات، پینی وايه نه و شوپرشه گیزانه پیویسته زور به توندی سرازبرین یاخود چاره سه بکرین. نه گهر له پریزی شیته کاندابن پیویسته به داوده رمان چاره سه بکرین. ودل نه گهر ناز او وه ناشوبیان له کومه لگه دا به رپا کرد نه وا ده بیت سرازبرین یان به کوشتن یاخود به شه للاق. همندیک له شوپرشه گیزانه پیویسته نوکته گالته جاری یان له سه بلا و بکریته ود و له پریزی (سه فاعی) یه کاندا له قهله م بدرین. (۱۲)

شه رعناسه کان له سه رده مانه هی دوایی دا، ودک له به شه کانی پیشوتریش دا با سمان لیوه کرد بپروایان به پیویستی گوی رایه لی کردنی سولتان و حرم رام کردنی در چون له دزی هه بwoo. له سه بپروا بونه شیان دا پشت قایم بون به و (دهق و در گیز) انهی که له قورنائ و فه رموده داهاتون سه بارهت به هاندانی خه لک بؤ گوی رایه لی کردنی (ودل نه مر) و دهسته لات دار، نیدی باشه و دهسته لات داره گونا هبار و ستم کاریش بیت. هه ندیکیان هوکاری قه ده گه کردنی در چون

لەفەرمانى سولتانيان بەوە لىيڭ دەدایە و دەگەنە دەرىچونە دەبىتە هۆى بىن سەرو
بەرى و ئازاوهە خوین پڙان. لەم پودوھ كورتەي قىسىان ئەمە بۇو: حەكۆمەتى
ستەم كار باشتە لەئازاوه.

شاردار اوھنىيە ئەم رايەي كەشمەر عناسە كان لەم دوايىياندا پېشى گەشتىن، بەھۇي
ئەودوھ بۇو كە لەرۇزى و بىزىوي يان دا پاشتىيان بەمېرى دەبەست و چاودپوانى
پەلەبەرز كەردىنەوە داداشتىيان لى دەكىد. ھەرلەبەر ئەودوش پرۇستۇي ھەر
شۇرۇشىكىان دەكىد كە ببوايەتە هۆى ھەرەشە لەو حەكۆمەتەي كەنەوان بىزىويان
لىيۇھ دەست دەكەوت. (۱۲) ئىدى ئەوھ لەپىرى دەكەن كەنەو حەكۆمەتەي ئىستا
لەسەركارە لەئەنجامى شۇرۇشىكدا دېبە حەكۆمەتى پېشىو ھاتۇتە سەركار، پەنگە
شۇرۇشىك ھەلايسىن و سەركەوتن بەدەست بىنلىك دامەزرانى حەكۆمەتىكى
تازىداو ئەوانىش لەكىن ئەو حەكۆمەتە بىنە كارمەندو خزمەتى بەكەن وەك چۈن
بۇنەتە كارمەندى ئەم حەكۆمەتەي ئىستا. وەلى وادىيارە ئەوان گىرنىكى نادەن
بەھىچ شتى ئەوھ نەبى كەحالى حازر لەپەردەستىيان دايە. كاريان نىيە لەرپابردوادا
ج بۇو يان لە داھاتوادا ج دەپى.

ئىين خەلدون جۇرىكى تر بۇو، ئەو بەرلەنسىنى (مقدەمە) ھەولەتكى زۇرى
دابتوانى لە مەغىرېب دامېرنشىنى دامەززىنېت ياخو سەربەرزىيەكى واى دەست
بەكەۋىت كەپىزۇ شىكۇي باپىرانى بۇ بىگىرېتەوە. كاتىكىش لەو ھەولەدا شىكتى
ھىنناو لەمەغىرېبدا ناوابانگى زرا. بەنای بىردى شۇنېكى گۇشەگىرۇ دەستى كردد
بىرگەردىنەوە لەھۆكارى شىكتى خواردىنەكەي. بىرگەردىنەوەكەيشى رېنمۇنى كرد
بەردو بايەخى دەمارگىرى لەزىيانى كۆمەلگەدا. ئىنجا رايەكەيشى سەبارەت بە
شۇرشەن لەلقولاوى ئەو بايەخەيد كە خستویەتىيە پال دەمارگىرى. دەبىننەن
ستايىشى شۇرۇشى سەركەوتتوو دەكەت، بەجاو پوشىن لەو ئازاوهە خوین رېزىمەي
لىيەوە دەكەۋىتەوە. چونكە بەرای ئەو شۇرۇشىكە لەسەر بىناغەي دەمارگىرى و
(پېرگەرايى) ھەلايساوه. كەوابىن ھەرددەن بەرپابىت و ھەرددەبىت سەركەوتتىش

به دهست بینیت. نهوكهسهش که خاودنی دهمارگیری و پیرگه راییه نهگمر که مته رخه می گرد له ههستان بهو شورشه، که سیکی تر پنی ههندستن که وه کو نه خاودنی دهمارگیری و پیرگه رایی بیت.

بهو شیوه دهیه ثیبن خهلوون ههول ده دات ده رچونی معاویه له دزی عهلي لیک بداته وه وه برگریش له و در چونه بکات. نه وهتا ده لیت: (معاویه بؤی نه بیو مه سهله که له خوی یان له بنه ماله و خزمه کانی دور بخاته وه، چونکه نه وه شتن بیو دهمارگیری به سروشی خوی هینابویه کایه وه وه هوزی نومه بیه ههستیان پیکرد... نه گمر معاویه به ره و پیگه یه کی تری بیر دنایه و تاکر دوی بکرد ایه له مه سهله که دا، نهوا دهنگه کانی به لاوه گرنگ تربوه له شتن که سه رپیچیه کی گهوره له دواوه نه بیو...) (۱۴) لیره دا تیبینی ده کهین ثیبن خهلوون واي به پیویست ده زانی ههرگه سیکی خاودن دهمارگیری بیه له حکومه ت و دهسته لات را په پری. باشه و حکومه ته چاک و گونجاویش بیت. چونکه که مته رخه می گردی لدرا په پرین، ناکوکی و نازاودیه کی واي لی ده که ویته وه زور له و ناکوکیه زیاتر بیت که له را په رینه کهی ده که ویته وه. له لایه کی تری شده وه نه بیو خهلوون پر وستوی هه مو و شورشه شکست خوار دوه کان ده کات. شکست خوار دنیش بهوه لیک ده داته وه که نهوانه بیه شورشه کان ههستانون ره چاوی مه رجی فهراهم هاتنی دهمارگیری یان نه کرد وه. یانی نه و شورشه گیره که بنه پشت بهستن بهو بیو با وه ره باشی که بانگه شهی بؤ ده کات له حکومه تی سه ردمه کهی خوی را ده په ریت، بهین نه وه دهمارگیری بیه کی باشی له پشت وه بیت. نه وه بیه پیچه وانه و نه وه په وه ری ده کات که کو مه لگه له سه ری ده روات. که وابن هه ده بی چاره نوسه کهی شکست و نه فرهت بیت.

به رای ثیبن خهلوون بایای شورش گیر به رله وهی ههستی به بزوته وه کهی پیویسته حسابی خوی بکات، شوین که تو وه کانی ثامار بکات وهیزی

دەمارگىرييەكەيان بزانىت. ئەگەر زانى دەمارگىرييەكەى لازاترە لەوەي
بىگەيەنىتە سەركەوتن، واباشتە بۇي لەمالموھ دابىنىشىت وىن دەنگ بىت. واژلە
مەسەلەكە بىتىت تابەگۈزىرىدى ويستى ئەوانەي خىيۆي دەمارگىرين و گرى دان
وھەلۇشاندە وەيان بەدەستە، پى بىكەت. ئەو ھەستە واقىع گەرايىيە توندرە وەي
ئىبىن خەلدون ھەي بۇو، واي ليكىدوھ بىن ئاگابىت لەلايەنىتى گرنگى مىزۇي
شۇرەكان. شۇرەكان ناچنە ئىر بارى حسابى ورددوھ، وەك ئىبىن خەلدون
دىخوازى. شۇرەكان وەك ئەو گرى بەستە بازىغانىيە نىن كەخواجاي بازىغان
بەرلەوەي خۆي لەقەرە بىدات بەوردى حسابى خۆي دەكەت. زۇرجارى وادبىن
كەسى شۇرۇش كېپەر مەمانەي تەواوى ھەيە بەو بىروايەي كەلەپىتىدا دا دەست
بەشۇرۇش كەردن دەكەت، بۇيە بەرەپەرى دەچىت وگۈئى نادات بەوەي نايما لەو
پىتىدا دەمرىت يان نە "دەرىپىنى وەرگىزى". يان رەنگە شۇرۇشكېپەر بىن ئەوەي
زەمينەسازىيەكانى سەركەوتتىشى لەبەردەستىدا بىت شۇرۇشى بەرپادەكەت، دواتر
بىن ئەوەي خۆيىشى ئاگايلى بىت دەگاتە سەركەوتن. كەواتە مەسەلەكە زۇر
لەودگەورەترە كەبىچىتە رىزى حسابى بازىغانەكانەوە.

ئىبىن خەلدون ھەول دەدات بىر و باۋەرەكەى خۆي لەبارە دەمارگىرييەو،
بچەسېپىتىت بەسەر بانگەوازەكەي محمددا (د.خ) يىشدا، ئەمەش بەپشت بەستن بەو
فەرمودىيەي كەددەرەمىت: (مايىعث اللە نبىأ الافى منفعة من قومه). (15) ئىبىن
خەلدون ئەوە لەياد دەكەت كەچۈن پېغەمبەر بانگەوازەكەيى دەست پېتىرىد،
لەكاتىكىدا خاونى دەمارگىرييەكى زۇر لازىش بۇو لەبەرانبەر دەمارگىرى فەرى
دۇزمەنە سەرسەختەكانىدا. تەنانەت لەنئۇ شەكەفتە كەشدا ھىندەي نەما بۇو
دۇزمەنەكانى لەناوى بەرن ئەگەر خودا بەفرىيائى رانەگەشتبايەو داوى جالجالۇكەو
ھىلەكەي كۆتىرى بۇودكار نەختايە. كەواتە مەسەلەكە تەنها مەسەلەي
دەمارگىرى نىيە، بەلكو ھۆكار گەلن دىكە لەثارادان و پۇلى خۆيان يارى دەكەن
لەسەر خىستن ياخود شىكت پى هەربانگەوازىك

دا. گهرله دیرزه مانه و شورش گنیران کاریان بهو پیازه خهدلونیه بکردایه، نهوده
له دنیادا نه پیغمه مبه ران به درده که وتن و نه رینه رو چاکسازه کانیش. خه لگیش
وه کو مینگه لیان لی ددهات ومل که چی هر که سینک دهبون گه به زوری
هیزبه سه ریاندا زال بوایه. نه کاته ش کومه لگه ش چه قی ده بهست و نه وه لمدوانی
نه وه لمدر یه ک پر دوت پی ده گرد.

هه رو ها نیبن خهدلون لایه نیکی دیکه ه دیر و کی شورش کانی فه راموش
کردوه. ههندی جار سه رهنجامی شورش شکست ده بن، به لام له گه ن نه وه شدا
کاریگه ریه کی کومه لایه تی به که لگی ده بن. به واتایه کی ده رای گشتی ده بزوئیت
ومیشکی خه لگی ده کاته وه له نافاری مه سه لایه کدا که ردنگه لی بن ناکایوبن. زور
جاریش شورشه شکست خوار دوه کان ده بنه دهست پیک بوته و شورشه
سه رکه و تو ه لهدوانه وه بدرپا ده بیت. ده گونجیت بلیین: شورشی سه رکه و تو
به ریانابیت مه گهر لهدوانی زنجیر دیه ک شورشی شکست خود ردوو
نه بیت. چونکه هه ریه کی له شورشانه وک هه نگاویک وان بو زه مینه ساز کردن
به ره سه رخستنی دوا یه مین شورش.

وادیاره نیبن خهدلون ته نه با یه خ به سه رکه وتنی به پهله ده دات. ده نا هیج
گرنگیمه ک به سه رکه وتنی دره نگ و دخت نادات. لیر ددا ده بینین له هه سته واقع
گه را کهیدا پیچکه یه کی و اددگریته بهر که له ما ودی دوردا له گه ن بویه ری
کومه لایه تی دا ویک نایه ته وه.

ئىپپىن خەلدۈرن و ئىپپىن تۆمۈت:

لە (مقدمە)دا دەربىرىنىن ھاتوھ، لەو دەربىرىنىندا ئامازەيدىك دەبىنرئى بۇ نەھەدى كەثىپپىن خەلدۈرن سەرگەوتىنى ھەر بانگەوازى بەبەلگەي چاکى و گونجاوى نەھەدى بانگەوازە دەزانىت. نەھەدو دەربىرىنىش لەميانەي يەرگىرى كردن لە (محمدى كورى تۆمۈت)دا ھاتوھ، (محمدى كورى تۆمۈت) نەزادى خۇى دەدایەوە پال ئىمام عەلى و خۇى بانگەشەي (مەھدى) يەتى بۇ خۇى دەكىردى. دكتور ئەممەد ئەمېن باس لەوددەكتات گوايىھ نەو كابرايە ھەندى فىيل وجادوى بەكار ھىنناوە تاكو خەلگى پى بخەلەتىنىت ووايان لىبكتات لەدەورى كۆبىنەوەو پشتىوانى لەھەولەكانى بىكەن، دواجار لەھەولەكانىشى دا سەرگەوتىنى بەدەست ھىنناو توانى دەولەتىكى گەورە دابىمەززىنى كەلەمیزۈي مەغrib دا بەدەولەتى (مودەحەدەن) دەكان بەناوبانگە. (١٦) ئىنجا ئىپپىن خەلدۈرن دىتەكايەكەوە دەرگىريەكى گەرمۇگۈرى لىدەكتات وھەول دەدات نەوتۆمەتانەي ئى دورباختەوەكە ئاراستەي كراون و بەئەھلى پارىزىكارى و چاکەي بىناسىتى.

ئىپپىن خەلدۈرن لەو رۇوهە ئاواها دەدۋىت: (نەھەدى) واددەكتات فوقەھا كان (ئىمامى مەھدى) بەدرۆبىخەنەوە، نەھەو رېزىدەيە كەلەنئىو دلىاندایە بەرانبەر پلەو پايىھى وي. ئەبىن گومانت چۈن بى بەرانبەر پىاواي تورە بوبىت لەئەھلى دەولەت ولهگەل ئىجتەدادى شەرعناسەكانىشىاندا ناكۇك بوبىن. ئىدى بانگەوازى كردبىن بەناوقەوەمەكەي داو داواي گردىج ھەربەخۇى جىيەدەيان بکات "واتە جىيەد لەدئى ئەھلى دەولەتكە، يانى دەستەلات داران بکات". نەھەو بۇو توانى دەولەتكە لەپەگەوە دەربىرىنى، دەولەتكەكەي واژگۇن و سەرەو ۋېرگىردى، لەو پېتىناوەشدا ژمارەيەكى زۆر لەشۋىن كەوتەكانى گىانيان لەدەستدا كەئاماريان مەگەرھەر خودا بىزازى... بىريا بىزازىيە مەبەستى (لەو ھەممۇ گرددەدەيە -

وهرگیز جگه له قایل کردنی خودا چی دیکه بود... نه گذر مه بهستی جگه له چاکه شتیکی تربوایه نهوا کاره کهی بو نهده چوه سهرو بانگه واژه کهی لیک هه لددو دشا یاه وه به گویره هی نه و سونه ته خوا یاه که له نیو به ندہ کاندایه) (۱۷) پینده چیت یه کیک لهو پالن هرانه هی هانی نیین خه لدون یان داوه به و گرم و گوریه به رگری له (نیین تؤمرت) بکات، نه و بود که ویستو یه تی کتیبه کهی پیشکه ش پادشا یاه ک بکات که حوره په یوه سته گیه کی هه بود به موده دینه کانه وه، و دک دکتور ته ها حسنه ین ٹاما زهی پی ده دات، و اته بهم به رهوانی کردنی گه ره کی بود و دک نه ریتی خوی مه رامیں بپادشا کان بکات و دنی هه رجون بیت، ده بینین له میانی به رگری کردنی کهی دا پیو دریک دینیتیه کایه وه که نیمه له به ران بهر نه و پیو در ددا هه رئه و دنده ده تو این که پی سه راسیمه بین. نه و هتا له باره دی (نیین تؤمرت) دود دلیت: (نه گذر مه بهستی جگه له چاکه شتیکی تر بواهه نهوا کاره کهی بو نهده چوه سهرو بانگه واژه کهی لیک هه لددو دشا یاه وه به گویره هی نه و سونه ته خوا یاه که له نیو به ندہ کاندایه).

لیزه دا نیین خه لدون سه رکه وتنی بانگه واژه، ده کاته پیو در بچاکی بانگه واژه که. نیتر نازانم چون ده تو اینیت نه و پیو دره به سه ره نه و بانگه واژه سه رکه و تو انه دا بچه سپینی که به لایه وه خراپن، بو نمونه و دک بانگه واژه فاتمیه کان. یاخود بیچه سپینی به سه ره نه و بانگه واژه شکست خوار دوانه دا که به لایه وه باشن، و دک بانگه واژه کهی حسنه ین.

شۆرشه ئىسلامىيەكان:

لەسەر دەمكىتىبىن خەلدونداو لەنئۈ كۆمەلگەمى مەغribi دا ھەر بەيناو بەينى باڭگەوازىكى ئايىنى سەرى ھەلەددە و هيئىندە نەدەبرە خاموش دەببۇ دادەكىر كايەوە. نەوكەسانەش كەھەلەستان بەوبانگەشانە، وەك ئىبىن خەلدونىش لەمقدەمەكەمى دا دەيىن پۇلىنىت، دوو بەش بۇون: يەكەميان پېڭ ھاتبۇو لەوكەسانەي باڭگەشەي (مەھدى) بۇنىيان بۇ خۇيان دەكىرد، يەكىكىان خۇي دەكىرە ئەمەھدىيە چاوه روان كراوهى كە پېقەمبەر (د.خ) مەزدەي دەركەوتىنى داوه، كاتى دئى دەولەتى دادگەرى لەجىگەي دەولەتى سىتم دادەمەزىزىنى. هەرجىگىرۇي دوھەمە. نەوكەسانە بۇون كەبانگەشەيان دەكىرد بۇ كۆنترۆن كردىنى پىتىكەكان و سلەمانەمە ئەعرابەكان لەودى خراپەيان تىادا بلاو بىكەنەوە) (۱۸)

شياوى ئاماژە پىدانە، نەو باڭگەوازە ئايىنى يانەي لەمەغrib دابەدەركەوتىن، ھىچ نەبۇن جىگەلەۋىنەيەكى ناوجەبى ئۇمۇملانى يەكەن ئىسلامدا بەكشتى لەتارادا بۇو لەنئۇان ئايىدىايى بۇنى ئاين و واقيعگەرايى بۇونى دەولەتدا. ئىسلام بەسرۇشتى خۇي ئايىنىكى رىفۇرمىستى يەوكۆمەلىن نۇونەي بىلندى ھىناوه لەمەر يەكسانى و دادگەرى لەنئۇان خەلگىدا. سەرجەم نەو نۇونە بالايانەش لە سوننەتى پېقەمبەر و ژياننامەي خەلەپەكانى پاشىدىن دا بەرچەستە بۇون وەلى كۆمەلگەمى ئىسلامى لەدواي ئەوان لەو نۇونە بالايانە لايادا و، بەلگۇ دەولەتى دالپۇسىنەرى تىدا دەركەوت و سەتەمىشى تىدا بلاو بويەوە. لەئەنجامى نەو لادانەش دا كۆمەلى شۇرش وبانگەواز لەئىسلامدا بەدەركەوتىن كە ھەولىان دەدا كۆمەلگەمى ئىسلامى بىكىرەنەوە بۆسەر پېپەوى يەكەمچارى. ھەر نەو شۇرش و باڭگەوازانەش بونە ھۆكاريلىكى كارا بۇ ئەوهى زىيارى ئىسلامى بېبىتە خىيۇي سروشتىكى بىزىيۇي داهىئەرانە. گەرنەو شۇرشانە

سەريان ھەلتەدایە ژیارى ئىسلامىش نەددەشتەئەو ئاستەى كەلەبەپىتى بەرھەمە فىكىرىيەكان و ھەممەچەشنىيى بلىمەتىيەكانىدا بەدەستى ھىنا. كەچى ئىپن خەلدون دېت بەنوكە قەلەمىن. خەت بەسەر ھەمۇو ئەو شۆرشاھەدا دېتتى. ئەوەتا دەلىت: (زۇر كەس لەوانە خۇيىان بۇ خوداپەرسى تەرخان كردۇ دەپابەندى پىگەكانى ئايىنин، ھەلدىستەوه دېبە مىرە خراپە كارەكان و داواي گۇزىنى خراپەو بەرپى گرتى دەكەن و، فەرمان بەچاكە دەددەن. لەممەدا مەبەستىيان خودا پاداشتىيان بىداتەوه. ئىدى شۇينكەوتەيان زۇر دەبن و خەلگانى ئازاۋەچى لەدەوريان كۆدەبىنەوه، لەو پىتاواشدا خۇيىان ئاۋەقە ئىياچون دەكەن. زۇر بەشىان بەگۇناھبارى دەمنىن، چۈنكە خودا ئەودى لەسەريان نەگردوتە ئەرك، بەلكۇ مەرجى توانادارى داناوه بۇ بەئەرك دانانى ھەستان بەۋەرمانە... بارودۇخى پادشاو دەولەتكانىنىش بىنج داکوتراوو بەھىزەو، ھىج شتى ناي لەخشىنى مەگەر داواكارىيەكى بەھىز كەدەمارگىرى ھۆزۈ عەشرەتكانى لەپشتەوه بىۋەك لەپىشەوه باسمان كرد). (١٩) وادىارە لىرەدا ئىپن خەلدون كەتىكىدا ئەو حۆكمە توندە بەسەر شۆرشكىتە شىكست خواردودكاندا دەدات. بىۋستىيە شۆرشهكەي حسەينى كورى عەلەيشى بىتە خەيال. ئايا بەسەر ئەو شۆرپە دا ھەمان ئەو حۆكمە بىدات كەبەسەر شۆرپە سەرنەكەوتودكانى تردا داوىيەتى؟ ئايا دەكىرى بەحسەينىش بلىت گۇناھبارو پاداشتى نادرىيەوه؟

كاشكاي بىزازىبا ئىپن خەلدون دەيتowanى قىسىمەكى ئاواها بىكتا؟ لەودختىكىدا كەموسۇلمانان خەرىكە كۆدەنگ بن لەسەر پىرۇز راگرتى حسەين و بە شەھيد لەقەلەم دانى؟!

نیبن خمدون و حسین

له بهشی حه وته می نهم په رتوكهدا با سمعان لهوه کرد که چون نیبن خه لدون نهوا
 رایهی نیبن عه رهیں به هله داناوه که ده لیت: (حسین به شمشیره کهی با پیره دی
 کوزرا) الله راستیشا نیبن خه لدون له موقدیمه کهی دا به رگریه کی زور له حسین
 ده کات. له میانه کهی بہرگری کردنه کهی دا ده لیت: (به لام حسین، له کاتیکا
 گوناهباری یه زید لای هه مو خه لکی سه ردنه کهی ناشکرا بوو، حسینیش پیش
 وا بوو مادم یه زید گوناهبارو فاسقه نهوا را په پین له دزی پتویسته، نه خاسمه
 له سه رکه سیک که تو ای بشکیت به سمر مه سله کهدا، شینجا بو نه وکاره له شایسته کی
 و تو اداری خوی پابنی. هه رجی شایسته کهیه تی نهوه وایه و یه زیادیشهوه،
 به لام له روی تو اداریه کهوه خودا به زهی پیدا بیت به هله دا چوو. چونکه
 ده مارگیری (مضر) الله قور پیش دا بوو، ده مارگیری قور پیش له هوزی عبدول مه نافدا
 بوو، ده مارگیری هوزی عه بدل مه نافیش له نیو بنه ماله نومه یه دا بوو. قور پیش
 و هه مو خه لکیش نه وهیان ده زانی و نکولی یان لی نه ده کرد. ناوه هه لهی حسین
 بو ړون بویهوه. به لام هه لکه له مه سله کهی دنیایی دا بوه که زیانیکی تیدانیه.
 وهن له حکمی شه رعیدا هه لهی نه کردوه، چونکه حکمه شه ربیه که په یو دسته
 به گومانه کهی نهوهوه. نه ګومانی وا بوو تو ای هه یه نهوه کاره بکات. جګله
 حسینیش هه مو نه و سه حابیانه که له حیجاز بون یا خودله عیراق و شامدا له کن
 یه زید بوون، پیبان وا بوو، هه رچمند یه زید که سیکی فاسقه، به لام ناکری
 له بې رانې بریدا شوېش بکری، چونکه ناشوب و خوین پژانی له دواوه به رپا دهی، بویه
 که متهرخه میان کردو شوینی حسین نه که وتن. نه یئجتیهادی کردوه و رې بھری
 موجته هیده کانیشه) (۲۰)

پوختهی بوجونی نیبن خه لدون له سونگه یهوه، نهوهیه که حسین
 له شور شه کهی دا له روی شه رعیده وه هه لهی نه کردوه، هه رچمند پایه خی
 به پر هنسیبی ده مارگیری و تو اداری نه دواوه، به لکو موجته هیده که پاداشتی
 ده درې ته وه ده یکه واته ئایا لیزدا مافی خویان نیه له نیبن خه لدون بېرسین: بو

ناکری هەموو شۆپش گىرە سەرنەگەوتودكان وەکو حسەين موجتەھيدو پاداشت
دارىن؟ لەكاتىكىدا ئىبىن خەلدون

بەخۇى دان بەموددا دەتىت كەئەوانىش خۇيان بۇ خوا پەرسىت تەرخان كردوه
پايەندى رېكەكانى ئاينىن، ھەرودها لەپىنماوى پاداشتى خوداشدا شۆرشهكانيان
بەرپاكردۇھ؟ رېوايەتىك ھەمە كە (ئىبىن حەجەرى عەسقەلانى) دەيگىرەتەوھ.
رېوايەتكە نامازە بۇ ئەوه دەكەت گوايەنىبىن خەلدون لەسەرتادا كەيەكەم رونوسى
(مقدمە) كە ئوسىوھ، پشتىوانى لەو بۇچونەي ئىبىن عەربى كردوھ كەدەلتىت
(حسەين بەشمىزىرەكەي باپىرىدى كۈزرا). ئىبىن حەجەر دەلتىت : گوايە شىڭخەكەي
(حافظ ئەبو حسەين كورى ئەبوبەكر) بەھۇى ئەو قەسيەوه زۇر تۈرە بۇو لەئىبىن
خەلدون ونەفردتى لىدەكردو دەگریا. (۲۱) ئەگەر ئەم رېوايەتكە راست بىت ئەوه
بەلگەيە لەسەر ئەوه ئىبىن خەلدون لەسەرتادا لمبارە شۆرشهكەي حسەينەوھ
ھەمان ئەورايەي ھەبۇھ كەلەبەرانپەر شۆرشهسەرنەگەوتودكاندا ھەي بۇھ وەلى
دواتر لەترسى خەلتكە لەو رايەي پاشگەز بۇتەوھ. بۇيە لە (مقدمە) كە ئا ئەو
رايەي سېرىوەتەوھ لە جىنگەكەيدا ئەو بۇچونەي داناوه كەپىشىز ئوسىمان.

شياوى باسکردنە ئىبىن خەلدون لەمىزۇھەكتى يەكەي دا توختى باسکردنى
شۆرشهكەي حسەين نەكەوتەوھ. بەلكو بەبەتالى جىنگەيەكى بۇ بەجى ھېشتەوھ.
سەپەريش لەوددايە ئەو كەسانەي مىزۇھەكەييان خۇيىندۇتەوھ، ونەو كەسانەش
كەسەرقان بون بەچاپىكىرىنەوھ، پەييان بەھۇى بونى ئەو بۇشاپىيە "سبى" يەلەننۇ
لەپەرەكانى كەتىبەكەدا نەبردۇھ. باقلەم ئىبىن خەلدون لەكاتىكىدا وىستويەتى سەبارەت
بەشۆرشهكەي حسەين شتن بىنوسىت، دۆش داماوهو سەراسىمە بودو دەستى
لەنوسىن ھەلگرتەو ناياب ئەو بۇچونەي كەلەناخى دا بىرۋاي پىيەتى بىنوسىت ياخود
ئەو رايە بىنوسىت كەخەللىكى لىيان گەرەكە. وادىرەدەكەوى چەند لەپەرەيەكى
مىزۇھەكەي تەرخان كردوھ بۇ رۇداوهكەي حسەين و بەسپىتى بەجىي ھېشتۈن تاكو
دواي ئەوه لەسەر رايەك ئۆقرە دەگرئ بگەرىتەوھ سەريان وپەريان بکاتەوھ.
بەلام بەتىن بەرىنى پۇزۇگار پېرىدەنەوھى لەپەرە سپى يەكائى لەپەر
چۇتەوھ. لەپەرەكانىش تائەمەرە بەسپىتى ماونەتەوھ.

رده‌خنه وه‌لامیک:

لهوانه‌یه که‌ستیک رده‌خنه بگریت ویلت، نه‌گهر بیردوزه‌که‌ی نیین خه‌لدون
نه‌وله‌گه‌ورانه‌ی تیدایه، ثیتر چون ده‌توانین به‌بازیکی له‌قه‌له‌م بدھین
له‌دیرؤکی فیکری کوئمه‌لازیه‌تی دا؟.

نه‌م رده‌خنه‌یه‌م لای زورکه‌س دیتوه، نه‌وان دهیانه‌ویت تیوره‌که‌ی نیین
خه‌لدون له‌ھەممو روکانه‌وه کامل وته‌واو بیت، نه‌وجا به‌چاوی پیزه‌وه
سه‌پریزده‌کهن. بؤیه هه‌رگا يه‌کیکیان له‌نیو نه‌و بیردوزه‌دا پایه‌کی
بینیکه‌به‌لایه‌وه په‌سنه‌ند نه‌بی، دهست به‌جن حوكمن به‌خراب له‌قه‌له‌م دان
به‌سهر هه‌ممو تیوره‌که‌دا ده‌دات و سوکایه‌تیشی پی ده‌کات.

نه‌له‌ی نه‌و جوئه که‌سانه له‌وددایه که‌چاوده‌روان ده‌کهن هه‌رشتیکی مه‌زن،
له‌ھەممو روکانه‌وه گه‌وره‌بیت. نیدی نه‌وه نازانن که‌له‌دنیادا هیچ نیشیکی
مرؤیی نیه له‌ناته‌واوی به‌دوربیت. نیستاکه رده‌خنه‌ی نوی ده‌رگی به‌م راستی یه
کردوده له‌بهر پوشنایی نه‌م راستی يه‌شدا پی ده‌کات له‌کاتیکدا که‌دھیه‌ویت
هه‌ربه‌رهه‌میکی ده‌ستکردي مرؤذ هه‌لسه‌نگینن هه‌ربه‌رهه‌من بگری، پیویسته
له‌ھەمان کاتدا لایه‌نى باش و لایه‌نى خراب له‌خویدا کوبکاته‌وه. هه‌ر
رده‌خنه‌گریکیش تنه‌ها سه‌رنجی به‌سهر لایه‌نه باشه‌کاندا ياخود به‌سهر لایه‌نه
خرابه‌کاندا چربکاته‌وه، نه‌وه رده‌خنه‌گریکه‌مودیل کونه. نیین خه‌لدون خویش
په‌پره‌وی له‌م پی‌باذه نوی یه‌کردوده له‌کاتیکدا رده‌خنه‌ی له‌خسله‌تی نه‌ته‌وه‌کان
گرتوه. بؤیه بینیمان له‌کاتیکدا خه‌سله‌تکانی هه‌ربه‌که‌که‌ی له‌دھشته‌کیتی و
شارستانیتی شی ده‌کردده‌وه، لایه‌نه باش و خرابه‌کانی هه‌ردوکیانی ناماژه پی
ده‌دا. نه‌مه‌یش وای کردوه زور که‌س به‌خرابی له‌تیوره‌که‌ی تیبگهن. هه‌ندیکیان
وای لی حالتی بوون که‌مه‌بھستی سه‌رزه‌نشت کردنی ده‌شته‌کیتی یه، که‌چی

ھەندىكى ترلايان وايە مەبەستى سەركۈنەكىرىنى شارستانىتى يە. ئەو جۇرەكەسانە ناتوانىن تى بگەن لەوەي ھەرسلىنى سەيربىكەيت، لەوانەيە لەھەندى پوھە باش و لەھەندى پوھە ترەوه خراب بىت.

دەكىرى ئىمەش لەلىكۈلەنەوەي كەسايەتى و تىورەكە ئىبىن خەلدون دا، ھەمان ئەو پېچكەيە پەيرەو بىكەين كەخۇي لەتۈزۈنەوەي كۆمەلگەدا پەيرەوى كردەوە. يانى ئەو پىاواه چەندەخاودنى بىركردىنەوەيەكى مەزن بۇوه، بەو تەندازدىيەش رەفتارو ئاكارى داپوخاو بۇوه. تەنانەت لەوانەيە نە توانىبا بىردىزە قەشەنگەكە ئابەيىن ئەگەر خاودنى پەفتارىكى ناسايى و سادە بوايە. پەنگە ئەو ھەلبەرسىتىي زۆرەي كەتمەوي جىاڭىرىدبوۋەوە لەبىرمەندەكانى سەرددەمەكەي بوبىتە ھۆكارى ئەوەي لەپۇرى بىركردىنەوەشەوە لەوان جىاواز بىت. چونكە ئەم دوولايەنەش پېكەمە گرى دراون، وەك پېتكەوە نوسانى لايەنى باش و خراب لەھەممو شتەكاندا. تىورەكە ئىبىن خەلدون بازدانىيەك بۇ لەبەرانبەر ئەو شىوازە بىرگەرنەوەيەي لەبەردا باو بۇو. ھەزقانان لەپىش ئىبىن خەلدوندا سەرقانلى بىرۋەكە ئايدياپەكانيان بۇون و دانەدەبەزىنە خوارى بۇ ئەوەي لەواقىعى ژيان پامىئىن و بکۈلەمە. لەوكاتە ئىبىن خەلدون ھات و شۇرۇشىكى كرد بەسەر ئەو شىوازى بىرگەرنەوەيەدا. بەلام لەھەستى واقىع گەرايى دا زىادە پەويىزى كەندا زىادەرەوە يان كردىبۇو. ئەمەرۋەكە ئىمە پېۋىستە خالىكى مام ناوهندى ھەلېزىزىن لەنۇوان ئەو دوو پەوتە توند پەوەدا، تى بگەين لەوەي كەلەھەركامياندا لايەنى باش و لايەنى خراب ئامادەگى يان ھەيە.

(ماكس لرنەر) لەپىشەكىيەكەي دا بۇ كىتىبى (الامير) (ماكىياڤىلى) دەلىت: مىكىياڤىلى ھەردوو بوارى ئايدياپ بوارى واقىعى لىك جىاڭىرىدۇتەوە. يەكەميانى رەفز كردوو ئەوەي تريانى پەسەند كردوو دەستى پېتە گرتۇر. بەلام بوارىكى دىكەمش لەثارادايە ئەۋىش بوارى (گونجان) ھ. دەكىرى لەم بوارى سى يەمەدا

گونجانى دروست بىرى لەنیوان نەوهى كەبۇودۇ نەودىشى كەپىويستە بېيت. (۲۲) نەم گوتەي (لرنەر) ودك چۈن بەسەر (مېكىافىلى) دا دەبىت، ئاواھاش بەسەر ئىين خەلدونىشدا دەچەسپىت. لەوانەيە باشتىن پىوھەريش بېت بۇ نەوهى تېورىكە ئىين خەلدونى پى هەلسەنگىنин لەلايەنە باش و خراپەكانىش دا.

ئەم رۇنىمەكە دەمانەۋىت لەتىورىكە بىكۈلەنە وهو سودى لى وەربىرىن، پىويستە لەميانەي چوارچىوە سنورداردەكەيەوە لىنى بروانىن. دەست بەو شتانەيەوە بىرىن كەواقىعىن و نەوانەيشى لاوه بىنىن كەزىادە رەھى نەگونجاو بەواقىعى تىدايە. ئىمە لەسەر دەميكىداھەزىن جەمەي دېت لەشۇرۇش، چەمكى شۇرۇشىش جىاوازە لەچەمكى شۇرۇش لەسەرددەمى (واعىزەكانى سولتان) دا. لەبەر نەوهى پىويستە لېكۈلەنە وهو كۆمەلەيەتى يەكانمان لەسەر بناگەي نەو واقىعەي كەتىي دايىن و نەو نۇمنە بالايانەش كەپىويستە بەرجەستەيان بىكەين، رابوھستىت. زىادە رەھى نەكەين بەلای ھىچكام لە دوو خالەدا.

كۆمەلگەش بىرىتى يە لەهاوسەنگى نىتوان پالنەرى واقىع وپالنەرى ئايىدىا. ھەرگا كۆمەلگەيەك بەلای ھەركام لە دوو خالەدا دايىتاشى نەوا سەرەنچامەكەي تىاچونە، واتە يان دۆگما بون دەبىت ياخود نازاودو پاشاكەردانى. زۇر ياشە كۆمەلگە بىتوانى لەسەر ھىلەنگى مام ناودندى بېت لەنیوان دۆگما بون پاشاكەردانى دا. كۆمەلگەش لەنیو شارستانىيەتى تازىدا دەھەۋىت وابىت.

پەراویزە کانى بەشى يانزەيەم

- (١) عبدالرحمن بدوی، مؤلفات ابن خلدون، قاهره ١٩٦٢، ل. ١٨١.
- (٢) لەمامۆستا ميسرييەكانم پرسى ئەبىن ج نەنگىيەك لەوددا ھەبى كە نىين خەلدون حەزى بە دانىشتى كەنارى دەرييا (روبارى نىل) كرددووه؟ لەوەلامدا گۇتىان: قاهرە لەسەردەمەدا دووربۇوه لەرۇخەكانى روبارى نىلەوە، بۇيە رۇخەكان بىونە حىنگە ئەو كەسانەي حەزىيان بەرۇت وقۇتى رابواردن دەكىد و لەجىنگە قەردىغان دوور دەكەوتتەوە تاكو خەلڭ نەيان بىنىت. بېراستى ئەم لىكدانەودىيەش شىتكى خۇشە!!.
- (٣) محمد عبدالله عنان، ابن خلدون، قاهرە ١٩٣٥، ل. ٩٤.
- (٤) عبدالرحمن بن خلدون، التعريف، ل. ٣٧٣ - ٣٧٢.
- (٥) لەم ئىدەرەوە گواسترودتەوە: عبدالرحمن بدوی، مؤلفات ابن خلدون، ل. ٢٠٨.
- (٦) عبدالرحمن بن خلدون، التعريف، ل. ٣٧٤.
- (٧) مقدمە ابن خلدون، (طبعە لجنة البيان العربي) ل. ٤٤-٤٣.
- (٨) محمد عبدالله عنان، ابن خلدون، ل. ٢٨.
- (٩) عبد القادر الغربى، محاضرات، دمشق ١٩٢٨، ل. ٧٠.
- (١٠) ھ س، ل. ٨٠-٧٧.
- (١١) مقدمە ابن خلدون، (طبعە لجنة البيان العربي) ل. ٩٠، ٩١٣.
- (١٢) ھ س، ل. ٤٧٦.
- (١٣) بنوارە پەرتوكى (واعيزەكانى سولتان) نوسىنى نوسەرى ئەم چەند دىپەد، وەرگىرانى وەرگىرى ئەم كتىبە.
- (١٤) ھ س، ٥٤٤.
- (١٥) ھ س، ل. ٤٦٨.

- (١٦) احمد امين، المهدى والمهدوية، ل ٢٥ - ٣٧.
- (١٧) مقدمة ابن خلدون، (طبعة لجنة البيان العربي) ل ٢٤٩ - ٢٥٠.
- (١٨) هـ، ل ٧٥٤ - ٧٥٩.
- (١٩) هـ، ل ٤٦٩.
- (٢٠) هـ، ل ٥٦١.
- (٢١) لهم زيدرهوه گواست و دتهوه: عبدالرحمن بدوى، مؤلفات ابن خلدون، ل ٢٨٤.

22) Max Lerner, op.cit ,p.XLVI.

.....لوريكي ثين خلدون.....

.....لوريكي ثين خلدون.....

.....لوريكي ثين خلدون.....

بهشی دوانزه‌یه م

(چاره‌نوسی زانسته تازه‌که)

له کاتیکدا نیبن خمددون له نوسینی (مقدمه) که بوده، هستی گرد زانستیکی نویی دامه‌زراندوه، بؤیه ناوی (زانستی ثاودانی) بڑی به سهر زانسته‌که‌ی دا. زوریش شادومان بُوو پیی و گه‌رکی بُوو به‌هؤیه‌وه شانازی به سهر دانه‌ره‌کانی تردا بکات. شیاوی باسه له و کاته‌دا دامه‌زراندنی زانستی نوی شتیکی ده‌گمن نه بُوو له نیسلامدا. به‌لکو هزرفانانی موسولمانان هر لمه‌سهره‌تای سه‌رده‌می عه‌باسیه‌کانه‌وه ده‌ستیان کردیوه دامه‌زراندنی زانستی جو‌راو جو، ودک فه‌راهیدی له زانستی عروزدا، سی‌بويه له زانستی نه‌حدودا، نه بُو یوسف له خهراج دا.

شافعی له "اصول الفقه" دا، هروهها نه‌شعه‌ریش له زانستی "کلام" داشینجا وادرده‌که‌ویت نیبن خمددونیش ویستویه‌تی چاوله‌وانه بکات وزانستیک دامه‌زرنی تاله‌دوای خوی گه‌شه‌بکات.

هروهها نیبن خمددون دهیویست به‌تایبه‌تی چاوله‌نه‌رسنی بکات. نه مو دینبوی فه‌لسه‌فه‌که‌ی نه‌رسنی ج پله و پایه‌یه‌کی هه‌یه‌لای هزرفانان. بؤیه پیی وابوه زانسته‌که‌ی خویشی به‌گوزه‌رکدنی رُوزکار همان پله و پایه‌ی ده‌بیت. نه‌وله (مقدمه) که‌ی دا ناماژه به‌وه ده‌کات که‌پیش نه‌رسنیش مه‌سنه‌له‌کانی (مه‌نتیق) زانرابون، به‌لام پیک و پیک نه‌بون و پیک نه‌خراپوون. نه‌رسنی هات و پیک خستن و زانستیکی سه‌ربه‌خوی لی پیک هینان. هر لمه‌بهر نه‌وهش نه‌رسنی ناونرا ماموستای یه‌که‌م. (۱) نیبن خمددون سه‌باره‌ت به‌زانسته تازه‌که‌ی خویشی هه‌مان قسه‌ده‌کات. پیی وايه فه‌یله‌سوغان و زانست په‌روههان له پیشی نه‌مدا باسیان له بابه‌تگه‌لی هاوشیوه‌ی نه‌هو بابه‌تانه کردوه که نه‌م له (مقدمه) که‌یدا لینیانی کوئیوه‌ته‌وه. به‌لام به‌شیوه‌یه‌کی شپر ز له کتیبه‌کانیان داباسیان لینیانه‌وه کردوه، جگه نه‌وهش نه‌هو بابه‌تانه به‌خویان مه‌بستی تویزینه‌وه‌کان نه‌بُوون. نه‌م

هاتوه و نه و بابه تانه کردوتنه بناغه‌ی زانسته‌ی و تازه‌که‌ی به دریزی باسی نیوه کردوه و پونی کردوتنه‌دو له بابه‌تی زانسته‌کانی تریش جویی جردوتنه‌وه. (۲).

جگه‌له‌ودش نیین خلدلون پیی وابو زانسته‌که‌ی له دوای خوی فراوان دهبیت و له سهر دهستی زاناکان دا رینکده‌خریت وله‌له و که‌م و کورتیه‌کانی‌شی چاره‌سهر دهکرت. ودک هه‌ممووته و زانسته‌نیه ترکه‌له‌به‌ردا دامه‌زرنیبرابوون. لهو باره‌یه‌وه دهلیت: (...جانه‌گمر من مافی خویم به مه‌سه‌له‌کانی دابیت وکونج و کله‌له‌بره‌کانیم روناک کردبیت‌وه و له زانسته‌کانی ترم جیاکردن‌بیت‌وه "دمربرینی ودرگییر"، نهوه له‌یارمه‌تی و رینمونی خواوه بوه. دهناگه‌ر هرچیه‌کیم له دهست ده‌چوبیت. یان هله‌نم له‌هندی له‌یاره‌تی کانیدا کربن، نهوا نهوه که‌سه‌ی سه‌رنجی لیددادت ولیی دهکولیت‌وه پیویسته راستی بکاته‌وه. منیش نهوه فهزله‌نم بو ده‌مینیت‌وه که‌رچه‌که‌م شکاندوو روپیکه‌که‌م بو روناک کردوتنه‌وه) (۳) نیین خلدلون هه‌ربه‌ومنه دهست هه‌لتاگری، به‌لکو ده‌بینین له‌کوتایی (مقدمه) که‌ی دا ده‌لیت: (خه‌ریک له‌مه‌به‌ست لابدهین وبچینه دری، بؤیه ویستمان جله‌وی قسه‌کردن بگرین له‌م په‌رتوکه یه‌که‌مه‌دا که ده‌باره‌ی سروشتی ناوه‌دانیه. نه‌ومنده خومان به‌کومسایمان زانیبی مه‌سه‌له‌کانی‌مان رون کردت‌ته‌وه. له‌وانه‌یه که‌سانیک که‌دوای نیمه دین و خودا بیریکی راست و زانیاریه‌کی رونیان ده‌دادتی، زیاترله‌وهی نیمه نوسیومانه روپیچن به‌نیو پرسه‌کانی دا. چونکه نهوه که‌سه‌ی هونه‌ری (زانستی - ودرگییر) داده‌زرنی نهوهی له‌سهرنیه که‌هه‌مموو مه‌سه‌له‌و روکانی بزمیری و له‌باره‌یانه‌وه بنوسی. تنهها نهوه‌دهی له‌سهره بابه‌تی زانسته‌که دهست نیشان بکات و به‌شه‌کانی‌شی هه‌مه‌چه‌شنه بکات. چه‌که‌سانه‌ی تر کله‌له‌پاشدا دین هیدی دیکه‌ی دیکه‌ی ده‌خنه‌سهرتاکو ته‌واو و توکمه ده‌بیت. خودا ده‌زانیت و هیوه نازانن) (۴) پرسیاری کله‌لیره‌دا رو به‌رومان ده‌بیت‌وه نه‌مه‌یه: نایا نهوه هیواهی نیین خلدلون هه‌یبوو به‌زانسته تازه‌که‌ی هاته دی؟ نایا زانستی ناوه‌دانی گه‌شنه‌ی کردو فراوان بیو به‌هو شیوه‌یه‌ی که‌دانه‌ره‌که‌ی چاوه‌پوانی ده‌کرد؟

بىز بۇونى زانا:

كەمن لەنسەران ھەولىيان داوه بۆچۈنەكانى ئىپن خەلدۇن وەربىرىن و نوسييەكانىان رەنگ دانەوەي نەو بۆچۈنەنى لەسەربىي. زۆربەي نەو نوسمەرانەش لەوانەن كەلەميسىر لاي ئىپن خەلدۇن قوتابىي بۇون ياخود لەھەمان سەرددەمى وي دا يان ماوەيەكى كەم لەدۋاي مەركى وي ڙياون. (ئەصبىحى و مەقريزى)ش، ھەردىيارتىرىن نەو كەسانەن كەلەزىئەر كارىگەرى بۇ چۈنەكانى ئىپن خەلدۇندا بۇون. (ئەصبەحى)لەسەددەي حەوتەمدا ڙياوه، واتە ماوەيەكى كەم لەپاش كۆچى دوايى ئىپن خەلدۇن (5). نەو خەلگى ئەندەلوس بودو كۆتايى سەرددەمى موسۇلمانانى لەئەندەلوس دا دىتىو. بۇيە ھەولى داوه پاشماوەي نەو سەرددەمە بېپارىزىت ولەو پېتىاوددا بەرەو ميسىر چوھ بەنىازى ئەوەي سۇلتانى ميسىر بۇ ئەو مەبەستە راچەننېنى، وەلى بىن سود بۇوه. ناوبرار پەرتوكىكى نوسييە بەنىيۇي (بدائع السلك فى طبائع الملك)لەوكتىبەداھەولى داوه لەدانراوه كۈنەكانەوە ھەرجى گۇتراوه لەمەر سىاسەت كۆي بىاتەوە. بۇيە دەبىن لە (مقدەمە)كەي ئىپن خەلدۇنيشەوە شتى زۇرى وەرگرتوه. (6) (مەقريزى)يىش قوتابىي ئىپن خەلدۇن بۇوۇ زۇرىش سەرسام بود پېتى. لەزۇرىك لە دانراوه كانى دا پىچەكەي مامۇستاكەيى (وەرگىر)گىرتوه تەخاسىمە لەكتىبى (اغاثة الامة بكشف الغمة) (7) (ئىپن حەجەرى عەسقەلانى) رايەكى سەيرى ھەيدى بۇ لىتكەنەوەي نەو ھۆيەي واي لە (مەقريزى) كىردو سەرسام بىت بە ئىپن خەلدۇن. عەسقەلانى دەلىت گوايە مەقريزى سەربەبەمالەي فاتىمەكان بود، بۇيە زىادەرەويىش دەكەت لەگەورەكردنى ئىپن خەلدۇندا چونكە ئىپن خەلدۇن توانىيەتلى لە (مقدەمە)كەي دا نەزىادى فاتىمەكان بىسەلىتىت و بەرگرىيەكى گەرم و گورىشى لىتكەدون. عەسقەلانى لەو ۋەدە دەدۋىت و دەلىت: مەقريزى بىن

ئاگايە لەمەبەستى ئىбин خەلدون لەسەلاندىنى نەزادو رەچەلەكى فاتميەكان دا. بەرای عەستەلانى، ئىбин خەلدون نەبانە بەبنەمالەي ئىمام عەلى. بۇيە نەزادى فاتميەكانىش داودتەوه بەلاي بەنەمالەي ئىمام عەلى دا تاكو لەكەيەك يخاتە پال نەو بەنەمالەيە. چونكە فاتميەكان لەناو خەلگى دا بەوه ناسراون كەبىرو باودرىان باش نەبۇوه زۆر دەمارگىربۇن بۇ رېچكەي رافيزىيەت و جىنپۇدان بەسەحابەكان و باڭگەشە كردنى خوايمەتى. (جانەگەر نەوان نەوه حال و بالىان بوبىتت و سەرىيەبەنەمالەي ئىمام عەلىش بن، نەوا لەكەيەك نوساوه بەبنەمالەي ئىمام عەلىيەوه. نەمەش ھۆكارىيەك بۇه بۇ تەرىز لىتكەرنىيان) (۸)

ھەرچۈن بىت دەتوانىن بىزىن : زانستەكەي ئىбин خەلدون نەو رەواجەي پى نەدرا كەخاودنەكەي چاوى تى بىرپىبوو. لەدەردەوە نەو چوارچىيەد بەرتەسکەي ئامازەمان پىدا ئىدى نەناسرا بۇو. رەنگە ئىбин خەلدون زىاتر بەمىزۈدەكەي ناوابانگى پەيدا كەرىدىن وەك لەمقدەمە مەزنەكەي. بەجۇرى مەقەدەكەي لەسەر رەفە كاندا بەفەراموش كراوى مايدەدەو بەدەگەمن نەبىن كەس نەي دەخويىندهو. بەلگەش لەسەر نەم قىسىيە ئەدوەيە (مقدەمە) بەدرىزايى چەند سەددەي دواتر بەبىن ھىچ لىكىدانەوەو راڭە كردن و پەراوينز لەسەردانانىك ماۋەتەوه. بەپىچەوانەي دانراوە بەناوابانگەكانى ترى ئىسلامەوه. بۇ دەمونە نەگەر (مقدەمە) بەراورىد بىكەين بە (الفىيەي ئىمام مالك) لە (نەحو) دا و نەو ھەممۇ ھەولە بىبىن ئەنسەران لە شرۇفە كردنى (الفىيە) دا و دەگەريان خستوھ، رادەي نەو پشت گۈي خستنەمان بۇ دەردەكەۋىت كەبەر (مقدەمە) كەوتۇھ.

لەيەكىك لەبەشەكانى نەم كتىبەدا، ئامازەمان بەوه دا كەلمەدواي ئىбин خەلدون شارستانىيەتن ئىسلامى پىي نايە ئىتوسەردەمە تارىكەكانىيەوه. خەلگى گرنگى يان بە (نەحو) و (صەرف) وجوانى دەربىرىن دەدالە بىرىتى ئەمۇدە بایەخ بەكاروبارەكانى بويەرى كۆمەلائىيەتى بىدەن، نەمەش سروشتى نەو قۇناغە ژىاريە

بوه کهپایدا تئ پهريون. واديارد کومهلى خهلك لهم ولاته هیمهدا تائیستاکهش
بن نهودی به خویان بزانن لهنواها قوناغیکدا دهذین.

نیبن خهلكون تزوی زانسته تازدهکهی داچاند، بههیوای نهودی لهپاش خوی
گهشه بکات. ودک چون تزوی دامهزرینه رانی زانسته کانی ترگهشهی کرد. ودک نه
لایه نیکی گرنگی ژیارو کومه لگه کهی خوی فهراموش کرديبوو. دهرکی بهوه
نه کرديبوو که تزوودکهی کهش و ههواي لهباري بو ناره خسینن تاكوگهشه بکات.

هه موو بيرؤکه تازدکان ودک توو دهکرین به سهر زهوي دا. تزویش نه گهر
خاکی لهباري دهست نه گهويت بو نهش ونمادردن لهناو دهچیت وده مریت.

ماموستا (مالیک بن نہبی) لهم بارهیه و ده لیت: (کارایی هه بيرؤکه یه ک
له بيرؤکه کان ياخود زانیاریه ک له زانیاریه کان په یوهسته به ره خسانی بارودوخی
کومه لایه تی وثابوری و دهرونی تایبیت که ببیته یارمه تی ده بو مهیین و بلاو
بونه ودی و کاریگه ر بوونی. و اته کارایی بوونی په یوهندیه کی نوگانی
هه یه به سروشی په یوهندیه کانی بهو کومه له همل و مه رجه دهرونی و
کومه لایه تیانه ودکه ده بنه مؤركی ثاستی شارستانیه ت له کومه لگه دا. نمونه ش
لهو پوهه نهودیه که کله له پوری نیبن خهلكون له جیهانی نیسلامی دا به ددرکه وت،
که چی هیج به شداریه کی نه کرد له برهه و پیش جونی نه قل و کومه لایه تی
جیهانی نیسلامی دا چونکه نه کله پوره... بریتی بوو له بيرؤکه یه که هیج
په یوهندیه کی نه بوو به نیوهندی کومه لایه تیه که وه...) (۹)

موقىدىمەو تورگەكان:

بەراستى جىكەي تىپرامانە كەدەبىنن لەسىددى حەفەدەوە تورگەكان بایخ
بە (مقدمە) دەدەن و شتىلى و دردەگەن و دەچنە ئېرگارىگەرى نەو كىتىبەوە.
تەنانەت ماوەي يەك سەددە بەرلەوەي (مقدمە) بۇ زمانە نەو روپىيەكان
ودربىگىپدرى، بەزمانى توركى ودرگىپدرى. (۱۰) ئىپن ھۆى ئەوە چى بىت؟.

تورگەكانىش وەك موسولمانەكانى ترو لەوسەردەمانەدا زىاتر گرنگى يان
بەزانىستى (نەحو) دەدالە برى ئەوەي بایخ بەزانىستى كۆمەلناسى بەدەن. كەواتە
چى واى ليكىردون ئەو گرنگى يە زۇرە بە (مقدمە) كەي ئىپن خەلدۈن بەدەن؟.

مامۆستا (ساتع نەلحەسرى) لەلىكەدانەوەي ئەو دىياردەيەدا دەلىت: ئەو
پرسىز مەزنانەي قەفتح كەدەولەتى عوسمانى پى يان ھەستا، واى دەخواست
كۆمەلىنى مىزۇ نوسى فەرمى و نافەرمى سەرھەل بەدەن. ئىنجا ئەو مىزۇنوسانەش
بەحوكىمى ئەو رۆشنىبىريەي كەلەو سەردەمەدا باوبۇد، دانراوه عمرەبىيەكانىيان
دەخويىندەوە. كەواتە شەنەنلىكى ئاسايىشە كە موتالاى مقدمە كەي ئىپن خەلدۈن يان
كىرىبىت وپى سەرسام بوبىن و كارىگەرىيمى كەورەيشى لەسەر دانابىن
(۱۱) بەپرواي من ئەملىكەدانەوەي لەراستى بىن بەش و خالى نىيە. چونكە
دەگۈنچىت ئەو پرداوه كۆمەلايەتى و ۋامىيارىيە گرنگانەي كەلەفتەۋاتى عوسمانى
كەوتىنەو سەرنجى مىزۇ نوسە تورگەكانىيان راکىشىبىت بەلاي ئەو لىكەدانەوە
جوانانەي كەلە (مقدمە) دا ھەن. وەلى من پېم وايد سەربارى ئەو ھۆكارەي كە
(حەصرى) باسى دەكتەر ھۆكاري ترىش لەثارادان. ئەم ھۆكارانەش كارىگەرى يان
ھەبۇد لەوەي تورگەكان روبىكەنە (مقدمە) و گرنگى پى بەدەن يەك لەو
ھۆكارانەش بەرىاي من بىرىتى يە لەبۇچۇنى ئىپن خەلدۈن سەباردت بەخەلاقەت.
بەتابىبەت كە ئەو بۇچۇنە بەتەواوى وىئىك دىئەمەوە لەتكە بەرژەوەندى تورگەكان
وبەرژەوەندى ئەو دەولەتەشدا كەلەزىپرسايدى دا دەزىيان.

لهبهشی پینجه‌می ئەم کتىبەدا باسمان لهوه كرد كەچۈن ئىپىن خەلدون
 ناكۇك بوه لهگەمل سەرچەمى شەرعناسەكاندا لهوددا كەپىي وابوو قورديشى بۇون
 مەرجى نىيە بۇ خەلifie. هەرودها ناماژدشمان بوه كرد كەچۈن توانىبىي
 لىيکدانەوەيەكى بەھىز بۇ نەو بوجونەي بکات. واديارە عوسمانىيەكان لهو
 بوجونەدا ئەو مەرامەبىزربوھى خۇيان ديوهەتەوە كەلەمیز بوه بەدوى دا وېل
 بۇون. چون ئاشكرايە سولتانەكانى عوسمانى پروپاگەندەي خەلافەتىان بۇ خۇيان
 دەكىد ولهنەزادى قوردىشى يەكانىش نەبۇون. ئىنجا كۆدەنگى شەرعناسەكانىش
 لەسەر ئەوهى قوردىشى بۇون مەرجىكە بۇ خەلifie، زيانى دەدا لەعوسمانىيەكان
 وپەستى دەكىدن. يەك لهو پۇداوه سەپەر سەممەرانەي لەم پۇدوھ دەگىرپەنەوە
 ئەوهىي كەحکومەتى عوسمانى ماوەيەكى زۇر دودل بۇو لەمۇلەت دان
 بەچاپكىرىدىنى (صحيح النجاري) لەئەستانەدا. لهو كاتەدا كەتاۋە چاپخانە لهۇئى
 دامەزرا بۇو، لهبەر ئەوهى ئەو لهو كتىبەدا قەرمودەويەك ھەيە كەددەھەرمىت
 خەلifieكەن لەقوردىشىن. عوسمانىيەكان بەزۇرى دەمارگىرۇ شەپاند
 بەسەر جىيەنلى ئىسلامى دا. كەواتە بەپىي بىردىزىدەكى ئىپىن خەلدون شايىستەي
 خەلافەتن. واديارە ئەمە هوڭارى بوبىن كە (كەم تازۇرى) بوهە پالىھرى ئەوهى
 مىزۇنوسانى عوسمانى. لهبەر پۇشنايى ئەو بىردىزىدا لەدەھەلەتى عوسمانى
 بىكۈلەوه.

ھەرچۈن بىت ئىمەش دەتوانىن وەكى (حەسرى) بىلەين: ئەو گرنگى پىيدانەي
 مىزۇنوسانى عوسمانى، لهچوار چىيودى لىيەرگرتىن و نىكاپەخشى دابودو، پەلى
 نەھاوىشتە بەبەرھراوان كردن وبەدواچون) (۱۲) بەدەرىپەنەتىكى تر : ئەوانىش
 نەيانتوانىيە لەوقۇناغە فيكىريە دەرچىن كەتىايدا دەزىان.

دهست پیکی بایخ پیدان له ولاته عهربیبه کان دا:

له ولاته عهربیبه کان دا، هیج گرنگی بهك نهدرایه (مقدمه) تاكو
کوتاییه کانی سهدهی را بردو (واته سهدهی نوزده - و در گیز)، تهناههت نه م بایخ
پیدانهش له سه ردتاوه هیج نهبوو جگه له (مؤده) يهك، بهده بیرپینی مامؤستا
(بیتلول) (۱۲). ودك هه مرؤدیه کی تریش له هوروپاوه هاته نیو ولاته
عهربیبه کانه وه.

خه لک له ولاته عهربیبه کاندا له بهر نه موه بایه خیان به (مقدمه) نهدا
که زانستیکیان تیدا دیبیته وه به سود بن بیو لیکولینه وهی کومه لگمه کیان. به لکو
له روی چاولنیگه ری نهوروپیه کانه وه دهستیان کرد به گرنگی پیدانی. کاتن بینیان
نهوروپیه کان زور پیش سه رسامن و، ودری ددگیرنی سه رزمانه کانیان نه مانیش
گوتیان: که واته ددبی نه و به رتوکه شتیکی گرنگی تیدا بیت. بؤیه دهستیان کرده
هه لپه کردن بؤددست خستن و موتا لآکردنی.

ردنگه زوربهیان له خویندنه وهی (مقدمه) دا دوچاری بن نومیدی بوبن،
چونکه کاتن دهستیان به خویندنه وهی کردوه، چاودروان بون پراو پری
نه وانا بانگه زلهی بیت که به رگوی یان که وتبوو. بونمونه می تودیکی فهشه نگ ودك
نه وهی (جاحظ)، یان بیرؤکهی بالای ودك نه وانهی هارابی و ثین پوشدی تیدا
ببین. که چی نه ک هه رنه وانه یان تیدا نه دیوه، به لکو رافهی دورو دریزی کومه لی
له و دیار دانه یان تیدا دیتودکه به لایانه وه ناسایی و بن نه رزشن و شایستهی نه موه
نین هزر قان خوی پیمانه وه سه رقال بکات. هه ر بونمونه (مقدمه) باس له نه ریتی
دهسته کی و شار دکیه کان ده کات، نه م شتانه ش له دیدی نه واندا هیج و دخت جیگهی
بایخ پیدان نین، چونکه نه و شتانه رؤزانه له کومه لگمه کانیاندا دهی بینین و
پیمان ناشنان، واته هیچی واي تیدانیه که تازه ياخود سهیر بیت. یه کیک له وانهی

(مقدمه) ای خویندبویه و به سه رسامیه وه لیی پرسیم : ئەرئ ئەوروپیه کان
کەئەوەندە سەرسامن بە (مقدمه) چیيان تىدا دۆزیوه تەوه ؟ ئايان خۆیان پەرتوكى
لەوە باشتريان نىيە؟!

لەوەدا لۆمەی ئەو جۆره کەسانە ناکریت. چونكە لەھەمان ئەو قۇناغەدا
دەزىن كەلەسەردەمى نىيin خەلدۇندا خەلگى تىاي دا دەزىان. دەيانەۋىت نوسەر
پېيان بلىت چى پېيوىستە لەسەريان بىكەن، نەك وەسىقى كرددەوەكانيان بۈبکات.
دەگىرپەوه شىخ محمد عبدە كەلەسالى (١٨٨٨ زايىنى دا) لەمەنفاكەي
گەرايەوە، هەولى دا قەناعەت بە (ئەنبابى) شىيخى ئەۋەكتە (ئەزەھەر) بکات، تاكو
لەزانكۆي ئەزەھەردا (مقدمه) بخويىندىرى وېھوردى باس لەگرنگى خويندى
موقەديمە بۇ كردو. (ئەنبابى) لەوەلامى دا دەلىت: (عادەت وەها نەبوبە دواتر
ئەنبابى مەسىھەلەكە دەگۈزۈت لەترسى ئەودى نەكا باسکەرنى ئەو بايەته ۋاي
بىكىشىت بەردو ئەودى رېكە بىدات بەخويىندى موقەديمە لەئەزەھەردا. (١٤) لەۋلاتە
عەربىيەكان دا، گرنگى راستەقىنه بە (مقدمه) ئەدرە، دواي ئەود نەبىن كە
(مۇددە) يەكى تر ھاتە ئازاروە. ئەم مۇددىيەش بىرىتى بۇو لەسەر ھەلدىانى ۋەتى
زانسى نوى. ئىدى بەسەرھەلدىانى ئەم رەوتە ھىزقانان ھەستىيان كرد ۋاتاجيان
بەھوە ھەيە بەجۈرىكى واقىع بىنائە دوور لەھەرجۆرە وەعزى ھەلسەنگاندىنى
لەكۆمەلگەكەيان بکۈلەوە. لەوانھەيە زىادەرەدۇي نەكمەنەگەر بلىتىم: ميسىر
يەكەمین ولاتى عەربى بۇو كەگرنگى بەھوە دا بەشىۋازى زانسى لە
(مقدمه) بکۈلەتەوە. ئەمەش شىتكى سەير نىيە. چونكە ميسىر لەۋاتەدا
وتاھەنوكەش لەھەمۇو ولاتانى عەربى زىاتر كەوتۇتە ژىركارىگەرلى
شارستانىيەتى نوى وە پېشكى فراوانىيىشى بەركەوتۇھ لەپەيپەو كەنلى ۋەتى
(ئەزمۇن كارى) لەلىكۈلەنەوەدا. لەميسىرىشەوە ئەم رەوتە نوى بەۋلاتە
عەربىيەكانى تردا بىلەو بويەوە.

لهسالی (۱۹۳۲) دا بانگه شهیدک په یدا بوو بو زیندو کردنوه‌ی یادی نیبن
خه‌لدون به بونه‌ی تئ په رېنی (۶۰۰) سال به سهر له دایک بوونی دا. نیووندنه
زانستی و ویزدیه کانیش له همه مهو و لاتانی عهربی دا به ددم ئه م بانگه واژده
هاتن، ئاهنه‌نگ بو یادکردنوه‌ی سازکرا، روزنامه و گوفاره کانیش با بهت و
لیکولینه‌ودی جو راو جو ریان له سهر بلاو کردده‌وه‌همنوکه‌ش، له ساته و دختی
نوسيئنی ئه م دیرانه‌دا. (سنه‌ته‌ری نه‌ته‌وه‌بی بو لیکولینه‌وه
کومه‌لا یه‌کان) له فاھیره فیستیقالیکی گهوره‌ی سازکردوه بو یاد کردنوه‌ی نیبن
خه‌لدون. له زوربه‌ی لاته عهربیه کانه‌وه نوینه‌ر بو نه‌دو فیستیقاله بانگ هیشت
کراوه. به راستی فیستیقالیکه ئیمه چاودروانی همه مهو شتیکی باشی لیدکه‌مین
له پیتناو لیکولینه‌وه‌ی کومه‌لگه‌ی عهربی و لیکولینه‌وه له که سایه‌تیه‌ش که بو
یه‌که مین جار به گویره‌ی پېره‌ویکی (نهزمونکاری واقعی) له کومه‌لگه‌یه کولیوونده‌وه. (۱۵)

ئىبىن خەلدۇن لەئورۇپا دا :

لەچاخەكانى ناواھراست وسەرتاي چاخە تازەكانىشدا، ئەورۇپىيەكان ھېچيان
لەبارەي ئىبىن خەلدۇنەوە نەدەزانى. چونكە ئەوانىش لەوكاتەدا لەھەمان ئەو
قۇناغە فيكىرىدە دەزىيان كەزۆرىنە خەلگى لەۋلاتانى تريش دا تىاي دا
زىاون.ھەرلەبەر ئەوە لەوكاتەدا تەننیا گرنگى يان بەئىبىن سىنار ئىبىن توfirmil
وئىبىن پوشىد... هەندى دەدا.

لەچاخە تازەكانىش دا، دېرىن ترين كەسىن سەرنجى ئەورۇپىيەكانى بەلاي
(مقدمە)دا راکىشابى، رۇزىھەلاتناسىيەقەرنىس بۇو بەناوى (درېبلو). ئەو لە
دانراوەكەيدا (كتىپخانەي رۇزىھەلاتنى) لەسالى (١٦٩٧)دا، وتارىتكى نوسى وھەندى
وەردە زانىاري لەبارەي ئىبىن خەلدۇن دوھو ھەندى پەرەگرافى نىيۇ (مقدمە)يىش
تى ئاخىنى. بەلام (درېبلو) لەلىكۈلەنەوەكەي دا سەرى لى تىك چوھو كەوتۇتە
چەند ھەلەيەكەوە، سەركەوتوش نەبۇھ لەدەرخستنى گرنگى ئىبىن خەلدۇن و
رەسمەنایەتى توپىزىنەوەكانىدا. (١٦)

لەسەرتاي سەددەي تۆزىدەدا، ئەورۇپىيەكان بەجدى ناورىيان دايەوە بەلاي
ئىبىن خەلدۇندا. شۇلتىزى ئەلمانىش يەكمەمىن كەس بۇو كەنامازە دا بەبەھاى
زانىسى ئىبىن خەلدۇن. ناوبرارو لەسالى (١٨١٢)دا بەزمانى ئەلمانى سىپارەيەكى
نوسىيەو تىاي دائىبىن خەلدۇنى ترخاندوو بە (مۇنتىسىكۆي عەرب) ناۋىزىدە
كىردوھ. لەسالى (١٨٢٢) شدا وتارىتكى بەزمانى قەرنىس لەگۇفارى (الاسىيويە) دا
بلاو كەردىتەوەو پەرەدەي لاداھ لەپۇرى رەسمەنایەتى لەلىكۈلەنەوەكانى ئىبىن
خەلدۇن وگەشتۇتە ئەو بېرىۋايەي كەبلىت: لەننۇ دانراوە رۇزىھەلاتەيەكاندا ھېچيان
لە (مقدمە)شايىستە تىرىن بۇ ئەۋەي بەتەواوى پەرچە بىرىن. بۆسالى داھاتوش
لەھەمان گۇفاردا وتارىتكى ترىبلاو كەردىتە دوپاتى ھەمان بۇچۇنى
كىردىوھ "دەربېرىنى وەرگىز".

لهوکاتهوه شیتر نهوروبیهکان دهستیان کرده گرنگی دان به
(مقدمه) و په رچقه کردنی بو زمانه جیا حیا کانیان. شیاوی با سکردنه لهم
با یه خدانهدا فهرننسی یه کان پشکی همه ره گهور دیان به رکه وت. له ساله کانی (۱۸۶۲-۱۸۶۸)
داله فهرننسا و هرگیز در اینیکی تمواوی (مقدمه) له سی ب هرگ دا بلاؤ کرایه ود
له و هرگیز انهدا پیش دهستیمه کی دور و دریز نوسرا و دو تیای دا پیتناسه دانه هری
په رتوکه که و رافه کردن و په راویز دانان بو هندی له پسته و ده بربینه کانی کراوه.
نهم کارهش له لایهن (دوسلان) ای بر فوز هه لاتناسه وه جی به جی کراوه. نهم
په رچقه یه کاریگه ریه کی گالتهی پی نه کراوه هه بیو له ودی نهوروبیه کان
به گشتی و فهرننسیه کان به تایبعتی سه رسم بن به ثیبن خه لدون.

وادرده‌گه‌وی یه‌کیک له‌هۆکارانه‌ی که‌وايان کروه فەردەنساپەیه‌کان زیاتر لە‌ئەوروپیه‌کانی دیکە بایه‌خ بە ثیبین خەلدون بدهن. ئەوه بۇو فەردەنسا له‌وکاتەدا دەستى بەسەر جەزائیردا گرتبوو، چاویشی بېرىپویه ئەوهى دەستە لاتى خۆی بسەپېتىت بەسەر ولاتە کانى ترى مەغريبي عەرەبىدا. ئىنجا له‌بەرنەوهى (مېزۆدەکە) ئىبىن خەلدون و (مقدەمە) يەکەمین سەرچاودىيەكىن بەتىرۇ تەسىلى له‌مېزۇي مەغريب و دەسف كەردىنى كۆمەلگەكە دوابىن. كەواتە هىچ جىنگە سەرسامى نىيە كەئەو دووسەرچاودىيە بوبىنە جىنگەكىرىنىڭ پېدانى فەردەنسى يەکان. له‌وانەيە گەردەكىيان بوبىت له‌نىيۇ دانراوەكانى ئىبىن خەلدوندا مىكانىزىمىن بىدۇزىنەوە بۇ زال بون بەسەر ئەو ولاتانەدا. ئەمە له‌لایەكەمەوە، له‌لایەكى ترىشەوە له‌وکاتەدا تازە بەتازە سەرتاكانى زانستى كۆمەلتەناسى نوى له‌فەردەنسادا سەرى ھەلددە. لەسالى (١٢٥)دا (نۆجىست كۆنەت) كىتىپتى نۇسى و تىاي دا ناوى زانستى كۆمەلتەناسى (Sociologie) دۆزىيەدۇ سەرنجى ھەموانىشى راکىشا بەرەو گۈنگىدان بەوزانستە و پىويستى لىكۆلەنەدۇ گەشە پېدانى. ئەم روداوەش وايکرد خەلگى زیاتر گۈنگى بەثىبىن خەلدون بدهن و سەرسام بىن بىتى.

کى دامەززىنەرى زانستى كۆمەلناسى يە؟

زۇرىك لەتۈزۈرەن رايان وايە (ئۆجىت كۆننەت) يەكەمین دامەززىنەرى زانستى كۆمەلناسى نوئى يە. ئىنجا لېرددادا نەم پرسىارە روبەرۇمان دەبىتەمەد: ئايَا كۆننەت بەشىك يان ھەممۇ (مقدمە) ئىشىن خەلدۇنى خويىندۇتەمەد؟ ئەگەر خويىندۇتەمەد ئايَا ھىچ سودىتىلى ئەرگىتە ئەدارىشتن ودرۇست كىرىنى زانستە تازىدەكەدى!

(دكتور عبدالعزيز عزت) اپىن وايە تىڭەشتى دايىنامىكى كۆمەلگەرى ئىين خەلدۇن جى يەنجهى دىيارى ھەبۇد لەسەر لەداياك بونى زانستى كۆمەلناسى لاي كۆننەت. بە بۈچۈنى (دكتور عزت) كەش وھەواي زانستى لەسەرەدەمى كۆننەت دا ئاشنا بوبەر راكانى ئىين خەلدۇن و ھەندى لەدانراوەكائىش بەزمانى فەرمەنسى ھەبۇون. ئىنجا ناگونجىت پىباۋىتكى وەك (كۆننەت) كەبەتەنگ زانستى كۆمەلناسى يەوه بوبۇد، بىن ناڭا بوبىت لەھەر ئەمەر زانستە لەئارادا بولە. (دكتور عزت) ياسى ئەوه دەكتات كە (كۆننەت) دابپارو نەبۇد لەكەمش و ھەوا پۇزىھەلاتىيەكە، بەلكو سى قوتاپى ھەبۇوھ ھەرسىكىيان خەلگى مىسر بوبۇ، يەكىكىيان ئەندازىيار (مەزھەربىك) بوبۇ. كۆننەت ھىۋاى بەو ئەندازىيارە ھەبۇو تابىر راكانى لەرۇز ھەلاتى ئاپىن دا بۇ بلاو بىكەتەمەد ئەم پەيوهندىيە ئىيوان (كۆننەت) وقوتابىيە مىسىرىيەكائى، ھەردەپىن بوبىتە ھۆز ئاشنا كىرىنى بەراكانى ئىين خەلدۇن.

لام وايە ئەو بۈچۈنە كە (دكتور عزت) ھىنمايىتە گۈزى زۇر گىرنگە. چونكە درگاى لىكۈلىنەۋەدىيە كىمان بەرۇدا دەكتاتەمە دەتوانىن بەھۆيەد پېيەندى ရاستە و خۆي ئىيوان راكانى ئىين خەلدۇن و راكانى (كۆننەت) بىدۇزىنەمەد. ھەرچەندە من گومانم وايە ئەگەر ئەو پەيوهندىيە ھەبوبىتىش ھىننە بەھىزۇ

پشت نه‌ستور نیه که‌وامان لیبکات بلیین: (کونت) زانسته نوبیه‌که‌ی له‌نیو هه‌مان نه و چوار چیوه فیکریه‌دا دامه‌زراندوه که‌نیبن خه‌لدون زانسته (ناوددانی) تیادا دامه‌زراند.

ناشکرایه (کونت) ریشاله بناغه‌یه‌کانی بیرکردن‌هه‌وهی له و کله‌پوره فیکریه‌وه درگرتوه که له سه‌ردده‌مدادا لنه‌هوروپادا بلاو بوده. دوریش نیه موتالای هه‌ندی له‌بوجونه‌کانی نیبن خه‌لدونی کردیست و کله‌کیشی لی وهر گرتبی. به‌لام له‌گه‌لن نه‌وه‌شدا کونت له‌پروی بیرکردن‌هه‌وهوه له‌شیوازی پوژ ناوایه‌وه نزیک تربوه، ودک له شیوازی عه‌رهی خه‌لدونی یه‌وه. هه‌ر له‌به‌ر نه‌وه‌شه که‌ده‌وینین زانسته کومه‌لناسیه‌که‌ی کونت له‌پروی نه‌دگارو هیله گشتی یه‌کانیه‌وه جیاوازیه‌کی زوری هه‌یه له‌گه‌لن زانسته کومه‌لناسی خه‌لدونی دا.

هه‌ندی له‌تویزه‌رانی عه‌رطب هه‌ول دده‌هن نازناوی (دامه‌رینه‌ری زانسته کومه‌لناسی) له (کونت) دارن و بیبه‌خشنه نیبن خه‌لدون به و بیهی یهی که‌نیبن خه‌لدون نزیکه‌ی (پینچ) سه‌ده له‌پیش (کونت) دا له زانسته دواوه. سه‌یریش له‌وه دایه که‌هه‌منی له‌ئیتالیه‌کانیش له به‌رانبه‌ر (فیکو) ای فهیله‌سوفیان دا کله‌سه‌ده‌ی پازده‌هه‌مدا ژیاوه، هه‌مان رو‌وشت په‌پرده دده‌گه‌ن. ئه‌وانیش نازناوکه به (فیکو) دده‌هن و له (کونت) ای داده‌رن. کومه‌لیکی تریشی هدن حه‌ز دده‌گه‌ن نازناوکه به‌که‌ناسیکی تر ببه‌خشن.

له‌راستی دا نیبن خه‌لدون فه‌زیلیکی نکولی لی نه‌کراوی هه‌یه له‌دانانی به‌ردي بناغه‌ی زانسته کومه‌لناسی دا، بین شک و دودلی له و رو‌دهه پیشی هه‌موان که‌توه. ودلی له‌گه‌لن نه‌وه‌شدا ده‌توانین بلیین: نه و به‌رله‌واده‌ی گونجاو بناغه‌که‌ی دارشت بؤیه بینا له‌سهر نه و بناغه‌یه نه‌کرا. نیبن خه‌لدون له‌مه‌دا لاه نه‌ندازیاریکی لیهاتو ده‌چی که بناغه بؤ ناپارتمانیک به‌دیزاینیکی نوی وه داده‌ریزیت. نینجا ده‌مریت و له‌دوای خوی که‌سیک نابی له‌سهر نه و بناغه‌یه‌وه باله‌خانکه دروست بکات. به و جو‌روش بناغه‌که له‌سهر زدی دا به‌قراهموش کراوی دده‌مینیته‌وه.

لهدوای گوزه ر کردنی کاتنیکی دورو دریز و اته کاتنی خه‌لک ناتاجیان بهنوا
کوشکیک دهیت، بُخویان بناغه‌یه کی تازه داده‌ریزُن و ناور نادهنهوه به‌لای نه
بناغه‌یهدا که نهندازیاری پیشواو دای رشتبوو.

دهگونجیت بگوتري، نه و بناغه‌یه نیین خلدلون دای رشتبوو زور قایم و
قول ترو رسنه‌نانه تره و هک له‌وهی (کونت) دای ریزاوه. به‌لام (کونت) له‌کاتنیکدا
به‌درگه‌توه که کمش و ههوا فیکریه که ناتاجیکی زوری همه‌بواو بُخانستی
که له‌باره کومه‌لناسیه و بدوى. بُخیه خه‌لک گوی یان بُخ هاواره‌کهی شنه‌وت.
نیدی له‌دوای خوی زانستی کومه‌لناسی یه‌کبینه گمه‌هی ده‌گردو به‌رهو پیش
دهچوو تاگه‌شته نهم ناسته که‌همنوکه دهی بینین. دهگونجیت بلین: دوو
زانستی کومه‌لناسی ههیه، یه‌کیکیان نه و زانسته‌یه که له‌سده‌هی حمه‌وت‌من کوچی
دا نیین خلدلون بناغه‌ی بُخ داریزَا، دواتر فه‌راموش کراو ناوری نی نه‌درايه‌وه.
دوه‌میشیان نه و زانسته کومه‌لناسیه مودیرنه‌یه که نیستاکه له‌قوتابخانه‌کاماندا
ده‌خویندری.

بایەخى ئۆزىت كۈنت:

(ئۆزىت كۈنت) لەكاتى گونجاودا بەدەركەوت. واتە لەو كاتەدا بەدەركەوت كەھزىقانان لەو بىرۋەكە ئايىدىيا يېه توندرەوانە قەلس وېن ئومىد بۇون كەدىاردە كۆمەلایەتىيەكانى پىن لىك دەدرايەوە. بەلكو خوازىيارى بىرۋەكە يەك بۇن كە دابەزىتە سەر زەمینە واقع و بەجۇرىكى ئەزمۇنكارى ئىنى بىكۈلىتەوە.

(كۈنت) فەيلەسوف بۇو، فەلسەفەكە ئەخويشى يەنیوی فەلسەفەي وذرۇيى (واقىعى-Philosophie Positive) ناودىرکەرد. لەنەنjamada بىردوزىتكى ھىنناوەتە كایەوەو بەگۇيرەت ئەو بىردوزە راڭە ئەو قۇنانغانە دەكەت كەھزى ئادەمیزاد پىايىاندا تى پەرىپەد. سەرەنjamam دەگاتە ئەو بىروايەت كەكاتى ئەو هاتوھ توپۇزەران بەگۇيرەت واقىع و ئەوەي كەھەيە لەكۆمەلگە بىكۈنەوە. پوختە بىردوزەكە ئى"كۈنت" ئەوەيە كەپىي وايە ھزى ئادەمیزاد بەدرىزايى مىزۇو لەميانەي پىشىقە چونى دا بەم سى قۇنانغەدا گوزەرى كىردوھ: قۇنانغى ئايىنى و قۇنانغى مىتاپىزىكى و قۇنانغى وذرۇيى "واقىعى" لەقۇنانغى يەكەمدا ھزى ھەولۇ دەدات مەسەلەكان بېھستىتەوە بەھزىتكى دەركى وەك خواونىدەكان يان پەرى و ياخود شەيتانەكانەوە. ئەم جۆرە لىك دانەوەيە لەنیو ھەممۇو گەلەسەرتايىيەكان وزۇرىنەي گەلە دېرىنەكاندا باو بۇوە. تاھەنوكەش بەپلەي ناچونىيەك كارىگەرى لەنیو جۆراو جۆرەكاندا ماوە. بۇ نەمونە: نەگەرجەنگىكى وىرانكەر روپەتات خەلگى لەلىكدانەوەي دا دەلىن: خودا ويسەتەتى ھەلایىستى تاكو بە ھۆيەوە سزايان بەدات لەسەر تاوانەكانيان. ياخود ئەگەر يەكىكىان توشى سەركەوتنىكى لەناكاو بېبىت لەزىيانى دا دەلىن بەھۆي نوشته و جادويەكى بەھىزەوە بۇھ يان دەلىن بەھۆي ئەو خانوھ تازھىيەوە بۇھ كە گواستوپەتىيەوە ناوى... هەندى.

لەقۇناغى دواتردا، واتە لەقۇناغى مىتافىزىكى دا، خەلگى ھەول دەدەن رودانى دياردەكان بىگىرنەوە بۇ ھىزىكى نادىارو دەست نىشان نەڭراو. ئەم قۇناغەش بەبەراورد لەگەل قۇناغى پېشىرتدا بەقۇناغىكى پېشىكەوتتو دەزمىرىدى. چونكە لەم قۇناغەدا ھىزى خەلگى ئاواھلا بوه بۇ ئەوهى بەدوى ئەو ھىزىانەدا بىگەرىن كەلەناو خۇى دياردەكانەوە دياردەكان دەبزويىن نەك لەدەرەوەيان دا. ئەمەش يەكەمین ھەول بوه بۇ لىكۈلىنەوە لەو پىسايانەي كەگەردون (بەھەموو دياردەكانىيەوە) دەبزويىن. وەن ھەرجۇنى بىرى ھەولىكى ناتەواو بۇوه، چونكە پشت بە لىيەلگواستنى لۆزىكى و بىرگەنەوە ئەبىراكت دەبەستى. قەيلەسۋە كۆنەكانى ئىغريق وايان دەكىرد زۇرىنەي قەيلەسۋە كانىش تائەم ماوه نزىكانەش چاويان لەوان دەكىرد. ھەرگا دياردەيەكىيان دىبىن كەبەشىۋەيەكى رېك وپېك وجار لەدواي حار دوبارە بوبىتەوە، گوتويانە دوبارە بونەوەي بە شىۋەيە دەگەرىتەوە بۇ ھىزىكى پەنامەكى كەھەميشە بەيەك شىواز كارىگەرى لەسەر ئەو دياردەيە دادەنیت. دواتر بەئەنقةست ئەو بۇ ئەقلىانەي كەنابىت دووكەس لەئاقارى دا دەمبەدمە بىكەن. لەكۆتايسىدا قۇناغى سىن ھەم دېت، ئەميش ئەو قۇناغە واقىعى و زانسى يەيە كەپشت بەئەزمونكاري دەبەستىت و، ھەول دەدات شۇربىتەوە بەپشتى دياردەكەدا تاكو ئەو فاكتەرە واقىعى يانە دەست نىشان بىكەن كە بونەتە هوى رودانى دياردەكە. لەم قۇناغەدا ناگونجىت توپىزدر لىكۈلىنەوەكانى لەسەر بناگەيەكى لۆزىكى ئەبىراكتىكى بىنيات بىتى. بەلكو پىيوىستە لەسەرتاوه خۇى دارتى لەھەر گشتاندىكى پېش وەخت و دواتر بەمېشىكىي ساقەوە دەست بىكەن بەتوبىزىنەوە، تاكو ئەزمون و لىكۈلىنەوەي واقىعى بەردو ھەر لايەكى دەبەن، بىبەن.

کۆننە ویستى ئەم بىردىزە بىكالە (پىشەكى) يەك بۇ ئەو زانستە كۆمەلناسى يەى كەگەردىكى بۇو دايىھەزىرىتى. لەمەشدا جىا دېبىتەوە لەئىن خەلدون كە (زانستى ئاوددانى) داهىنە بۇ ئەوەدى بىكالە (پىشەكى) بۇ لىكۆلىنەوە لەمىزۇو.

ھەروەھا كۆننە هەولى دا لىكۆلىنەوەدىيەكى كۆمەلایەتى پىشكەش بىكال بەو پىيى يەى كەنمۇنە يەكەو پىيۆيىستە زانستى كۆمەلناسى نۇىڭ لەسەر دابىھەزىرىنى. ئىئەم لىزىدە مەبەستمان ئەوه نىيە بىزانين ئايا كۆننە لەو لىكۆلىنەوەدىيە دا سەر كەوتۇو بود يان ڇىركەوتۇو بود. گرنگ ئەوەيدە بىزانين (كۆننە) سەركەوتۇو بود لەناو نانى زانستى كۆمەلناسى و سەرنج راکىشانى توپىزەراندا بەرەو بەرددوامىدان بە لىكۆلىنەوە لەو زانستەدا. بەوەش بودتە شاييانى ئەوەى نازناواي (دامەززىنەری زانستى كۆمەلناسى) پى بىدرى.

ھەولەكانى (كۆننە) بۇ رون كەردنەوە ئەو ھەلەو ناتەۋاويە بۇو كەلە پىچىكەي مەتىاھىزىكى دا ھەيدە لەلىكۆلىنەوە كۆمەلگەدا. بەبرىكى تريش دا ھەولى دەدا ئەو لىكۆلىنەوەيدە لەسەر پىرەۋىتكى نۇى بىنیات بىرى. واتە لەسەر ئەو پىرەۋە واقىعى يەى كەزانستە سروشتىكەنانى لەسەربىنیات دەنرى. دەكىرت بىلەن : بايەخى (كۆننە) بۇزانستى كۆمەلناسى، وەك بايەخى (بىكۈن) وايە بەنىسبەت زانستە سروشتى يەكانەوە. گرنگى ھەر دوو كىشىان لەو بانگەوازە دايە كەكردويانە بۇ پىرەو كەردىن پىرەۋىتكى نۇى، پەز لەوەى لەللىكۆلىنەوە لەسەر بىنەماي ئەو پىرە دەدا بوبىت.

پرسیاواریکی گرنگ:

ئاشکرايە زانستى كۆمەلتىسى يەكىكە لەو زانستانەي كەتازەكى سەريان
ھەندواوه، نەگەر نەلىيىن تازە ترىن زانستىشە. ھەنوكە تەمەنلى لەسەددەيك و
كەمەيك زىاتر تى ناپەرىت. نەمەش تەمەنلىكى كورتە لەچاو تەمەنلى زانستانەكاني
تردا. پرسیاريىش لىرەدا نەمەيە : بۇچى ھزرقانان گرنگى يان داوه بە¹
لىكۈلىنەود لەدىياردە جۇراو جۇراو دورو نزىكەكان. كەچى توپىزىنەودى
نەكۆمەلگە يە يان فەراموش كردوه كەتىيادا دەزىن ؟ ئايلا كۆمەلگەدا هېيج شىنى
وانىيە كەسەرنجىيانى راكيشابىتت و ھانى دابىن بۇلىكۈلىنەودى؟.

ھەندى لەزانىيانى كۆمەلتىسى ھاوجەرخ ھەولىيان داوه وەلامى نەو پرسيا رە
بەدەنەوە، يەكىك لەوانە مامۆستا (فلىۋىد ھۆز) دەكەلە وەلامدا ۋاواها دەدۇيىت:
(۸) كۆمەلگەي مەرقۇقايدەتى تاكو سەرددەمەتكى نىزىك وەكى كۆمەتكى مەنگ واپۇو،
گۇرپانىتكى واي بەسەردا نەدەھات كە جىڭەي سەرنج و تىپامان بېت. چونكە
دىاردە كۆمەلەتى يەكان كە خۇيان لەنەرىت و خۇود جۇراو جۇرەكاندا دەبىنى
يەوە بەدرىزايى تەمەنلى تاكە كەسىك گۇرپانيان بەسەردا نەدەھات. كەواتە تاكە
كەس ھەست ناكات بەھەي ئاتاچىن ھەيە بۇلىكۈلىنەود لەو دىاردانە بەشىۋەيەكى
زانستى. بەلكو وەك شىتكى ناسايى دەبىنى كەھېيج پېۋىست بەلىكىدانە وەو
شەرقە كردن نەكتە. ئىنجا بىر لەكۆمەلگە ناكاتەوە لەسۇرى نەو خۇ
ونەرىتائەدا نەبىت كەمەمانەي تەواوى پېتىردون و بىرلەپ بەپاستى و دروستى
يان ھەيە.

تاكەكەس لەكاتەدا دەست بەبىر كەردنەوە زانستىانە دەكتە لەكۆمەلگە،
كەدەبىنىت دىاردە كۆمەلەتى يەكان رۇز لەدواى رۇز لەبرچاوى دا دەگۈرەن. لەم
چاخانەي دوايى دا گۇرپانكارىيەكان بەو شىۋەيە بون. بۇيە مەرقۇق سەرسام دەبۇو،
پرسيا رى دەكىرد لەو نەرىتائەي كەلەسەرى راھاتبۇو: نەبن پادى پاستى و
دروستى نەو نەرىتائە چەند بى؟ ھۆكارو دەرەنچامەكانى چىن؟ بۇچى رۇز لەدواى
رۇز گۇرپانيان بەسەردا دېت؟ جىاوازى ئىتىوان نەو نەرىتائە و شەخراپ و

باشەكانى تر چىيە؟... بە وجۇرە مەرۇق پېتىسى بە كەسىك دەبىت تاۋەلامى ئەو پەرسىارانەي بىداتەوە و نەھىنى يە كانى بۇ ئاشكرا بىكەت. ئىدى ناتاجى بە دەرددەكەمۇي بۇ زانستى كۆمەلتىنلىسى، ئەو دەمە لەنئۇ ھەزرفانانىشدا كۆمەلتىكىان خۇيان بەو زانستەوە سەرقال دەكەن. لەودى ېابورى بۇمان دەرددەكەمۇي كەمەسەلەكە تاكەكەسى نىيە، بەلكو دەستە جەمعىيە جاخەلگى لە سەرەدەمانى پېشىدا بېتىستىان بە زانستى كۆمەلتىنلىسى نەبۇو، بەلكو قەناعەتىان بەو بىرۇكە كلاسىكى يانە ھەبۇو كەلە باوانىيانەوە سەبارەت كارو بارە كۆمەلايەتىيەكان بۇ يان مابوبىيەوە. نەگەر پۇي دابا يە كىكىيان بە كۆمەلگە جىابجا كاندا بگەرایەو چاوى بەنەرىتە جىاوازەكان بىكەوتايەو ھەولى بىدایە لەھۆكاري ئەو جىاوازىيە بە جۇرۇتكى بابەتىيانە بىكۈلىتەوە. خەلگەكە لىنى تورە دەبۈن و نەفرەتىيانلى دەگىر، چونكە لایان وابۇو گومان لەپاستى نەرىتە پېرۇزىدەكانىان دەكەت، ياخود گەردەكىيەتى قەوارەدى كۆمەلايەتىيەن بېرىمەتى. تەنانەت نەگەر توپىزەرىتكى وا بىتىوانىيە بەھەر پىنگەيەك خۆى ھوتار بىكەت لە تورەدىي ئەو خەلگە، ئەوا بەلايەنى كەمەوە نەئى توانىيە پەزامەندى و سەرسامى وان بە دەست بىتتىت.

نکولىي ناكەين لەودى لە سەرتاي چاخە تازەكاندا زانستە سروشى يە كانىش رۇ بەپرو ئاوا ھەلۇيىتى بونەتەوە "دەرىپىتى وەرگىن". بۇ دەنونە ئىيەمە دەزانىن كەچۈن خەلگى تورە بون لە (گالىلۇ) لە كاتىتىكدا كۆمەلتىن را و بىچۇنى تازەدى هىننائى كايدەوە لە بوارى زانستى گەردوننلىسى و فيزىيادا ئىيىجا لە سزاي خەلگى قۇوتار نەبۇو تاكو راي گەيىند كەلەو راوبۇچۇننەي دا بەھەلەدا چوھەلەم پېتىستە ئەوشىمان لە بىر نەچىت، كە زانستە كۆمەلايەتىيەكان بەنەندازىدى زانستى كۆمەلتىنلىسى توخنى بىر و باورەكەنلىنى خەلگى ناكەون. ئەم زانستە دەچىتە نىتو كرۇكى قەوارەدى كۆمەلايەتىيەوە كە زۇرىك لە خەلگى لە بە دەستەتىيەنلى پۇزى (بىزىو) و بىلەو پايەو دلىيابى دەروننىياندا پىشتى بىن دەبىستن. كەواتە ھەر دەبىن لە توپىزەرە تورە بن و جۇرەها تۆمەتى پېتە بلەكتىن.

لیکدانه و ھەگى قى:

مامۆستا (مارتنديل) لىكدانه و دىيەكى ترى ھەيە بۇ دواكە و تىن سەرەھەلدىنى زانستى كۆمەلتىسى. بەرای وي نەدەگۈنچا ئەو زانستە بەرلەكتى سەرەھەلدىنى لەئەورۇپادا سەرى ھەلبىدaiيە. چونكە تاكەكەسى نىيە تاكو پىاونىكى بلىمەت پىيىھەستى و لەكتى و شويىنى خۆى رىز يەپىت. بەلكو بەرئەنجامى پىشىق چونىكى فيكىرى و دورو درېزە. ئەم پىشىق چونەش لەكتىكىدا پروي دا كەزۈرىنە ئەو زانست و بىرؤكانە لەشارستانىيەتى مۇدىرىنى ئەورۇپادا سەرىيان ھەلدا بۇو، پىيکەود موترو بەكران و لەسەرييەكتى كەلەكە بۇون.

مامۆستا (مارتنديل) لەكۈتاينىدا پى دادەگىرىت لەسەر پەيودىنى نىوان سەرەھەلدىنى زانستە سروشتى يەكان لەئەورۇپادا لەلايەك و لەدايىك بونى زانستى كۆمەلتاسىش لەلايەكى ترەوە.

زانستە سروشتىيەكان دواي ئەوه بەم شىۋو سەيرۇ سەرنج راکىشە سەرى ھەلدا، كە (فرانسيس بىكۈن) بەيانگەوازە بەناوبانگەكە زەمینە سازى بۇ كردو داواي كرد پەيرەوى لەلۇزىكىكى ئەزمونكاري نوى بىرىت كەجيواز بىت لە لۇزىكە ھەلگواستە كارى (نىستىنبىاگى) يەكەلەكۈن دا بەسەر ئاوهزو مىشكى خەلگىكىدا زال بۇو. لەدواي ئەوه زانستە سروشتىيەكان گەشەيان كرد، خەلگى ھەولىان داپىرەوى ئەزمونكاري زانستە سروشتىيەكان لەبوارى لىكۈلەنەوە دىاردە كۆمەلايەتىيەكانىش دا پراكتىزە بىكەن. لەئەنجامىش دا زانستە كۆمەلايەتىيە جىاحبىاكان و لەنئۇيىشياندا زانستى كۆمەلتىسى نوى سەرى ھەلدا.

(٩)

ئەم بۇچونە ئەزاستى (مارتنديل) لەزاستى خالى نىيە، يان لەوانەيە تاپادىيەكى زۆر پاستى تىدا بىت. بەلام ناڭرىت بەقەنەدا دەست بەو رايەوە بىگرىن بەدۇور لەو پايەي مامۆستا (ھۆز) كەپىشتر ئامازە پىندرى. چونكە ئەو دوو رايە پىتكەود

یەكتى تەواو دەكەن. نىمە دەزانىن ھەندى لەزانستە كۆمەلایەتىيەكان وەك زانستى ئابورى ياخود نەنسروپۇلۇزىا، ماوھىيەكى زور بەرلەزانستى كۆمەلناسى سەريان ھەلداوه. دەي كەواتە لىكدانەوە ئەمە چىھ؟.

لىرىددا گرنگى بوجونەكەي (ھۆز) بەدرەكەۋىت. لەبەر رۇشانىي ئەم بوجونەدا دەكىت بىزىن: زانستى كۆمەلناسى پەر توختى بىرۋاودەرۇ نەرىتەكانى خەلکى دەكەۋىت وەك لەزانستى ئابورى و نەنزۇپۇلۇزىا... هەت. بۇ نۇمنە نسروپۇلۇزىا كەلەمەمۇ زانستەكانى تر زياڭلەر لەزانستى كۆمەلناسى يەمەن نىزىكە. سەير دەكەين لەگەلانى سەرتايى دەكۈلىتەوە. خەلگىش بەلايانەوە ئاسايىيەكە لىكۈلىنەوە لەسەر ئەم گەلانە بىرۋاودەكانىيەن بىرىت. تەنانەت لەوانەشە چىزى لى ودر بىگىن چونكە شى سەير سەرەتىدا دەپىتىن. نەك ھەر ئەمەندە، بەلكو زياڭلەر لەكەنەوە كەدەپىتىن خورانەچىتى مىشك و ھىزى گەلانى بەرائى داگىر كروه لەكەنەكىدا ئەمان (بەبوجونى خۇيان) لەم خورافەچىتى يە بەدورن. بەلام كاتى زانستى كۆمەلناسى بىت و پىيان بىزىت بنەردى ئەرىتەكانى ئىيەش ھىچ جىاوازىيەكى نىيە لەكەن نەرىتەكانى گەلانى سەرتايى دا. لەوكاتەدا ئازار دەچىزىن و تورە دەبن.

به روئه نجام :

زانایانی دیکهش بوجونی حیزراو جویری تریان دربریوه، ودل سه رجه می ندو
رایانه خدریکه بگنه همان نه و به روئه نجامه که نه و دو و بوجونه که را بردو پینی
گه شتون. نه نجامه که ش نه و دیه: نه دکرا زانستی کۆمەلناسی بەر لە وادیه سەری
ھەلبادیه کەله سەدەدی نوزدهدا لە نەوروپادا سەری ھەندا. چونکە دەستکردی تاکە
کەسیک نیه کە تۆوەکەی فری بات تاکو لە دوای خۆی گەشە بکات. بەلکو بۇ گەشەو
نەش و نماکردنی تۆوەکە پیویستە کۆمەل خەلگى تر چاودىرى بکەن. پیویستىشە
خەلگى ئاتاچيان بە و چاودىرى گردنە ھەبىت.

زانست بەشىوەيەکى گشتى ھىچ نىه جەڭلە دىاردىيەکى کۆمەلایەتسى، بۇيە
بەتوان او كۆششى تاکە كەسیک گەشەنلاكتا، بەلکو وەکو ھەر دىاردىيەکى ترى
کۆمەلایەتسى گەشە دەكتا. نەگەر كەسىكى بىلەمەت، بوارى بۇ رەخسا تاکو پىشى
سەر دەمەكەی بکەۋى و زانستىكى تازە بىنیات بىنى. بەر لە وەدى لە كۆمەلگەدا ئاتاچىن
ھەبى بۇ نە و زانستە. نەوا چارەنوسى زانستە كە فەراموش كردن و لەبىر چونەوە
دەبىت. چارەنوسى زانستە کۆمەلناسىيەکە خەلدۇنىش بە و ناستە گەيشت.

لە بەشىكى نەم بەشەدا گوتىمان شارستانىيەتى نىسلامى لە ماودى گەشە كەرنىدا
ڇان دەيگرت تاکو کۆمەلناسىكى بلىمەتى وەکو نىين خەلدۇن بەرھەم بىنېت. بەلام
دواتر نەئ توافى چاودىرى نە و تۆوە بکات كە نىين خەلدۇن داي چاند، بۇيە
تۆوەكە لەناو خاكىدا بىز بۇو. وەك لەمەوبېش گوتىم: شىنىكى سەير نىه كەلە كۆتايى
گەشە كەرنى شارستانىيەتى نىسلامىدا نىين خەلدۇن دەربەكەۋىت. چونكە
نەوبىرۇكانە لەنىو نە و ژيارەدا گەشەيان گردىبوو، نەوە لە دوای نەوە كۆدەبۈنەوە دو
موترىوبە يەك دەبۈن. نىنجا بوار رەخسا بۇ نىين خەلدۇن تاکو مىشىكى بېيتە
(كاسەي كۆكىرنەوە) نەو بىرۇكانە بۇئەوە دواتر بتوانىت زانستىكى تازەيانلى
بەرھەم بىنېت. ودل گرفتى نە و زانستە لە وەدا بۇو كە ھىچ كەس نەبۇو نەرخى
بىزانىت ياخود بىكىرىت.

پەروایزە کانى بەشى دوازەيەم

- (١) مقدمة ابن خلدون، طبعة لجنة البيان العربي، ل ١٠٢ - ١٠٤.
- (٢) هـ، ل ٤٦٦ - ٤٦٩.
- (٣) هـ، ل ٣٦٩ - ٣٧٠.
- (٤) مقدمة ابن خلدون، طبعة المكتبة التجارية، ل ٥٨٨.
- (٥) نیبن خەلدون سالى ٨٠٨ كۆچى دوايى كردوه، ئەصبە حىش سالى ٨٦٩ كۆچى دوايى كردووه.
- (٦) عبدالرحمن بدوى، مؤلفات ابن خلدون، ل ٢٤١ - ٢٥٠.
- (٧) محمد عبدالله عنان، ابن خلدون، ل ٩٦.
- (٨) ابن حجر العسقلانى، رفع الأصر عن قضاة مصر، ودرگراوه له پەرتوكى : مؤلفات ابن خلدون "ى عبدالرحمن بدوى، ل ٢٨٤ - ٢٨٥.
- (٩) حامد عمار، بعض مفاهيم علم الاجتماع، معهد الدراسات العربية العالمية، ل ٥٥.
- (١٠) ساطح الحصري، دراسات عن مقدمة ابن خلدون، ل ١٤١ - ١٤٠.
- (١١) هـ، ل ١٤٠.
- (١٢) هـ، ل ١٤١.
- (١٣) گاستۆن بۆتۆل، ابن خلدون فلسفته الاجتماعية، ل ١٢٧ - ١٢٨.
- (١٤) على عبدالواحد وافي، مقدمه ابن خلدون، طبعة لجنة البيان العربي، ل ١٩٠ - ١٩١.
- (١٥) نوسەرى ئەم چەند دېرە چانسى بانگھىشتىكرانى بۇ نەو قىيىتىقالە پى بىرا ودىك نومايىندى كۆمارى عىراق، وەبە ئەندازە تواناى خۇيىش پىشكدارى لە وتويزە کانى قىيىتىقالە كەدا كرد.

- (١٦) علی عبدالواحد وافی، مقدمه ابن خلدون، طبعة لجنة البيان العربي، لـ ١٧٦ - ١٧٧.
- (١٧) ئەم دىپانە له و تارەوه گواستراوهەوە كە دكتۆر عبدالعزيز عزەت له قىستىقلى ئىبن خەلدوندا پېشىكەشى كرد. ھەروەھا بىنوارە پەرتوكى "المجتمع العربى" دانراوى دكتۆر عزەت، فاھيرە، ١٩٦١، لـ ٢٥٤.
- 18) Floyd House , the Development of Sociology N.Y 1936 ,P 3.
- 19) Don Martindale, the Nature and type of sociological theory , London 1961 (p3-27).

بەشى سىانزەيەم

(لەپىتناو زانستى كۆمەلزانى عەرەبى (۱)

لەبەشى پېشىودا ئامازىمان بەوه كرد، زانستى كۆمەلناسى نوى، لەنىو چوار چىيەدەك دانراوه، كەجىاوازە لەو چورچىيەدەي زانستى كۆمەلزانى خەلدونى تىيدا دانرا بۇو. وەلى لەم قىسىمەدا مەبەستىمان ئەوه نىيە كە ئەو دوو زانستە لمۇرى لۇزىك و پېرەوى توپىزىنەوە يىشانەوە لىك جودان. بەلكو مەبەستىمان لەۋىدە كەرىيەك لەو دوو زانستە چەمكەكانيان لە دوو كەلەپورى كۆمەلائىتى جىاوازەوە وەرگرتوه. بۇيە سەردىرى مل كەچ بونيان بۇ يەك لۇزىكى واقىعى و ئەزمۇنكارى، كەچى دەبىنلىن بەردىجامەكانيان لىك جودان.

لەم ۋەوهەقە ئامازىش بەوه بەدەين كەزانستى كۆمەلزانى نوى تاھەنوكەش نەبۈته زانستىكى جىهانى وا كەچەمك و تىئورەكانى بەسەر ھەمۇو كۆمەلگەكاندا بچەسپېتىرى. بەلكو وەك لەبەشى پېشىودا گوتىمان تائىستاكەش ئەو زانستە لەقۇناغى كەشە كردن دايەو قوتابخانەي جىا جىاوناكۆكى تىيدا سەرەھەلەدات. ھەرىيەك لەو قوتابخانەش خاودىن مۇركى تايىبەتە وزۇر جارىش پەڭ و رىشەي لەو كەلەپورە كۆمەلائىتىيەوە وەرددەگى كەتىيادا كەشەدەكتە.

بەدرېرىنىكى تر، زانستى سۆسۈلۈزىيا، وەك فىزىيا يان كىيمىا يان ھەر لەتكى تىرى زانستى سروشتىناسى نىيە كەزاناكان لەسەرچەمكە گشتى يەكانيان كۆكى و ئەو چەمکانە لەھەمۇو جىنگەيەكى سەرزەوى دا ۋاست دەرددەچن. بەھەر حال ئىمە خوازىيارى ئەوھىن كۆمەلناسىش لە ئايىندەدا كەشە بىكەت و وەك زانستە سروشتىيەكان بېيتە زانستىكى جىهانى. بەلام بەم حالى ئىستايەوە ناگاتە ئەو پەلييە لەنش نماو پېنگەشتن دا.

تى بىنى دەكىرى، ئەو كۆمەلتازانىيە لەسەر دەستى (كۈننەت)دا سەرى ھەلداو دواتر لەسەر دەستى زانايانى ترى رۇز ئاواذا گەشەي كرد لەھەندى بابەت دواوه كەزۆر بەكەمى دەبىتىن ئەو بابەتانە لەزانستە كۆمەلتاسىيەكەي ئىبىن خەلدۇندا ئامادەگى و ئاسەوارى گەورەي ھەبىت. (كۈننەت) و زاناكانى ترى رۇز ئاوا سەرقالى ئەو پرس و كىشانە بۇون كەكۆمەلگەي خۆر ئاوايى پېرسىيارى لەبارەيانە و دەكىردو گىرنىگى پى دەدا بۇيە كەم تازۇرئى تويىزىنە و دەكىن ئۆزى مۇزكى ئەو كىشانە يان پىنۋە دىيار بۇوە. بەلام شىبىن خەلدۇن سەرقالى ھەندى كىشەي جىاواز بۇوە سەرقالى ئەو كىشەو گرفتارانە بۇوە كەشارستانىيەتى شىسلامى بايەخى پېندauen ودك كىشەي مەملەنلىنى ئىتىوان ئايىن و دەولەت، يان عەربە و عەجەم، ياخود مەملەنلىنى ئىتىوان دەشتە كىتى و شارنىشىنى (كۆچەرى و نىشىتە جى)... هەتدى (٢) بەو جۆرە دەبىتىن زانستى كۆمەلتاسى خەلدۇنى لەزۆر روودوه لەزانستى كۆمەلتازانى نوى جىاوازە.

ئەمرۇكە ھەندى لەفيئر خوازانمان لەزانستە كۆمەلتاسىيەكەي ئىبىن خەلدۇن ناكۇنلەوە، بەوبىانودى ئەوەي زانستەكە يەكىكە لەوشتە كۇنانەي كەبەسەرچوون، ودك نۇزىدارىيەكەي رازى و ئەستىرەناسىيەكەي توسى و كىميياكەي جابرى كورى حەبىيان. ودك ئەوەي لەنىتو تىورە كۆمەللايەتىە تازەكان دا ھىننە كومسايى بېبىن ئاتاجىيان نەبى بەوورد بونەوە لەتىورىكى كۆمەللايەتى كۇنى ودك تىورەكەي ئىبىن خەلدۇن دەرىپرىنى وەرگىنە.

ئەو جۆرەكەسانە نازانىن تىورەكەي ئىبىن خەلدۇن سەربارى كۇنى و تازەنە بونىشى كەچى تائىستا توانىيەتى پارىزىكارى لەھەندى بەھا زانستى خۆي بىكت. ھەربە وەش جىادەبىتە وە لەپزىشكايدەتىەكەي رازى يان كىميياكەي جابرى كورى حەبىيان.

ئىمە ئەمە لەگۇشەنېيگايەكى مىزۇيە وە لەپزىشكايدەتىەكەي رازى يان ھەر زانستىكى كۇنى تر دەكۈلەنەوە. بەلام پىويستە دەلاقەيەكى زانستى

واوەلە كۆمەلتىسيەكەي ئىبن خەلدون بىكۈلىنەوە كەلەم چەرخەشدا كەلگەمان پى بىگەيەنىت. نەخاسىمە لەلىكۈلىنەوەي كۆمەلگەي عەردىبىدا. چۈنكە ئىمە كاتى بەراورد دەكەين لەنىوان كۆمەلگەي عەردىبى لەسەردەمى ئىبن خەلدون وەم سەردەمەشدا، لىكچۇنىكى گەورە بەدى دەكەين. لېرىشدا ئىمەبايەخى زانستە كۆمەلتىسيەكەي ئىبن خەلدونمان بۇ دەردەكەۋىت وەك بابەتىكى توپزىنەودىي لەقۇتابخانە مۇدىرىنەكان دا.

نکولى ناكەين لەوەي زانستى كۆمەلتىسى نۇئ كۆمەلتى تىپورى بەنرخى تىدايە. ھەرودە مەلەجەرپىش ناكەين لەوەي ئەو زانستە ھىنندە بەكەلگە كەئىمە ناتوانىن لەلىكۈلىنەوەي كۆمەلگەكەماندا دەست بەردارى بىن. وەلى ئەم قىسىم ئەو ناكەيەنىت كەئىمە دەتowanىن بەھۆى ئەو زانستەوە دەست بەردارى زانستەكەي ئىبن خەلدون بىبىن. تەنانەت لەوانەيە بەھەلەشدا نەچۈوبىم ئەگەر بىزىم : دەگۈنجىت كۆمەلتىنىيەكەي ئىبن خەلدون بەيەكىك لەقۇتابخانەكەن زانستى كۆمەلتىسى نۇئ لەقەلەم بىدىن. تەنانەت پىندەچىت قۇتابخانەكەي ئىبن خەلدون لەھەندى قۇتابخانەي ترى نىو ئەو زانستە نىزىك تربىت لەتىگەشتىنى كۆمەلگەكەمانغۇدە.

توپزىدرى كۆمەلايمەتى نۇئ، ناتوانىت بەھەمۇو زانستى كۆمەلتىسى را بگات بەبىن ئەوەي سەرنجى ھەمۇو قۇتابخانەكەن نىپى بىدات. شتىكى ھەلەپىشە گەرتۈپزىدرىك دامارگىر بىت بۆيەكىك لەقۇتابخانەو پىاي دا رۇبچىت وئىدى هىچ لەبارى قۇتابخانەكەن ترەوە نەزانىت. چۈنكە ھەرقۇتابخانەيەك حۆزە بۇچۇنىك لەبارى كۆمەلگەي مەرقاپايەتىيەوە دەداتە توپزىدر كەرەنگە قۇتابخانەيەكى تر ئەو دىيدو بۇچۇنەي نەداتى.

با بهتى دەشته كىتى و شارستانىتى :

لەكاتىكدا بەراورد دەگەين لەنیوان قوتاپخانە كەى نىبىن خەلدون وھەرىيەك لە قوتاپخانە كۆمەلناسى يەكانى تردا جىاوازىيەكى گرنگ دەبىنин، چونكە وەك لەمەوبىش باسمان لىيۇدەكىد تەودرى تىيورەكەى نىبىن خەلدون لەدەدورى مەملانىي نىوان دەشته كىتى و شارستانىتى دەسۈرىپەتەوە. نەم مەسىھلەيەش لەلايەن زانايانى كۆمەلناسى نوى و گرنگى تەواوى خۆى پىن نەدرابە.

ھەرجى بايەخى زانايانى نوى يە لەم ۋودوھ لەبەراورد كەدىنى نىوان كۆمەلگەي بىزىو (دایناميكى) و كۆمەلگەي مەنگ (بىن جولە) داقەتىيس دەبىت. نەم بەراورد كەدىنىش بەفرەناوەدە پېشکەش كراوه كەلەئىستادا بوارى باسڪرنيانمان نىيە. بەلام بەشىوەيەكى گشتى مەبەست لەرۇون كەردنەوە جىاوازى نىوان نەم كۆمەلگە دۆگماو مەنگەيە كەراھاتوەلەسەر بېرۋۆز كەرشنى لەباوانەوە بۇي مابىتەوە، لەگەل نەم كۆمەلگە پېشکەوتوددا كەتاپادىيەك بەخىرائىن بەرەو نوى كەردنەوەي نەريت و بېرۋەكەنلىي پەل دەهاوى. هەرودە زاناكان لەم ميانەيەدا گرنگى يان دەدابە لىكۈلىنەوەي نەم گرفتانەي كەلەگواستنەوە خەلگەمە سەرەتەدەن لەكۆمەلگەي بىن جولەوە بۇ كۆمەلگەي بىزىو. بۇنمۇنە وەك نەم گرفتانەي بەھۆى كۈچى خەلگەمە لەگۈندەدە بۇ بازىر سەرەتەدەن.

دەگۈنجىت بىگۇترى نەم بەراورىدە كۆمەلەيەتىيە نفتە، لەم بەراورىدە دەچىت كەنېن خەلدون لەنیوان دەشته كى و شارستانىيەكاندا كەردىيەتى. بەلام نەم لىكچونە كەنېن خەلدون دەشته كى و شارستانىيەكاندا مەملانى يەك يەكى درېزى وە ھاتوتە ئاراوه كەزۈرېدە كەنەن دەبىنин ئاواها مەملانى يەك لەبابەتى كۆمەلگەي بىن جولەو كۆمەلگەي بىزىودا بەگۈرەي چەمكى نوىي ھاتپىتە كايەوە. لەمېزۇدا رۇي نەداوە لادىيەكان ياخود خەلگە سەرتايىيەكان شالاۋيان بىرىتەسەر يەكىك لەشارستانىتى يەكانى دەرەدراوسىيەن و داگىريان

گردبئ ودهولهتیان تیادا بنیات نابن. نهگه رلههندی ماوهیپریزپه ریش داشتی وا روی دابن. هیندھی دیاردهی کۆمەلاییه تی لینه کەوتۆته و، وەك لەکىشە نینوان دەشتەکی وشارستانیه کان دا کەوتۆته لەلایەکی تریشە و، کۆمەلگەی دەشتەکی، لەزۇریھی خەسلەت و تایبەتمەندىھی کانی دا لەھەر کۆمەلگەیەکی بىن جولەی تر جیاوازە. نەو بیابانە بابا دەشتەکی تیدا دەزى و زیانیان لەتەکی دا پاھاتو و گونجاوە، لەروی سروشتى جوگرافیە و جیاوازە لەو ناوچانە کەخەلگە به رايیھ کان يان لادىنیيھ کان يان هەر کۆمەلگەیەکی بىن جولەی ترى تیادا دەزى.

دروست ترین پىناسە بۇدەشتەکىتى، نەو پىناسەيە كەنین خەلدون گردويەتى و لەبارە دەشتەکىيە کانە و دەلىت: (پۇزى يان لەزىز سېبەرى نىزەكانیان دايە) (۲) چونكە نەوان لم دنیا يەدا هېيج نازانن جىڭەلەسوار چاکى وشانازى كردن بەزال دەستى و كىن بەركى لەسەر سەرۋۇقا يەتى. لېرەشە و خەسلەتە چاک و بەدەكانىشىان پىكىدە سەرەتە دەن.

زیانى دەشتەکىتى جىڭەلەجەنگ و داگىرکارى هيچى ترنىيە. بۇيە زۇر نەنگ و شوردىيە بۇ بابا دەشتەکى نەگەر بىزىي خۆى لەپىي ھىزى بازوو نارەقى نىتو چاوانىيە و پەيدا بکات. چونكە نەو خاودنى شمشىرىيە كەھىرىشى پى دەكتە سەرخەلک وەم بەرگرىشى پى دەكتە لەبەرانبەر كەسىكدا كەبىيە وىت شالا و بکاتە سەرى. بۇيە لەنیو زیانى دەشتەكىيە کاندا جىڭەي مەرۋە ترسنۇك و لَاواز نايىتە و كۆلەكەي زیانى بیابان بىرىتى يەلە لە وەرگا. لەوەرگاش بەھۆي كارى مەرۋە و نارەپەت و دەك لەكشت و كالدا دەبىنرە. بەلكو لەپوان و گەشە كردنى دا پاش بەناوى باران دەبەستى كەلەتاسمانە و دەبارىت. كابراى دەشتەکى هېيج دەستىيکى نىيە لە دروست كردن ياخود لەثاراستە كردنى دا. هۆزە دەشتەكىيە کانىش بۇئە وەي بىزىي يان دەست كەۋىت، پىۋىستە لەسەريان لەنیو بیابانى پان و بەرين دا بەدووى لە وەرگا پەرژو بلا وەكاندا بگەرپىن. كەواتە و دەخوازى لەسەر نەو لە وەرگا يانە بەشەپىن.

له ودرگه کان که من و تنه ناهابه شی ژماره دیه کی دیاری کراوله دانیشتوانی ببابان ده گه ن. ثینجا کاتن د دشته کیه کانیش و دک هم خه لکتکی تر به شیوه دیه کی سروشی زور ده بن. ناتاجیان به هوکاریک ده بیت تاکو نه م زور بونه له سنوریکی گونجاودا پن بودستینن. هوکاره که شهرو کوشتاره. دیاره به هوی شهپرده وه ژماره زیاد بود کانیان له نیو ددچن.

یه کیک له و ته ببربلاؤانه له ناو دشته کیه کاندایه نه م به یقه ایانه که ده لین: (هه ق به شمشیره و مرؤقی دهسته و سانیش شاهیدی گهره که) یان دلین: (حه لان نهودیه که چنگ ده گه وی). هرگه سیش له نیویاندا دابنیشیت و گوی بُوو تویزه کانیان پادیری، ده بینیت نهوان پیاووتی ته واو به پیوه ری زال دهستی ده پیون. کاتن ستایش پیاوی بکمن ده لین: فلاں که س (شیره)، هه قی خوی به دهست و بازوی خوی و هر ده گری و که س ناتوانیت به سه ریدا زال بیت. زور نه نگی و شور دیه بُوهه ر کامبیکیان که بینی بگوتریت که سینکی پیشه و دره. له دیدی نهواندا نه و پیناسه یه یانی کابر ال اوازه و دکو زنان به ناره قی ناوچا وی بژیوی خوی پهیدا ده کات. ناتوانیت به زوری شمشیر خوی به خیو بکات. لیره شه و ناوی (پیشه- المنه) یان بزی به سه ره هه مموو کاریکی دهستی دا. ناشکرایه و شهی (المنه) ش له (المنه) وه و در گیراوه که به مانای سوکایه تی و شان کزی دیت.

(۴) ثینن خه لدون چیزکی پیاویکی دشته کی ثیرا قیمان بُو ده گیریتنه و که ده چیت بُو شام بولای (عبداللک کوری مه روان). عبد للک له باره حه ججاجه و پرسیاری لیکرد که کرد بوبیه والی به سه ره ثیرا قه وه. کابر دشته کیه که ویستی ستایش (حه ججاج) له لای (عبداللک) دا بکات. بُو نه و مه بسته گوتی: لی گه راویت بُو خوی سته ده کات) (۵). ثینن خه لدون له چیزکه وه ده گاته نه و بره نجامه که دشته کیه کان به سروش حمزیان له تالانی کردنی و سته کردنی له خه لگی. نه مه ش لای شارستانیه کان شتیکی قیزه ونه. و دلن له دیدی دشته کیه کاندا مایه شانازی و به نگهی چه له نگی و سوار چاکیه.

.....لۇزىكى ئىين خەلەوون.....

نهمه وای کردوه کۆمەلگەی داشته کی جیاوازین لهه موو کۆمەلگەیە کی بى
جۆلەی تر. هەرئەمەش بودتە چاوگى نەو مەلمانى و كىشىمە كىشە دورودرىزەي
كەلەنیوان داشته كىتى و شارسانىتى دا لە مېزۇدا پۇي داوه. هەندى جار
دەشته كىھە كان بەھۆى مەلمانىي ھۆزايەتىيە وە ماۋەيەك (ئىتە ماۋەيە كى كورت يان
درىز) سەرقال دەبن لهنىو خۆيان داو ناپەر زىنە سەرئە وە شالا و بەرنە سەر
شارستانە كان.

بهلام ودک ثیین خه‌لدون دهليت، دواجار پوکه‌شیکی ناینى ودك
پيغه‌مبه‌رایه‌تى يان ويلايه‌تخوازى دهيان گريته‌وهو هه‌موويان كۈدەبىنە‌و دو
نەمەش وايان لېدەكتات هيڭش بەرنە سەرشارستانەكان ودھولەتىيان تىادا
دايمەزدنىن. (٦)

دەشته کىتى و كۆمەلگەي عەرەبى :

ئىنەمە چاودروان ناكەين زانايانى كۆمەلناسى مۇدىرن وەكى ئىبن خەلدون شۇربىنەوە بەنىو لىكۈلىنەوە دىاردە دەشته كىتى دا. چونكە ئىبن خەلدون لە كۆمەلگەيە كىدا ڈياوه، دەشته كىتى بەنىوى دا رۇ چوبۇ، كارىگەرىيەكى زۇريش لە سەر پىكھاتنى نەو كۆمەلگەيە دانابۇو. لە كاتىكىدا ئەمان لە كۆمەلگەيە كىدا دەزىن كە دەشته كىتى نەو كارىگەرىيە نىيە.

لە بەردايەك لەو رايانەي لەناوەندە زانستە كاندا باوبۇو، نەو بۇوكە دەيان گوت دەشته كىتى قۇناغىيەكى كۆمەلایەتىھەمەمۇ نەتەوەكان لە مىيانەي پىشىكەوتىياندا بەردو شارستانىيەت پىاي دا تىپەر بۇون. پىيان واپۇو، نەمۇ نەتەوەكان لە سەرتادا لە قۇناغىيەكى بەرايى دا ڈياون ولەرۇي بىزىويەوە پېشىان بەرۇو شكاربەستوە، دواتر پىيان ناوەتكە قۇناغى دەشته كىتى (كۆچەرى) يەوە، ئىنجا قۇناغى كىشاودرۇزى پاشان دەگوازنهوە بۇ قۇناغى بازركانى و پېشەسازى ئىستاكە ناراستى نەو رايە ناشكرابوە. دەشته كىتى سىستەمەتكى كۆمەلایەتىھەوە لە گەن ژيانى بىاباندا دەنگەنچىت و بەزۇريش هەرلەۋى دا دردەكەۋىت. ئەونەتەوانەي لە سەر زەمینياندا بىابان نىيە، بەزەرورەت بە قۇناغى دەشته كىتى دا گوزەر ناكەن. رەنگەبەيەك جار لە قۇناغى سەرتايىيەوە بازبات بۇ قۇناغى گشت وڭالى. جىنگەي سەرنجە كە دەبىنەن گەورەتىن روبەرى بىابانى لە سەر كۆي زەۋى دا بىرىتى يەلەوناوجەيەي لە ولاتە عەرەبىيە كاندایە. گەر لەنە خشەي ولاتە عەرەبىيە كان وورد بىنەوە هەرلە زەريماوه تاكو كەنداو، بىابانىكى بەرىنى تىدا بەدى دەكەين، كەتەنها دەرياي سورو هەندى روبارو زنجىرە چىاي تىدايە.

ناشكرابىيە نەم ناوجەيەش هەرلە سەرتاوه بىابان نەبود، بەلكو ناوجەيەكى فەرباران و ئاوددان بۇھ بە جۆرەها پودك و گيانلەبەر. سروشتى بىابان لەم

ناوچهیدا لهدواي هەلکشانى چاخى سەھۆلبەندانى چواردم بەرهە باکور دەركەوت بەوجۇرە بەردەوام باران له ناوچەيدا لەكەمى داو پەيتا پەتىا وشكەللىنى تىادا زىاتر دەبىوو. بەرای (توبىنلى) ئەم ۋوداوه وايىرىد خەلگى ناوچەكە دابەش بىن بۇ دووگىروب گروپىتىكىان رېكەى كۆچەرىتى (دەشتەكىتى) گرت و بەدواي لەوەرگادا دەستىيان بەكۆج كرد، گروپەكەى دىكەشيان رويان كرده حەوزى ۋوبارەكان و لەويىندر حىتىگىر بون و سەرقانلى پېشەي كشت و كال بۇون. هەربىب بۆچۈنى (توبىنلى) چىرۇكەكەى ئادەم و كەوتىنخوارددى لەبەھەشتەود، وەك ئەوهى پەراوه ئايىنى يەكان دەيگىرنەود، ھىچ نىيە جىڭەلەجەفەنگىن بۇ ئەو ئال وگۇرە جوگرافىيە كەلەم ناوچەيدا ۋوى داود. بەلام چىرۇكى كورىدكانى ئادەم، ھابىل و قابيل، جەفەنگە بۇ ئەو ملمانانى يەى دواترلە نىيوان دەشتەكىتى و شارستانىتى دا بەرپا بود (٧). لەتەوراتىش دا باس لەوەكراوه كەھابىل شوان بودو قابيل جوتىيار بۇود.

سه رهه لدانی ده ولهت:

لهنيو زاناياني کۆمه‌لناسى تازهدا، گروپيک هەن ھەوليان داوه له‌دهشته‌كىتى وكارىگەريه کۆمه‌لايەتىه‌كاني له‌پروي مىزۋىيەوه بىكۈلەوه. نەم گروپە به‌تاپېت له (زمبلوتز) و (ئەوبنهايمەر) داخۇيى حمايش دەكتات. نەوبابەتماش كەبويه جىنگەمى سەرنجى ئەددو زانايە، پرىتى يەلە دەولەت له‌پروي سروشت و سەرەتەلدىنىيەوه له مىزۋادا. بەخۆشيان دان بەوددا دەنلىن كەلەلىكۈلىنەوه‌كانىيان دا كەلگىيان له‌تىيورەكەي ثىبىن خەلدون وەرگرتوه.

(ژوبلاتز) په خنه له تیوری (گرئ بهستي کۆمەلایه‌تى) دەگرىت له لىكدانەودى سەرھەلدانى دەولەت دا. واتە رەخنه له وېيردۇزە دەگرى كە (رسوسۇ و ھۆبز و لوك) ھىنپانە ئاراودو له كاتى خۇيدا له نىيۇندە زانستى و ۋامىيارىيە كاندا رەواجىتكى زۇرى پېئىرا. پوخته تىيورەكەش باس لهو دەكات كە دەولەت له بەرنجامى گرئ بهستىكى كۆمەلایه‌تىيە وە سەرى ھەلدا. خەلگى رېكەوتىن له سەر ئەودى يەكىكىيان بىكەنە دەستە لاتدار بە سەرخۇيپانە وە ئەوهشىان بە مەرج بۇ دانا كە دادگەر بىت لەناوياندا. ھەركاتىكىش ئەو مەرجەي پېشىل كرد ئەوا بۇ خەلگە كەش رەوابىت لە سەر كار لاي بىدن و كەسىكى تر لە جىنگە كەپىدا دايىتىن.

(ژومبلاتز) دلیلت نه و تیوره لهپوی میزوبیه وه راست نیه. بهاری وی دولمت له بهرنجامي گری بهستیکی کومه لایه تیوه له نیوان دهسته لاتدارو زیردهسته کاندا نه هاتوته بون. به لکو له نهنجامي ململانی نیوان گروپه مرؤبیه جیاوازدکان وزال بونی ههندیکیان به سه رههندیکی تریاندا دروست بوه.

هرودها (زومبليوتز) بپرای وايه ململانی يهکیكه له خسلمه ته پرسنه کان له نیوان مرؤفاندا. ئەم ململانی يهش هەمیشه بەشیوازی جیا جیا رooo دەدات. هەرگا بەھۆی ململانی وە گروپیک بەسەر گروپیکی تردا زال بۇو، ھەول دەدات تاکەكانى نیو گروپە ژیردەستەکەی له پى بەکۈيە كىردىن و باجلى و مەركىتنە وە

ژیربار بخات. به وجورهش دولت سرههنه دات کهنه میش لمدیدی (ژومبلوتز) دا هیج نه جگه له سیسته میکی کۆمه لایه تی کله سه ر بناغهی زال دهستی وزیربار خستنی ثابوری دادمه زریت. ئەم بىردۇزدى (ژومبلوتز) تازەترین و تۈگمە ترین بىردۇزە كەزانىستى كۆمه نىناسى نوى لمبایه تى (دولت) دا هىنابىتىه كايدو. (۸) ئاشكرايە ئەم تىورە بېشىوه يەك لەشىوه كان لە بىردۇزە كەي ئىبن خەلدونە وە، وەرگىراود. دواتر (ئەوبنهايمىر) هات و شەقاويىكى ترىتىورە كەي ئىبن (ژومبلوتز) ئىپال بېۋەناو واي لىكىد نىزىكتىرىت لە بىردۇزە كەي ئىبن خەلدونە وە. ناوبر او لاي وايە (دولت) لە نىجامى كىشەو مەملانىي نىيان دەشتە كى و شارستانىيە كاندا هاتۇتە گۇرۇي. ئەمەش لە دەمى سەرەتلىنى دەشتە كى و دۆزىنە وە كىشت و كالدا روی دا. كىشت و كال و اىلە مرۇف كرد بۇ يە كەمین جار لە مىزۇدا بىتوانىت پەتلە بېداويسى خۆي بەرھەم بىتىت، بە وپىن و دانگەش دەستى كرده بەرھەم ھىنانى ئەدگارە كانى شارستانىيەت وەك خانوو، پوشاك، دەفرو... هەندى. ئىنجا دەشتە كىيە كان هاتن و گەركىيان بۇ دەست بە سەر ئەوبنهايمىر) دەلىت: ئەمە مەملانىيە لە نىيان گروپە مەرۇبىيە كاندا بەرلە دۆزىنە وە كىشت و كال سەرى ھەندا، نە دەبودھۆى دروست بونى دولت، چونكە ئەم گروپىيە سەركە وتنى بە دەست دەھىنما، هىج سودىكى لە دەدا نە دەبىنى كە خۆي بىسەپىتىت بە سەر گروپە ژيردىستە كەدا. بۆيە تەنها بە وندە كۆمسايى دەھاتى كە تالانى دەكرد و پاشان دەگەزايە و بۇ بىنە كانى خۆي. وەلى لە پاش دۆزىنە وە كىشت و كال و سەرەتلىنى زىادە بەرھەم، گروپى سەركە و تۆو، كەزۆرينى جار دەشتە كى بۇو، ھەولى دەدا خۆي بىسەپىتىت بە سەر گروپە ژيردىستە كەدا تا كوبتوانىت زىادە بەرھەمە كەيان لەرىي (باج) دە بۇ خۆي بەرىي. يانى گەركى بۇو سال لە دواي سان گروپە ژيردىستە كە تالان بىكەت، لە بىرىتى ئەوەي تەنیا جارىيەك تالانى كات. (۹)

قىشكى بۆسەر دېرۋەكمان :

ئەو بىردىزىدە كەمن لەمەپىش لەمەر سەرھەلدىنى دەولەت ئامازەمان پىندا. تىشكى دەھاۋىتە سەربويەرى دېرۋەكى مەرۋەشىيەكى گىشتى و، بويەرى مىزۇي عەرەب بەتاپەتى. لەرپى ئەم تىورەوە تى دەگەين لەوەي بۆچى دەولەتى گەورە لەعىرق و ميسىردا دەركەوتون بەرلەوهى لەجىگەكانى دىكەي جىهاندا بەدەربىكەون. ھەرودەلەنەن ئەم تىورەوە تى دەگەين لەجىگەكانى دىكەي جىهاندا يەكەمین زىيار لەدىرۋەكى گىشتى دا. لەوەقەرددادا مەملەتنى نىوان دەشتەكىتى وشارستانىيەتى لەپەرى سەختى دا بۇوە، مىزۇبىاسى شالاوه يەك لەدواي يەكەميانى (سامىيەكان)مان بۇ دەكتە كەلە بىبابانەوە دەھاتن و ropyان دەكرىدا شارەكان و دەولەتى گەورەيان تىيدا دروست دەكىد. دىارە ئەم دەولەتە مەزنانەش بونەتە ھۆى نەش و ئەماڭىدى شارستانىيەت بەھەمان ئەو ئەندازىدەي كەبونەتە ھۆى بىلا بونەوەي بىدادى وزىر بارخىستنى ئابورى. چونكە ھەردوو مەسىلەكە ھاوتەرىپىن يان دوو رووى يەك شەتن.

ئەو باج و سەرانە زۇرو زەوەندەي دەولەت لەزىر دەستە كانى كۈددەكتەوە، وادەكتە چىنى دەستەلات داربىنە خاودىنى مال و سامانى زەوەندو تەرەف. ئىنجا پىتىستە بەشىكى گەورە لەودارايىيە لەھاندىنى زانست و پېشەسازى دا خەرج بىكى. لەودەمەش دا چىنىكى پېشەدرو زاناو ھونەرمەند دەردىكەون كەكاردەكەن بۇ تىيركىدى ئارەزۆدەكانى دەستەلاتدارە موترييەكان واتە ئەگەر ئەم دەستەلاتدارانە نەمەن ئەۋانىش نابىن. ئىمەچاوهپوانى ئەوەناكەين شارستانىيەت گەشەبکات لەكۆمەلگەيەكى بەرايى داكە دەولەتى تىيدا نەبىت. چونكە لە كۆسەر رۆكى بۇونى ھەيە كەتاكەكانى كۆمەلگە بەئارەزو خۇيان گوپىرايەلى نىيە.

لىدەكەن. ئىنجالەئاوا كۆمەلگەيەكدا سەرۋەتكە ناتوانىت شويىنكەوتەكانى زېرباربخات لەلايەك و، لەلايەك ترىشەوە ناتوانىت ناچاريان بىكەت و بەتۈبىزى نەدگارەكانى شارستانىتى يان بى بەرھەم بىنیت.

ھەرگا دەولەت لەكۆمەلگەيەكدا سەرى ھەندا، ھاوكتا لەگەلنىشى دا زېربارخستن و بەرھەم پىش چونى شارستانىت پىكەتە سەرھەلەدەن. كەۋاتە لەھەمان كاتدا دەولەت خاودنى خەسلەتى باش و خەسلەتى خرابىشە. بۇيە لەكتىكىدا سەرنجى ئەۋناسەوارە قەشەنگانە دەدەين كەدەولەتدارە دىرىينەكان بۇيان بەجى ھېشتۈن و دك ئەھرامەكان و كۆشك و پەيكەر و پەرسىتگاكان. پىيوىستە باش بىزانىن كەلەپشتى ئەۋناسەوارانەوە سەتمى كۆمەلەتى قىزىدون خۆى حەشارداوە. ھەرىيەكى لەۋناسەوارانەبىگى لەسەر بىناغەي بەكۆپەلەكىردن و ۋامچى وەشاندىن و مال تالانكىردن، ھاتۇتە بۇون. شىاوى باسە ئىيىن خەلدۈن دەركى بەم پاستىيە كردو دەولەت دەتىيى (مقدەمە) كەيداو لەميانەي چەندىباپتىكى جىا جىادا ئامازەي پىداوە. لەباسكىردىنەكانىشى دا بەگۈيرەت لۇزىكەتازەكەي رېنى دەكىرد كەلەھەرشتىكىدا دوولايەن دەپىنەت: لايەنتىكى باش و روپەكى خراب. ھەرلەسەرتاواھ دىتىمان چۈن جىاوازى دەكىرد لەننیوان سەرۋەتلىكى پېرىدۇي لېكراوو پادشاي خۆسەپىن دا. ئىيىن خەلدۈن باس لەوەدەكتە كەيمەميان لەگىرد بونەوهى ھۆزەكەي بەمە لەددورى سەرۋەتلىكەي و دەدەست دېنیت. بۇيەزۇرى بەسەريانەوە نىيە. بەلام دەستەلاتى پادشاھى سۆنگەي خۆسەپاندىن و حۆكم كەردىن بەتۈبىزى و چەوساندىنەوە و دىيە. (۱۰)

ئىيىن خەلدۈن دەلىت: سەرۋەتلىكى پېرىدۇي لېكراو تەنها لەننیو دەشتەكىيە كاندا بەرلەدامەزراىندى دەولەت بەدەر دەكەۋىت. وەن لەدواي دامەزراىندى دەولەت خەلگى دەبنە توپىزى جىا جىاو ھەندىكىيان لەھەندىكى ترىيان بالاتر دەبن، پادشاكان دەكەونە سەرەتە دەمەوە چىنەكانەوە. بەم جۆرەش خەلگ لەبەرھەم ھىننائى شارستانىت دا ھاوكتارى يەكتەدەكەن. (۱۱) ئىيىن خەلدۈن ئامازەيەكى رۇن

وناشکرا دهکات بق نه و ستم وزورداریانه لهو سیستمه چینایه تیوه دایه
دهبن که چیلای وايه ستم وزورداریه کان پیویستشن. چونکه به رنجامیکی
لاوه کی نه و فشاره یه که ده خریته سه ر مه دوم بوه او کاری کردن یه کتر له پیناوی
به رهم هینانی شارستانی دا. نین خلدون لهو باره یه و ده لیت: (نه)
کاریگه ریه ش به توبزی نه بیت نایه ته دی چونکه خله کی بی ناگان
له بر زه و هندیه کانی "جور مرؤف" (ودر گنپ)... زور جار پشت له و ها و کاری کردن
دهکات بویه پیویسته ناچار بکریت له سه ری. هه رد بین دهسته لات داری ناچاریان
بکات له سه ر به رزه و هندیه کانی خویان "واته مرؤفه کان ناچار بکات
به رزه و هندیه کانیان پیپه و بکه ن و در گنپ) نه مه ش بو نه و دی حیکمته خواهی
له مانه و دو به رقه راری حجزی "مرؤف" دا بینه دی.... (۱۲) و ادیاره نین خلدون
که میک ناکوکه له تهک زانایانی کومه لنسی نوی دا له بایه ت لایه نه باش و
خرابه کانی دهوله تدا. نه مان پینیان وايه بنه ردت له سرو شتی دهوله تدا بریتی يه له
زال دهستی وزیر بارخستن، دواتر به رهم هینانی شارستانی و دک نه جامیکی
لاوه کی لی دهکه ویته و د. به لام نه مه پیچه وانه دو بیر ده کاته و د، چونکه واي
ده بینی، هاریکاری کردن له پیناوی به رهم هینانی شارستانیدا بنه ردت
له سرو شتی دهوله تدا، ستم و بیدادیه کان و دک به رنجامیکی لاوه کی نه و بنه ردت
دینه ثار او.

له وانه یه بروابونی نین خلدون به حیکمته خودا له و دی هینانی
مه دوم و دهوله دا گهیان دبیتیه نه و بروایه. چونکه ناشکرایه خودا
به رله هه رشتی خیر و چاکه بی خله لکی ده ویت. خرابه ش به شیوه یه کی لاوه کی
ده خریته نیو چوار چیوه (چاکه) و د. و دک هه مو و نه و خرابانه دهکه و نه نیو
(قدزای خوابیه و). نین خلدون ده لیت: (نه مه ش چونکه چاکه یه کی زور
مسوگه رنابی به بی بونی خرابه یه کی که له پیناوی مه و دادا (۱۲) به بونی ندو
خرابه یه ش چاکه که له دهست ناچیت، به نکو دهکه ویته سه رئه و که مه خرابه یه کی

که تیای دایه، نهمهش مانای روادانی ستهم و بن دادیه لهنیو مرؤفاندا. جاتن بگه)
(۱۴)

هه رچون بیت، نه م تیوره خه لدونیه وینه یه کی راستگویانه دیروکی
عه ردیس نیسلامیان پی ده به خشن، نه خاسمه وینه دیروکی نه و ماودیه
که هیمه راهاتوین به (چاخی زیرین) ناوزددی ددکهین. چونکه نه موادیه
سهره لدانی کومه ل ددوله تی گهوره بخوه بینی که بیزکی زور ستم
وزیبار خستنی ثابوری یان هینایه کایه وه. له همان کاتیش دا نه فراندنی مه زنیان
له بوارکانی هونه رو زانست و پیشه سازی دا هینایه ثاراوه.

جیگهی نه فسوسه که دبینین زوریک له فیرخوازانمان له سه رنجدانیان دا
له و ماودیه تو نردوی دهنونن. هندیکیان سه رنج چرده که نه به سه رخسله ته
با شه کانی نه و ماوهیدا و نیدی هیج کام له خراپه کانی نابینیت. هندیکی تریشیان
به پیچه وانه وه، سه رنجیان به سه رخسله ته دزیوه کانی نه و ماوهیدا چرده که نه وه
بویه جگه له ستم و خراپه هیچ تری تیدا به دی ناکه ن. هر کام له و دووبینه
نه گهر به گویره نه و لوزیکه نویه که تین خه لدون به رله (۶) سه ده سه رنج
له موادیه بدن با نگه شهی بو کرد و بیان دهد که ویت که نه و ماوهیده هم
خه سله تی باش و به سه ندی تیدا بوده هم خه سله تی خراب و به دیش. نه هر قوش
ئیمه که سه رنجی میزود که مان دده دین بونه وه سودو پهندی لی و در گرین پیویسته
به و جاوده لی بناوارین. پیویسته زیاده ردوی نه که بین له ته ماشا کردنی هیج کام
له دولا یه نه، نه با شه که و نه خراپه که ش. هنوكه ئیمه پیویسته
ناسونالیزم پوشنگه رانه) یه. و دک مامؤستا (ساتح حه سری) ناما زهی بی ده دات.
نه م ناسیو نالیزم ده تو ای نه سه رنجدانی دا له پرس و مه سله جیا جیا کان، پشت
به باهه تی بون و زانست بون ببهسته، نه ک پشت به ده مارگیری کویرانه.

هه رچون بی، نابن نه ده مان له بیر بچن که دهوله تی نوی، له بروی سروشت
وسه ره لدانیه وه له دهوله ته کونه جیاوازه که تین خه لدون باسی ده کات. نه و

لوزیکی نیمن ہندلدوون

دیموکراسیه‌ی له‌چاخی نوئی داله‌دوای زنجیردیهک شورش و راپاه‌رین به‌هدره‌که و توهنکاریگه‌ریهکی زوری هه‌یه له‌گوژینی سروشی دهله‌ت دا. بونیه ددگونجیت بیزین: دوله‌تی مؤیرن به‌رده و قوئناغه ده‌چیت که‌تیای دا زیاده به‌رهه‌من شارستانی وبلاوکردن‌هودی دادگه‌ری کۆمەلایه‌تی پیکفه کۆبکاته‌وه. هەردبیت بگاته نه‌وقوئناغه، نیتردیربین يان زوو. نه‌گهر دوله‌تائیکیش هەبن تاھەن‌نوكه لەرووی حۆكم کردنیانه‌وه پیچکه‌ی دوله‌تائی کۆن پیتره‌وبکەن. نه‌وا بیکومان به‌رده له‌ناوچوون ددچن. نه‌وهه‌ستی میللەت گەراپیه‌ی نیستا به‌سەر میشکی خەلکیدا زاله، پیگەنادات له‌سەر حسابی ملیونه‌ها خەلک. چىنى دەستەلات دارته‌راتىن بکەن به‌کوشك و تەلارو كەنۋىزدك و عۇددۇتاريانوه.

دەشته کىتى لە چاخى توى ۱۵:

ثىبن خەلدون لە (مقدمە) كەيدا بەشىكى ناوناوه: (فى ان الامم الوحشىيە اقىر على التخلب ممن سواها). لەوبەشەدا دەلىت: (بىزانە، مادەم دەشته كىتى ھۆكارىكە بۇ نازايەتى وەك لەمۇقۇدېمىھى سى يەمدا گۇتمان، ئەوا سەپىرنىيە كەنەو نەودبىبابانشىنە ئازاترىن لەنەودىھى كى تر. چۈنكە ئەوان بەتواناترن لەزال بۇون و قرائىنى ئەودى لەنئۇ دەستى نەتەوەدکانى تردايە. تەنانەت بارودۇخى يەك نەوە (ودچە) شى بەگۈيرەدى سەرددەمە كانىان دەگۈزۈت. تاجەندە دابەزىنەنئۇ ناوايىھەكان و خوبىگەن بەنازۇن يەمعەتەوە، بەۋەندازىدەلە ئازايەتى و بويىرى يان كەم دەبىتەوە. واتەبەو ئەندازىدەيى كەلەبىابان نىشىنى وەدشە كىتى يان كەم بۇتەوە... جاشەگەر زال بۇن وسەركەوتى نەتەوەدکان بەبۈزىرى و نازايەتى بىت. ئەوا ھەرنەتەوەدە كىان دېرىن تېرىتى لەدەشته كىتى داو زىاترلە ناوددانىيەو دووربىت، ئەو ديان زىادلەنەتەوەدکانى تر نىزىكى تر دەسەركەوتەوە، ئەگەر لەپۇرى ژماردۇ ھېزۇ دەمارگىرىشەوە ھاوشان بن...)

ثىبن خەلدون مەبەستى لەووشەي (التوخش) ياخود (الوحشىيە) نەوواتايە نەبۇد كەلەم سەرددەمەدا لەپىتاوى دا ئەو دوو وشەيە بەكاردەبىرى. بەلكو وەك لەو چەند رىستەيەي راپردویەوە دەردەگەمەي مەبەستى لەبەكارەھىناني ئەو وشەيە رۇچونە بەنئۇ زىيانى دەشته كىتى دا. لەبەشىكى ترى (مقدمە) كەيدا نىبن خەلدون قىسىمەيەكى ترددەكتات كەتەواو كەرى ئەوقسىمەتى كەكەمىك پىشتر ئاماڭەمان پىدا. لەوارهەوە واتايەكى ئاواها دەردەبىرى: تاجەندە نەتەوەدەك سەخت گىرانەتربىن لەزىيانى نئۇ بىاباندا، نەوەندەش دەولەتە كەيان فراوانى تەدىن و لەكۈتايشدا بەۋەنەزاھەش دوردەبىن لەسەنتەرەكەنەيەوە (واتە سنورى دەولەتە كە بەنەندازە دەشته كى بۇنى نەتەوەدە كە لەسەنتەرە دامەز زاندى دەولەتە كە و دوردەگەۋىتەوە)- وەرگىز (11).

هۆکاری نەمەش دەگەریتەوە بۇ نەودى، بىبابان نشىنەكان. لەھەمان زىاتربۇيرتەر نازاتىن. بەھۆى نەم خەسلەتائىشەوە دەتوانى بەسەرنەوانى تىدا زالى بن و دەولەتى گەورەش دايىمەزرىئىن. ئىنجاپىرسىيارى لېرددە چۈبەپۇمان دەبىتەوە نەمەيە: تاچەندە نەم قىسىمەلەسەرددە نۇى دا ودراست دەگەریت؟. بىن گومان نەم بۇچونە لەسەرددەمە كۇنەكاندا زۇر راست بىوود، واتە لەۋاتانەدا كەڭازايەتى ولېھاتوى و بۇئى لەھۆکارە ھەردەگەورەكانى سەركەوتى بۇون لەشەردا. ودىلى تى بىنى دەكەين لەچاخى نۇى دا يارودۇخەكە گۈرانكارى بەسەردا هاتوھ. نەخاسەمە لەپاش دۇزىنەوە (باروت) وچەكەنگىرىنە جۈراوجۈرەكان. لەكۈن دا شەرىپىتى بەشمىشىرونە وجۈرە چەكەنەي ودك شەمىشىرددەست كەپتۈيىستىيان بەڭازايەتى وسوارچاڭى وبوئىرى ھەمەيە. شاردەرەش نېيەكە دەشتەكىيەكان لەواлиيەندەوە لەخەلگانى تربەتowanاتىن. ودىلى ھەنوكە، شەپىشت بەچاڭى پېشەسازى و پېتىك وپېتىكى بەكارەتىنانى چەك دەبەستى، پېتەلەوە پشت بەسوارچاڭى بېھەستى. نەمەش وادەكتات تاي ترازوی جەنگ لەبەرژە دوندى شارستانىيەكان بى، نەوانەي كەخىتى پېشەسازى وپېشەي وردن. دەگونجىت بىلەين: نەمرەسەرددە (عەنتەردى بىن شەداد) و (نەبى زىدىي ھىلال) ونەپالەوانە چەلەنگانەي تربەسەرچوھ، كەتائىيىستاكەش لەۋاتە عەرەبىيەكاندا خەلگى لەننۇقاودخانەكاندا باس لەئەفسانەكانىان دەكەن. نەسەرددەمە تى پەرى وسەرددە زانىيارى وپېشەكەوتى شارسانىيەت هاتۇتە ئاراوه.

كائى لەسياسەتمەدارانى دەولەتە كۇنەكان دەكۈلىيەوە، دەبىنەن زىاتر شانازىيەكانىان لە دەورى گەورەيى داگىرەكاريەكانىان بود. بەلام سىاسەتمەدارانى نىيۇدەولەتائى مۇدىئىن، بەھەندى شى ترەوە شانازى دەكەن ودك: فەراھەم كەنلى ھۆکارەكانى خۇش گۈزەرانى خەلک وپلاوگەردنەوە دادگەھرى لەننۇيىاندا. لەكۈندا دەولەت لەسەربىنەماي زال دەستى و زېرىبارخىستن دادەمەززا، بەلام ئىستا لەسەربىنەماي ديموکراسىيەت و مىللەت گەرايى دادەمەزرىت.

دوا هموں:

له کوتاییه کانی سه دهی هه زددا، شه پولیکی داشته کی به هیز له (نه جد) دوه سه ری هه لداو هه ولی دده دهست به سه ر و لاته کانی تردابگریت. به هه مان نه وشیوازه د که زور جار له میزودا روی داوه. نه شه پوله ش زورینه ده و خه سله تانه د تیدابوو که به هؤیانه ده شه پوله کانی را برد و تو انبیویان ده لدت دروست بکه ن. لم شه پوله شدا خه سله ته کانی بویری و نازایه تی و لیهاتوی ناما ده گی يان هه ببوو. به هه وی با نگه وا زد که د (محمد کوری عبدالوهاب) يشه وه رو پوشیکی ناینی پیدارابوو.

شه پوله که له سه ر تاوه سه رکه وتنی که وردی به دهست هینا. به لام زوری نه خایاند لا وزی و بن تو انبیا روی لیکرد. دوا جار سوبایه کی شارستانی له میسره ده روی تیکرد. نه وه بwoo بهزاندنی وله بیاباندا را وده دی ناوله کوتایشدا پایته خته که د داگیر کرد. رنگه نه وده ش یه که مین جار بین له میز ودا نور دویه کی شارستانی بچیته نیوبیابانه ده و پیاوه به هیز کانی بیانیشی تیدابه زینیت.

لم سه دهیه ش دا (سه دهی بیست و در گی) سه رله نوی هه مان شه پول سه ری هه لداهه و د دهست کرده شالا و بر دنه سه ر و لاته نیزیک و در او سی کانی، و دل دواتر له سنوری کدا و دست او هه رچی کرد نه تو انبی نه و به رهسته تی په رین. به رهسته که ش بربیتی بwoo له سنوری جیا که رده دی نیوان نه دگار دکانی شارستانیه ت و دهسته کیتی. هه رچون بن تو انبی دهوله تی بو خوی دایمه زرین و بنیتنه نیود و خی نه وشیو ته ره فده د که (نین خه لدون) له مقهد مه دا باسی ده کات. به لام نه مدی بو نه ره خسا تا کوپ ترول له بیابان دا دوز رایه و د گه دوز زینه و دی پترول نه با، نه دم شه پوله ش نه ید دتو انبی "به گویردی تیوره که د خه لدون" خوله که د ته واو بکات. نه دم شه پوله له سه ره تادا تفه نگی له شه ره دکانی دا

بەكاردەھىنە. ئىستاش دەيەۋىت چاولەشارستانىيەكان بىكەت لەپروى چەك و جىھەخانە تازەگانىيەوە. دەستى كۈرۈتە كۈركەرنەوە فرۇڭەوتانگ و... هەت. بەلام ئەم چەك لەخۇكۈركەرنەوەي سودىكى زۆرى بىن ناگەيەننەت. چونكە مەسىلەكە تەنەنە ھەبۇونى چەك نىيە، بەلگۈمىسەلەنەوە پېشەسازى وزانىيارى پېشىكەوتتنە شارستانىيەكەلەپشتى (ھەبۇونى چەك) - وەرگىزەكەوەيە. ئەمەنمۇنەيەكى واقىعى يەوبۇيە ئامازەمان پىيىدا تاكىگۈزارشت بىكەين لەوەي (دەستەكىتى) دەستە وسانەلەوەي ئىستاش ھەمان ئەو رۆلە يارى بىكەت كەلەپارىز دەيىكىزرا.

دەشتەكىتى كەجاران لەملەلانى لەتكە شارستانىيەت دا براوه بۇو، ئىستالايەنى دۇراودەنمازانىت چى بىكەت. ئەمەترىسى يە رەويەوە كەھەمىشە ھەر دەشەي لەشارستانىيەت دەكىرد. ئىستامەترىسى يەكى پىچەوانە جىنى گرتۇرەوە. دەشتەكىيەكان لەكونجى مالەكانىاندا لەبەرددەم ھەر دەشەي شارستانىيەت دان.

ئىمە بەئاشكرا تىيىبىنى ئەو گۈرەنكارىيە دەكەين لەنىو نەدگارى نەوشارانەدا كەتاپىلىكى لەم ناوجەيەدا گەشەدەكەن. جاران شارەكان بەشوراو قەلائى بەرز دەورىدە درابۇون. كۈلانەكانيشى پىچاۋ پىنج وداخراو بون. كەچى ئىستا شارەكان ناواھلان وشەقامەكانيشىان پان وپۇرۇ پاست و رېكىن سەرجەم قەلاوشورا كانى دەوروبەريشيان رەمىنراون، ئەوانەيان نەبىن كەبۇ يادەورى هيلىراونەتەوە. لەبەردا گرفتى شارستانىيەكان ئەوەيو چۈن بتوانى بەرەنگارى شالاۋى دەشتەكىيەكان بىنەوە. بەلام ئىستا گرفتىيان ئەوەيە چۈن بتوانى دەشتەكىيەكان بىكەنە شارستانى و چۈن چۈنى يارمەتى يان بىدەن بۈگۈزىنى ئەوخەسلەتانەيان كەلەگەل ژيانى شارستانى نۇئى دا ھەلناكەن.

کامیان رەوشتیان باشترە؟

پەراود ناینى يەكان لەگىرانەودى بەسەرھاتەكەى ھابىل و قابىل دا، بایس لەوە دەكەن ئەو نەو دووانە قوربانىيان كرد بۇخودا. خوداش قوربانىيەكەى (ھابىل)ى و درگرت كەشوان بۇو، لەھەمان كاتدا قوربانى (قابىل) رەت كرددوە كەنەميان جوتىيار بۇو. لەم كاتەش دا (قابىل) لەبەر رېزدى پەنای بىرەبەر كوشتنى (ھابىل)ى بىراي. (توبىنى) لەسەر ئەم چىرۆكەوە دەلىت: ئەم چىرۆكە ناماژىدەكى تىدايە بەوەدى رەوشت و ناكارى دەشتەكىتى باشترەو نىزىك تەر لەخوداشەوە وەك لەئاكارو رەوشتى شارستانىيەت. هەرلەبەر ئەوەش خودا قوربانىيەكەى (ھابىلى) شوانكاردى و درگرت وھىنى براكەيىن رەت كردوە. وادەر دەكەوى (توبىنى) ئەم بۇچونەى لە (نېبن خەلدون) دودو درگرىتىن. (نېبن خەلدون) بىش ھەرچەندە پىي وايە دەشتەكىتى ھەردوو خەسلەتى باش و خراب لەخويىدا كۆددەتكەوە، وەلى بەشىۋەيەكى گشت پاي وايە شارستانىيەت نىزىك تردىلە خەسلەتە بەسەندەگانەوە. (٧) پرسىارى لىرەدا روبەرۇمان دەبىتەوە ئەمەيە: تاجەندە ئەوبۇچونەى راستە؟

پۇختەي بۇچونى (نېبن خەلدون) لەباردىيە و دەنەوە دەيە كەپىي وايە دوو خەسلەت لەشارستانىيەت دا ھەيدە كەۋادەكەن شارنىشىنەكان لەدەشتەكىيەكان خوارتىن لەپۇرى ۋەشتەوە. دوو خەسلەتەكەش بىرىن لەتەرەف وستەمى دەستەلات داران. تەرەف وادەكتا ئەوانەيى دەبىنەھەلگىرى خوبىگەن بەخراپەو تازەزۇوبازى و باوەش كىردىن بەدنىادا. سىتم كارى دەستەلات دارانىش وايانلى دەكتا پەيرەدى لەدرۇو فەرفىئىل و دوو رووپى بىكەن ھەرچى دەشتەكىيەكانىشە، لەبەرنەوەدى ئەو دوو خەسلەتە لەكۆمەلگەكەياندا كەمە، ئەوا ھەر دەبىن لەپۇرى سروشتە و دساغ ترو لەپۇرى رەوشت و ئاكارىشەوە باشتىن لەشارسانىيەكان.

لەپاستى دا ئەم لىكىدانەوە دەيە تاراپادەيەكى زۆر راستە. كاتىن كەلەدەشتەكىتى كۈن و نۇئى دەكۈلىنەوە كۆمەل خەسلەتى جوان و پەسەندى تىدا دەبىن وەك

راست گویی و راشکاوی و پاکداویتی و نهمه‌کداری و پیاووتی و دست گوشادی، نه م خسله‌تانه‌ش بن مانه‌نده لهنیو خله‌لکی شارستانیه‌ته کانی دور و به‌ردا، و دلی گرفتده‌که لدو دایه نه و خسله‌ته باشانه تنها لایدنیک لهنیو به‌ها کانی دهشت‌کیتی دا پیک ده‌هینن چونکه لاینه‌نیکی تریش لهنیو به‌ها کانیاندا ناما ددگی هدید که بربیتی یه‌له‌ریزگرنی تالانکاری و کاولکاری وبه‌سوك سه‌یرکردنی پیشه‌سازی وزانیاری. وادیاره نه و دو و لایه نه ناکری لیک جودا بینه‌ود بایاری دهشت‌کی ریزله‌هیز ده‌گرتی له‌هدمو و رواله‌ته کانیدا. نینجا بؤیه‌حه‌زی له‌درؤکردن و دوری و چاوبه‌ست کردن نیه چونکه‌پیئی وايه نه‌وانه له‌نیشانه کانی لاوازین وبه‌لگهن له‌سهر ناته‌دواوی له‌پیاووتی دا. هه‌رودها بؤیه شانازیش به‌کوشتن و بیرین و داگیرکاری و تالانی کردن‌وه ددکات و، پیشه‌سازی وکاری دهستیش به‌سوك دهزانی چونکه نه م خسله‌تانه‌ش به‌به‌لگه‌ی هیزرو سوارچاکی دهزانی نه م به‌هایانه‌ش له‌همر دو و روکه‌یانه‌وه پیکه‌وه به‌ستراو و توندو تولن و له‌یهک سه‌رجا و دوه هه‌لددقوتین هه‌رکاتن رو ویه‌کیان که م بکات روکه‌ی دیکه‌شیان که م ددکات.

له‌بردا دیتمان چون نه‌ویه‌ها دهشت‌کیانه، به‌لایه‌نه‌چاک خراپه‌کانیشیانه‌وه، ببونه گرنکترین هۆکاری بزافی کۆمە‌لایه‌تی له‌چاخه قه‌میمه‌کاندا. چونکه به‌ها کانی هیزله نیو دهشت‌کیه‌کاندا، له‌برانبه‌ر به‌ها کانی برهه‌م هینانی نیو شارستانیه‌کاندا را دهه‌وستان و دک چون له‌نه‌لکتريك دا جه‌مسه‌ری (-) وجه‌مسه‌ری (+) له‌برانبه‌ر یه‌کتردا را دهه‌وستن. به‌هوی کارلیک کردنی نه و دو و جو ره به‌هایه‌وه نه و دهوله‌ته مه‌زنانه به‌دهرکه‌وتون که ببونه گه‌وره‌ترين رواله‌تى بیشکه‌وتونی مرؤف له‌دیرؤکی کون دا.. و دک له‌بردا باسمان لیو دکرد.

شیاوی ئاماژه‌پیدانه، له‌چاخی نوی دا شارستانیه‌ت به‌هوی گه‌شە‌کردنی دیموکراسیه‌ت و مۆرکیکی پیوه نوساوه که جیاوازه له‌مۆرکه کونه‌که‌ی. نه م ره

شارستانیهت پیویستی به ونه لهدرهوه فاکته رئی بن و ببرویت و ددهله تی تیدا
دابعه زرینی. دیموکراسیه تی نوی واکرد و براشی کومه لایه تی لهنا خوی
شارستانیه ته و هنده دقولی و سمرهه لنه دات. چونکه بهه وی دیموکراسیه ته و
پارته کان بهه ده دگه ون و بوملمانی و رکابه ری یه کتر دگه ون کار "در بیرینی
و در گیر". بهمه ش کار لیکی رامیای و کومه لایه تی لهنا شارستانیه تدا به شیوازی کی
تاشتیانه دیته ثارا کار لیکه که ش خه ریکه به تمواوی له و توندو تیزیه خالی بیت
که بیوه مورکی کار لیکی کون له نیوان ده شتکیتی و شارستانیتی دا.

براشی کومه لایه تی نوی، زورینه ای جار پشت به ملمانی بیرو بارود پرو
پرو پاگه نده ددبه ستی له بری نه و دی پشت به ملمانی شمشیر ببهستی.
بلاآ بونه وهی پوشنبیری له نیوخه لگدا و کم بونه وهی نه خوینده واری و نه زانی
له نیواندا کار یگه ری و ناسه واری گاله پینه کراوی هه یه لم ثال و گزه
کومه لایه تی و رامیاریه دا. له بدر نه و ده توانی بلین نه و بوجونهی (ثین
خه لدون) له بارهی به باستر له قله لم دانی ره و شتی ده شتکیه کانه وه نه و گرنگیو
باشه خهی نه ماوه که له سه ده مه کونه کاندا هه بیوو. نه و سه مهی له کوندا
دانی شتوانی شار پییه وه تالوده بیون پهیتا به ره و نه مان و بزر بیون ده چیت.
هه رو دها حیاوازی و ناه او تایی (تهردف) له نیو چینه کانی کومه لگه دا به ره و کم
بونه وه ده چیت و وا لیهاتوه ناکاته رادی په ره و از دیون ولیک ترازانی
ره و شتی. ودک له کوندا لیک ترازانی ره و شتی لیده که ویته وه.

زیاری نوی همول ده دات نه دگاره کانی تهردف (خوش گوزه رانی) له نیوخه لگدا
بلاآ بکاته وه ناویشی نانی تهردف. به لکو ناوی ده نیت به رزکردن وه ناستی
بزیوی خه لک. نه وه له دوای نه وه ناسته که به رز ترده بیته وه تاکو وا لیهاتوه
کریکاری له ولاته پیشکه و توه کان دا هینده هوکاری تهردف (خوش گوزه رانی -
و در گیر) له بدر دست دایه که زوریک له ده وه مهند دکانی کون هه بیریشیان لی
نه کرد و ته وه ودک : به فرگره و رادیو و ته له فزیون و ... هتد. به بدر ده و امیش ناستی

بزیوی خله لکی لمزیرسایه شارستانیه دا به رزد بیتنه و تاوای لی دی زوربهی خله لک ددبنه (موتریف)!!.

ناشکرایه ئەم ئال وگۇرە نوى يەلەشارستانیه دا حۆزە رەوشتىكى لهناوخەلک دابەرھەم ھیناود كەردىگە بەلای قەدىمیه كانە وە پەسەندىنە بن، ودىن ھەرچۈن بىن لەگەل بەرەپېش چونى كۆمەلگەي نوى دا دەگونجىت، ئەمە خەلک گوئ نادەن بەوهى كەسىن لەگەل خۇبىدا يان لەگەل ھاوري كانىدا جى دەكتا، مادەم توخنى ئازادى و بەرژە وەندىيە كانى كەسانى تر نەكەۋىت.

رەوشتى نوى لە سەر ئەوبىناغە يە دادەمەززىت كە مرۇق لەگەل كەسانى تردا بەنەددب بىن، سودبەخش بىن بويان نەك زيانە وەمند. لەوهەش بىتازى ئىز كۆمەلگە گوئ نادات بەوهى گەرئەوە كەسە لەنئۇ دەرياي ئارزو وە كانىدا نقوم بىن... چونكە ئەم مەسەلە يە تەنها پىنۇندى بە خۇيە وە ھەيدى.

ھاوري يەكى بازركانى بەغدادىم بۇي ياسىرىدەم، جارىكىان سەردانى پايتەختىكى ئەوروپى كىردوه. لەوی سوارى شەمەندە فەرى ڇىرزاھە مىنى (مېترو) بود. لهناوئە و شەمەندە فەرەدا دىيمەنېكى دىووه كە بەتەواوى تورە كىردوه. كەچ و كۈرىكى دلخوازى دىووه كە يەكىان لە ئامىز گرتۇو. لە دىيمەنە تورە دەبىن و دەدست دەكتە خىسە كەرن و (لاھەولە و دلا) گوتۇن. سەيرىش لە وەدا دەبىن سەرنىشىنە كانى ترى مېتروكە، لەبرى ئەوهى پەشتىكىرى ئەم بىكەن بەپېچەۋانە وە بەتەرېز و قىزىدە سەيرىان دەكىر. چونكە بەنامۇ و بىنە دەبىان دەزانى، لەھەمان كاتدا ئەم بىرادەرەمان ھەر دوو دلخوازە كەي بە نامۇ و بىنە دەب دەبىنى. ئەم لە گۆشەنېگاى كۆنە و سەرنج دەدا، بەلام ئەوان لە گۆشەنېگاى نوى وە سەرنجى ئى دەدەن. بە راستى ئەو دوو گۆشەنېگا يەش زۇرلىك جىاوازن!

کۆمەلگەی ئىمەوبەھا کانى دەشته گىتى:

ئەو رۇلە دورودرىزىدى دەشتەكىتى لەدىرىزەمانەوە لەنىيۇ كۆمەلگەي ئىمەدا
گىپراویەتى، ناگونجىت لەنىيۇ بچىت، بەبىن ئەوهى ئاسەوارى خۆى لەسەر ۋەشكەت
وتىپرامانمان لەممەسەلەكان بەجى بېتلىت.

لەوانەيە زىادەرۈويم نەكىرىدى، نەگەر بلىم: ئەم كۆمەلگەيە ئىستامان
يەكىنە لەو كۆمەلگەيانە زۇرتىرين كارىگەرى دەشتەكىتى بەسەر دەدەيدەم
لەپروى خەسلەتە باشەكانىيەدەوە ھەم لەپروى خەسلەتە بەدەكانىشىيەوە. تەنانەت
رەنگە خەسلەتە بەدەكانىش بەرونەت پىتوھ بېبىنرى. لەم كۆمەلگەي عىرافقا،
كەتىيى دا زىاوم وگەشم كردووە لەزووشه وە حەزم بەلىكۈلىنەوە كردووە. تى
بېنیم كردووە، ھۆزە لادىيىەكان كەنیيىتا رېزىدى (لەسەدا شەست) ئى دانىشتوانى
عىراق پىك دەھىنن. لەزىيانياندا پېرەدەي رېبازى دەكەن كەزۇر نىزىكە لە رېبازى
باپىرە دەشتەكىيەكانمان. ئەمانىش ھەمان بەھاكانى (دەمارگىرى و مىيون خواھى
وتۇلە كردنەوە دە كوشتنى ژن لەپىيىناوى شەردە دا... وەتە) يان تىيدابەرەرقەرارە.

جىيڭى سەرنجە، ئەم ھۆزانە ھەندى لەخەسلەتە باشەكانى دەشتەكىيەكانيان
بىزىرىدۇد، وەك (راست گۆپى و ئەمانەت دارى و ئەمەك دارى... وەتە) وەن
خەسلەتە خرابەكانيان بىز نەكىرىدۇد. وادىيارە فەرمان رەۋايى عوسمانى كەچۈر
سەددى رەدەق لەنېرەق دا بەرددوام بۇو رۆلتىكى كەورەي ھەبۇلدەم
بوارىدا. عوسمانىيەكان دەستەلاتيان لاواز بۇو، نەيان دەتوانى گىيان و مالىي مەرددوم
بىبارىزىن. كەچى لەپرويەكى ترىشەوە نەۋەپەرى توندۇتىزىبۇون لەكۆزىرىنەوەي باج
و سەرانەدا. لەگەن ھەمۇو نەوانەشدا دەجەنگان لەدەزى ھەمۇو نەوانەى
كەملەجىرى يان دەكىد لەباج دان. لەم سەرەپەندەشدا خەلکى ناجار بۇون بۇ
پاراستنى گىيان و مالىيان دەست بىگەن بەبەھاگەلىكى وەك دەمارگىرى و توڭى

نهستینی و داگر کاریهود. له به رانبه ریشدا بو نمهوهی توندو تیزی و سه خت گیری فهرمانبه رانی دولت و با جگره کانی له خویان دوور بخمنهود. ناجار بون خمسه ته کانی دره و جاورا و فرت و فتل له خویاندا به رجهسته بکهن.

له کاتیکدا ده بینی هوزه نیراقیه کان شه رده گهمن یه کترده گهمن و همندیکیان شالاو ده به نه سهر همندیکی تریان. له ساتیکدا دهیان بینیت له به رانبه ر که سیکدا تو خنی ده مارگیری و پیروزه یه کانیان بکه ویت زور توندره دهون. هدر له و کاته دا ده بینیت له ناقاری میریدا هم لویستی سه رشواری و مو جامه لهی زیاد له پیویست هدلد بزیرن. دو گونجیت بلین تاکی عه شایری بوته خیوی دو و که سیک جی او ز که سیکی زور بویرو چاونه ترسه و هست به که رامه ده کات له به رانبه ر هاوشانه عه شایریه کانی تریدا. له هم بمه ری و اند له هه موان زیاتر پیدا گرده سه ر تؤله ستاندن. که چی هم رکه فهرمانبه رو با جگرانی دولت ویساوله کانی ده بینی، ده چیته پیستیکی تره و هو که سایه تیه کی تر و در دگری. له به رانبه ر نه ماندا مل که چه و ز لله و سو کایه تی پیکر دنیش قبول ده کات وزور به ده گهمن ده بینری یه کیکیان در دنگ بین و لوهه لس و که و تانه هی فهرمان به رانی میری یاخی بین و هه لچن. نه و هوی له لادیکانی نیراقدا ده بینری، رنگه به سه رهه مو و نه و ناوچانه هی ولا ته عه ربیه کانیشدا بچه سپی که به هه مان نه و بار و دو خدا گوزد ریان کرد و هه که نیراق له سه رد همی دهسته لاتی عوسمانیه کاندا پیای دا تی په پیوه.

ململانیتی بەهاگان:

لەددەمی سەرھەلدانی نیسلامدا کۆمەلگەی عەرەبی جۇرى لەململانیتی نیوان بەهاگانى بەخۇوه بىنى نیسلام پرۆتسسۆی زۇرىك لەبەھا دەشتەگىيەگانى كرد وەك: دەمارگىرى وتولە ئەستىتى و داگىركارى و گوشتنى نارهوا. بۇيەماوھىيەكى دوور و درېز کۆمەلگەی عەرەبی ئالودە ململانیتی نیوان بەهاگانى نیسلام و بەهاگانى دەشتەگىتى بۇو. (۱۷)

لەچاخى نويشدا، کۆمەلگەی عەرەبی جۇرىكى دىكەي لەململانیتی بەهاگان بەخۇوه بىنى. لەلايەكەوە ئەوبەھا دەشتەگىيانە ئامادەگى يان ھەبۇو لەرۇچۇون بەنیو قولايىيەگانى دەروندا. لەلايەكى تريشهوە ئەوبەھا ھاودىزانە ھاتىھ نازارەد كەزىيارى نوى لەتك خۇپىدا ھىننائى. پەنگە دىيەتىيەگان بەناشىكرا ھەست بەھە ململانىيە نەكەن، چونكە شارستانىيەتى نوى نەگەشتۈنەلایان ياخود كارىگەرىيەكى مەزنى لەناخىياندا دروست نەكىردووه. بەلام ململانىتىكە لەوناواچانەدا بەرروونى دەبىنرىت كەلمەرپۇرى نەرىت و بىرگەرنەوە وە ملى پىشى شارستانىيەتى نويييان گرتۇود.

لەوناواچانەدا كەسى وَا دەبىنلىن كە بەرۋالەت چوھتە قاوغى شارستانىيەتى تازدەوە، كەچى ناتوانىت لەھەندى پاشماوهى ئەوبەھا دەشتەگىيانە خۇى قوتار بکات كەرۇچۇون بەنیو قولايىيەگانى (ئاوهزى ناوهكى) يىدا. بۇئىمۇنە: باباى فيئرخواز پەنگە بانگەشەبکات بۇ رېڭاركىرىنى ئافرەت و يەكسان وھاوتا كردى بەپىاولەم رۇدۇوە دەننسى و وtar دەدات. بەلام زۇر تۈرە و پەست دەبىت كەر پىنى بگۇترىت كەسىكى لازە و لەكاروبارەكانىدا پرس و پاۋىز بە ڙنان دەكەت. ياخود وەكۆ ڙن وايەلەوددا كەۋەلەمى زللەيەك بە دە شەقازلە ئاداتەوە! يان فەرمانبەر لەفەرمانگەي حکومىدا دەزانىت ھەممۇو ھاۋاتىيان لەدىدى ياسادا يەكسان.

که جی ناتوانیت به چاوی یه کسانی له وها ولایانه بنواریت کمبو به ری کردنی
مامهله حجراو حجراه کانیان سه ردانی جه نابی دده کن "دمبریپنی و درگنپ" به لکو
ده رو در او سی خرم و کمس و کاره کانی خوی له پیش که سانی تردوه داده نیت
ددترسی له ودی به یه کجاو سه بیریان بکات. چونکه له په شدا خه لک تومه تباری
ده کن به ودی کمیکی ناجوامیره و شایسته شانازیه کانی باب و با پیران نیه.
کاتیکیش تاوانباری را ده کات و په ناده باته به ر (مالیک) اثیر خه لکی نه و ماله
مه ترسی تاوانباره که له سه ر کو مه لگه فراموش دده کن. تازه تاوانباره که هاتوته
مالیان و هانای بو هیناون، کمیکیش بینته مالیانه وه پیویسته بپاریزی. له به ر
نه وه له چاوی پولیس و پیاوانی یاسای ده شارنه ود. نه گهر کمیکیش له خویان
هه والی تاوانباره که به مری بدادت. نه وا به کمیکی ناپاک و سیخور له فله می
ده دهن.

لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون

لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون
لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون لوریکی نین خندوون

دەمارگىرى لەشارەكانى عىراقدا:

لەبەردا گۇتم لەمىزە تامەزروى لىكۈلىنەودى كۆمەلگەى عىراق بۇوم (٧) بۇيە لېردىدا پىيم باشە كەمىتىك باس لەدەمارگىرى بىكم لەناو شارەكانى عىراقدا. چونكە پىيم وايە ئەودى لەشارەكانى عىراقدادەبىنرى، نۇمنەيەكى نەولىمانىيە ئىيان بەھاكانى دەشتەكتى و بەھاكانى شارستانىيەتە كەلە سەرجەم كۆمەلگە عەرەبىيەكاندىيە.

لەسەرددەمى عوسمانىيەكاندا، شارەكانى عىراق لەبەر ھەرەشەى داگىركارى ھۆزدەكان و مەترىسى دز و تالانچىيەكاندا بۇون، بەين ئەودى حەكۈمەت بتوانىت ھىچ كارىك بىكەت بق پاراستننیان. لەبەرنەوه خەلکى شارەكان ناچار بۇون پەنا بەرنەبەر سىستەمى دەمارگىرى بۇنەودى سەرو مالىيان پارىزراوبىت. لەم ميانەيەدا خەلکى ھەر گەردەكىك لەشارەكاندا وەك ھۆز و تىرىدەك خۆيانىان ئەمانىش وەك دىيەتىيەكان (تۆلە وشانازى و پەتىن چەرمۇ و شەركەر) ئىخۆيانىان ھەبۇو، زۇرجارىش لەسەر رۇداۋىتكى سادە شەپوپىكىدادىن لە نىو شەركەرانى گەردەكەكاندا رۇوى دەدا. رۇوداۋىتكى سادە وەك دەمبۈلەى دوو ڙن، يان بىرىنداربۇونى مەنداڭى لە گەمە كەردىندا. رۇداۋىتكى وەها قىسى ئەملاولاي تىكەن دەبۇو. لەئەنجامىشدا دەمارگىرى خەلکى گەردەك دەبزىوا، كۆزراو و بىرىندارى لىىدەكەوتەودى.

شىاوي باسە. رۇلەكانى گەردەكە جىاوازدەكانى شارىك، دەمارگىرى گەردەكايەتى لەبىرددەكەن لەكاتىكدا لەگەن خەلکى شارەكانىتىدا تىكەن دەبن وپىك دەگەن. وەك چۆن ھەميشه لە كەربەلادا ولهبىستى مانگى سەفەرى ھەمووسالىكدا، واتە لەوەرزى سەرداڭىرىنى (حىسىن)دا دەبىنرى. لەم جۆزە بۇنانددا دەمارگىرى (شارگەرائى) لەبرى دەمارگىرى (گەردەكچىتى) بەددەرددەكەۋىت. نەمەش بەگوپىرى

نم پهندی نیو دشته کیه کانه که دلیت: (من و برآکه له دزی ثاموزاکه، من و ماموزاکه یشم له دزی بیگانه) (۱۹)

ددگونجیت بلیین: هستی تایله گمری نیوان شیعه و سوننه له عیراقدا
موزکی ددمارگری هوزایه تی و درگرتووه. خه لکی شاره جیاوازدکان (ثیدی
سه ربه شیعه بن یاخود سوننه) له کاتیکدا کیشهی سه ردکییان له بهرانبهه تایله که
تردا دیته پیش، هستی شارچیتی له یاد ددهن. پنگه له راستی لام نه دابیت
گهربلیم: نه و کیشه و ناکوکیه حیزبیهی له دوای شورشی (۱۴) ته موز له عیراق دا
روی دابه جو ریک له جو ریک خالی نه بیو له هندیک ناسه واری نه و ددمارگیریه
گه ردکچیتی و شارچیتی و تایله چیتی یه.

له دیالیکتی خه لکی عیراق دا (گه ردک) به (محله) یاخود
(طرف) ناو دیرده کری. بؤیه زور جار له عیراقیه کان هاواری (ابن محل) یان (ابن
طرف) مان گوئی ددبی پیویسته نه و که سهی هاواره که لیده کری جیکه
گومانی باشی خه لک بیت. بؤیه چاکی به لادا ده کات و تانه و په پری سنور و دهانی
نه و هاواره وه دد چیت. ئیتر خه لکیش باسی فریاد پرسی نه و کابرا یه ددهن
بادزیش بیت یان تاوانباریکی خوینریزیش بیت.

زورینهی جار ببابی دزو خوینریز له گمه ره که که خویدا به ریزه، چونکه
له در دودی گه ره که که خویدا نه بیت مالان تالان ناکات، بیگانه نه بیت که سانی
ناسیا و ناکوژیت. له گه ل خه لکی گه ره که کدی خوی دا خودان قوریانی دان
وبیا و دنیه. کابرا یه کی به ته مهن ٹاشنامه. هه رکات له گه ل داد دنیشم باسی
پاده دریه کان و کر دده قاره مانیه کانی کونم بود دکات. کاتن ههندی گه نج ده بیتی
به برد میدا ده رون، ناخ له دوای ناخ هه لند کیشی بونه و پوچکاره که ل اون
به مانی و شه بیا و بیون. و دک گه نجه کانی نه مرق نه بیون که ناتوانن مامری
سه ریبرن و ته نهان هم لپه یان بونه و دیه سویل بتاشن و زولفیان شانه بکه ن و نینجا
و دکو ژنان به نازو عیشود و بله نجه و لار به ری دا برون!

جاریکیان باسی پیاودهکانی نه و سه ردمه هی بوده کردم. باسی نه و دی بوده کردم گوایه کۆمەلی نه و پیاوانه شەویک ھەنیان کوتاوه تە سەرمالیک و دەستیان گردۇتە کۆکردنەوە شت و مەك و قاب و قاجاخى نه و مالە بۇ نه و دی بیدىزىن. ژنى مالەکە لە وکاتەدا بەئاگادىتە و وزۇر دەترسى، كوردەکە لە خەوبىدار دەکاتەوە پېیى نەللى: (ھەستە يارمەتى خالەکانت بىدە لەھەلگىرنى كەل و پەلەکاندا). سەرۋىکى دزەکان گویى لەم قىسىمە دەبىت فەرمان بە دزەکان دەکات وازەلەكەل و پەلەکان بىتنىن. بەپېیى يە تازە نەوان بونەتە بىرای ژنى مالەکە و خالۇى كوردەکە لە نەريتى پیاوانيش دا نەوه ناگونجىت مەرۋە خوشك و خوشكەزاي خۆى تاڭلاشت بىقات. (نەودىمە رەدۇشتى پیاوان ئاواها بۇو).

دەمارگىرى لەشارەکانى عىراقىدا لە سەرددەمى مندالىيە وە لەگەل مەرۋەقىدا دروست دەبنىن و گەشە دەکات. مندال ھەركەچاوبە دەنیادا ھەلدىنى دەبىنىن ھەر لە خۆوە بودتە نەندام لە کۆمەللىكدا كەپىكەتەوە لە كورانى دەرود دەرسى يان يان كورانى گەرەكە كەزىزىزەر بەھاكانىش نه و كۆمەلەدا لە دەورى چەمكى (ئازايەتى و ناجومامىرى) دەسۈرپەتەوە. پېيوىستە مندال ھەر لە سەر دەتاوه ئازايەتى و ھېزى خۆى (لەنیو مندالاندا - ودرگىن) دەربخات بۇ نەوهى شايىتە بىت بۇ نازناوى (ئازاوا چەلەنگ) وەگەر نامندالىكى ناجومامىرى دەرسى سودىكى تىدا نىمە.

زۇر جار قىن ورقة بە رايەتى لەنیو مندالانى گەرەكە لىك نزىكە كاندا بەرپادەبىن. لەم پىناوەشدا تۆلە كردنەوە و كىنە كىشانيان لەنیودا رۇدەدات، و دك نەوهى لەنیو پیاوەگە ورەكاندا رۇدەدات. ئىنجا نه و مندالانە لە دانىشتنە كانى كۈلەندا باسی نه و شەرەنە دەكەن كەلەگەل مندالە كانى گەرەكى ئە ولادا كردو يانە و نەو سەرگە وتىنانە ياد دەكەنەوە كەلە و شەرەنەدا بە دەستیان ھېنەوە. جاروبار مندالە ورتىكە هيپرشن دەبەنە سەربىنستان (دارستان) دەكان، بەمە بەستى دىزىنى مىوه مندال لە مىوه دىزاواه زىاتر چىز و دەر دەگرئ و دك لە مىوه يە لە مالەمۇد

ھەيانە. چونكە مەسەلهکە تەنها مەسىلەي مىوه خواردن نىيە. بەلكو لەسەروى ئەو شەوه بەلگەي ئازايەتى و توانى دەست بەسەدا گىرن و داگىركارى تىدىا يە. شتى زۇر نەنگ بىت بۇ مندال ئەو دىھەن ئەپەرىيەتى كچانى ھاوتهەمنى بکات ياخود وازى يان لەتەكدا بکات. نەمەيان شىتكە (پياودتى!) مندالەكەي پى لەكەدار دەبى. مندالان لەنىو خۇياندا پەندىكىيان ھەمە بۇ بەسۈك سەيركىردىنى ئەو مندالەي لەگەن كىزاندا گەمان دەكات. دەلىن: (كىزان، ئەحمدە تان لەناودايدە)! ھەرمەنلىكىش ئەو توْمەتەي بدرىتەپال، سويندى گەورە دەخوات (بەخواي گەورە) كەبەتەواوى لە توْمەتە دوورە. ئىتر ھېچ پىوستى يەكمان نىيە بەرون كىردىنەودى ئاسەوارى ئەوبەھايدە لەنىو كەسىتى مندال دا لەدواي ئەو دەرىجە دەپىت و دەچىتە رېزى پىاوانەود. رەنگە كەگەوردبوو بېتىتە (ئەفەنلى). نەك ھەر ئەو دەش، پىددەچى پۇستىكى بالاى دەولەتىش وەرگرىت. كەچى بە وحالەشەوە ناتوانىت لە ئاسەوارى ئەوبەھايدە خۆي قوتار بکات كەچوە نىيۇ قولايىھەكانى ناخىيەوە.

دەمەرگىرى لاي ئىپن خەلدون:

له بهشیکی را بردوی نه م په رتوكهدا ئامازهمان بەرایهکی مامۆستا (ساتج
حەسرى) كرد كەپتى وايە بابەتى (دەمارگىرى) تەھۋەرى سەرەكى تىيۈرەكەي ئىبىن
خەلدونە. له هەمان كاتدا ئامازهمان بەرایهکى پېيچەوانەي (دكتور تەھا
حىسىن) كرد كەپتى وايە بابەتى دەولەت تەھۋەرى بىردىزەكەيە. له كاتى خۇيدا
گوتىم من له تەك ھەر دوو بۇچونەكەدا ناكۆكم، چونكە پىيم وايە بەراوردى نىوان
دەشتەكىتى و شارستانىتى و مەملانى و كارلىكى نىوانيان بىرىتى يە له تەھۋەرى
سەرەكى تىيۈرەكەي (ئىبىن خەلدون). ئىستا له بەر رۇشنايى ئەوبەشكەدا دەمەۋىت
بىزىم، ھەر دوو بابەتكە ھەم دەمارگىرى و ھەم دەولەتىش، بايەخى خۇيان ھەيە
لەنىيەتىيۈرەكەي (ئىبىن خەلدون) دا. بەنگە دروست بىت بلۇم : بابەتى دەمارگىرى
تەھۋەرى بەها كانى دەشتەكىتى يە لەنىيۇ بىردىزەكەدا. بابەتى دەولەتىش تەھۋەرى
بەها كانى شارستانى يە، تىندى.

(ئىپىن خەلدون). پېىس وايە دەمارگىرى لەئەوبەپى ھېزۇ توanax ۋەنترىن ئەدگارەكانيدا لەلای وشتە بەخىوکەرانى دەشتەكىخۆى دەنۋىئنى. ئاسايى ئەوان بەنيۋزىيانى بىباباندا رۆچۈن و زۇر دوورۇن لەكارىگەرەكاني شارستانىيەت و ئەو سىتم و تەرەقھە ئىلى دەكەۋىتە وە. ھەرچى دەولەتىشە تەنها لەنىۋشارستانىيە تىدا بەددر دەكەۋى. دىيارە دەولەت يەكىكە لەھۆكارە ھەرەگىرنەكاني ئەو سىتم و تەرەقھە ئەنىۋ شارستانىيە تىدا ھەيە. بەلام ھەستى واقع گەرايىن والە (ئىپىن خەلدون). دىكەت لەو كەوشەندە رانەوەستىت لەپۇلاندىنى دوو جەمسەرى دا. واتە ئەو بۇلاندىنى كەرۋاكادى (مام ناۋەندى) تىدىانى.

شاره‌گانیشدا دهرده‌که ویت. له کاتیکدا سیبه‌ری دوله‌تی به هنزاں له سه‌ر جگه‌له‌ووش (ثیبن خه‌لدون). ددلیت: ههندی جار ددمارگیری له‌نیو

لاده‌چیت. ههروهها لهبیابانیشدا ِرواله‌ته‌کانی دولمت بهددره‌کهون لهکاتیکا دهمارگیریه جوراو جوژرکان لهژیر سایه و سیبه‌ری (شیخ)یکی بههیزدا کوّدبه‌بنه‌وه. (۲۲)

ثین خلدون له مقدمه‌که‌یدا بهشیکی داناوه بهنیوی (فی وجود العصبيه فی الامصار وتغلب بعجهم علی بعج) تیای دا ددلیت: (ناشکرایه پهیوهست بون و لیک نزیک بونه‌وه له سروشی مرؤفدايه، بانه و مرؤفانه لهیهک رهجه‌له‌کیش نه‌بن، به‌لام نهولیک نزیک بونه‌ودیه ودک له بهرداباسمان کرد لاوازتره له‌نیزیکی رهجه‌له‌ک ونهزاد. که‌چی ههندی له و دهمارگیریه پن دهسته‌به‌ر دهیی که به‌رهجه‌له‌ک دهسته‌به‌رده‌بی. زوربه‌ی خله‌لکی شار به‌زئن و ژن خوازی لیک نیزیک بونه‌ته‌وه. نه‌مانیش ودک هوززو تیره‌کان دوستایه‌تی و دوزمنایه‌تیان له‌نیودا ده‌بینری. هه‌رکاتی دولمت پیر بونه سیبه‌هرو سایه‌ی که‌م بوبه‌وه، خله‌لکی شاره‌کان ناچار دهبن خویان هه‌ستن به‌هه‌لسوراندنی کارو باره‌کانیان و پاراستنی ولاته‌که‌یان. له‌م کاته‌دا ده‌گه‌رینه‌وه سه‌رپرس و راویزکردن و جیاکردن‌هه‌وهی که‌سانی نه‌رزش و بالله‌که‌سانی بی نه‌رزش و خوار. درونه‌کانیش به‌سروشی حال هه‌لپه بوزان بون و سه‌رکردایه‌تی کردن دهکه‌ن. ریش سپی (شیخ)هکان، به‌هه‌ی نه‌بوني دولمه‌تیکی به‌هزبرو زنگکوه، چاوده‌برنه نه‌ودی خویان بس‌هه‌پیّن. هه‌ریه‌که‌یان دهست دهکه‌نه شانه‌خرپی و ملعلانی له‌گه‌ن به‌رانبه‌ره‌کانیاندا، هه‌رچیان له دهستی بونه پینناودا خمرجی دهکه‌ن "ده‌ریپرین و درگیکر". لنه‌نجامدا هه‌ندیکیان بونه ری دهکه‌وهی سه‌رکه‌هونه به‌دهست دینن. نه‌وجا لاددکاته‌وه به‌لای رکابه‌ره‌کانی دا نیتر یابه‌کوشتن یان به‌دوور خسته‌وه تیّیان دهکه‌وهی تاکو درکه‌تیزه‌کانیان لیدکاته‌وه و نینوکه چرپنکاویه‌کانیان دهکات. به‌وحوره به‌ته‌نها دهست به‌سر هه‌موو شاره‌که‌دا دهگری. نیتر واي ده‌بینی پادشاهیه‌تیکی دروست کردوهکه به‌میراتی بونه پاشینه‌کانی به‌جنی (بمیّنی...) (۲۲)

لەدەمیکدا ئەو پەيغە لەنیو (مقدەمە) دا دەخوینىئەوە، خەریکە ھەست بکەين (نین خلدلون) ئەودىپانەی سەبارەت بەبارودۇخى شارەكانى عىراق لەسەردەمى عوسمانىيەكاندا نوسىيەدەن. يان سەبارەت بەھەموو ئەوشارانە نوسىيەتى كەيەھەمان بارودۇخ داتى پەريون، وادىارە لەسەردەمى (نین خلدلون) دا شاردەكانى مەغribi عەرەبى لەپەرىدى بارودۇخى كۆمەلایەتىانەوە ھېچ جياوازىيەكىان نەبۈوه لەوشارەعەرەبىانەي ترکە سىبەرى دەولەتە بەھىزەكانىيان لەسەر لادەچىت. واتە لەو وەختەدا كەشار ناچار دەبىت پەنابەرىتە بەر سىستەمى دەمارگىرى بۇ راپەراندىنى ئەو كارو بارانەي شار، كەدەولەت چىدى ناتوانى رايان پەرىتىت. لېرەدا پىيويستە ئاگادارى (خالىكى كۆمەلایەتى) بىن كەزۆرىك لەتۆيىزەران لە ساتەوەختى بەراورد كەردىيان دا لەنیوان كۆمەلگەي عەرەبى و كۆمەلگەي ئەوروبى لەسەددەكانى ناودەرەستىدا، لېي بى ئاكابۇن.

لەدواي روخانى (رۇما) خەلک لەئەورۇپادا ناچاربۇن بەھەي ھۆكارى بىدۇزىنەوە تاكو بىتوانن پارىزگارى لەخۇيان بکەن. تەنها ھۆكارىكىش كەلەوەكتەدا لەبەرەدەستىياندا بوبىتت و بۇيان رەخسا بىت، برىتى بۇو لەرژىمى دەرە بەگايەتى. بۇيە خەلگى لەدەورى قەلزى دەولەمەندەكان كۆبۈنەوە دەنەيەن بۇ ئەۋەلەن بەنەن بەرەنابەرىشدا سوارچاڭەكانىيان بىردى، تاكو بىتوانن پارىزگارى لەخۇيان بکەن. لەبەرەنابەرىشدا بەشىك لەئازادى و بەرەمەنى خۇيان دەبەخشىي باباى دەرەبەگى خاونەن قەلزى دەربىرىنى و درگىتىر.

گرفتى لېرەدا رۇبەرۇمان دەبىتەوە ئەمەيە: بۇچى كۆمەلگەي عەرەبىش لەكانتى پاشەكىشى سىبەرى دەولەت بەسەرەنەوە، وەكى ئەوروبىيەكان پەنایان نەبرەد بەر سىستەمى دەرەبەگايەتى؟. من پىنم وايە ناتوانىن ئەو گرفتە چارەسەر بکەين بەرلەھەي بەتەواوى جياوازىيەكانى نىوان سروشتى كۆمەلگەي عەرەبى و كۆمەلگەي ئەرەبى بىزانىن. ئىمە نكولى تاكەين لەۋى ھەندى لەروالەتكانى دەرەبەگايەتى لېرەدە لەنیو لەنیو و لاتەعەرەبىيەكاندا بەدەركەوتى.

له بازئ شوینی دووره دستیش دا همندی قه لای دردبهگایه‌تی دروست بون و چوارچیوه شیان فراوان نه بون، وک لهئه وروپادا خه ریک بون دردبهگایه‌تی ببینه سیسته میکی گشگیو سه رتاسه‌ری.

ده گونجیت بگوتیرت: به‌هاکانی دسته کیتی که رف‌چوبون به‌نیو قولاییه‌کانی درونی تاکی عهربیدا، پیگر بون له‌وهی مل که‌چی سیسته‌می فیودالیزم ببن که‌تیاک دا (تاك) به‌شیکی زوری نازادیه‌کانی له‌ددست ده‌داد، له‌رهانبه‌ر نه‌ووددا که خاوه‌نی قه‌لا ده‌پاریزیت به‌لکو لمبریتی دردبهگایه‌تی، عهربه‌کان په‌نایان برده‌در سه‌رداریکی زال دهست. نه‌م مه‌سنه‌لیه‌ش شتیکه عهربه‌که له‌دیرزه‌مانه‌وه له‌گه‌لیدا راهاتون. به‌راستی شکومه‌ندی دسته کیتی زیاتر له‌روحی ده‌مارگیریه‌وه نیزیکتره وک له روحی دردبهگایه‌تیه‌وه.

هه‌ندی له‌تویزه‌ران همول دده‌دن له‌یده روشانی لیکولینه‌وهی میزوه کومه‌لکه‌ی نه‌وروپی له چاخه ناوه‌راسته‌کاندا له‌میزوه کومه‌لکه‌ی عهربی له‌سه‌ردمه دواهیه‌کانیدا بکولنه‌وه. له‌یده نه‌وهیه ده‌بینین پیان وایه کومه‌لکه عهربدیش له‌میانه‌ی به‌رهوپیش چونیدا به‌هه‌مان نه‌و قوچانه‌دا گوزه‌ری کردوه که کومه‌لکه‌ی نه‌وروپی پیاياندا تی په‌ريوه. وک سه‌ردمی کوچلاهیتی و پاشان ده‌دبه‌گایه‌تی و دواتریش سه‌رمایه‌داری. نه‌م بوجونه هله‌میه به‌م دواهیانه له‌کن هه‌ندی له‌تویزه‌ره نیزاقیه‌کاندا په‌یدا بون. پیان وایه نیزاق هه‌نوکه له‌پریمی فیودالیه‌وه پی ده‌نیته نیو سیسته‌می کاپیتالیزم.

وک نه‌وهی له‌سه‌ردمه عوسماهیه‌کاندا هوزه نیزاقیه‌کان له‌زیرسايده سبب‌هی سیسته‌می ده‌دبه‌گایه‌تی دا زیابیت. له‌راستی دا هوزه نیزاقیه‌کان له (۱۹۲۰) ده‌بده‌ده‌دبه‌گایه‌تی ناشنابون. نه‌م ناشنابونه‌ش له‌کاتیکدا بون که‌حوكه‌ت دسته‌لاتی به‌سه‌ر هوزه‌کاندا په‌یدا کردوه‌ستی کرده ره‌پیوکردنی زه‌وه‌کشت وکالیه‌کان و تؤماه‌کردنیان به‌ناوی سه‌رخ هوزه‌کانه‌وه (وهرگین). له‌م کاته‌دا نیز شیخی هوزه‌که پی وابو ده‌توانیت پشت به‌مری ببه‌ستیت و

بەھۆھیەشەوە ئەندامانى ھۆزەکەی لەپىناوى مەرام و چىزە تايىھەتىيەكاني خۇيدا زۇرىبارىخات. بۇيە لەۋاتەدا دەمان بىنى زۇرىك لەسەرۋەك ھۆزەكان گوندەكانى خۇيان بەجى دەھىلادۇ لە (بەغداد)نىشتهجىن دەبۈون. لەبەغدىايىش پۇزانىيان بەمەرامىن كىردىن و خۇنىزىك كىردىنەوە لەدەستەلات داران بەسەر دەبرد. شەوانىشىyan لەئامىزى ژنە سۆزانى و سەماكەرەكاندا دەگۈزەراند.

بەلام نەم ئال و گۈپە بەيەكجارو لەناكاو روی نەدا. بەلكو ھەندى لەسەرۋەك ھۆزەكان لەنىو ناخىاندا پاشماودى دەمارگىرىيە كۆنەكەيان لەبەرانبەر ئەندامانى ھۆزەكەيان ھەرمابىوو. بەردەوام ديوهخانەكانىيان ئاوا بۇو لەمیوان، ھەرجار ناجارى چاپى (قاوه) بۇ مىوانەكان دەگىپەدرە. لەزەمەكانى نىوارەو نىيورۇشدا بىرچىچەن وولىمە گۆشت لەبەردەستى مىوانەكاندا دادەنرا.

یوخته‌ی مذهب است:

پوخته‌ی نه و مه‌بهسته‌ی گهره‌کمه له‌نوسینی نه م به‌شهدا ده‌ری برم
نه‌وهده‌که نیمه ناتاچ‌جامان به‌زانستیکی کۆمەلناسی تایبەت به‌خۆمان ههیه
که‌چوار چیوده‌که‌ی له‌کەله‌بوری کۆمەلایه‌تیمانه‌وە و دربگرت و پشت
بەلیکولینه‌وەی واقیعه‌کەشمان ببەستى. من بەم قسەیه له‌نرخ وبه‌های زانستى
کۆمەلناسی نوئی کەم ناكەمەوە. يان سوکایه‌تى ناكەم به‌بایه‌خى نه و زانسته
لەلیکولینه‌ودى کۆمەلگەکەماندا. تەنها نه‌وهندە ههیه نابىت له‌ناقازاری نه و
زانسته‌دا چاولیکەربین و هەموو بىردوزۇ چەمكەکانى لى و دربگرين و دواتر هەوۇن
بىدەين. بەسەر کۆمەلگەی خۆماندا پراكتىزەيان بکەين. به‌چاوبۇشىن له و
جىباوازىانە لە نىيوان کۆمەلگەی نیمەو نه و کۆمەلگەيەدا ههیه كەزانستى
کۆمەلناس نوئی تىايىدا سەرى ھەلداوه. زانستى کۆمەلزانى خەلدۇنى، سەربارى
ھەموو كەم و كورى و ناتەواویه‌کانى، لەھەر زانستیکى ترى کۆمەلایه‌تى نىزىكتە
لەتىگەشتىن کۆمەلەكەمانه‌وە. چونكە له‌نیو ناخى کۆمەلگەي عەرەبىيە و سەرى
ھەلداوه و چوار چیوده‌کەيشى لەبويەر و مىزۇي کۆمەلگەكەوە و درگرتوه. رەنگە
يەكىك بلىت: نیمه دەمانه‌وېت بارودۇخى هەنوكەيى کۆمەلگەکەمان بگۈزىن و
لەسەر بته‌مايەكى شارستانى نوئی دروستى بکەينەوە، كەواتە نىت بۇچى لىنى
بکۆللىنه‌وە؟

بهانی، نیمه دهمانه ویت کومه لگه که مان بگوپدری یا ن پیغورمی تیندا به ریابیت. به لام ثم گوژانه ژونادات به بی نهودی به شیوه هیکی واقعی نه خوشیه که بیشکنین تاکو بتوانین چاره سه ری گونجاري بوق دابنیین. ثم دی ببابی نوزدار ناتونی درمان بنوسن نه گذر پیشتر نه خوشکه نه پیشکنی. وریغورمیست (چاکسان) یک کومه لایه تیش پیویسته هه رو ابکات. چونکه به راستی

بیتاقهت بوبن لهده مدريزی نه و چاكسازه توباويانه که بهره ودی نه خوشينه که پيشكنن بريارله سهر درمان و چاره سه رهگاهي ددهن.

ئيمه نكول ناكهين له گرنگي و بايه خى بيرؤكه (توباويه كان) له برياكى دنه ودی هزردكان و بزوايندى كۆمه لگەدا. بهلام پيتويسته بىرەو ھەوايەكى دولە بويەرى ژيان نەيپەرىن. نه و چاكسازه مەزنانە كەلە بابر دودا پىرەوی مىزۈيان گۇزىيە، ھەوانە يىشى ئىستا دەتوانن پىرەوی مىزۇ بگۈزىن، دەگونجىت لەھەندى رۇودو و بەكەسانىيکى توباوى قەلە مداديان بکەين، چونكە شەوان چاويان بريوهتە بارودوخىتكى باشتى له ودی ھەنوكە ھەيە. نەوندە ھەيە نەمان ھەستە توباويه كانيان بەرەو دور (لەواقيعى ژيان - ودرگىر) ھەلنا فېرىن. (٢٤) نەوان لەدوايتىگەشتىنىكى قولى بويەرى كۆمه لايەتىان، نەوجا دەست دەكەنە بەرياكى دنى بزاھە چاكسازىيە كانيان. زۇر جار نەوەش بوھتە ھۆى سەركەوتنيان. بهلام نەوانە جىگەلە (قوللە عاجى) كەتىاى دا كىن ولە سەرەوە بىر لە بويەرى ژيان بکەنەود، هيچى دىكە نازانى. نەوانە لە زيانىاندا جىگەلە دەم درېزى بەتال هيچى تر بەرھەم ناھىيەن.

(نيبن خەلدون) شۇرۇشى بەرياكىد بەسەر نه و (خەسلەتە - ودرگىر) توباويه عاجييەدا. كەچى ودك لە بەردا گوتمان، لە شۇرۇشە كەي دا زۇر رۇچۇو، تاواي ليھات بانگەشە دەكىد بۇ مل كەچ بۇون بۇ بويەرى كۆمه لايەتى بەگوتە و بەگرددوھش. ئىستاش ئيمە واباشتە شۇرۇشە هيکىرىھە كەي لى ودرگىرين و، نەوەي لى ودرنەگرىن كە پەرۋىستى شۇرۇشى كۆمه لايەتى دەكتە.

يەكىك لەو پىشنايارانە كە فييستىيەتلىق (نيبن خەلدون) لە دانىشتى كۆتايدا پىشكەشى كىردن، نەوە بۇو نەسکەملىن ھەميشە بىي بۇ لىكۈلىنەوەلە (نيبن خەلدون) لە ھەموو زانكۇ عەرەبىيە كاندا تەرخان بکرى. نەم پىشنايارەش زۇر گرنگە، گەر بىت و كۆمكارى ولا تانى عەرەبىي كارى پى بکات و بەپېرىيەوە بىت.

نهنونه کاتی نهوه هاتوه بگمه‌ریینه‌وه سهر نهوه بناغه‌یهی که (ثیبن خله‌لدون) بؤ زانستی کۆمەلزانی داناودو ماوهیه‌کی دورودریزه لەلایه‌نی ئىتمەوه فەرامؤش کراوه. هەقە تەپ و تۆزى پۇزگارى لمسەر بته‌کىتىن و، موتروبەشى بکەین لەگەل نهوه تىورو چەمكە کۆمەلایەتىه تازانەی يەم دواييانە بەدەركەتون. گەروامان گرد، رەنگە بتوانىن زانستىكى کۆمەلناسى تايىبەت بەخۇمام دروست بکەين كەبکۈنچىت لەتمەك نهوه كۆمەلگەيەتىي دادەزىن. نەمروق ھەموومان چاومان لەو ئامانجە بېرىو. "دەربىرىنى ودرگىز".

پەراویزەگانى بەشى سیاھىدەم

- (۱) نەم بەشە لەبەر رۆشنایى نەو بەيقيىن و لىكۆلىنەوانەدا نۇسراوە كەلە قىستىقىالى ئىبىن خەلدوندا پېشىكەش كران. قىستىقىالە كەلە ھەفتەي يەكەمە مانگى كانونى دوودمى ۱۹۶۲ دا لەلایەن سەنتەرى لىكۆلىنەوە كۆمەلایەتىيەكانەوە لە قاھىرەپەرىۋە برا.
- (۲) نەم كىشە و گۈرفتائە بونە بايھەتى نەو نامەيەى كەنوسەرى نەم چەند دېرە لەسالى ۱۹۵۰ دا پېشىكەشى زانكۈزى تەكساسى نەمرىكى كرد بە مەبەستى و درگىرنى بىرۇنانەي دكتۇرا لە زانستى كۆمەنناسىدا.
- (۳) مقدمە ابن خلدون، طبعة لجنة البيان العربي، ل ۴۵۴.
- (۴) بنوارە نەو كۆوتارەى كەنوسەرى نەم چەند دېرە لە زانكۈزى نەمرىكى لەبەرتوتۇت پېشىكەشى كرد لەسەر بانگىيېشى دەستەى لىكۆلىنەوە عەرەبىيەكان لەو زانكۈيەدا. كۆوتارەكەش لە گۇوارى "الابحاث" ژمارەي مانگى حوزەيرانى ۱۹۵۸ دا هاتە بىلاو كەردىنەوە.
- (۵) مقدمە ابن خلدون، طبعة لجنة البيان العربي، ل ۴۵۵.
- (۶) ۵ س، ل ۴۵۶.
- 7) Arnold Toynbee ,A study of history , vol. i.
- 8) barnes ,introduction to the history of sociology.
- 9) openheimer , the state.
- (۱۰) مقدمە ابن خلدون، طبعة لجنة البيان العربي، ل ۴۲۹.
- (۱۱) ۵ س، ل ۹۰۹ .
- (۱۲) ۵ س، ل ۹۰۹ - ۹۱۰ .
- (۱۳) مامۇستا وەرى لەبەشىكى نەم پەرتوكەدا مەبەستى ئىبىن خەلدونى پەرون كەردىتەوە لە بەكارھىتىنى نەم ووشەي (مەواد) ددا، لىرەدا ئاتاجمان بە دووبىارە

- گردنه ودى ئەو پوونگردنەوە نابىت. نەوەندە بەسە كەبىزىن وەكار بىرىنى ئەو
وشەيە لە و سياقەدا كەتىايدا بەكارھېتىراوە لەررووى زمانەوانىيەوە ھىچ واتايەكى
نىيە. مامۇستا وەردىيىش ھەمان راي ھەيە. وەرگىن.
- (١٤) ھ س، ل ٩١٠.
- (١٥) ھ س، ل ٤٢٧ - ٤٢٨.
- (١٦) ھ س، ل ٤٤٧ - ٤٤٨.
- (١٧) ھ س، ل ٤١٤ - ٤١٨.
- (١٨) احمد أمين، فجر الإسلام، قاهره ١٩٥٠، ل ٧٨ - ٨٣.
- (١٩) كىتىبىكىم نوسىيە سەبارەت بە سروشتى كۆمەلگەي عىراقى. بەلكو خوابىكەت
بىتوانم بەم زوانە لەچاپى بىدەم.
- (٢٠) بۇئىمنە لەسالى ١٩٢٠ دا جەنگىكى خويىناوى لە نىيون خەلگى كەربەلا و
خەلگى كازمىيەدا پوىدا. كۈزراوىك و چەند بىرىندارىكى ليكەوتەوە. تائىستاش
ياددودرى ئەو شەرە لەھزرى خەلگدا ماۋەتەوە. تەنانەت لەوانەيە كەس و كارى
كۈزراوەكە نەتowanن تۈلەي كۈزراوەكەيان لەبىر بىكەن.
- (٢١) مقدمە ابن خلدون، طبعة لجنة البيان العربي، ل ٤٣٩ - ٤٤٠.
- (٢٢) ٢٢ ئىيمە لىرەدا مەبەستمان لە (نەزعەي توبابى) ئەو مەبەستە نىيە كەنوسەرانى
هاوجەرخ وشەكەي لەپىناودا بەكاردىن. بەلكو زياتر مەبەستمان ئەو مانايە كە
مانھايم لە كىتىوھ ناسراوەكەيدا (Utopia & Ideology) بەكارى هيئاواھ. دىارە
ئەو مەبەستى لە باڭگەشەكردنە بۇ گۈرىنى بويھرى كۆمەلزىيەتى.

کس بروه بمشیوه کی واقعی له کزمه لگهی ناده میزادی کولیوه تدوه،
لیکولیوه تدوهی کومدلگه شی له قاوغه وه عزبه هینایه ده ری که بدریزایی
سدده کونه کان و سده کانی ناوه راست به سدر هزره کاندا زالبو.

لهملاوکراودکاس خانه‌ی جاب و به حسن رینما
نرخ (۶۰۰۰) دینار